

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСПІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»

Наталія Миколаївна Краус

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:
СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНІ СХЕМИ,
ТАБЛИЦІ, МАЛЮНКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2014

УДК 330.8(075.8)

ББК 65.02я73

К 78

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-12187 від 30.07.2013 р.)*

Рецензенти:

З. С. Варналій, доктор економічних наук, професор Національного університету державної податкової служби України (м. Ірпінь), начальник Науково-дослідного центру з проблем оподаткування, заслужений діяч науки і техніки України;

В. Д. Якубенко, доктор економічних наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”;

О. О. Непочатенко, доктор економічних наук, професор, ректор Уманського національного університету садівництва;

І. М. Петренко, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки “Полтавський університет економіки і торгівлі”.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки [текст] : навч. посіб. / Н. М. Краус – К. : «Центр учбової літератури», 2014. – 504 с.

ISBN 978-617-673-251-8

Навчальний посібник з історії економіки та економічної думки закладає основи економічної освіти, професійного погляду на явища, процеси і закономірності розвитку економічного життя суспільства протягом всього існування людства.

Особливістю посібника є те, що матеріал історії економіки й економічної думки подано з використанням структурно-логічних схем, таблиць і наглядних малюнків, що полегшує розуміння логіки зародження та еволюції концепцій, теорій, поглядів на економічні процеси, пізнання їх динамічних й суперечливих взаємозв'язків. Схеми і таблиці можуть використовуватися як доповнення до навчального посібника з історії економіки та економічної думки (див., напр.: Історія економіки та економічної думки : навч. посібник (модульний варіант) / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура та ін. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.), а також для швидкого повторення курсу при підготовці до іспиту.

Видання рекомендовано для студентів вищих навчальних закладів, науковців, викладачів, аспірантів, усіх, хто цікавиться історією економіки та економічної думки, економічною теорією.

УДК 330.8(075.8)

ББК 65.02я73

ISBN 978-617-673-251-8

© Краус Н. М., 2014.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2014.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
МОДУЛЬ І ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ І РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ДО VIII СТ. ДО Н.Е. – 60-ТИХ РОКІВ XIX СТ.	8
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ. ГОСПОДАРСТВО Й ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (ДО VIII СТ. ДО Н.Е.)	8
1.1. Предмет, методи і завдання курсу. Етапи та напрями розвитку науки	8
1.2. Господарство як підсистема суспільства. Критерії періодизації господарського розвитку.	9
1.3. Форми господарства у первісному суспільстві. Трипільська культура	13
1.4. Найвідоміші пам'ятки античної культури	25
1.5. Економічна думка країн Давнього Сходу	31
ТЕМА 2. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII СТ. ДО Н.Е. – XV СТ. Н.Е.)	33
2.1. “Осьовий час”, формування Східної і Західної цивілізацій	33
2.2. Господарство скіфів, грецьких та римських колоній Північного Причорномор'я	33
2.3. Економічна думка античного світу	36
2.4. Особливості господарського розвитку й економічної думки Середньовіччя	40
2.5. Господарство та економічна думка Давньоруської держави.	56
ТЕМА 3. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)	62
3.1. Великі географічні відкриття та їхні соціально-економічні наслідки	62
3.2. Зародження мануфактурного виробництва в Західній Європі та Україні. Формування ринкових відносин	64
3.3. Меркантилізм – перша школа політичної економії. Особливості меркантилізму в різних країнах.	70
3.4. Економічний розвиток українських земель у період козацької доби	76
3.5. Особливості культури Західної Європи	85
ТЕМА 4. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ. – 60-ТІ РОКИ XIX СТ.)	94
4.1. Промисловий переворот та його особливості в провідних країнах світу	94
4.2. Зародження та характерні особливості класичної школи політичної економії	108

4.3. Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, Ф. Тюрго)	115
4.4. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду розвитку капіталізму.	135
4.5. Економічні погляди представника французької класичної школи політичної економії Ж. Б. Сея.	144
4.6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту.	150
4.7. Економічні погляди класичної політичної економії у працях Дж. С. Мілля.	161
4.8. Марксистська економічна теорія. Основні проблеми “Капіталу” К. Маркса	174
4.9. Історична школа.	194

**МОДУЛЬ II ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА
В ПЕРІОД ІЗ 70-ТИХ РОКІВ ХІХ СТ. – ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТ. 201**

**ТЕМА 5. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ЕТАПІ МОНОПОЛІСТИЧНОГО
РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ
(70-ТІ РОКИ ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 201**

5.1. Нові тенденції в розвитку господарств. Структурні зміни в економіці провідних держав світу	201
5.2. Австрійська школа граничної корисності (К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер)	207
5.3. Формування неокласичної традиції в політичній економії. Кембриджська школа. Економічна теорія А. Маршалла	209
5.4. Американська школа маржиналізму Дж. Б. Кларка.	225

**ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 229**

6.1. Економічні передумови та сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. в Росії. Їхні наслідки для України	229
6.2. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій	233
6.3. Особливості розвитку економічної думки України в останній третині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.	234
6.4. Зародження та особливості розвитку кооперативного руху	242

**ТЕМА 7. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 245**

7.1. Нові явища в соціально-економічному житті провідних країн світу та України на початку ХХ ст. Економічні наслідки Першої світової війни. Світова економічна криза 1929–1933 рр.	245
7.2. Теорії імперіалізму	273
7.3. Теоретична система та економічна програма регулювання економіки Дж. Кейнса.	277
7.4. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму	288

ТЕМА 8. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (50-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	301
8.1. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині ХХ ст.	301
8.2. Науково-технічна революція та її вплив на розвиток світової системи господарства.	327
8.3. Глобалізація як тенденція розвитку людства. Глобальні проблеми світового господарства.	333
8.4. Розвиток кейнсіанства та його течії. Неокейнсіанство та посткейнсіанство	342
8.5. Еволюція інституціоналізму. Неоінституціоналізм та його основні представники	351
8.6. Концепції футурології та їхня еволюція	398
ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В УМОВАХ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ОСНОВ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА (20-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	406
9.1. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики (НЕП)	406
9.2. Економічні дискусії 20–30-х років ХХ ст.	408
9.3. Господарський розвиток України в умовах командно-адміністративної системи.	416
9.4. Розбудова національної економіки України в роки незалежності, її ринкова трансформація	428
9.5. Сучасний стан розвитку української економічної думки	439
ЛІТЕРАТУРА	445
ДОДАТКИ	448
Додаток А. Нобелівські лауреати з економіки.	448
Додаток Б. Особливості і характерні ознаки зародження та розвитку економічної думки.	459

*“Нехай людина користується
минулими століттями,
як матеріалом, на якому
зростає майбутнє...”*
Жан Марі Гюйо

ПЕРЕДМОВА

Формування знань про історичний розвиток людського господарювання та економічної думки набуває особливо важливого значення на сучасному етапі розвитку людства.

По-перше, Україна та інші країни колишнього соціалістичного табору завершують процес трансформаційних перетворень, пов'язаний з формуванням ринкової системи господарювання. Аналогічні за змістом процеси відбуваються і в країнах, що розвиваються. Одні з них, знаходять вдалі алгоритми розбудови національних економік, формують високоефективні моделі господарювання, інтегруються в систему світового господарства, отримуючи статус нових індустріальних країн. Інші виштовхуються на периферію світового господарства, виявляються нездатними віднайти адекватну відповідь на виклики часу. Розуміння причин, чому так відбувається неможливе без знання історії розвитку господарювання та еволюції економічної думки як теоретичного обґрунтування закономірностей господарювання на відповідних етапах його розвитку.

По-друге, високорозвинені країни світу вже в 70-х роках ХХ століття вступили в процес формування постіндустріальної економіки. Ефективне передбачення наслідків, що відбуваються, прогнозування розвитку, виявляється можливим лише на основі ґрунтового знання історії та закономірностей розвитку економіки. Отже, предмет, висвітленню якого присвячено навчальний посібник є актуальним, а його використання студентами в процесі навчання сприятиме поглибленню знань.

У системі економічних дисциплін “Історія економіки та економічної думки” займає одне з провідних місць, нагромаджуючи конкретні факти економічного розвитку окремих країн та аналізуючи погляди й теорії, що формувалися в різні епохи. Дана дисципліна дозволяє зрозуміти: як здійснювався хід перетворень одних господарських форм на інші, в якому напрямку відбувався процес змін. Виходячи з цього, вивчення “Історії економіки та економічної думки” сприяє формуванню економічної культури майбутніх фахівців, відіграє фундаментальну роль у становленні економіста-практика, дослідника й педагога, адже формує в нього критичне мислення, “об’ємне” бачення соціально-економічних процесів і явищ.

Навчальний посібник “Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки” розроблений, відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України за кредитно-модульною системою організації навчального процесу згідно з навчальною програмою. “Історія економіки та економічної думки” є складовою частиною економічної теорії, яка відноситься до навчальних дисциплін, передбачених освітньо-професійною програмою “бакалавр”. Це підвищує актуальність і корисність даного посібника для студентів та викладачів ВНЗ.

Особливістю посібника є те, що теоретичний матеріал згруповано у два модулі. До першого включено теми, що стосуються господарського розвитку та економічної думки починаючи з ранніх цивілізацій і завершуючи розвитком ринкового господарства в суспільствах європейської цивілізації. Тематика другого модуля присвячена господарству та економічній думці на етапі монополістичного розвитку ринкової економічної системи, формуванню світового господарства й економічній думці початку ХХ ст., розвитку національних економічних систем і основним напрямом економічної думки в глобальному середовищі, розвитку господарства та економічної думки України (друга половина ХІХ ст. – початок ХХІ ст.).

Економічна історія допомагає зрозуміти напрямки розвитку, зв'язок наукових ідей зі змінами, які відбуваються в реальному економічному житті. За допомогою наглядних схем і таблиць висвітлюються погляди, моделі, доктрини, наукові школи економістів, течії та напрямки економічної науки.

Матеріал, що представлений в структурно-логічних схемах, таблицях та малюнках сприятиме кращому засвоєнню теоретичного матеріалу студентами, активізує їх самостійну роботу, наглядно конкретизує висновки, виявляє зв'язок між сучасними економічними поглядами та теоріями, сформованими протягом століть, демонструє динаміку категорій і понять, відображає зміни й причини структурних зрушень в економіці різних країн світу.

Історія економіки та економічної думки забезпечує тісний зв'язок історико-економічного пізнання з розвитком економічних знань в цілому. Як джерело фактичного матеріалу для всіх економічних наук, вона допомагає у вивченні економічної теорії, історії, економіки промисловості, сільського господарства, фінансів, грошового обігу тощо. Галузеві та функціональні економічні науки без обґрунтування історико-економічних досліджень втрачають власний теоретичний рівень.

Актуальність вивчення історії господарства України у світовому контексті пояснюється необхідністю висвітлення і усвідомлення закономірностей її економічного розвитку, оскільки вона є суб'єктом світової цивілізації. Вивчення економічної історії України, в рамках даного курсу, має науково-практичний інтерес, бо допомагає більш глибоко дослідити сучасні економічні процеси, визначити альтернативні шляхи розвитку на майбутнє.

МОДУЛЬ І. ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ І РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ДО VIII СТ. ДО Н.Е. – 60-ТИХ РОКІВ XIX СТ.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ. ГОСПОДАРСТВО Й ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (ДО VIII СТ. ДО Н.Е.)

1.1. Предмет, методи і завдання курсу. Етапи та напрями розвитку науки

Предмет і завдання курсу “Історія економіки та економічної думки”

Предметом історії економіки та економічної думки є вивчення економічної системи та економічних учень, що формувалися в різних країнах з урахуванням національних, природних, політичних та інших особливостей в процесі їх історичного розвитку від первісної доби до сучасності. А також економічні погляди та вчення про закономірності економічного життя в Україні.

Історія економіки та економічної думки обов'язково включає вивчення внутрішньої та зовнішньої політики держави, суспільних рухів, війн, національних і етнографічних особливостей, законів, релігійних культур, науки, мистецтва тощо. Однак, всі ці проблеми вивчаються не самі по собі, а з погляду їх ролі в розвитку економіки.

Мета курсу – формування системи знань про сутність, характерні риси, закономірність, різноманітність форм прояву господарств країн світу та розвиток економічної думки в історичному минулому; становлення економічного мислення в студентів, розвитку їх професіоналізму з глибоким розумінням соціально-культурної та економічної ситуації сучасних напрямів економічної думки.

Завдання курсу “Історія економіки та економічної думки” є:

- ✓ виявлення історичних фактів господарювання, періоду та місця їх виникнення;
- ✓ здійснення аналізу й узагальнення господарського розвитку;
- ✓ з'ясування логічних причинно-наслідкових зв'язків економічних явищ;
- ✓ пізнання основних тенденцій і напрямів розвитку економічної думки;
- ✓ вивчення змісту провідних теоретичних напрямів, течій та наукових шкіл.

Методи курсу “Історії економіки та економічної думки”

Методи курсу “Економічна історія”

Для традиційної економічної історії характерні:

- ✓ вивчення причинно-наслідкових зв'язків та відносин на рівні виробничих систем;
- ✓ методи індукції (від одиничного до загального) – описання економічних інтересів і явищ на основі збирання інформації;
- ✓ статистичний метод.

Для вивчення нової економічної історії використовуються:

- ✓ фактичний аналіз (можливість вивчати вплив факторів на виробництво в різні проміжки часу);
- ✓ економічної теорії для вивчення історії економіки;

- ✓ метод дедукції, що дозволяє будувати гіпотетичні моделі для пояснення минулого;
  - ✓ статистичні методи із використанням електронно-обчислювальних машин. Для дослідження сучасної історії економіки (70-ті роки ХХ ст.) застосовують:
  - ✓ методи традиційної та нової економічної історії;
  - ✓ аналіз динамічних рядів, циклічності економічного розвитку, історико-економічних мікроявищ та мікропроцесів;
  - ✓ духовні, морально-етичні складові економічного розвитку, вплив антропогенного фактору на розвиток соціально-економічних систем.
- Методи курсу “Історія економічної думки”:*
- ✓ історичний (генезис тієї чи іншої теорії);
  - ✓ каузальний (розкриття внутрішньої будови явищ);
  - ✓ аналітичний (виявлення причинно-наслідкових зв’язків);
  - ✓ функціональний (дослідження функціональної залежності ринкових факторів на основі їх математичної інтерпретації);
  - ✓ проблемно-тематичний (пізнання теоретико-методологічної сутності теорії)
  - ✓ хронологічний (еволюція економічної думки, врахування спадковості й наступності ідей).

Етапи та напрями розвитку історії економіки та економічної думки складаються з етапів економічної історії та історії економічної думки.

<i>Етапи економічної історії (ЕІ)</i>	I. Період становлення (XVII ст. – середина XIX ст.) II. Традиційна економічна історія (історія народного господарства середини XIX – кінця ХХ ст.) III. Нова економічна історія (кліометрія, кінець 50–60-тих років ХХ ст.) IV. Напрямок історико-економічних досліджень на основі вивчень довгострокових тенденцій (кінець XIX ст. – до 70-тих років ХХ ст.) V. Історична економіка (70-ті роки ХХ ст. – сьогодні)
<i>Етапи розвитку історії економічної думки (ІЕД)</i>	I. Докласична економічна думка (економічна думка Стародавнього Світу, Середньовіччя, меркантилізм) II. Класична політична економія III. Альтернативні класичній школі напрями: історична школа та марксистська економічна теорія IV. Неокласичний напрям (маржиналізм) V. Основні напрями економічної думки ХХ ст. – початку ХХІ ст.: неолібералізм, кейнсіанство, інституціоналізм, неоконсерватизм

1.2. Господарство як підсистема суспільства. Критерії періодизації господарського розвитку

Господарство як підсистема суспільства

Господарство суспільства – це сукупність господарських одиниць (історичних форм господарства), що взаємодіють між собою, створюють та обмінюють

матеріальні блага та послуги в рамках встановленого інституційного середовища.

Найповніше потребам і запитам історико-економічної науки відповідає наступна схема поділу господарства економічної історії світу й України:

I. Господарство первісної доби та перших цивілізацій (від найдавніших часів і до V ст. н.е.).

II. Господарство доби Середньовіччя (кінець V ст. – XV ст.).

III. Господарство періоду формування індустріального суспільства (XVI ст. – перша половина XIX ст.).

IV. Господарство індустріального та постіндустріального суспільства (друга половина XIX ст. – сьогодення).

Періодизація господарського розвитку

Періодизація – це визначення хронологічно-послідовних етапів у господарському розвитку суспільства.	
Ф. Ліст	<ul style="list-style-type: none"> ✓ мисливський ✓ скотарський (пастушачий) ✓ землеробський ✓ землеробсько-мануфактурний ✓ землеробсько-мануфактурно-торговий
Б. Гільдебрант	<ul style="list-style-type: none"> ✓ натуральне господарство ✓ грошове господарство ✓ кредитне господарство
К. Бюхер	<ul style="list-style-type: none"> ✓ натуральне господарство ✓ муніципальне (міське) господарство ✓ грошове господарство
К. Маркс	<ul style="list-style-type: none"> ✓ докласове суспільство (первісно-общинний лад) ✓ класове суспільство (рабовласницький, феодальний та капіталістичний лад) ✓ безкласове суспільство (комуністичний лад, першим етапом якого є соціалізм)
В. Левитський	<ul style="list-style-type: none"> ✓ замкнуте натуральне господарство ✓ міське господарство, яке характеризується зростанням обміну та торгівлі, цеховим ремеслом та союзом міст ✓ народне господарство або грошове і капіталістичне господарство
Л. Мечніков	<ul style="list-style-type: none"> ✓ річковий період ✓ середиземноморський період ✓ океанічний період

Форми господарства у первісному суспільстві

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. За даними науковців, людина з'явилася в теплих, сприятливих для життя умовах Євразії та Африки понад 3 млн років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі IV–III тис до н.е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на:

- ✓ **кам'яний вік** (палеоліт, мезоліт, неоліт);
- ✓ **бронзовий вік;**
- ✓ **ранній залізний вік.**

Найважливішими рисами первісної доби є перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства, існування роду як господарської одиниці, який поділявся на великосімейні виробничі колективи, громади спільної власності на землю.

Перший в історії людства (первіснообщинний) спосіб ведення господарства пройшов довгий та складний шлях. Археологічні дослідження дозволяють визначити його витоки з 5–3 млн років до н.е.. *Історія первісного господарства* може бути умовно поділена на ряд етапів:

- ✓ передісторія господарства та матеріальної культури (до 1 млн років до н.е.);
- ✓ примітивно-привласнюючий (до XI тис до н.е.);
- ✓ розвинутий привласнюючий (до IX тис до н.е.);
- ✓ зародження створюючого господарства (IX–VIII тис до н.е.) та доба його розвитку (VIII–V тис до н.е.).

Кожний з цих етапів має певний ступінь розвитку знарядь праці, вихідних матеріалів для їх виготовлення, організації ведення господарства, якості житла.

В основі первіснообщинного способу господарської діяльності лежить примітивна колективна праця та споживання, обумовлені низьким рівнем розвитку продуктивних сил та залежністю від навколишнього середовища.

В економічній історії роль первіснообщинної доби досить значна. Саме в цей період закладено основи докапіталістичних економічних структур, що визначили форми подальшого розвитку людства на тисячоліття вперед; створено й передано наступним поколінням найважливіші галузі економіки. Слідом за першим великим поділом праці (скотарство відокремилось від землеробства) настає наступний розподіл праці (відокремлення ремесла від сільського господарства). Це, в свою чергу, сприяло розвитку обміну, спочатку без участі грошей (натурального), а потім – товарного виробництва, зародження та створення перших в історії людства міст.

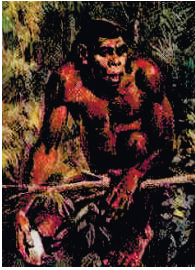
Протягом багатьох тисячоліть, разом з основною продуктивною силою – виробниками, в процесі розвитку людства *вдосконалювались предмети та знаряддя праці*. Вони еволюціонували від недосконалих кам'яних рубил до сокир, молотків, луків, списів, сільськогосподарських знарядь.

Нові потреби сільськогосподарського розвитку сприяли появі металевих знарядь, спочатку з міді, а потім з бронзи. В первісну добу закладено основи:

- ✓ гончарного та текстильного виробництва, будівництва глинобитних та кам'яних жител;
- ✓ гірничої, деревообробної та теслярської справи, металургії;
- ✓ транспортування за допомогою винайденого колеса, вітрила тощо.

Життя первісних людей

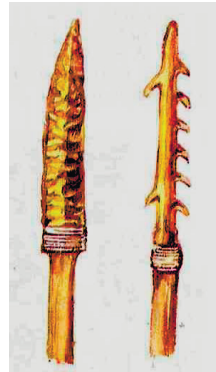

На початку зародження цивілізації, люди мали інший вигляд. Вони були схожі на мавп та зовсім не розмовляли.

Люди харчувалися дикими ягодами та фруктами, яйцями птахів. Полювати вони ще не могли, тому відбирали здобич у хижих звірів за допомогою дерев'яних палиць. Всі люди, звірі та птахи боялися вогню, але з часом людина зрозуміла, що вогонь дає тепло і м'ясо смажене на вугіллі смачніше.

На полювання первісні люди почали ходити з дерев'яними копцями, що мали наконечники з каменю або кістки. М'ясо звірів вони споживали, зі шкури робили одяг, а з кісток знаряддя праці. Для полегшення полювання на птахів люди винайшли лук та стріли. Окрім м'яса вони вживали зерно дикорослого ячменю та пшениці. Люди помітили, що зерно, яке впало на землю проростає і дає урожай. Так вони почали займатись землеробством.

Для збільшення посівної площі люди зрубували дерева сокирами з каміння і скопували землю дерев'яними мотиками, а урожай збирали використовуючи серпи з кісток звірів.

Із зібраного урожаю люди навчились готувати їжу на власноруч виготовленому посуді.

1.3. Форми господарства у первісному суспільстві. Трипільська культура

Яскравим прикладом господарського розвитку епохи первісного суспільства є трипільська культура, що була поширена на території України в період 3500–1700 роки. до н.е..

Трипільська цивілізація – це блискуча археологічна культура, що існувала на території Правобережної України та Молдови протягом декількох тисячоліть (кінець неоліту – мідний вік).

Перші знахідки трипільської культури виявлені археологом *Вікентієм Хвойком* у 1893 році поблизу села Трипілья (звідси і назва культури). Пізніше, схожі відкриття зроблені на території Румунії й Молдови, де трипільська культура відома під назвою “культура Кукутені”. Спочатку вчені припускали, що ця цивілізація створена аріями або стародавніми слов'янами. Сьогодні з'явилася теорія про те, що трипільська культура не індоєвропейського походження, проте, її точні витoki невідомі до тепер.

Вікентій Хвойка

В період свого зародження трипільська культура розташовувалася в пониззі Дунаю (Кереш, Старчево, Боян, Кукутені), потім поширилася на території між Дністром і Бугом, а згодом перемістилася ближче до Дніпра.

Розширюючи територію свого проживання, трипільці контактували з іншими племенами, що проживали там. Так, внаслідок взаємодії з представниками Бузько-Дністровської археологічної культури Трипільська культура розпочала своє широкомасштабне поширення на території теперішньої України. В Україні виявлено величезну кількість (понад 1000) пам'яток трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: Середня Наддністрянщина, Надпруття й Надбужжя, Наддніпрянщина.

Періодизація трипільської культури:

- ✓ ранній етап (VI–V тис до н.е.) – люди жили в землянках, знаряддя праці виготовляли із кременю, каменю, кісток та рогів тварин;
- ✓ середній етап (друга половина V тис – 3150 роки) – людські поселення укріплені ровами та валами, видобувається мідна сировина;
- ✓ пізній етап (3150–2650 роки до н.е.) – великі наземні житла, розвивається обробка металу.

Обряди поховання у трипільців

- ✓ Обряд тілопокладення (інгумація).
- ✓ Кремація – спалення тіла і захоронення решток у глиняних урнах.
- ✓ У пониззі Дніпра пізні племена споруджували кургани зі складними конструкціями для померлих.
- ✓ Жертовні поховання людей поряд з храмами.

Носії трипільської культури

- ✓ належали до середземноморської раси, поширеної у Південно-Східній Європі;
- ✓ невисокі та вузьколиці люди;
- ✓ мали гарно профільовані тонкі риси обличчя.

Заняття трипільців:

- ✓ землеробство;
- ✓ садівництво та виноградарство;

<ul style="list-style-type: none"> ✓ полювання (на косулю, лося, благородного оленя, різних хижаків, гризунів); ✓ рибальство; ✓ збиральництво (ягоди, дикий мед, горіхи, черепашки прісноводних молюсків); ✓ гончарство (види посуду: розписний, нерозписний).
<p><i>Види сільськогосподарських культур, що оброблялися:</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ жито; ✓ пшениця; ✓ ячмінь; ✓ овес.
<p><i>Трипільці вирощували:</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ велику рогату худобу; ✓ свиней; ✓ овець та кіз; ✓ коней; ✓ биків, які використовувались як тяглова сила.
<p><i>Культура мальованої кераміки охоплює:</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ миски; ✓ вази; ✓ кухлі; ✓ горщики; ✓ амфори.
<p><i>Духовна культура та уявлення трипільців</i></p>
<p>Трипільські зображення:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ здебільшого жіночі (сидячі, стоячі); ✓ зрідка чоловічі.
<p><i>“Мова Трипільської культури”</i></p>
<p>Доктор філологічних наук Юрій Мосенкіс проаналізував великий масив індоєвропейських мов і стверджує: <i>“Вивчене системне функціонування доіндоєвропейського (трипільського) субстрату в українській мові – як на фонетичному рівні, ... так і на лексичному рівні, де субстратна лексика має (твори Т. Шевченка, фольклор) особливе смислове навантаження, що сягає через давньослов'янські вірування до міфологічних уявлень носіїв Трипільської культури. “Мова Трипільської культури” – це той індоєвропейський компонент слов'янських мов, який відрізняє слов'янські мови від інших індоєвропейських і зближує їх з давнім субстратом Східного Середземномор'я” та доповнює, що: “Українська мова зберігає не лише численні трипільські слова, а й багато власних назв, особливо назв річок, успадкованих з часів Трипільської культури.”</i></p>
<p><i>Трипільські поселення (селища):</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ розташовувались на високих рівних місцях поблизу річок і потоків; ✓ налічували від десятка до сотні жител; ✓ мали чітке планування розміщення споруд.
<p><i>На території Трипілья зустрічалося два типи жител:</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Землянки – житла глибиною 0,6–1,5 м, які склалися з жилої частини і господарських ям. У плані ці “будівлі” нагадували напіввісімку чи вісімку. Їх стіни були пологі, а дно нерівне. У кожному з таких жител знаходилось по

два-три вогнища.

- ✓ *Наземні глинобитні житла* – великі будинки 20-ти метрів, що склалися з 4–5 кімнато-камер, у кожній з яких була піч.

Панорама тріпільського протоміста біля с. Майданецьке (3600–3500 років до н.е.). Площа – 2 кв. км, близько 2 тис споруд, 6–9 тис мешканців

Карта місцевості (100 × 100 м)

Під час розкопок знайдено безліч статуєток, що зображують сидячу жінку, менше – зооморфних фігурок, а також глиняні крісла, моделі жител, прикрас.

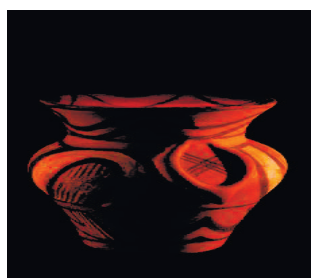

Макети будинків трипільців

Жіночі фігурки, знайдені під час археологічних розкопок на території Трипілья

Трипільський посуд

Трипільське гончарне мистецтво займало одне з перших місць за якістю й розписами в Європі того часу. Про це свідчать археологічні знахідки: пролежавши в землі тисячі років, розписи, що прикрашають посуд, не втратили свого кольору, а оригінальні орнаменти можуть слугувати зразком наслідування для сучасних майстрів.

У 2003 році був відкритий парк Трипільської культури, в якому зібрано ансамбль керамічних скульптур наближених до історичних аналогів, будинки трипільців, жіночі фігурки, оригінали яких можна побачити в Національному історичному музеї. Парк Трипільської культури – спільний проект Міжрегіональної академії управління персоналом, Львівської академії мистецтв та Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури.

В процесі розкладу первісного ладу на зміну родовій та сімейній громаді прийшла сусідська. В цьому процесі відображався перехід від особистих (родових) відносин до майнових.

Залежно від природних особливостей того чи іншого племені, економічних умов, відносин із сусідніми народами, **склалися громади “азіатського” та “античного” типу**, які дали початок формування, ранньорабовласницьких держав. У свою чергу, “германські” (“слов’янські”) громади стали кошикою ранньофеодальних держав Центральної та Східної Європи.

Основою виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства стає власність рабовласника на засоби виробництва та на раба. У виробництві діяв прями́й позаекономічний примус. Долею “розмовляючого знаряддя” (раба) стає непосильна праця, скотське існування, рання смерть.

Азіатський тип характеризувався будівництвом зрошувальних каналів, об’єднанням родин в громади. Поява громад вела до утворення територіальних утворень – **держав**. Перші держави з’являються в долинах великих річок – Ніл, Тигр, Євфрат, – там, де існувала можливість створення зрошувальних (іригаційних) систем, які стали основою поливного землеробства. Будівництво іригаційних споруд вимагало спільної роботи багатьох людей, її чіткої організації і було однією з найважливіших функцій перших держав, початковою

формою яких стали так звані номи.

Ном являв собою землі декількох територіальних громад, адміністративним, релігійним, культурним центром яких було місто. Такі міста-держави вперше виникли наприкінці IV тис. до н.е. в Єгипті та Південній Месопотамії (між річками Тигр та Євфрат). З часом номи перетворилися в об'єднання якого-небудь річкового басейну або об'єднувалися під владою більш сильного ному, який збирав данину з слабких.

З появою в III тис. до н.е. великих держав, починає складатися особлива форма соціально-політичного устрою – **деспотія**, притаманна більшості давньосхідних країн протягом всієї їх історії. Правитель держави у розвинутій деспотії мав усю повноту влади, вважався богом або, у крайньому випадку, нащадком бога. Велику роль в управлінні країною відігравав бюрократичний апарат, де існувала чітка система рангів та субординація. На все трудове населення деспотичної держави, крім податків, накладалися й державні повинності – так звані громадські роботи.

У II тис. до н.е. в давньосхідних державах вдосконалилися знаряддя праці, спостерігався прогрес у ремеслі та сільському господарстві, зростає товарність виробництва, отримало розвиток лихварство, боргове рабство. Державні землі на різних умовах надавалися приватним особам. У той же час, між різними регіонами Близького Сходу встановилися економічні, політичні та культурні зв'язки, сформувалися міжнародні торговельні шляхи, зросло число торговельних поселень на території інших держав. Водночас, загострилася боротьба за перевагу на торговельних шляхах, стали частішими війни.

Кінець II тис. до н.е. став складним періодом у житті давньосхідних держав. Закінчився *бронзовий вік*, коли знаряддя праці та зброю виготовляли переважно із бронзи, *почався залізний вік*. Культуру заліза на територію давніх держав принесли молоді народи, зокрема так звані “народи моря”, які вторглися на територію цих держав та зробили значний внесок в історію Давнього Сходу.

Отже, давньосхідна економіка є прикладом найсуворішої державної централізації, де застосовувалася праця як рабів, так і вільних членів громад. Вивчення економічної структури та соціальних інституцій у давньосхідних суспільствах, де праця рабів не мала великого виробничого значення, дають підставу вважати, що рабовласницьке виробництво на Давньому Сході носило лише умовний характер, а самі суспільства розглядати як особливий, “азіатський” тип господарства.

Держави, які склалися на базі *античної громади* (Греція, Рим), набули рис класичного рабства. Становлення античної економіки (“античний” тип) відбувалося в масштабах невеликих полісів (міст-держав), найчастіше ремісничого типу, які поповнювали нестачу в території та робочій силі у воєнних походах. Більш висока продуктивність праці та економічне зростання забезпечувались значно ширшим, ніж на Давньому Сході, застосуванням техніки (залізні знаряддя праці у землеробстві, будівництві тощо). Удосконалювались гірнича справа та металургія. Проте, технічний прогрес позначився лише на тих галузях, в яких, в основному, використовувалася праця вільних людей, а не рабів.

Головним центром ремісничого виробництва та торгівлі стали Афіни. Особливо значною стає їх роль у V ст. до н.е. Вони перетворюються не лише на

центр освіти Еллади, культурну столицю Греції, але й у важливий господарський центр, де отримали розвиток усі сфери економіки: будівництво, ремесло, торгівля, суднобудування та морські перевезення, текстильне та гончарне виробництво.

Отримують розвиток і товарно-грошові відносини. В обіг вводяться золоті, срібні та мідні гроші, з'являються кредитні відносини, поширюється лихварство. В багатьох галузях застосовується праця рабів, а головним джерелом їх надходження стають воєнні походи.

З часом Афіни поступаються Давньому Риму. Земля та землеробство в Римі та Італії з самого початку відігравали визначальну роль. Саме тому землеволодіння стає основою економічного життя Давнього Риму. Основним типом рабовласницького господарства була вілла (площею 25–100 га), де працювало декілька десятків рабів. Її господарство було багатогалузевим, інтенсивним. Вілли розташовувалися поблизу міст, куди збувалася частина врожаю. Як форма організації господарства вілла мала ряд переваг перед дрібним селянським господарством: тут застосовувалася кооперація праці, вона була краще організована, використовувалися різноманітні знаряддя та передові, на той час, агрономічні методи.

У II ст. до н.е. в Римі виникають *латифундії* – великі, головним чином, скотарські господарства римської верхівки, засновані на використанні рабської праці. Разом з тим, ішов процес скуповування дрібних володінь та перетворення їх у великі господарства з цілісною економічною організацією.

В цей період, у Римі отримало значний розвиток грошове господарство: з'явилась велика кількість банків, що виконували різноманітні посередницькі функції в грошових розрахунках; розвивалася зовнішня торгівля. Поступово населення охопило бажання до набуття багатства, справою честі вважалося акуратно вести свої грошові справи, примножувати, а не витратити отриманий спадок.

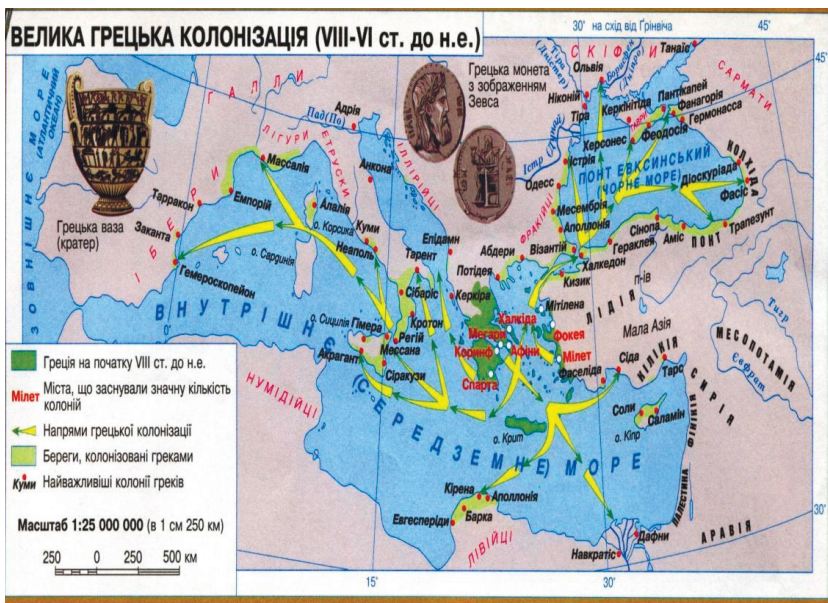
Хоча наприкінці I тис. до н.е. Рим і перетворився у велику світову державу, він уже занепадав, адже з розвитком великого землеволодіння, де використовувалася праця рабів, у корені був зруйнований фактор, на який здавна спиралася держава – господарство дрібних землевласників.

У всіх галузях діяльності застосовувалася праця рабів, які займалися ремеслом, керували підприємствами своїх панів та банківськими операціями, навчали дітей тощо. Кількість їх була величезна, а життя надзвичайно важким, що призводило до постійних повстань та виступів (наприклад, повстання під керівництвом Спартака у 73–71 роках до н.е.). Проте, загроза державі була не з боку бунтівників-рабів, а через падіння класу дрібних власників, яке відбувалося паралельно з посиленням рабства.

Остаточне падіння рабовласницької системи в Європі пов'язують із падінням Римської держави, прискорене вторгненнями варварів. У V ст. їх набіги набули загрозливого характеру. В 410 р. Рим був взятий та пограбований вестготами, а в 455 р. – вандалами. В 476 р. було скинуто останнього римського імператора – Ромула Августа. Римська держава перестала існувати, а на її руїнах у Західній Європі виникли нові ранньофеодальні держави.

Територія Стародавньої Греції в II-I тис. до н. е.

Велика грецька колонізація в VIII-VI ст. до н. е.

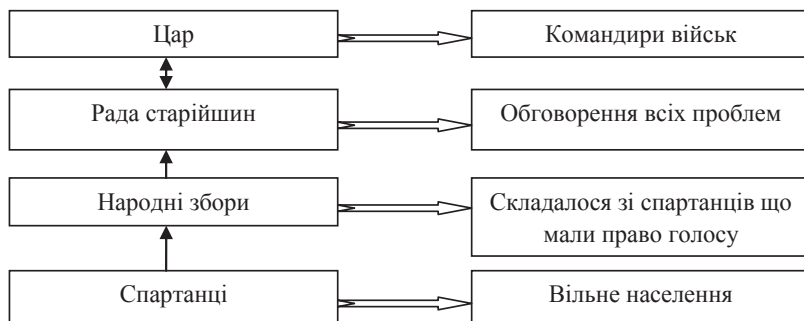
Стародавня Спарта

<i>Лоти</i>	<i>Перієки</i>
Невільне населення (раби)	Вільне населення
Не мали земельних наділів	Мали земельні наділи
Не мали політичних прав	

<i>До аристократії належали</i>	
<i>Гомеї</i> – повноправні громадяни (саме їх найчастіше називають спартіатами, або спартанцями. Вони мали право брати участь у Народних зборах – апеллі)	<i>Парфенії</i> – нащадки дітей незаміжних спартанок

Всі чоловіки-спартанці були воїнами. Вони не займалися торгівлею, ремеслом та сільським господарством. У VI ст. до н.е. Спарта була одним із наймогутніших полісів Греції.

Спартанські жінки віддавали своїх народжених синів на виховання та військову службу державі.

Спартанці становили непереможну армію. Суворе дотримання дисципліни забезпечувало військову перемогу над тими, хто сумнівався у здатності Спарти відстояти свої політичні інтереси. Однак Спарта була закладником власного успіху, спартанці зробили те, що Тойнбі називав **tour-de-force**. Детально розроблена система гарантовано продукувала воїнів, для армії, що не знала поразки. В той же час та сама система привела до занепаду, оскільки не дозволяла адаптуватись до нових умов. Євгенічна програма, що дозволяла залишати лише сильних дітей, і статева політика призвели до систематичного зменшення населення Спарти. Сусіди, запозичивши деякі елементи у спартанців, але відмовившись від системи в цілому, змогли створити боєздатні армії, і одночасно зберегли для себе можливість розвиватись у культурному і політичному плані.

Зовнішній вигляд спартанського чоловіка

1.4. Найвідоміші пам'ятки античної культури

- ✓ Храм Артеміди в Ефесі.
- ✓ Колос Родоський.
- ✓ Мавзолей в Галікарнасі.
- ✓ Олександрійський маяк.
- ✓ Велика піраміда в Гізі.
- ✓ Вісячі сади Вавилону.
- ✓ Статуя Зевса в Олімпії.

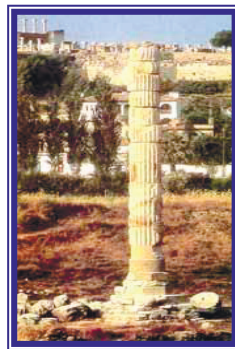
Храм Артеміди в Ефесі

Храм був збудований у 560 р. до н.е. останнім царем Лідії – Крезом, який відомий був за своїми великими статками.

Храм присвятили богині місяця, покровительці тварин і молодих дівчат. Він був збудований з вапняку та мармуру. Це був один із найбільших храмів класики, що за розмірами перевершив Парфенон. Двісті років потому, в 356 р. до н.е., храм було спалено до тла Геростратом.

З часом Олександр Великий відвідавши Ефес наказав відбудувати храм. Храм Олександра проіснував до III ст. н.е.

Сьогодні від храму в Ефесі залишилось лише декілька блоків фундаменту та одна відбудована колона.

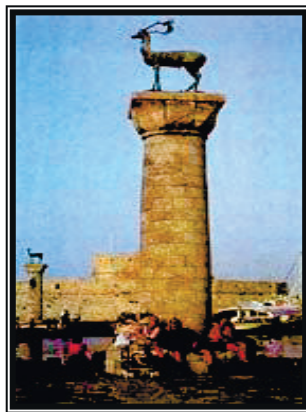

Колос Родоський

Колосом називалась велетенська статуя, котра стояла в портовому місті на Родос-острові в Егейському морі, біля берегів сучасної Туреччини. В стародавні часи жителі Родосу хотіли бути незалежними торговцями. В кінці IV ст. до н.е. жителі Родосу відсвяткувавши перемогу над греками вирішили побудувати статую богу якому здійснювали поклоніння – богу сонця Геліосу, з метою подяки за захист.

Сьогодні ніхто не знає, як виглядала статуя та де вона розміщувалась, але науковці стверджують, що виготовлена вона була з бронзи та сягала висоти 33 метрів. Статуя створена скульптором Харетом, а її будівництво тривало 12 років. Учені-археологи припускають, що статуя стояла в центрі міста, а її погляд спрямовувався на море та гавань. Під час землетрусу, через 50 років після закінчення будівництва, Колос зруйнувався, переломившись на рівні колін.

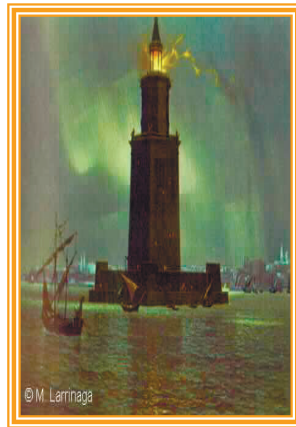
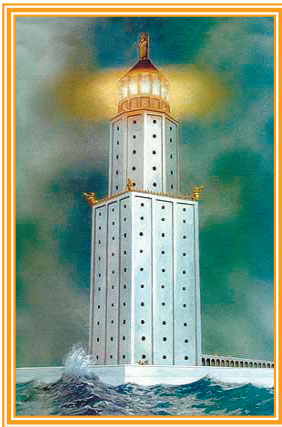
Сьогодні по обидві сторони родоської бухти стоять на колонах бронзові олені. Олені – емблема Родосу (Родос є територією сучасної Греції).

Мавзолей в Галікарнасі

Царем Карії був Мавсол, який проживав у місті-столиці Галікарнас. Мавсол одружився на своїй сестрі Артемізії. Він вирішив побудувати гробницю для себе та своєї цариці. Мавсол мріяв про величний пам'ятник-гробницю, який би нагадував світу про його багатство та могутність. Він помер до закінчення робіт над гробницею. Керівництво будівництвом продовжила Артемізія. Гробниця була збудована в 350 р. до н.е. Назвали її на честь царя – Мавзолеєм. Прах царської родини зберігався у золотих урнах у склепі. Ряд кам'яних левів охороняли це приміщення. Сама споруда нагадувала грецький храм, оточений колонами і статуями. На вершині приміщення знаходилась ступінчата піраміда, а на висоті 43 метрів над землею її увінчувала скульптурна колісниця, запряженої кіннями. Через вісімнадцять століть землетрус зруйнував Мавзолей до фундаменту. Минуло ще триста років перш ніж археологи розпочали розкопки. В 1857 р. всі знахідки були перевезені до Британського музею в Лондоні. Сьогодні на тому місті, де колись був Мавзолей, залишилась лише пригорща каміння.

Олександрійський маяк

В III ст. до н.е. був збудований маяк, щоб кораблі без перешкод змогли обійти рифи на шляху до Олександрійської бухти. Вночі їм допомагало у цьому відображення полум'я, а вдень стовп диму. Це був перший в світі маяк. Простояв він 1500 років. Знаходився маяк на маленькому острові Фарос в Середземному морі, біля берегів Олександрії. На його будівництво пішло 20 років, а завершений він був близько 280 р. до н.е..

Маяк складався з трьох мармурових башт, що стояли на фундаменті з масивних кам'яних блоків. На вершині башти стояла статуя Зевса Спасителя. Загальна висота маяка складала 117 метрів. Вогонь горів на верхній башті, яка своєю формою нагадувала циліндр. За полум'ям знаходились бронзові пластини, які направляли світло на море. З кораблів можна було бачити цей маяк на відстані до 50 км.

В XIV ст. маяк був зруйнований землетрусом. Його уламки використали при будівництві воєнного форту. Форт не раз перебудовували, але до сьогодні він так і знаходиться на місці першого в світі маяка.

Велика піраміда в Гізі

Велика піраміда була збудована як гробниця Хуфу або Хеопса. Хуфу – один з фараонів стародавнього Єгипту. Будівництво усипальниці було завершено в 2580 р. до н.е.. Пізніше в Гізі було збудовано ще дві піраміди, для сина і внука Хуфу та менші за розмірами піраміди для їх цариць.

На будівництво Великої піраміди 100 тис людей знадобилось 20 років. Вона була створена з більш ніж 2 млн кам'яних блоків, кожен з яких важив не менше 2,5 т.. Робітники підтягували їх до місця, використовуючи пандуси. Після завершення робіт Велика піраміда піднялася на 147 метрів.

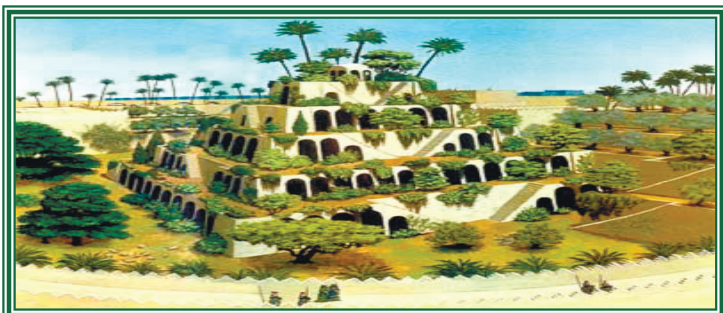

Стан піраміди Хуфу сьогодні задовільний, оскільки її вершина частково зруйнована. Лише одна піраміда сина Хуфу на самій верхівці зберегла вапнякове облицювання. Єгипецька піраміда є найдавнішим з Семи чудес стародавності та єдине з чудес, що збереглося до наших днів. За часів свого створення Велика піраміда була найвищою спорудою у світі. Зберігала вона за собою цей рекорд майже 4000 р.

Висячі сади Вавилона

Сади збудовано близько 600 р. до н.е. за наказом Навуходоносора II, правителя Вавилону. Цар наказав збудувати сади для сумуючої за батьківщиною молодої дружини Амітіс, щоб вони нагадували їй рідні перські гори.

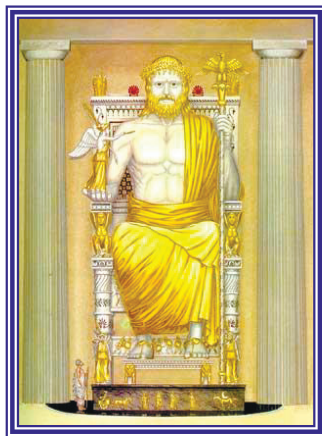

Висячі сади збудовано у вигляді терас коло річки та стін міста Вавилону. Найвища з них знаходилась 40 метрів над землею. Навуходоносор II наказав посадити в саду всі можливі види дерев та сорти квітів. Їх звозили зі всієї імперії на возах і річних лотках.

Висячі сади були одним з див стародавнього міста Вавилону. Однак, археологи знайшовши можливі руїни садів, довести, що це саме вони, не змогли.

Статуя Зевса в Олімпії

Маже 3000 років тому Олімпія була важливим релігійним центром південно-західної Греції. Стародавні греки поклонялися Зевсу – царю богів.

В V ст. до н.е. населення Олімпії вирішило збудувати храм Зевса. Протягом декількох років після закінчення будівництва в храмі не було гідної статуї Зевса. В якості творця статуї обрали відомого афінського скульптора Фідія. Спочатку майстер створив дерев'яний каркас, кістяк статуї Зевса. Каркас покрили пластинами зі слонов'ячої кістки, створивши уявну шкіру бога та золотими листами, що зображали його одяг. Зевс велично сидів на троні, інкрустованому

чорним деревом та дорогоцінними каменями. Завершена статуя сягала 13 метрів заввишки та майже торкалася стелі храму. Коло стін спорудили майданчики для глядачів, щоб люди могли побачити обличчя бога. Після свого завершення в 435 р. до н.е. статуя протягом 800 років залишалася одним із найбільших чудес світу.

В 391 р. н.е., після прийняття християнства, римляни закрили грецькі храми. Статую Зевса перевезли в Константинополь. В 462 р. н.е. палац в якому знаходилася статуя згорів. У VI ст. в Олімпійській області стався землетрус. Храм було зруйновано паводком, а його залишки вкриті мулом.

1.5. Економічна думка країн Давнього Сходу

Писемні джерела, на підставі яких можна досліджувати економічну думку Давнього Сходу, – це, як правило, зведення законів, юридичні акти, документи господарської звітності та твори про управління державою й державним господарством. Тому, багато з них мають нормативний характер і відображають позицію правлячих верств – *фараонів, царів, вельможних придворних та чиновників.*

Економічному знанню притаманні догматизм, апріорність і символізм. Найважливіші економічні ідеї народів стародавніх цивілізацій неодноразово коментували й розвивали наступні покоління, саме їх було покладено в основу економічних поглядів учених середньовічного Сходу. Тоді ж (починаючи з IV тис до н.е.) було започатковано конкретні економічні науки (статистика, облік та аналіз господарської діяльності, управління та ін.), які набули подальшого розвитку в античному періоді (I тис до н.е. – IV ст. н.е.).

Стародавній Єгипет

Економічна думка представлена творами державних чиновників (писарів). До нашої доби дійшли “Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара”, “Пророцтво Іпусера”, “Пророцтво Неферті”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”, різні адміністративно-господарські та юридичні документи.

Відомою пам’яткою економічної думки XVIII ст. до н.е. є закони вавилонського царя Хаммурапі. Текст законів складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Основна мета законів – всебічне зміцнення економічної влади держави. Найбільш цікаві (з економічного погляду) статті, присвячені питанням охорони власності вавилонських громадян, питанням оренди, найму, лихварства.

Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храму, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, в кращому випадку, продажем винуватця у довічне рабство. В цілому закони царя Хаммурапі є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні XVIII ст. до н.е..

<p><i>Стародавня Індія</i></p>	<p>Писемними джерелами середини I тис до н.е. є переважно релігійні трактати буддійські та брахманістські (індуїстські). Вони дають уявлення про соціальну структуру суспільства і містять цікавий матеріал, що характеризує специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності та майна.</p> <p>Велика кількість брахманістських творів ґрунтується на концепції трьох цілей життя людини – релігійного обов’язку, матеріальної вигоди та чуттєвої любові. Кожній із цих цілей присвячено відповідну літературу. Найвідомішими книжками про обов’язок (дхарму) є “Закони Ману”, про вигоду (артху) – “Артхашастра”, про кохання (каму) – “Камасутра”.</p>
<p><i>Стародавній Китай</i></p>	<p>Економічна думка виникла та розвивалася у рамках тогочасних філософських і політичних учень. Основними напрямками старокитайської суспільної думки були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, які сформувалися у IV–III ст. до н.е..</p> <p>Провідним напрямом було конфуціанство, яке, перетворившись на державну ідеологію, мало великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Назва цього напрямку походить від імені його засновника – Конфуція (Кун-цзи) (близько 551–479 роки до н.е.). Основні постулати вчення Конфуція викладено у збірці “Лунь юй” (“Бесіди й міркування”), записаній його учнями. Його вчення захищало архаїчні стосунки, вічний та незмінний порядок, установлений ще легендарними правителями глибокої давнини, сувору соціальну ієрархію, управління на засаді неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики та моралі; розглядало регламентацію патріархально-родинних відносин як запоруку стабільності державного ладу.</p>

ТЕМА 2. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII СТ. ДО Н.Е. – XV СТ. Н.Е.)

2.1. “Осьовий час”, формування Східної і Західної цивілізацій

“Осьовий час” – (800–200 роки н.е.) відбувається новий етап в історії людства (змінюється вісь історії); формується “людина розумна”, нова релігія, культура. Світ умовно поділився на Східну і Західну цивілізації відповідно до релігій (християнство і мусульманство).

Характерні риси “Осьового часу”:

- ✓ змінюються засоби виробництва;
- ✓ розвивається торгівля (відповідно і культура).

В соціально-економічному плані “осьовий час” пов’язаний з появою недержавних владних структур, а в суспільному плані – з визначенням самоцінності людини, її права стати в опозицію до освячених попередніми поколіннями та релігією світоглядних основ і створення теорій, які повинні визначити найкращі напрями облаштування суспільства.

“Осьовий час” – це був період трансформації всієї життєдіяльності людини в межах провідних цивілізацій. Він характеризувався принциповими змінами у соціально-економічній, політичній, етнічній та техніко-технологічній сферах.

В “осьовий час” соціальна нерівність не була різко диференційованою, що було благодатним ґрунтом народження надихаючої гордості за належність до своєї батьківщини, до могил предків.

2.2. Господарство скіфів, грецьких та римських колоній Північного Причорномор’я

Скіфи – іраномовний народ, що населяв степи Північного Причорномор’я з VIII–VII ст. до н.е. по III ст. н.е.. У VIII–III ст. до н.е. у скіфів панував кочовий уклад життя. Вони згадуються у грецьких і латинських письменників та в асировавілонських клинописних документах.

Відомо про витіснення скіфами кіммерійців у країни Передньої Азії під управлінням Партатуея (Прототій Геродота) і Мадія з 70-х років VII ст. до початку VI ст. до н.е.. Скіфи, що врятувалися, повернулися в причорноморські степи. Наприкінці VI ст. до н.е. перський цар Дарій з величезним військом (700 тис чоловік, за Геродотом), переправившись через Дунай, вторгся у скіфські володіння.

Перемога над Дарієм сприяла зміцненню скіфського політичного об’єднання, що перебувало на порозі класових відносин і державності. Появу у скіфів державності відносять до часів правління Атея (загинув у 339 р. до н.е.). Виходячи, головним чином, з археологічних джерел, IV ст. до н.е. був часом найвищого економічного, культурного і політичного підйому в історії скіфського царства. Скіфи володіли великим ремісничим, торговельним та адміністративним центром – Каменським городищем.

У V ст. до н.е. Скіфію описав батько давньогрецької історії *Геродот*.

Населення він поділяв на:

<i>Скіфів-хліборобів</i>	Жили осіло, займалися сільським господарством, вирощували пшеницю, просо, цибулю, часник. Переважна частина їх врожаю йшла на продаж.
<i>Кочових скіфів</i>	Нічого не сіяли і не орали. Вони випасали незліченні стада худоби. У скіфів-кочівників кожна сім'я мала свою отару, стадо корів, але земля, як і у землеробів, належала общині, племені. Родова організація відігравала велику роль у кочівників при розподілі пасовищ та ін..
<i>Царських скіфів</i>	Панівна верхівка державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен, їх основне заняття – військова справа. Досягнутій скіфами сходинці розвитку відповідала й організація управління у формі військової демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів. Значним впливом користувалися ради родових старійшин, і, перш за все, союзна рада. Але, особлива роль у союзі належала військовим вождям – “царям”, які очолювали скіфське військо під час походів. Влада “царів” передавалась у спадщину, але кандидатури “царя” та його спадкоємця все ще затверджувалися народними зборами.

У VII–VI ст. до н.е. більшість скіфських племен знаходилися на останній сходинці первіснообщинного ладу. Родові зв'язки все ще були сильні. Основною суспільною одиницею була родова община, що складалася з кількох патріархальних сімей. Рід та родова община володіли землею, виділяючи кожній патріархальній сім'ї ділянку за жеребом. Приватної власності на землю в цей час не існувало.

Життя цього процвітаючого царства раптово обривається в середині III ст. до н.е., що підтверджується з повідомленням Діодора про перетворення Скіфії в безлюдну пустелю у результаті вторгнення сарматів.

Однак скіфи не були знищені цілком. До II ст. до н.е. відбувається відродження їхньої держави, що займала тепер тільки степ Криму і землі по нижньому плінні Дніпра і Бугу.

В Криму знаходилася столиця нового царства, залишки якої відкриті на городищі Керменьчик, розташованому на окраїні Сімферополя. Вчені ототожнюють це городище з фортецею Неаполіс (згаданої Страбоном) і називають його Неаполем Скіфським. У царстві цього періоду панував осіло-землеробський уклад. Речовий комплекс культури пізніх скіфів мав сарматський вигляд. У III ст. скіфське царство знищене готською навалою. Столиця і багато поселень були розгромлені. В епоху Великого переселення народів скіфи остаточно розчинилися серед безлічі племен.

Скіфія. Сережки жіночі.
Середина IV ст. до н.е..
Залізо, золото, ковка.
Зберігається у Києві в
музеї історичних
дорогоцінностей України.

Скіфія. Золота підвіска у
вигляді голови Деметри.
IV ст. до н.е..
Золото, філігрань, вилита.
Зберігається у Києві в
музеї історичних
дорогоцінностей України.

Скіфія. Шийна гривна.
Друга половина I ст. н.е..
Золото, стікло, ковка, вилівка,
гравіровка.
Зберігається у Києві в
музеї історичних
дорогоцінностей України.

Скіфія. Гребінець та прикраса жіноча.

2.3. Економічна думка античного світу

Джерелами, які дають уявлення про економічну думку античності є законодавство держав, публічні виступи і твори філософів, істориків, політичних діячів, поетів тощо. Висловлювання античних авторів з економічних проблем, хоч і не є цілісною системою поглядів, проте це серйозна спроба теоретично осмислити та науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища.

Економічна думка в Стародавній Греції

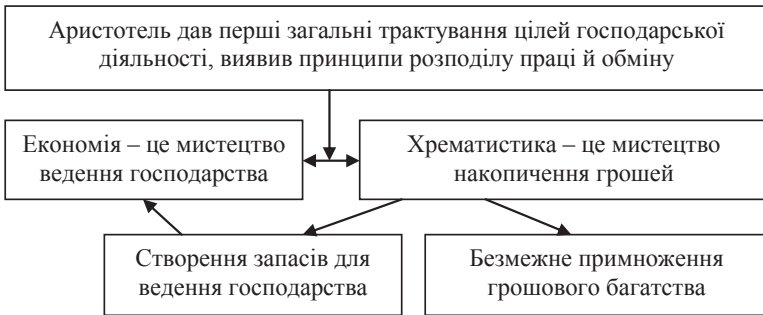
<p><i>Економічна програма Перікла (бл. 490–429 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Був першим стратегом і керівником афінської держави в 444–429 роках до н.е.. Перікл практично ліквідував майновий ценз, увів плату за державну й військову службу, запровадив громадські роботи, що давали зарібок бідним, створював клерухії (військово-землеробські поселення) і колонії, заохочував торгівлю та ремесло.
<p><i>Філософи Демокріт (бл. 460–370 роки до н.е.) та Сократ (бл. 470–399 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Демокріт захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був противником надмірного зростання землеволодіння й необмеженого нагромадження грошей. ✓ Сократ усю економічну діяльність пов’язував із моральними чеснотами, оскільки для того, щоб збагатити потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для того, щоб зберегти багатство – стриманість.
<p><i>Ксенофонт (бл. 430–355/354 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Свої економічні погляди Ксенофонт виклав у багатьох творах, головним з яких є “Домострой”. У своїх роботах він дав характеристику рабовласницького господарства. Основною проблемою для Ксенофонта був пошук шляхів подолання притаманних такому господарству недоліків. ✓ Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого й надійного. Сільське господарство – це, на його думку, найважливіша галузь економіки (“землеробство – матір і годувальниця всіх професій”), а до ремесла він ставився досить зневажливо. ✓ Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага як споживної та мінові цінності. ✓ Не заперечуючи значення грошей, він визнавав функціонування їх лише як скарбу і засобу обігу, засуджуючи лихварство.
<p><i>Платон (428/427–348/347 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Основні твори, в яких викладено економічні погляди Платона (“Держава” та “Закони”), присвячено проблемам держави. ✓ У праці “Держава” Платон виклав свою концепцію

	<p>ідеальної держави. Вихідною в його теоретичній побудові була думка про те, що держава, яка складається із багатих та бідних, – це, по суті, дві держави: <i>держава багатих і держава бідних</i>. Нерівність, на думку Платона, впливає із самої природи людей, через що є нездоланною. Поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Платон поділяв усе вільне населення в ідеальній державі на три стани: філософів, що керують державою; воїнів, покликаних воювати, боронити державу і лад у ній; землеробів, ремісників і торговців, тобто всіх тих, хто займається господарською діяльністю. <i>Раби не належать до жодного стану</i>: вони є тільки знаряддям праці, яке здатне говорити. Отже, поділ праці у Платона є також підставою для соціального поділу суспільства. ✓ У “Законах” Платон пропонує ще один проект держави, економічна організація якої була більш реалістичною і відповідала тогочасній добі. Але, цей проект, на думку Платона, займав лише друге місце порівняно з його першим проектом ідеальної держави. Майбутня держава Платона мала б бути господарчою, відокремленою і самостійною.
<p><i>Арістотель – найвидатніший мислитель давнини (384–322 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ З його численних праць, що охоплюють найрізноманітніші галузі знань (філософію, логіку, психологію, етику, політику, фізику, економіку та ін.), слід виділити “Політику” і “Нікомахову етику”, в яких містяться міркування з економічних питань. ✓ Провідною галуззю економіки Арістотель вважав землеробство. Основою виробництва, на думку Арістотеля, має бути рабська праця. За Арістотелем, панування й підкорення – це універсальний закон природи, необхідний для “взаємного самозбереження”. <i>Стосовно суспільства це означало, що одні люди від природи є вільними, а іншим судилася доля рабів, якими бути не тільки справедливо, а й корисно</i>. Рабами, за Арістотелем, мають бути лише варвари, бо варвар і раб за природою своєю поняття тотожні. Рабство Арістотель пов’язував із поділом праці на розумову й фізичну: раби – це ті люди, котрі від природи можуть виконувати лише фізичну роботу, а вільні – ті, яким призначено долею займатися розумовою працею. ✓ Арістотель розрізняв <i>два види багатства</i>: багатство як сукупність споживних вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як накопичення грошей.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Безперечною заслугою Арістотеля є аналіз зародження й розвитку торгівлі, історичного процесу переходу однієї форми торгівлі в іншу. Вихідним пунктом, за Арістотелем, була мінова торгівля. ✓ На думку Арістотеля, виникнення грошей – необхідність, зумовлена розвитком торгівлі. Гроші існують для зручності обміну. Природними функціями грошей Арістотель вважав функції засобу обігу й міри вартості. У своєму дослідженні етапів розвитку торгівлі Арістотель показав перехід від форми Т-Т до форми Т-Г-Г, а від неї до Г-Т-Г. Останню форму торгівлі, де гроші функціонують як капітал, він гостро засуджував іх, як і лихварство.
--	---

Арістотель – основоположник економічної науки

Економічна думка в Стародавньому Римі

<p><i>Марк Порцій Катон Старший (234–149 роки до н.е.)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Трактат “Землеробство”, написаний Марком Порцієм Катонем Старшим (234–149 роках до н.е.), узагальнює досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією. Катон вважав землеробство найпочеснішим й найшляхетнішим заняттям. ✓ Зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство, власник якого купує лише те, чого не можна виробити у власному маєтку, а продає тільки надлишки. Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві і вільних громадян, зокрема половинщиків, але тільки як тимчасовий та допоміжний захід.
<p><i>Брати Гракхи – Тіберій (162–133 роки до</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Позбавлення селян землі й концентрація її в руках великих землевласників зумовили необхідність проведення аграрних реформ. Опрацювання проєктів

<p><i>н.е.) і Гай (153–121 роки до н.е.)</i></p>	<p>таких реформ та їх втілення у життя пов'язані з іменами народних трибунів братів Гракхів. Пропоновані ними реформи полягали:</p> <ul style="list-style-type: none"> - по-перше, у відновленні та зміцненні дрібного землеволодіння; - по-друге, у поверненні пролетарів (зубожілих дрібних виробників) до господарської діяльності; - по-третє, в обмеженні розмірів земельних ділянок, що можуть бути у розпорядженні одного господаря (однієї родини). <p>✓ 133 р. до н.е. Тіберій Гракх виступив із законопроектом про земельну реформу, яка передбачала обмеження користування державною ріллею 1 тис югерів (близько 300 га) на родину, розподіл решти землі по 30 югерів (близько 9 га) серед безземельних та малоземельних громадян Риму. Запропонований проект було прийнято й частково здійснено.</p> <p>✓ Молодший брат Тіберія – Гай відновив реалізацію аграрної реформи і здійснив ще низку реформ, спрямованих на зміцнення римської держави, припинення зубожіння селянства та запобігання пролетаризації римських громадян.</p>
<p><i>Марк Теренцій Варрон (116–27 роки до н.е.)</i></p>	<p>✓ У трактаті Варрона “Про сільське господарство” знайшло відображення зростання товарності рабовласницьких господарств та їх перетворення на господарства напівнатурально-напівтоварного типу.</p> <p>✓ На думку Варрона, дохідність мастку визначається його агрокультурою, але передусім – властивостями ґрунту, оскільки основна цінність господарства – земля. Землеробство він пропонував поєднувати із скотарством, прибутковість якого була високою.</p>
<p><i>Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н.е.)</i></p>	<p>✓ Праця Луція Колумелли має назву “Про сільське господарство”. Це своєрідний огляд стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва. На противагу твердженням, що занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла головну причину цього занепаду справедливо бачить у недоліках господарювання, насамперед, через недбале ставлення рабів до праці.</p> <p>✓ Прагнучи розробити принципи ефективної організації праці рабів, Колумелла рекомендував запровадити поділ праці, її спеціалізацію, використання кваліфікованої рабської праці. Великого значення Колумелла надавав характеру відносин між паном і рабами.</p>

2.4. Особливості господарського розвитку й економічної думки Середньовіччя

Основні риси економіки країн Західної Європи у Середньовіччя

Середньовіччя – це відносно тривалий період у розвитку суспільства, який має характерні, особливі форми соціального, політичного та культурного життя. В цю історичну епоху людство пішло значно далі шляхом розвитку матеріальної та духовної культури.

В історіографії господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками:

- ✓ панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно-службове спадкове надання);
- ✓ монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі “немає землі без сеньйора”;
- ✓ умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв’язках;
- ✓ суперечність між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом;
- ✓ особиста, поземельна, судово-адміністративна й військово-політична залежність селянина від землевласника;
- ✓ рентна форма експлуатації феодално залежного селянства;
- ✓ переважання натурального господарства та другорядна роль обміну;
- ✓ сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми.

Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі “аграрна цивілізація”, а суспільство – традиційне.

Основні періоди феодалізму

Феодалне суспільство як у *Західній*, так і в *Східній Європі*, а також і в країнах інших континентів пройшло у своєму розвитку три основні стадії (періоди):

- ✓ *раннього феодалізму*;
- ✓ *розвинутого феодалізму*;
- ✓ *пізнього феодалізму*.

Проте, питання про періодизацію доби Середньовіччя на загальносвітовому рівні залишається до нинішнього часу досить складним, адже перехід до феодалізму в різних країнах Європи та Азії не був одночасним.

Раніше за інших країн феодалні відносини, на думку дослідників, склалися у Китаї. В Європі їх формування датується V–VII ст. н.е. Різними є для країн і хронологічні рубежі, що відділяють період раннього Середньовіччя від періоду його розквіту та входження у завершальну стадію.

Етапи феодалізму, в цілому, для країн Західної Європи визначаються з V ст. до середини XVII ст., від падіння Західної Римської імперії до англійської буржуазної революції. При цьому, *доба раннього феодалізму* (ранне Середньовіччя) тривала з *V ст. до X ст.* включно; *розквіту (зрілості) феодалізму* – з *XI ст. по XV ст.*; *завершальна стадія, розклад феодалного суспільства* (пізне Середньовіччя) – з *XVI ст. до середини XVII ст.*

Характеристика етапів феодалізму

<p><i>Ранній феодалізм</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Характеризувався досить <i>низьким рівнем розвитку продуктивних сил</i>, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала. ✓ У господарствах з виробництва додаткового продукту переважно в панському господарстві (домені), як правило, <i>переважала відробіткова рента</i> (і не лише панщина на панському полі, а й обслуговування панських млинів та інших підприємств). У такому разі, феодальна залежність доходила до прикріплення селян до землі (кріпосництва). ✓ Основними характеристиками <i>розвитку аграрної сфери</i>, в цілому, був процес швидкого освоєння нових земель, відомий в історії як процес внутрішньої колонізації. Він сприяв не лише кількісному зростанню економіки, але й серйозному якісному прогресу, адже повинності, що накладалися на селян на нових землях, мали переважно грошовий, а не натуральний характер. Це сприяло зростанню господарської самостійності та підприємливості селян, підвищенню продуктивності їх праці. Розширюються посіви олійних та технічних культур; отримали розвиток виноробство та виготовлення олії. Поступово формується і зростає земельний ринок. ✓ У IX–X ст. посилюється суспільний поділ праці, що сприяв нагромадженню виробничого досвіду та вдосконаленню продукції, яка вироблялася. У великих маєтках з'являються спеціалісти як сільськогосподарського виробництва (виноградарі, скотарі тощо), так і, що найважливіше, професіонали-ремісники. Саме розподіл праці стає основою для виникнення товарного виробництва, тобто виробництва продукції на продаж. ✓ Середньовічне місто виникає як осередок ремісників та торгових людей. У Західній Європі феодальні міста з'явилися в Італії та Франції: Венеція, Генуя, Марсель, Піза тощо. Міста виникали на землях короля або великих феодалів і були їм досить вигідними, адже приносили значні доходи у вигляді податків від ремесла та торгівлі. Одночасно власність феодала на землю, де виникає місто, означала досить істотну залежність від феодала.
<p><i>Розквіт феодалізму</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Населення міст усе більше обтяжує їх підлегле становище до сеньйора (феодала), який володіє міською землею та регламентує життя міщан. Це призводить у XII–XIII ст. до так званих <i>комунальних революцій</i> – від відкритих збройних виступів до викупу мешканцями міст власних привілеїв та вольностей у сеньйорів за гроші. В результаті комунальних революцій велика кількість міст здобуває

	<p>самостійність, отримує самоврядування. В Італії виник ряд міст-республік: Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах – міста-комуни; в Німеччині – імперські міста: Бремен, Гамбург, Любек; в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля. Головна перемога жителів міст (міщан) – особисте звільнення від кріпосної залежності. Це створювало сприятливі умови для ефективного розвитку ремесла та торгівлі.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Боротьба міщан з феодалами зумовила <i>виникнення ремісничих цехів</i>, головним завданням яких був захист ремісників від сваволі феодала. Це були корпоративні організації ремісників однієї спеціальності, які набули поширення у XIII–XIV ст.. Членами цеху були майстри, у майстернях яких працювали підмайстри та учні. Кожен ремісник виробляв свою продукцію від початку до кінця, розподілу праці не було. ✓ За прикладом ремісничих цехів і з тих же причин торговці (купці) об'єднувалися у професійні корпорації – <i>гільдії</i>. ✓ <i>Сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи</i>, які не втратили свого значення до наших часів. ✓ З розвитком торгівлі відбувалося <i>становлення грошової та фінансово-кредитної систем</i>. У Середньовіччі та періоді розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет; займалися кредитними операціями та лихварством. ✓ Роль готівки стала відігравати <i>розписка міняйли (вексель)</i>. Міняльні контори стали називати банками, а їх господарів – банкірами. ✓ Банки нагромаджували значні суми, які потім давали у позику під великий відсоток. Лихварський капітал в основному кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоші) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та промислові підприємства, а великі купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так <i>виникали торговельно-банкірсько-лихварські фірми</i>, що відіграли важливу економічну та політичну роль у феодальній Європі.
<p><i>Розклад феодалізму</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Виконавши завдання захисту інтересів ремісників, <i>цехи стали серйозно стримувати процес переростання ремісничого виробництва у дрібнотоварне</i>. Це стало найбільш очевидним на етапі розкладу феодалізму та становлення ринкових відносин. ✓ Зароджувалися ринкові форми виробництва, з'являлись ознаки індустріальної цивілізації.

Територіальний поділ Західної Європи в добу раннього феодалізму

В 919 р. було утворено німецьке королівство.

Територіальний поділ Західної Європи в добу зрілості феодалізму

Територіальний поділ Західної Європи в добу зрілості феодалізму

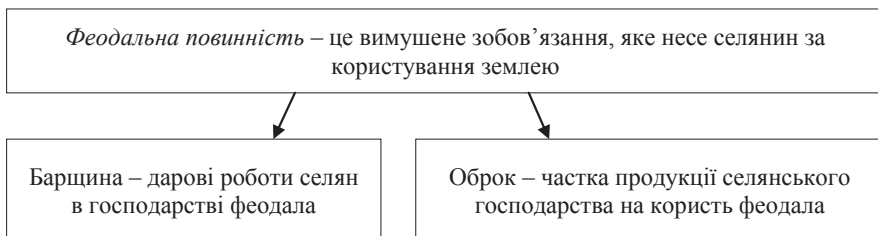
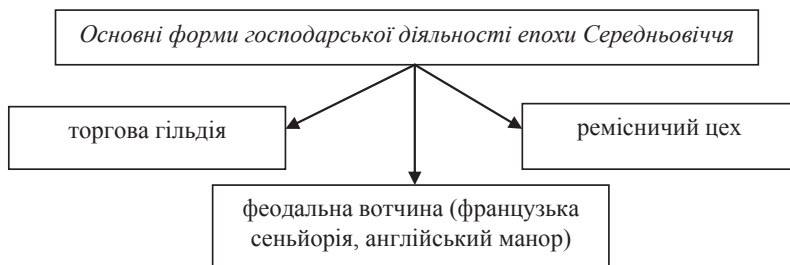
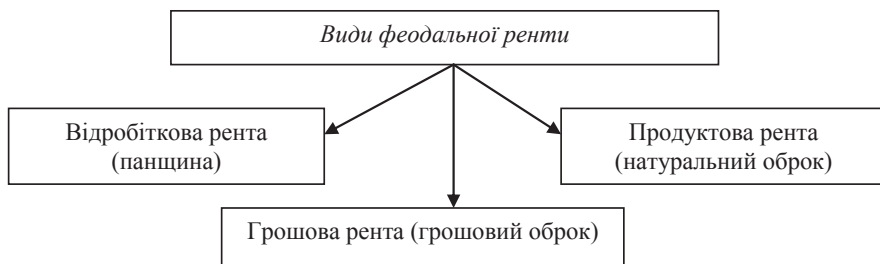
Територіальний поділ Західної Європи в добу розкладу феодального суспільства

Форми феодального землеволодіння, що сформувалися у Західній Європі

Аллод – повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується.

Бенефіцій – умовна, неспадкова форма землеволодіння, що передбачає несення певної служби, найчастіше військової.

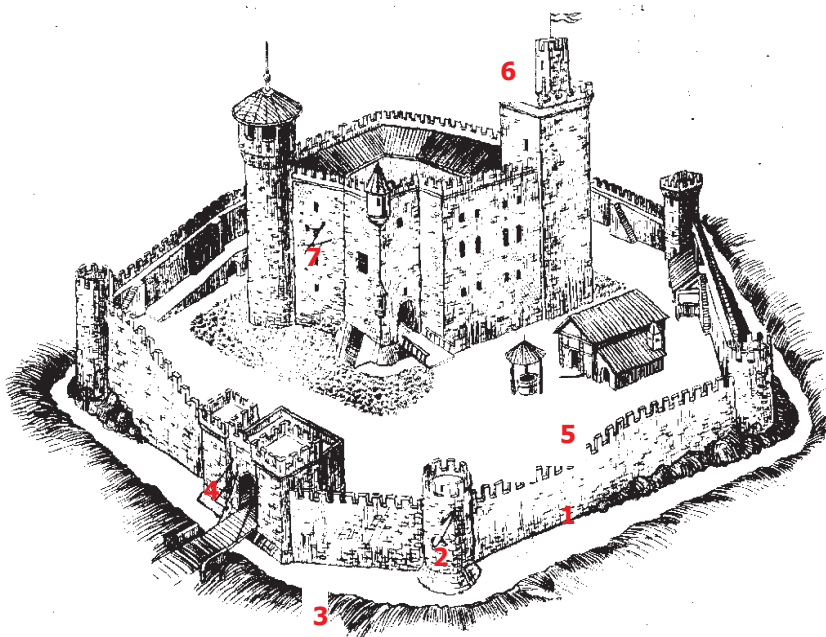
Феод – умовна, спадкова форма землеволодіння, що передбачає прийняття васальної присяги сюзерену-феодалу, який надав землю. Присяга зобов'язувала васала воювати під командою сюзерена і, за необхідності, викупати останнього з полону.

<i>Права феодала</i>
1. Можливість піти від феодала надавав сам феодал.
2. Право першої ночі.
3. Дозвіл на покидання землі господаря селянином.
4. Продаж земельних наділів.
5. Надання вказівок на виконання додаткових робіт селянином.
6. Дозвіл на заняття ремеслом.
7. Стягнення податку за смерть родича, волю доньки.

В Середні віки феодала проживали в замках. Замок для них слугував житлом та оборонною фортецею. Вони були різні за своєю будовою, типом та геральдикою.

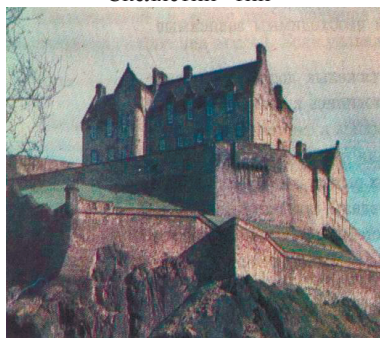
Рис. 1. Будова замка

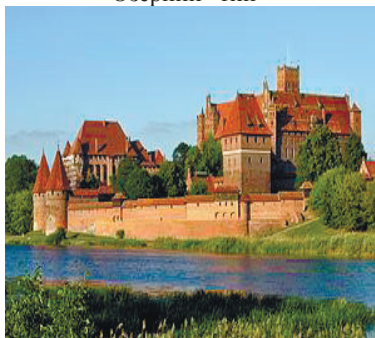
Умовні позначення:

1. Стіни.
2. Босві башти.
3. Рів.
4. Міст та підйомні ворота.
5. Колодязь і господарські будівлі.
6. Головна башта (донжон).
7. Житлові приміщення.

“Скелястий” тип

“Озерний” тип

Геральдика – це наука складання лицарських гербів за:

- забарвленням щита;
- частиною щита;
- фігурами на щиті;
- девізом.

Прототипи гербів беруть початок із давніх часів, коли люди на скелях, стінах печер робили різні символічні зображення сонця, води, вогню тощо. Так, символом *шумерських держав* був орел із левиною головою, Афіні – сова, Стародавнього Риму – орел.

Власне герби виникли в добу *хрестових походів* і набули дальшого вдосконалення з розвитком феодального устрою. Найраніше свідчення герба – емалевий малюнок з могили Жоффрау Плантагенета, графа Анжу і Мена у Франції, що зображає самого Жоффрау з гербовим щитом, де на блакитному полі зображено ймовірно чотирьох золотих левів на дибках (точну кількість левів було важко визначити через положення, в якому намальований щит). Граф був зятем Генріха I, короля Англії, що правив в 1100–1135 роках, який, згідно з історичних даних, і подарував йому цей герб.

Одним із перших англійських королів, що мали особистий герб, був *Річард I Левине Серце*. Його три золоті леопарди (леви) в геральдиці використовували всі королівські династії Англії.

Спочатку герб давав змогу закутим у броню лицарям під час бою пізнавати один одного. Пізніше гербами стали користуватися й у мирні часи та передавали їх нащадкам як ознаку роду, не обов'язково аристократичного.

Герб короля Річарда I

Структура герба та його головних елементів

Оскільки герби досягли найбільшого розквіту в *середньовіччі*, в період хрестових походів та *лицарських турнірів*, класичний герб є тісно пов'язаний з *обладунком лицаря* і більшість його елементів мають назви, запозичені з лицарського побуту. До них належать:

- ✓ *щит*
- ✓ *шолом*
- ✓ *нашоломник або клейнод*
- ✓ *намет*
- ✓ *девіз*

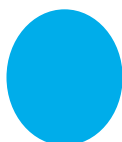
Іншими елементами, не так пов'язаними з лицарським побутом, є *корона*, *щитотримачі та мантія*.

Форми щитів у Середньовіччі:

норманський

італійський

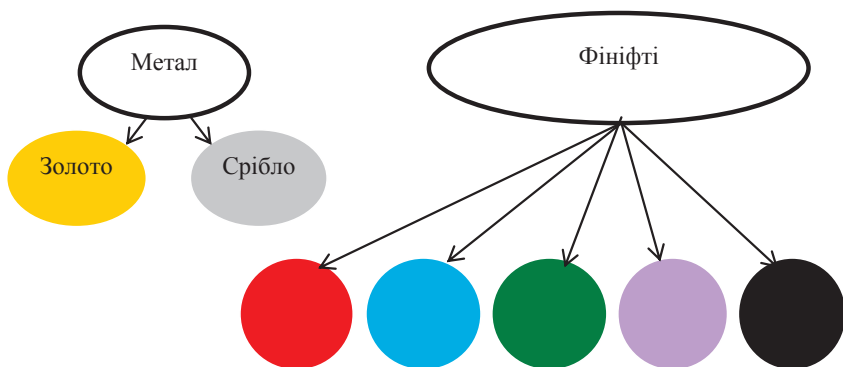
французький

німецький

Забарвлення щита

Зображення на полі щита наносяться кольорами. Геральдичні кольори розділяються на метали, хутра і фініфті (емалі або тинктури). У геральдиці використовується сім кольорів: два метали і п'ять емалей.

Спочатку було тільки чотири кольори – *червоний, синій, чорний і білий*, але потім з'явилися додаткові кольори: *зелений, жовтий і пурпуровий*. Жовтий і білий, спочатку незалежні від золота та срібла кольори, пізніше стали замінювати ці два метали, і як самостійні вже не використовувалися. Первинні геральдичні кольори мали символічне значення:

✓ *золото* – король металів, символізує знатність, могутність і багатство, а також чесноти: силу, вірність, чистоту, справедливість, милосердя і упокорювання;

✓ *срібло* – символізує благородство, відвертість, а також чистоту, невинність і правдивість;

✓ *блакить* – символізує великодушність, чесність, вірність і бездоганність, або просто небо;

✓ *червень* – символізує хоробрість, мужність, любов, а також кров, проливу в боротьбі;

✓ *зелень* – символізує надію, достаток, свободу і радість, але може і просто означати луг трав;

✓ *чернь* – символ обережності, мудрості, постійності у випробуваннях, а також печалі і трауру, смутку;

✓ *пурпур* – символізує благочестя, помірність, щедрість і верховне панування.

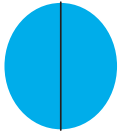
З XVII століття в геральдиці приймаються умовні графічні позначення кольорів штрихуванням, а також правило, згідно з яким метал на метал і фініфть на фініфть не накладаються.

Особливим типом геральдичних кольорів є *хутра*, зокрема *горностаїв і вивірок*.

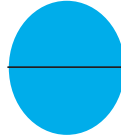
Хутро, відповідно до середньовічних норм, могло використовуватися тільки королівськими і дворянськими родинами на знак їх винятковості і переваги.

Частина щита

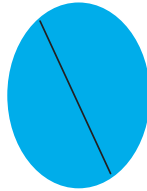
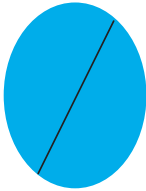
Розсічення (вертикальне)

Розсічення (горизонтальне)

Розсічення скошене з кута до кута
праве ліве

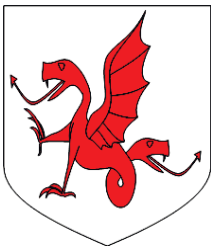

Фігури на щиті

Геральдичні:
геометричні (лінії,
хрести та інше)

Негеральдичні:
- звичайні або природні (люди, тварини, птахи,
стихі);
- предмети не одухотворенні або штучні
фігури (меч, спис, башта, корабель, предмети
вжитку);
- легендарні або фантастичні (саламандра,
кентавр, единоріг, дракон, гриф).

Приклади фігур на щитах

Амфісбена

Конюшина

Фортеця

Книга

Геральдичні корони

Герб Ліхтенштейну з короною
прямо над щитом

Баронська корона

Герб Румунського
королівства з девізом:
“Nihil sine Deo”

Корона поміщалась на шолом або, як в державних гербах, прямо над щитом (наприклад, княжа корона в гербі Ліхтенштейну). Корона вказує на положення її власника в суспільній ієрархії та титул володаря герба.

Спочатку корони поміщали тільки на гербах суверенів. Як правило, корона на гербі монарха повторювала своїм виглядом оригінал. Інші шляхетські корони (*герцогські* або *князівські*, *графські*, *баронські* і прості *шляхетські*), які з'явилися пізніше, в кожній європейській країні були однаковими в межах одного титулу, і мало відрізнялися одна від одної в різних країнах. Так:

✓ у *Німеччині*, геральдика якої справила значний вплив на центральноєвропейську геральдику, графська корона мала дев'ять зубців з перлами на кінцях, баронська – сім, а проста шляхетська – п'ять;

✓ в *Речі Посполитій* шляхетська корона, покладена на шолом, символізувала рівність шляхти, хоча деколи це правило порушувалось і використовувалися рангові, в основному німецькі, корони. Князівські герби з самого початку вінчалися червоними шапками, підбитими горностаєм.

У *церковній ієрархії* корони заміняли капелюхами з китицями, розміщеними на декоративно заплетених шнурках. Причому, кожний сан мав не тільки відповідний колір капелюха: *червоний* – у кардиналів, *зелений* у архієпископів та єпископів, *фіолетовий* – у папських прелатів, але й усталену кількість китиць: у гербі архієпископа, наприклад, зображали капелюх з десятима китицями, а у гербі єпископа – з шістьма.

Звичай прикрашати шолом короною з'явився у лицарів в XV столітті. Шоломи з коронами носили під час турнірів, особливо в Німеччині, де увінчаний короною шолом вважався ознакою дворянства.

Використання корони для прикраси щита і як гербова фігура прийшло, ймовірно, від монет – при французькому королеві Філіпі VI почали чеканити монети, на зворотному боці яких зображалася корона. Тоді тільки королі поміщали корони в свої герби, але з розвитком феодалізму навіть найдрібніші феодалі почали носити корони і прикрашати ними герби. Часто корона не є знаком належності до королівської або княжої родини, а виконує декоративну функцію.

Геральдичні шоломи

Важливою частиною герба був шолом, хоча і з'явився він лише в XIV ст. Шолом знаходився над щитом. В геральдичних системах *Західної Європи* існували різні типи шоломів, що залежали від титулу чи звання власника герба. Навіть положення шолома – пряме, повернуте вправо чи вліво – мало відповідати усталеним правилам.

У гербі *французьких королів* шолом був золотим, розташовувався прямо і мав підняте забрало, бо його володар мусив все бачити та знати. На *герцогських* і *князівських* гербах шоломи були срібні з позолотою і розташовувалися також прямо. *Маркізи* мали право на розміщений у фас шолом, але уже з чистого срібла. На *графському* гербі срібний шолом повертали на три чверті вправо. *Нетитулована шляхта* мала сталеві шоломи, цілком повернуті вправо. У *бастардів* на гербах шоломи були повернені вліво і мали опущене забрало.

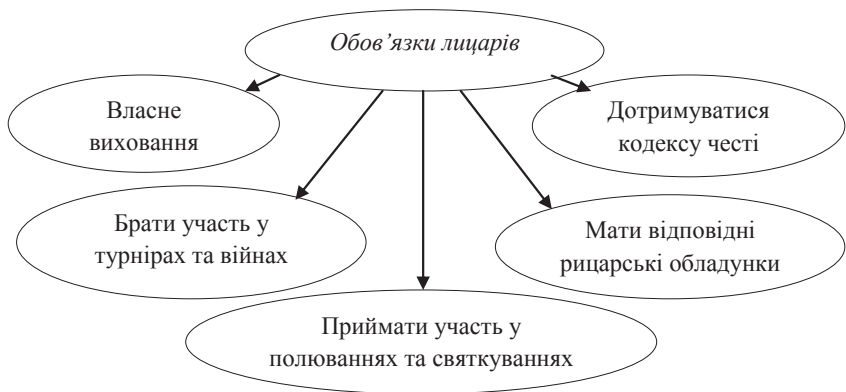
В *англійській* геральдиці золотий шолом з гратчастим забралом, повернений прямо був для гербів суверенів і *принців* королівської крові. Срібний шолом із золотим гратчастим забралом, повернений геральдично праворуч, – для *перів*. Срібний шолом з піднятим забралом, повернений прямо, – для *баронетів* і *лицарів*. Срібний турнірний шолом, повернений геральдично праворуч, – для *есквайрів* та *джентльменів*.

Девіз

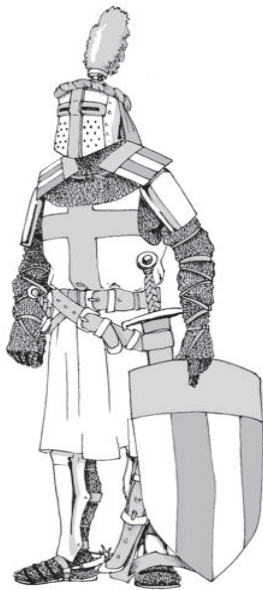
Девіз – короткий вислів, як правило, написаний на стрічці внизу щита. Іноді девізи розміщались в гербі без стрічки, якщо щит круглий, девіз зазвичай пишеться навколо щита. Основою для девізу спочатку служив рицарський бойовий клич. Згодом, девізом міг бути короткий вислів, що нагадував про якусь важливу історичну подію або кредо власника герба. Текст девізу міг зашифруватись і зрозумілим бути тільки присвяченим. У західній геральдиці писати девізи на латині, хоча це правило не обов'язкове.

Девіз не є обов'язковою і постійною частиною герба, тому власник міг змінювати його за своїм бажанням. Приклади геральдичних девізів:

- ✓ “*Je maintiendrai*” (французькою мовою) – “Я збережу” – девіз Нідерландів;
- ✓ “*Nihil sine Deo*” (латинською мовою) – “Ніщо без Бога” – девіз Румунії;
- ✓ “*L'union fait la force*” (французькою мовою) – “Об'єднання дає силу” – девіз Бельгії.

<i>Кодекс честі лицаря включав:</i>
1. Вірність в службі королю і сеньйору
2. Пошук подвигів
3. Захист християнської віри
4. Щедрість
5. Захист слабших та ображених

Лицар у XIII ст.

Лицарські обладунки XV ст.

На території України існує багато лицарських замків, в основному, на Західній Україні. Серед основних – Кам'янець-Подільська фортеця, Генуезька фортеця у м. Судак, Олеський замок, Збарзький замок, Луцький замок.

Олеський замок

Замок Любарта

Кам'янець-Подільська фортеця

Хотинська фортеця

Збарзький замок

Мукачівський замок "Паланок"

Червоногородський замок – оборонна споруда

Пам'ятки соціально-економічної думки Середньовіччя

У літературі країн Західної Європи в добу раннього Середньовіччя під впливом християнства висловлюються ідеї про рівність людей перед Богом, про працю як єдине джерело існування, про необхідність ділитися майном з бідними; прагнення багатства визнається пороком, що не личить справжньому християнину. Проблеми общини знайшли відображення в “Салічній правді” (Салічному законі) – записі давнього звичаєвого права племені салічних франків. Запис було зроблено з розпорядження короля Хлодвіга (481–511 роки).

В ньому відбито економічний лад франків у період розкладу родових відносин і виникнення майнової нерівності. “Салічна правда” свідчить про поступове виникнення індивідуально-родинної власності, перетворення володіння на власність. Франки вже розмежовували поняття рухомого та нерухомого майна. Рухоме майно можна віддавати у заставу і передавати в спадок найближчому з родичів. Після занепаду Франкської держави (IX ст.) “Салічна правда” втратила своє практичне значення.

Інша пам'ятка західноєвропейської економічної думки раннього Середньовіччя “Капітулярій про вілли” (початок IX ст.) Карла Великого (чи його сина – Людовіка Благочестивого) дає уявлення про організацію й управління вотчиною. Згідно з “Капітулярієм про вілли” вся земля вотчини була у власності її володаря (вотчинника), а більшість населення становили закріпачені селяни.

На економічну думку Середньовічної Західної Європи помітно вплинули різноманітні *релігійні ересі*. Ересі, як правило, були засобом прояву опозиційних настроїв певних соціальних верств. Деякі ересі стали ідеологією повстань селян і міських низів, якими сповнено всю історію Середньовіччя. Основними економічними вимогами повсталих були повернення до общини, знищення соціальної та майнової нерівності, приватної власності, повернення захоплених общинних земель, скасування панщини, оброків, десятини тощо.

*Фома Аквінський
(Аквінат) (1225/26–
1274 роки)*

- ✓ Його вчення 1879 р. було проголошено єдино істинною філософією католицизму.
- ✓ Основними творами Фоми Аквінського є “Сума проти язичників” та “Сума теології”. У своїх

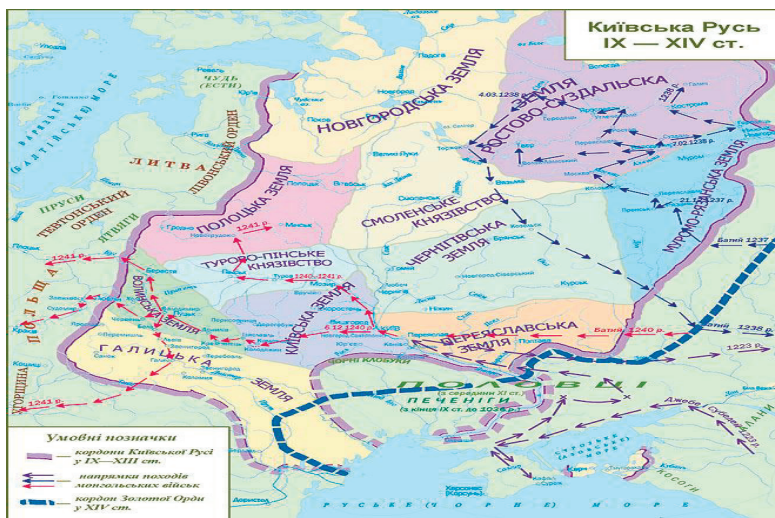
	<p>поглядах на політичний і соціальний устрій суспільства він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки поділ на стани “походить від Бога”. Природну підставу станової ієрархії Аквінат бачив у поділі праці. Приватну власність він розглядав як необхідний інститут людського життя.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ У своїх поглядах на торгівлю та торговий прибуток Фома Аквінський виправдовував торгівлю з метою одержання продавцем торгового прибутку для забезпечення себе та своєї сім’ї засобами існування і використання його для добродійних справ. ✓ Розмірковуючи про походження грошей, Фома Аквінський дотримувався думки, що вони виникли внаслідок домовленості між людьми. Їх призначення – полегшити справедливий обмін. При цьому поняття грошей та монети він не розрізняв. Визнаючи необхідність грошей як засобу обігу, він розглядав їх і як міру вартості. Фома Аквінський засуджував лихварство.
<p><i>Нікола Орем (Оресм) (бл. 1323– 1382 роки)</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Проблемі грошей було присвячено “Трактат про походження, природу, юридичну підставу та зміну грошей”, написаний французьким ученим Ніколою Оремом (Оресмом). У ньому висловлено думку, що гроші є штучним інструментом, який люди винайшли задля полегшення товарообміну. Заслугою Орема є спроба розкрити походження і суть грошей, закономірності грошового обігу.

2.5. Господарство та економічна думка Давньоруської держави

Київська Русь – назва давньоукраїнської держави з центром у Києві. Виникла вона на рубежі VIII–IX ст. внаслідок тривалого процесу економічної, політичної та етнокультурної консолідації східнослов’янських племінних князівств і в різних формах існувала до середини XIII ст.. Східна Європа від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, від Сяну на Заході до Волги та Оки на сході, її площа становила близько 800 тис. кв км.

Економічні ідеї періоду раннього Середньовіччя Київської Русі найбільш широко відображені в літературній пам’ятці – “Руській правді” (XI ст.), де законом охоронялась приватна власність, визначалась міра покарання за зазіхання на неї. Князі та бояри мали виключне та спадкоємне право на землю, позбавити якого їх не міг навіть великий князь.

За легендою, Київ заснував Кий з братами Щеком, Хоривом та сестрою Либідь, назвавши місто власним ім’ям. Як пишеться у “Повісті временних літ”, у 862 р. два варязьких ватажки Аскольд і Дір, лишивши дружину свого князя Рюрика в Новгороді, вирушили із загонами своїх воїнів вниз Дніпром.

Територія Київської Русі в IX–XIV ст.

Оцінивши прекрасне розташування Києва на високому березі річки, вони оволоділи містом, а на жителів, що населяли його околиці, наклали данину. Аскольд і Дір, швидко зажили собі багатства й сили, так як у 860 р. наважилися разом із підвладними їм полянами напасти на Константинополь. Незабаром вісті про їх успіхи дійшли до Новгороду.

Поселення та його укріплення на Русі. Войовничі варяги

Для захисту кордонів на Русі будували міцні захисні фортеці та укріплення. Перші поселення були біля річок. Релігія мала велике значення для населення Київської Русі. По всій Русі розбудовували православні церкви і храми.

Київська Русь мала тісні військові та торговельні зв'язки з варягами. Коли Русі потрібна була військова допомога, вона часто зверталась за цим до войовничих варяг. На карті показано основні торгові шляхи варяг: по Волзі і Шлях із варяг у греки. Інші торгові шляхи VIII–XI ст. показані помаранчевим кольором.

Торгові шляхи Київської Русі в VIII–XI ст.

Між слов'янськими племенами швидкими темпами розвивались товарно-грошові відносини. В літературі про древньоруські гроші склалось дві теорії – “хутряна” і “металева”. З початку грошима служило хутро цінних тварин, пізніше – “хутряні гроші” були витіснені срібними.

Хутряні грошові одиниці

Грошові одиниці Київської Русі

Грошова одиниця “РІЗАНА” – це хутро, а саме: брюшна частина звірка з задніми лапками	Грошова одиниця “НОГАТА” представляла собою шкурку соболя з чотирма ногами. Ця назва не випадкова. Можна прослідкувати словотворення на інших прикладах – крилатий, хвостатий	Грошова одиниця “ГРИВНЯ” – одиниця хутряних грошей. 1 гривня = 25 ногатам або 50 різанам	Грошова одиниця “КУНА” – це не обов’язково хутро куниці. Куна – зимове хутро звірка. Одна куна дорівнює двом “різанам”
--	---	--	--

Рахунок в дюжинах белей:

✓ різана = 2 дюжини белей. Бель – це хутро білки. Даний масштаб ще доповнювався розміним хутром рижої білки – векши;

- ✓ куна = 4 дюжини белей;
- ✓ ногата = 5 дюжин белей;
- ✓ гривня = 100 дюжин белей.

Тому, масштаб цін хутряних грошей виглядав так:

1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різанам = 150 векшам (віверицям).

Приклад розрахунку грошовими одиницями Київської Русі:

- ✓ гривня: за річне лоша 0,5 гривні; за вола гривню; за смердового коня 2 гривні, за княжого коня (якщо він з плямою) 3 гривні;
- ✓ куна: за трирічного лошака 15 кун;
- ✓ різана: за теля 5 різан; за корову 40 різан; за кобилу 60 різан;
- ✓ ногата: за ягня 1 ногата, за барана 1 ногата.

До появи руських металевих грошей в V–IX ст. в обігу країни більше використовували грецькі драхми. На значній частині території Київської Русі знайдено римські срібні монети I–V ст., а також візантійські гроші.

Зразки давньоруських монет

Златник Володимира Великого

Срібляник Володимира Великого

Срібляник Святополка

В кінці I тисячоліття на Русі була достатня кількість срібла і накопичений досвід грошового обігу. На монетах зображувались фантастичні істоти схожі на кунцицю чи білку.

Регулярна чеканка руських металевих грошей почалась у X ст. при князі Володимирі Красному Сонечку (962–1015)

В період князювання сина Володимира Ярослава Мудрого в Новгороді були монети “Ярослава срібло”. Зі смертю Ярослава перша чеканка руських монет закінчилась. В часи татаро-монгольського навали татарські монети були в обігу на Русі і вплинули на розвиток грошової системи.

Ярослав Мудрий

Ярослав Мудрий (983–1054) – великий князь Київський, видатний державний діяч, завдяки якому Київська Русь перетворилася на могутню європейську державу.

Нагиск монголо-татар та європейських лицарських орденів значно загальмував економічний і культурний розвиток Київської Русі. Але сам факт того, що Русь здійснювала такий жорсткий опір на два фронти – доказ її високого як військового, так і економічного розвитку.

Галицько-Волинський літопис

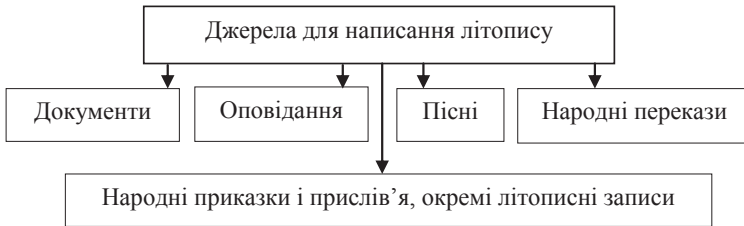
В літописі відображено виникнення, розвиток, занепад Галицько-Волинського князівства. Перша по 1261 р. описує часи Данила Галицького, друга –

князювання Романа Мстиславича на Волині та Володимира й Ярослава в Галичі.

Літопис, як правило, складався у княжому дворі і його автори були виразниками інтересів княжої верхівки. Вони відстоювали ідею збереження єдності Русі й засуджували тих представників боярської знаті, які сяяли крамолу та підривали авторитет княжої влади. Основна ідея літопису виражається в обґрунтуванні права князя і Галицько-Волинської держави володіти Києвом та всією Південною Русю.

Центральне місце у літописі посідає прославлення князів роду Романа Мстиславича. Літописці відбивали точку зору різних князів. Перший автор, наприклад, присвятив основну увагу діяльності князя Данила Галицького, інші – підкреслили роль князя Волинського Володимира Васильовича.

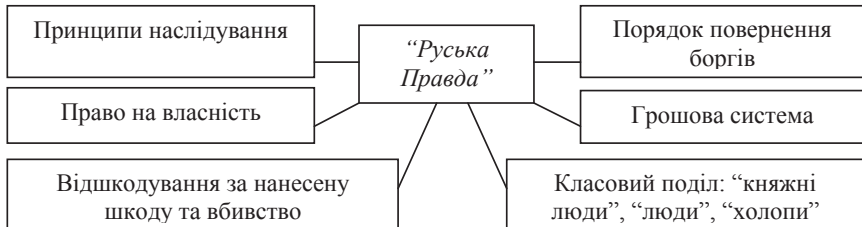

Зміст літопису складався з 2-х частин. В літописі відображені найголовніші події виникнення, розвитку і занепаду Галицько-Волинського князівства:

- оповідання Галицько-Волинського літопису;
- опис битви під Калкою;
- опис Батієвого бойовища;
- оповідання про смерть Василька в 1288 р..

Галицько-Волинський літопис є не тільки одним із найважливіших джерел для історії України, Литви, Польщі й Угорщини, але й єдиним джерелом для деяких періодів історії. Близькість до Заходу відбилася на характері Галицько-Волинського літопису. Він має найбільш світський характер з усіх літописів того часу.

Визначною пам'яткою соціально-економічної та політичної літератури доби Київської Русі є *“Руська Правда”* – зведення законів давньоруського права XI–XII ст., джерело даних про норми господарювання, економічні відносини.

ТЕМА 3. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

3.1. Великі географічні відкриття та їхні соціально-економічні наслідки

Великі географічні відкриття

<i>Рік</i>	<i>Відкриття</i>
12 жовтня 1492 р.	Саме цей день вважається нині днем відкриття Америки. Утім, Колумб не був першовідкривачем Америки: за сотні років до нього сюди неодноразово запливали вікінги. Першими європейцями, що тут побували, були Ейрік Рауді та його син Лейф Еріксон – вікінги. Вони досягли цих берегів ще в X–XI ст., але про їхню подорож у Європі не знали. Через деякий час Колумб відкрив й інші острови. Найбільший із них – Кубу – він прийняв за півострів Азії.
1497 р.	Експедиція на чолі з досвідченим моряком Васко да Гама. У складі експедиції були три кораблі (“Сан-Габріел”, “Сан-Рафаел” та “Берріу”), а також декілька транспортних суден. Екіпаж нараховував близько 170 чоловік. Після чотирьох із половиною місяців плавання португальці обігнули мис Доброї Надії – південну точку Африки. Португальцям довелося зайти в устя могутньої ріки Замбезі й зайнятися ремонтом кораблів. Далі пішли вздовж східних берегів Африки, заходячи в деякі міста. З досвідченим лоцманом, який знав шлях до Індії, португальці дісталися в порт багатолюдного міста Калікут (нинішня Калькута). Потім Васко да Гама відправився додому. І через два роки та два місяці португальці повернулися в Португалію. Зі 100 моряків, що відправилися в подорож, повернулося лише 55. Так був відкритий шлях в Індію.
1499 – 1504 рр.	Чотири подорожі до берегів Америки зробив італійський мореплавець Америго Веспуччі, назвавши вивчені ним країни “Новим Світом”. У 1492 р. Веспуччі перейшов на іспанську морську службу й узяв участь в оснащенні другої та третьої експедицій Христофора Колумба. Після того було три плавання, у яких брав участь вже він сам як штурман, астроном та командир. Плаваючи вздовж берегів нововідкритої землі, Веспуччі раптом зрозумів, що ці береги – не Індія. У 1503 р. він написав листа в Італію своєму старому хазяїну Медичі, де розповів про це й запропонував перейменувати материк, назвавши його Новим Світом. Мартін Вальдземюллер помилково приписав відкриття “четвертої частини світу” Веспуччі й “охрестив” її на його честь Америкою.
1519 – 1521 рр.	П’ять невеликих кораблів – “Трінідад”, “Сан-Антоніо”, “Сантьяго”, “Концепсіон” та “Вікторія” з екіпажем 265 чоловік вийшли в море. Досягнувши Південної Америки, вони зазимували в

	<p>зручній бухті. Але почався бунт на 3 кораблях, який Магеллан жорстоко придушив. Потім сталася ще одна біда: посланий навесні на розвідку корабель “Сантьяго” розбився об скелі, але команду вдалося врятувати. Навесні кораблі вирушили далі й у жовтні пройшли вузькою протокою, що пізніше була названа ім’ям Магеллана. На південному березі протоки мореплавці побачили вогні багать, тому цю землю Магеллан назвав Вогненою землею.</p> <p>28 листопада кораблі вийшли в невідомий океан, обігнувши з півдня Америку. Погода була гарною – і Магеллан назвав океан Тихим.</p>
<p>1768 – 1780 рр.</p>	<p>Джеймс Кук здійснив 3 експедиції. На своєму кораблі “Індевр” він перетнув Атлантичний океан, обігнув Америку, вийшов у Тихий океан і через деякий час кинув якор поблизу острова Таїті. Експедиція відправилася далі й після 40-денного плавання досягла незнайомого острова з високими, укритими снігом горами. Це була Нова Зеландія. У 1768 р. Кук підійшов до східного узбережжя Австралії, дослідив її й оголосив британським володінням. Потім повернувся до Англії. Друга експедиція була організована для пошуків Південного материка, а також обстеження Нової Зеландії та деяких інших островів. Кук зробив спробу пробратися до Північного полюсу, але не зумів і повернувся, зробивши правельний висновок, що Північного материка взагалі не існує. У третій експедиції Кук відкрив Гавайські острови, пройшов уздовж північно-західного узбережжя Америки до Берингової протоки, але, наштотхнувшись на суцільну кригу, повернувся зимувати до Гавайських островів. Там у сутичці з мешканцями одного з островів він був вбитий, а останки його з’їдені.</p>

Наслідки великих географічних відкриттів

- ✓ Розширилася територіальна сфера обігу. Виникли економічні зв’язки між найвіддаленішими землями та народами різної матеріальної культури. Унаслідок відкриття нових земель до кінця XVI ст. площа відомої європейцям поверхні Землі збільшилася в шість разів.
- ✓ Розширився торговельний асортимент за рахунок нових товарів (тютюн, какао, кави, картопля, томати тощо); різко збільшився обіг відомих, але рідкісних раніше рису, цукру, прянощів.
- ✓ Боротьба за оволодіння новими ринками призводить до створення в ряді країн монопольних торговельних об’єднань. Найпотужнішими з яких стали голландська та англійська Ост-Індські компанії, які в середині XVI ст. діяли в усіх колоніальних країнах. Величезні масштаби колоніальної експансії реалізували завдання первісного нагромадження капіталу.
- ✓ Центр торгівлі переміщується із Середземного моря в Атлантичний (головна роль у світовій торгівлі припадає на Голландію, Англію і Францію), Індійський, а пізніше – Тихий океани. Завдяки цьому зовнішня торгівля в

XVI–XVIII ст. сягає рівня світової.

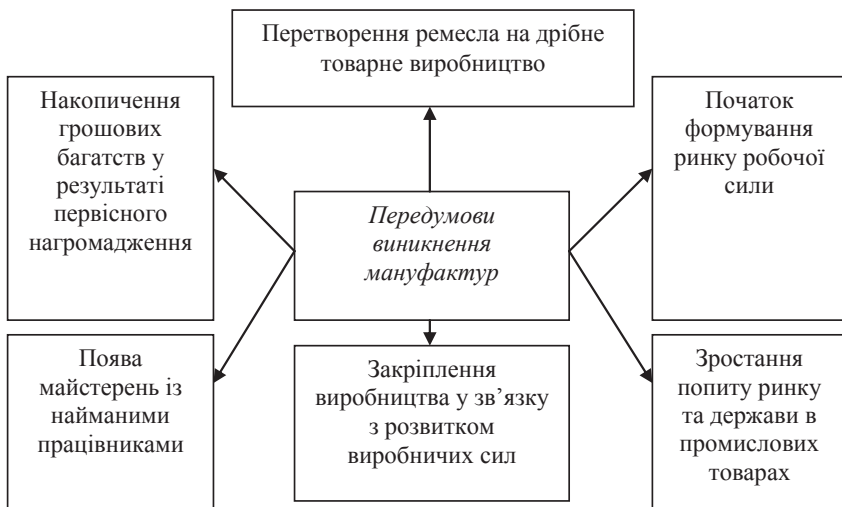
- ✓ Змінюється техніка торгівлі, яка зростає настільки, що поширюється торгівля за зразками. Огляд усього товарного асортименту став фізично неможливим. Зростання товарної маси диктувало зміни в механізмі торгівлі. У XVI ст. виникають спеціальні місця для огляду зразків та укладання угод – торговельні біржі. Це, у свою чергу, викликало потребу в кредитах для кредитування торгівлі та сприяло заснуванню великих банків. Із часом роль центру світової торгівлі й кредиту поступово одержують Амстердам та Лондон. Починаючи з 1585 р. Амстердамська біржа здійснює регулярну публікацію цін на товари.
- ✓ Відбувається становлення світового ринку. Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу торговельні шляхи зв'язали між собою Європу, Африку, Америку, Австралію й почав складатися *світовий ринок*. Його виникнення стало ще одним потужним поштовхом до зародження та розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі.
- ✓ Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму. Вона набула яскраво вираженого меркантилістського характеру.

3.2. Зародження мануфактурного виробництва в Західній Європі та Україні. Формування ринкових відносин

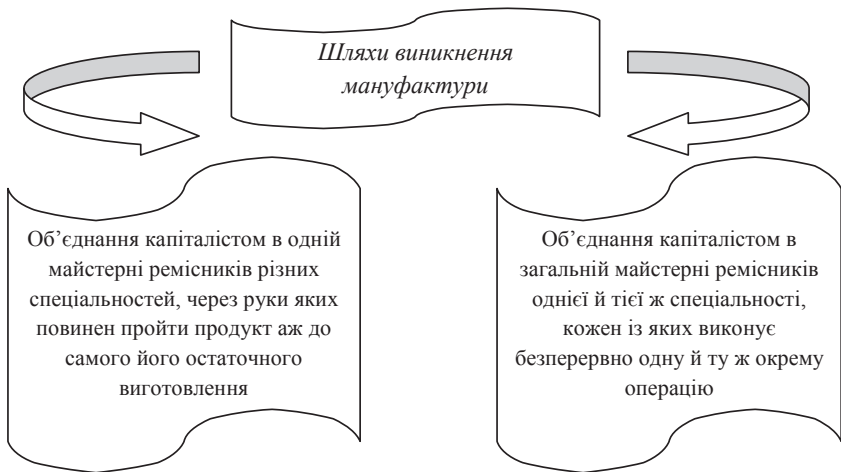
Генеza індустриальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва, оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав їхній розвиток у цілому. Господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне. Ранні форми мануфактури характерні в XIV–XV ст. для великих торгових центрів, орієнтованих на зовнішню торгівлю. Створювались вони купцями та лихварями. Зустрічатися повсюдно й представляти основну форму промислового виробництва вони починають з другої половини XVI ст.

Мануфактура (від лат. manus – рука та factura – виготовлення) – одна із ранніх форм капіталістичної організації промисловості, за якої зберігається реміснична техніка, але виробництво вже засноване на кооперації й технічному розподілі праці серед працівників. Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі; це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву.

<i>Форми мануфактур</i>		
<i>Розсіяна</i>	<i>Централізована</i>	<i>Змішана</i>
<p>Розсіяна мануфактура розвивалася в основному в XVI ст. – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі.</p> <p>У розсіяній мануфактурі підприємець – власник капіталу скуповував та продавав продукт самостійних ремісників, постачав їм сировину, засоби праці.</p> <p>Дрібний виробник практично був відрізаний від ринку, перебував у становищі найманого працівника, одержуючи заробітну плату, але продовжував працювати у своїй домашній майстерні.</p>	<p>Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва й широко застосовувалася в другій половині XVII ст.</p> <p>Вона була найбільш розвиненою формою, що об'єднувала найманих працівників (сільських кустарів, розорених ремісників у містах, селян) в одній майстерні.</p> <p>Централізовані мануфактури часто створювалися за ініціативи держави.</p>	<p>Змішана мануфактура поєднувала виконання окремих операцій у централізованій майстерні з працею на дому.</p> <p>Подібні мануфактури, як правило, виникали на базі домашнього кустарного промислу.</p>

Порівняльна характеристика мануфактурного виробництва Нідерландів та Франції

<i>Нідерланди</i>	<i>Франція</i>
З утворенням Голландії економічний розвиток прискорився. Міжнародного значення набули текстильна промисловість та кораблебудування.	У Франції переважало ремісничє виробництво. XVI ст. було періодом активного впровадження монархією цехового ремесла.
Швидко розвивалися мануфактури, на яких виготовляли лляні, шовкові, бавовняні тканини, полотно.	Мануфактури Франції виготовляли в основному предмети розкоші: шовк, атлас, оксамит, парчу, килими, меблі, скляні та порцелянові вироби, а також військове спорядження.
Мануфактури виникли в парусній, канатній, паперовій, цукрово-рафінадній, миловарній, скляній, пивоварній галузях промисловості.	Франція займала перше місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляло сільське населення, а організаторами були через систему розсіяної мануфактури купці та лихварі.
Переважали централізовані мануфактури, на яких працювало до 100 робітників. Зросло міське населення. У першій половині XVII ст. воно становило від 35 % до 50 % усього населення країни.	Система заходів сприяла створенню державних і приватних мануфактур. Надавала підприємцям субсидії, пільги, привілеї.
Створювалися галузеві та міжгалузеві спілки підприємців.	Нові форми організації виробництва поширилися в текстильній, друкарській, гірничій галузях промисловості.

Уряд на вимогу промисловців не проводив політику протекціонізму.	Уряд проводив політику протекціонізму та меркантилізму.
Державним законодавством були відновлені цехи (1749 р.), бюргерство взяло гору над підприємцями.	Митна політика захищала національну промисловість від іноземних конкурентів.
З другої половини XVIII ст. голландська мануфактура почала відставати від англійської.	Переважали децентралізовані мануфактури.
В інтересах торгового капіталу дешеві іноземні товари заповнювали місцеві ринки.	На дрібних та середніх централізованих підприємствах працювало до 50 робітників, рідко – до 100.
Капітал набув лихварського характеру, перемістившись у банківську сферу.	Розвиток мануфактур був повільним й обмежувався в основному легкою промисловістю.
У кінці XVIII ст. в Голландії промисловість перебувала в стагнації.	Вузький внутрішній ринок. Спрямування капіталу в лихварство.

*Порівняльна характеристика мануфактурного виробництва
Англії та Німеччини*

<i>Англія</i>	<i>Німеччина</i>
Третина промислового населення була зайнята в сукнарстві. Так, його продукція в середині XVIII ст. становила 1/3 англійського експорту. Існувала спеціалізація за окремими видами сукна (кілька десятків).	Переважала цехова система. Це зумовило появу розсіяних мануфактур у сільській місцевості. Існували також вотчинні мануфактури з кріпосною працею.
Розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури.	Мануфактури виникали на основі купецького капіталу в сукняному, полотняному виробництві.
У Великобританії добували залізну руду, мідь, олово, свинець, кам'яне вугілля.	Централізовані мануфактури поширилися в гірничій, металургійній, металообробній промисловості.
Питома вага населення міст становила 30 %.	У кінці XVIII ст. в Берліні було 10 тис робітників і вироблялося товарів на 6 млн талерів.
За темпами та масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.	В умовах політичної роздробленості та панування кріпосних порядків відсталість Німеччини прогресувала.

Розвиток мануфактур в Україні

<i>Причини виникнення</i>	Особливо сприятливим середовищем для виникнення мануфактурного виробництва були міські та сільські промисли. Вони не обмежувалися цеховими майстернями,
---------------------------	---

	<p>тому були більш придатними для впровадження нових механічних процесів, прогресивних форм організації виробництва й праці. Найбільшими в економічному та військово-стратегічному відношеннях промислами володіла держава. Однак в умовах фільварково-панщинної системи шляхта почала запроваджувати мануфактурне виробництво, використовуючи не лише найману, а й кріпацьку працю. <i>Кріпосна мануфактура</i> була специфічною формою товарного виробництва, що здійснювалося на феодальній основі. Поява кріпосної мануфактури була спричинена розвитком товарно-грошових відносин в Україні.</p>
<i>Технічні передумови зародження</i>	<p>Технічною передумовою для зародження мануфактур в Україні було широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого. Млини обслуговували наймані селяни. Поширена була оренда млинів мельниками, заможними селянами, козаками.</p>
<i>Процес формування мануфактур</i>	<p>Наявність підприємств із застосуванням певних технічних засобів, зокрема гідравлічного двигуна у вигляді водяного колеса, з початковим або виразним поділом праці й застосуванням найманої праці, значною товарністю продукції свідчила про те, що в Україні відбувався процес створення мануфактур. Вони виробляли більшу частку продукції, що надходила на внутрішній ринок. Мануфактури охопили такі галузі промисловості, як залізоборну, паперову, винокурну, скляну, поташну, селітряну, будівельних матеріалів, борошномельну та ін. Почалося мануфактурне виробництво зброї.</p> <p>Виникнення великих розвинених мануфактур було тісно пов'язане з військовими і господарськими завданнями. Процес формування промислово-торговельного населення йшов повільно. Розвиток дрібного виробництва в містах та селах сприяв виникненню мануфактур. Найбільш переконливою є точка зору, що мануфактурне виробництво в Україні пройшло дві стадії – нижчу, яка характеризувалася розвитком початкових форм мануфактур, і вищу, коли почали панувати великі централізовані мануфактури.</p>
<i>Населення</i>	<p>Власники майстерень, купці перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів, позацехові ремісники – на найманих робітників. У першій половині XIX ст. сформувалася нова соціальна група – скупники, які ставали посередниками між виробником і споживачем.</p>
<i>Характерні особливості фабричних мануфактур</i>	<p>Створювались умови для переростання дрібного товарного виробництва в нову, вищу форму промисловості – мануфактуру чи фабричне виробництво. Початкові форми фабричного виробництва – це переважно дрібні</p>

	<p>підприємства, у яких поділ у процесі виробництва відіграв уже значну роль. Панувала ручна ремісницька техніка, а в деяких галузях почалася механізація виробничих процесів. Такі мануфактури були попередниками розвинених мануфактур, перехідною формою від дрібного товарного виробництва до мануфактурного. Їх поява в найважливіших галузях промисловості свідчила про початок мануфактурного періоду.</p>
--	---

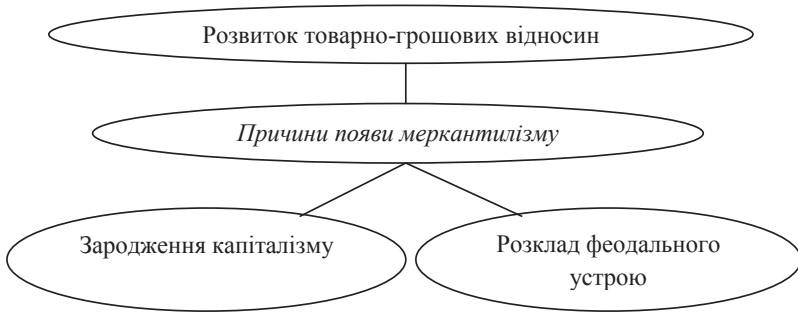
Отже, в українській промисловості відбулися великі прогресивні перетворення. На зміну цеховому виробництву прийшла мануфактура. На відміну від Західної Європи, де існувала одна форма мануфактур – на основі вільнонайманої праці, в Україні в умовах панування панщинно-кріпосницької системи господарства працювали мануфактури, що ґрунтувалися не лише на вільнонайманій, а й на кріпацькій праці. Хоча мануфактура й призвела до значного підвищення продуктивності суспільної праці, але вона не охопила всього суспільного виробництва.

Для мануфактурного періоду характерна наявність безлічі дрібних промислових підприємств. Обов'язковим “супутником” її залишалася робота вдома. Мануфактура не могла задовольнити величезного попиту на товари, який пред'являли зростаючі внутрішні й зовнішні ринки.

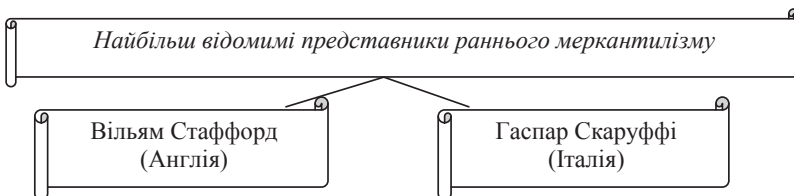
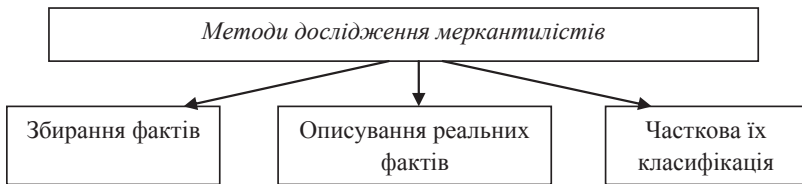
Капіталістична мануфактура мала історично прогресивний характер. Вона сприяла подальшому поглибленню суспільства, поділу праці, створила передумови для великого промислового виробництва (спростила багато трудових операцій, удосконалила знаряддя праці, призвела до спеціалізації інструмента, уможливила застосування допоміжних механізмів та водяної енергії й т. д.), підготувала кадри кваліфікованих робітників для переходу до машинної стадії капіталістичного виробництва, яка настала в результаті промислового перевороту.

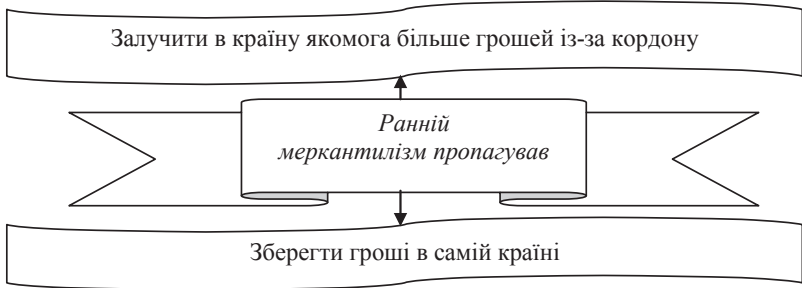

3.3. Меркантилізм – перша школа політичної економії. Особливості меркантилізму в різних країнах

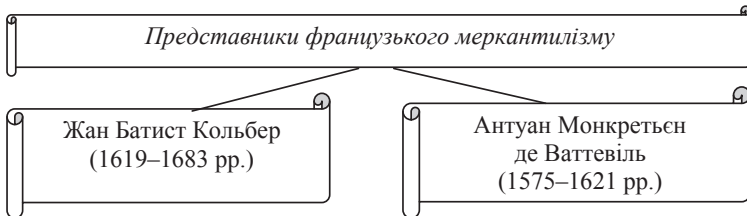
<i>Ідеологію меркантилізму розкривають головні положення</i>
По-перше, багатством є лише те, що може бути реалізованим і справді реалізується в грошах; тобто багатство – це не що інше, як нагромадження грошей.
По-друге, виробництво створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення й розвитку.
По-третє, безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші.
По-четверте, сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі (Г-Г' –гроші, що породжують гроші, – такою є формула капіталу в меркантилістів).
По-п'яте, не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства.
По-шосте, баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати в іноземців і більше їм продавати.

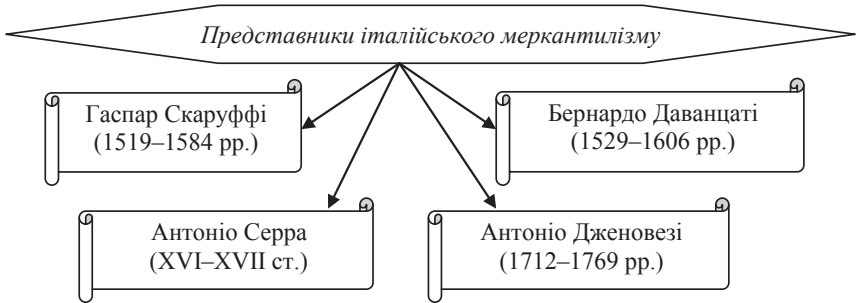
Вільям Стаффорд	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Виявляє досить правильне як на ті часи розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. ✓ Доводить шкідливість вивезення монети за кордон, бо від того зростають ціни й погіршується становище народу. Але гроші є тільки засобом обігу. ✓ Пропонує: <ul style="list-style-type: none"> – заборонити ввезення предметів розкошів та деяких інших товарів, – регламентувати торгівлю, – обмежити вивезення монети, – розширити виробництво сукна – найпопулярнішого тоді англійського експортного продукту.
Томас Мен	✓ Висловлюється проти заборони вивезення грошей, тому що,

	<p>на його думку, гроші приносять багатство, тільки перебуваючи в обороті.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Чітко формулює теорію торгового балансу: “Звичайним засобом для збільшення нашого багатства й наших скарбів є іноземна торгівля, що в ній ми завжди маємо дотримуватися того правила, щоб щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, ніж ми споживаємо їхніх товарів”. ✓ Мен є прихильником розвитку вітчизняної промисловості. Як і Стаффорд, вимагає заміни експорту сировини експортом готових виробів. ✓ Уважає досить суттєвим також розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона, на його думку, також є джерелом збагачення.
Самуїл Фортрей	<ul style="list-style-type: none"> ✓ З метою стимулювання розвитку промисловості він пропонує встановлення на іноземні товари високого мита, унаслідок чого ціни на товари, що завозяться в Англію, зростатимуть. Це, у свою чергу, сприятиме збуту товарів вітчизняного виробництва. ✓ Чи не єдиний з меркантилістів, хто приділяє особливу увагу засобам, які могли б підвищити продуктивність сільського господарства. Він, як всі інші меркантилісти, вважає, що тільки від промисловості “головним чином залежить багатство королівства”.
Джеймс Стюарт	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Спробував оновити й розвинути далі меркантилістську концепцію у XVIII ст., коли вже поширилася теорія трудової вартості. ✓ Не поділяє ілюзій меркантилістів, що багатство створюється внаслідок продажу окремими капіталістами товарів за ціною, що перевищує їхню вартість. ✓ Розрізняє “позитивний прибуток”, що залежить від продуктивності праці, та “відносний прибуток”, що є результатом обміну в процесі міжнародної торгівлі. На його думку, тільки позитивний прибуток породжує зростання суспільного багатства.

Жан Батист Кольбер	<ul style="list-style-type: none"> ✓ На його честь політику меркантилізму інколи називають ще кольберизмом. ✓ Уважав, що могутність держави визначається кількістю
---------------------------	--

	грошей, що є в її розпорядженні, а їх може дати тільки торгівля. “Ми повинні завоювати народи нашою промисловістю, – говорив він, – і перемогти їх нашим смаком”.
Антуан Монкретьєн де Ваттевіль	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Спробував розробити економічні заходи, запровадження яких дало б змогу поживити народне господарство Франції. Виходячи з англійського досвіду, досить детально розглядає проблеми розвитку мануфактур, питання торгівлі, мореплавства, професійного навчання тощо. ✓ Є палким захисником третього стану, найбільш важливою частиною якого він вважає торговців. ✓ Протиставляючи інтереси Франції інтересам інших країн, засуджує французьку політику забезпечення свободи торгівлі купцям з інших країн. ✓ Відрізняється від багатьох інших меркантилістів ще й тим, що приділяє увагу потребі поліпшити становище народу, особливо селянства. Уважає, що держава має турбуватися про нього.

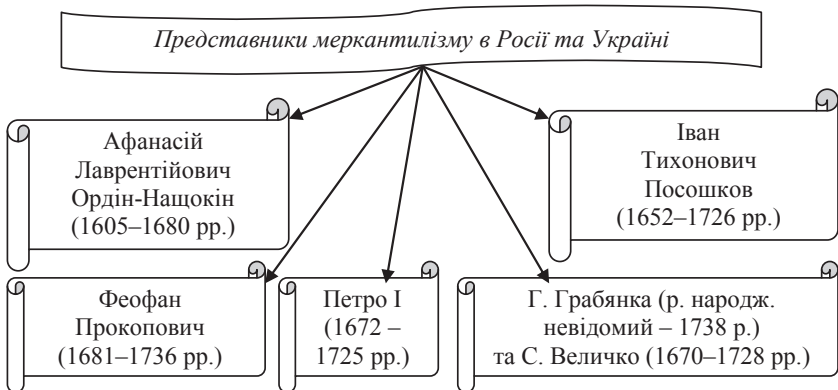

Гаспар Скаруффі	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Запропонував грандіозний як на той час проект скликання загальноєвропейської конференції під керівництвом папи або оратора з метою налагодити грошовий обіг у міжнародному масштабі. ✓ Запропонував установити єдину загальноєвропейську грошову систему, визнати золото та срібло валютними металами, прирівнюючи одну вагову частину золота до 12 вагових частин срібла. ✓ На відміну від інших монетаристів рекомендував ліквідувати національні бар'єри, що обмежують обіг; золото та срібло трактував як звичайні товари.
Бернардо Даванцаті	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Флорентійський банкір-економіст, який опублікував у 1582 р. книжку “Читання про монету”. ✓ Був прихильником біметалізму, засуджував хаос у грошовому обігу, пропонував повернутися до вільного

	карбування монет та обігу зливків.
Антоніо Серра	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Заперечує концепцію монетаризму й дотримується теорії “торгового балансу”. ✓ Засуджує заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя, як приклад наводячи Венецію, котра має достатньо грошей завдяки тому, що розвиває свою промисловість, веде широку торгівлю. ✓ Наявність грошей у державі, що не має копалень, за Серрою, залежить від розвитку ремесла, працьовитості та винахідливості населення, розвитку торгівлі, відповідної політики уряду.
Антоніо Дженовезі	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У “Лекціях про комерцію й цивільну економіку” детально аналізує теорію торгового балансу. Неможливо допускати такий вивіз товарів, котрий послабив би вітчизняну промисловість, і таке ввезення, котре завдало б шкоди вітчизняним ремеслам, уважає Дженовезі. ✓ Багатство, на думку Дженовезі, це не гроші самі по собі, а правильно організована за їхньою допомогою зовнішня торгівля. Надлишок грошей є зайвим. Їх має бути стільки, скільки необхідно для обслуговування торгівлі.

Економічна думка України та Росії тієї доби здебільшого відрізнялася від західноєвропейських меркантилістських концепцій широтою й оригінальністю підходу до розв’язання багатьох питань, зокрема суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці.

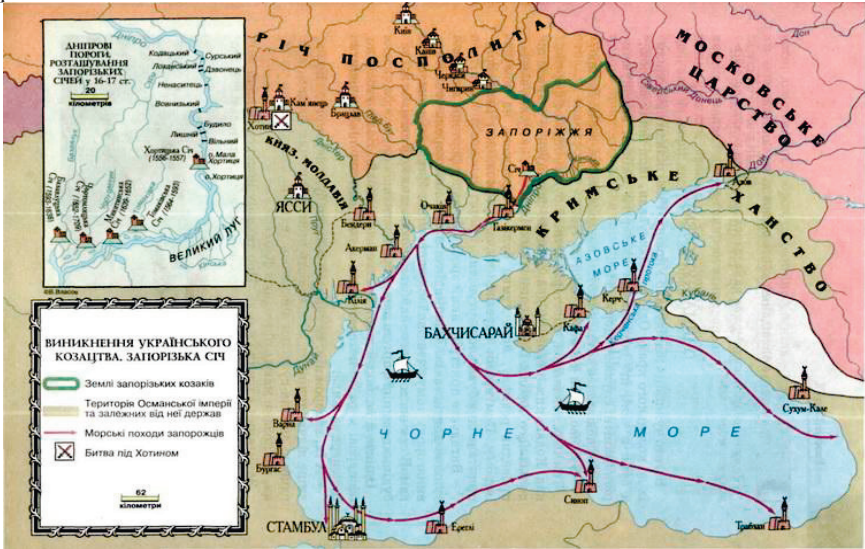
Афанасій Лаврентійович Ордін-Нащокін	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Як і всі меркантилісти в цілому, захищав інтереси купецтва, а отже, велику увагу приділяв питанням торгівлі та її організації. ✓ Економічні погляди й практична діяльність Ордін-
---	--

	<p>Нащокіна були спрямовані на те, щоб ліквідувати економічну й культурну відсталість Росії, перебороти засилля іноземного торгового капіталу та створити вітчизняну промисловість.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Головним для піднесення продуктивних сил Росії вважав розвиток промисловості. “Росія, – наголошував він, – повинна розвивати промисловість не тільки й не стільки для продажу товарів за кордон, скільки для задоволення потреб внутрішнього ринку”.
<i>Іван Тихонович Посошков</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економічну програму Посошкова викладено в його “Книзі про вбогість та багатство”. Вона дуже близька до ідей класичного меркантилізму, особливо до ідей Монкретьєна. ✓ Великий поборник розвитку в Росії різних ремесел. З усіх видів діяльності найбільшого значення надає торгівлі, а із суспільних класів – купецтву. ✓ У І. Т. Посошкова немає властивого представникам західноєвропейського меркантилізму ототожнення багатства з грошима. Він розрізняє два види багатства: речове й неречове.
<i>Петро I</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Намагаючись домогтися економічної незалежності Росії, рішуче розв’язував це завдання меркантилістськими методами: залученням у країну золота та срібла, форсуванням експорту, заохочуванням російського купецтва, розвитком промисловості, у тому числі експортної, будівництвом каналів та портів. ✓ Його політика безсумнівно була прогресивною й відповідала потребам Росії початку XVIII ст. Вона мала багато спільного з кольберизмом, але Петро I не обмежувався заохочуванням торгівлі й промисловості, а вживав дієвих заходів для розвитку сільського господарства.
<i>Феофан Прокопович</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Був прихильником активного господарського й торгового балансу. Уважав, що досягти такого балансу можна лише безперервним розвитком промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, а також удосконаленням системи державних органів управління. ✓ Палко підтримував реформи Петра I. Уважав їх необхідними для поліпшення господарювання.
<i>Г. Грабянка та С. Величко</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ідеологи козацької старшини та шляхетства першої половини XVIII ст., надавали великого значення розвитку ремесел, промисловості й торгівлі, поширенню освіти.

3.4. Економічний розвиток українських земель у період козацької доби

Під час Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування (1648–1667 рр.) утворилася Українська козацька держава, що вела боротьбу за об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою. З ліквідацією в Україні польсько-шляхетського державного апарату старшина Війська Запорізького почала здійснювати керівництво країною.

Економічна політика Б. Хмельницького та уряду Української держави визначалася військовими та політичними досягненнями, відносинами з Річчю Посполитою, розмахом селянської антифеодальної боротьби й змінювалася на різних етапах Визвольної війни.

Місцезнаходження Запорізької Січі в другій половині XVI – у XVII ст.

Герб Війська Запорізького

Козацькі гармати. Українська козацька хата. Козацький побут.

Козацькі забави

Земельна реформа

- ✓ Головним розпорядником землі був гетьман, на місцях нею розпоряджалися полковники та сотники. У приватному володінні залишилися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків та міщан.
- ✓ Важливим досягненням стало визнання селянської власності. Селянське землеволодіння, на відміну від козацького, ґрунтувалося не на юридичній основі, а все ще на звичаєвому праві.
- ✓ Гетьмансько-старшинська адміністрація намагалась обмежити монастирське землеволодіння. Монастирі мали монопольне право на торгівлю горілкою в своїх маєтках. Церква домоглася права на безплатне володіння частиною громадських земель у вигляді дарувань. Общини виділяли священикам подвір'я, поля, сіножаті для ведення господарства.

<p><i>Козацька власність</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У ході національно-визвольної війни завершився процес утворення козацької власності на землю. Це було юридично затверджено під час Переяславської ради 1654 р. ✓ В історико-економічній літературі наголошується на суперечливому характері козацької власності. Вона визначається як корпоративна, оскільки носієм власності виступав не окремий індивід, а корпорація козаків в особі Війська Запорізького. Тільки вступивши до лав війська, козак отримував право козацької власності на землю, якою володів до цього. Козаки могли вільно продавати й купувати землі, економічно реалізувати монополію на земельну власність. ✓ Деякі дослідники вважають, що повна необмежена спадкова земельна власність козаків мала приватний характер і юридично не відрізнялася від шляхетського землеволодіння.
<p><i>Старшинське землеволодіння</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Почало утворюватися старшинське землеволодіння, що існувало у двох формах: <i>приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій)</i>. Воно охоплювало Чернігівщину й середню частину Київщини, землі Київського, Черкаського, Чигиринського полків та рідко траплялося в Брацлавщині, на Полтавщині. Намагання старшини заволодіти маєтками вигнаних польських і українських панів не знаходили підтримки в Б. Хмельницького, який у своїй політиці враховував інтереси спадкового козацтва, непримиренність селян та простих козаків до відновлення феодального землеволодіння.
<p><i>Гетьманське землеволодіння</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зросло землеволодіння Б. Хмельницького, який мав у спадковій власності хутір Суботів. Від польського короля він одержав міста Медведівку й Жаботин, села Кам'янку, Новосільці, землі за Чигирином, від російського царя – м. Гадяч із селами. Як гетьман він мав тимчасове володіння – Чигиринське староство.

Оцінка результатів у поземельній діяльності

<p>Одні вчені вважають, що всі перетворення не виходили за межі феодального господарства, яке на той час не вичерпало потенційних економічних можливостей. Феодальна земельна власність була обмежена козацько-селянським землеволодінням, але продовжувала існувати в таких формах, як монастирська й шляхетська.</p> <p>Почала формуватися феодально-державна власність на землю, а українське селянство перейшло в категорію феодально залежних селян. Вони виступали не власниками землі, а її користувачами, домоглися особистої свободи, але позаекономічний примус залишався. Відробіткову ренту замінено грошовою й натуральною. Держава здійснювала феодальну експлуатацію шляхом збирання державних податків.</p>	<p>Інші дослідники доводять, що Визвольна війна почалася в умовах, коли на території, на якій утворилася козацька держава, почався процес генези індустріального суспільства, більшість населення була особисто вільною й не було кріпосного права.</p> <p>Під час війни відбувся переворот в аграрних відносинах, знищено феодальну власність, крім монастирської та незначної частини шляхетської, права на які практично не були реалізовані. Ліквідовано панщинну. Сформувалася й стала панівною індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю. Козацтво й селянство вступали в товарно-грошові земельні відносини через купівлю-продаж землі, її заставу та ін. Це створювало умови для інтенсивного розвитку аграрних відносин, швидкого перетворення козацько-селянських маєтків на господарства фермерського типу.</p>
---	---

Аграрний розвиток Української гетьманської держави протягом другої половини XVII–XVIII ст. відбувався під впливом економіки феодальної Російської держави. Було знищено землеволодіння селян, знову відновились феодальна земельна власність і кріпосне право.

Внутрішньогосподарський розвиток України в XVI–XVIII ст.

У господарському житті України велику роль відігравала промисловість, у тому числі хатня, якою селяни та козаки займалися у вільний від землеробства час, виготовляючи насамперед вироби побутового призначення. Феодально залежне селянство сплачувало натуральну ренту пряжею, полотном, сукном.

Відбувався подальший розвиток міського та сільського ремесла, що в умовах товарно-грошових відносин із роботи на замовлення переросло в дрібне товарне виробництво. На його основі формувалось й утверджувалося мануфактурне виробництво.

<p><i>Розвиток ремесла</i></p>	<p>✓ Важливим показником розвитку ремесла в містах була кількість ремісників, їхніх професій. Так, у кінці XVI – першій половині XVII ст. в Руському та Волинському воєводствах налічувалося понад 8000 ремісників. За даними перепису 1666 р., в 36 містах Лівобережної</p>
--------------------------------	--

	<p>Україні 26 % жителів були ремісниками. Унаслідок політики московської влади, що обмежувала розвиток української промисловості, в кінці XVIII ст. серед населення Гетьманщини ремісники становили незначну кількість: у Чернігові – 4,5 %, у Гадячі – 16 % усіх жителів. Значними ремісничими центрами були Ніжин – 42,3 % дворів ремісників, Стародуб – 48,5 %. У Києві працювали 4 тис ремісників. У Харківському намісництві ремеслом займався 1 % населення, у Катеринославському намісництві – 4 %. За даними австрійського перепису 1773 р., у Галичині нараховувалося майже 60 тис ремісників і торговців. У Закарпатті 1715 р. було 119 ремісників, а в 1780 р. тільки в Ужгороді їх налічувалося 226.</p> <p>✓ Найпоширенішими міськими ремеслами були кравецтво, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. В окрему галузь виділилося виготовлення продуктів харчування і напоїв. Перевозили товари гужовим і водним транспортом. Посилилася спеціалізація ремесел. Існувало 34 спеціальності з деревообробки, 22 – будівельної справи, 17 – виробництва одягу, 25 – харчової й винокурної промисловості. Ремісники застосовували передові для того часу технології виробництва, що ставило їхні вироби в один ряд із кращими зразками західноєвропейського ремесла.</p>
<p><i>Виникнення мануфактур</i></p>	<p>✓ Виникнення мануфактур відбувалося двома шляхами: дрібні підприємства перетворювалися на великі самостійні виробництва, майстерні підпорядковувалися торговому капіталу, який активно проникав у виробництво.</p> <p>✓ Особливо сприятливим середовищем для виникнення мануфактурного виробництва були міські та сільські промисли. Вони не обмежувалися цеховими майстернями, тому були більш придатними для впровадження нових механічних процесів, прогресивних форм організації виробництва й праці. Важливе значення мало те, що в XVI – першій половині XVII ст. власниками промислів були представники всіх прошарків населення України (купці, шляхта, міщани, козаки, селяни). Найбільшими в економічному та військово-стратегічному відношеннях промислами володіла держава.</p>
<p><i>Діяльність цехів</i></p>	<p>✓ У XVI – першій половині XVII ст. кількість цехових</p>

	<p>об'єднань збільшилася. Діяльність цехів регламентувалася цеховими статутами, де контролювалися кількість годин робочого дня, розмір плати підмайстрів і учнів, термін учнівства, кількість сировини, що закуповувалась. Важчим був вступ до цеху нових членів, для цього збільшувалися терміни навчання, а від членів вимагали “чистоти походження”.</p> <p>✓ Однак з розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не могли забезпечити попит на міські ремісничі вироби, який насамперед задовольнявся партачами (позацеховими майстрами). У першій половині XVII ст. питома вага партачів у суспільному виробництві міст України була досить значною. У Львові вони становили понад 40 % усіх ремісників. На відміну від цехових ремісників, які перебували під юрисдикцією магістрату, партачі були під захистом шляхти, духовенства й обслуговували їхні потреби. Водночас вони працювали на ринок, підриваючи своєю конкуренцією цехове ремесло.</p>
<p><i>Нова соціальна група – скупники</i></p>	<p>✓ Поступово відбувався процес підпорядкування сільського ремесла міському. Унаслідок певної насиченості сільського ринку ремісник намагався збути свій товар у місті. Проте це вдавалося їм із великими труднощами. Адміністрація міста штрафувала чи конфіскувала товар сільського ремісника, який втручався в монополію цехових ремісників. Сільські ремісники намагалися переселитися в місто. Переважна більшість втікачів поповнювала ряди партачів.</p> <p>✓ Якщо в XI–XV ст. ремісник контролював виробництво та збут своїх товарів, то в XVI–XVIII ст. він утратив владу над своїм продуктом. Сформувалася нова соціальна група – <i>скупники</i>, які ставали посередниками між виробником і споживачем.</p>
<p><i>Формування доходів</i></p>	<p>✓ Значні доходи козацька держава одержувала із сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті.</p> <p>✓ Важливою статтею поповнення державного скарбу були доходи від торгівлі. Існував ряд внутрішніх торгових зборів, що їх платили на торгах і ярмарках, зокрема <i>возове</i> – від возів, <i>помірне</i> – від мір збіжжя, <i>повідерицина</i> – від продажу відрами спиртних напоїв, а на дорогах – <i>мостове</i>, <i>перевіз</i>. Великі міста гроші від цих зборів брали на власні потреби, а містечка – передавали їх до казни (скарб). Повністю належали казні (скарбові)</p>

	<p>кордонні мита від ввезення та вивезення товарів. Проте гетьман іноді звільняв купців від мит та інших торгових зборів.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Головним джерелом прибутків військового скарбу були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема стягували: <i>побір або подимне</i> – постійний податок від хати, дворів, землі; <i>стацію</i> – надзвичайний податок, який йшов переважно на утримання війська. ✓ Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався <i>показанициною</i>, платили й козаки. Кошти державного скарбу за Б. Хмельницького витрачали в основному “на утримання послів і на всякі військові потреби”. ✓ Однак, незважаючи на складні умови Визвольної війни середини XVII ст., фінанси України в цілому були добре організовані. Державний скарб, успішно долаючи труднощі, виконував покладені на нього важливі функції.
<i>Грошовий обіг</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Протягом XVIII ст. проводилися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської держави, у тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні (копійка, п’ятаки), срібні (рублі, гривеники), золоті (до 1753 р. червонці, з 1755 р. 10-рублеві імперіали, 5-рублеві півімперіали) монети. У грошовому балансі країни значення золотих монет було незначним (2,7 %), зростало карбування мідних, і на кінець XVIII ст. частка срібних і мідних монет зрівнялася. ✓ У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації).
<i>Кредит</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Водночас із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях в XVI–XVIII ст. поширилися кредитні операції й лихварство. Необхідність кредиту була зумовлена також відсутністю в купців вільних коштів. ✓ Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купці, орендарі, корчмарі, старости). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. У Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). ✓ Позиковий процент був високим – від 8 % до 20 % на рік, а на короткострокові періоди – 50–100 %, часто виступав у натуральній формі (передача користування землею та ін.). ✓ Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і

<p><i>Металургія</i></p>	<p>козакам, навіть королям.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Продовжувало розвиватися металургійне виробництво, найпоширенішою формою якого були рудні. Місцем їх найбільшого зосередження були Чернігівщина, Волинь, Яноцька, Стрийська, Самбірська землі Руського воєводства. У XVI ст. в Україні діяло 70, у першій половині XVII ст. – 120 рудних виробництв. ✓ В Українській козацькій державі рудні старшини монастирів були під суворим контролем Генеральної військової канцелярії, на користь якої надходила десята частина виробленої продукції. Для будівництва рудні був необхідний дозвіл гетьмана. Рудні будувалися не власником, а “коштом й стараням” фахівців рудної справи, які отримували промисли в оренду. Першими рудниками в Лівобережній Україні були вихідці з Правобережної України й Польщі.
<p><i>Розвиток торгових зв'язків</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зрушення в сільському господарстві, ремеслах і промисловості України зумовлювали поживлення торгівлі, розвиток економічних зв'язків між різними населеними пунктами, ринками та землями. Чим глибшим був суспільний поділ праці, тим більшою ставала потреба різних соціальних та професійних груп у виробничому спілкуванні. Неабияку роль у цьому відігравали міські торги та базари, на які приїжджали переважно жителі навколишніх сіл та міст. ✓ Розвивались українсько-російські торгові зв'язки. Українські купці торгували не лише в прикордонних містах, а й возили свої товари в Москву, Курськ, Єлець, Тулу, Калугу, Рильськ, Нижній Новгород. Жваву торгівлю вели українські купці й на Дону. Російські купці збували свої товари в Києві, Львові, Луцьку, Володимирі-Волинському, Кам'янці-Подільському, Барі, Миргороді, Прилуках. ✓ В Україну завозили хутра, сукно, полотно, металеві та дерев'яні вироби, кінську зброю, сідла, зброю, одяг, ювелірні вироби. В Росію вивозили шкіри, худобу, овець, коней, вовну, рибу, віск, хміль, папір, сіль, жито, пшоно, горілку, полотно, скло, гончарні та інші вироби. Російські купці везли з України книги, продавали їх у Москві та найвіддаленіших районах держави. Так, у бібліотеці солепромисловиків Строганових у Сольвичегодську налічувалися сотні українських книг переважно “київського друку”. З Києва в Москву та Підмосков'я привозили для палацових садів різне насіння, саджанці угорських груш та слив, виноградні черенки. До двору царя Олексія Михайловича з України

	поставляли волоські горіхи.
<i>Ярмарки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Значну роль відігравали контрактові ярмарки у Львові та Києві, що збиралися щорічно. У Львові такі ярмарки (початок січня – лютий) перетворилися на біржі, де купували, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. У 1775 р. було укладено 1205 угод на суму 39,3 млн польських золотих, кількість учасників становила 4000 чол. На контрактовий ярмарок у Києві, що був відкритий в 1797 р. замість ярмарку в Дубно на Волині, приїжджало 5 тис чоловік . ✓ За торговим обсягом ярмарки поділялися на великі, середні та дрібні. На великих ярмарках відбувалася торгівля оптом, і вони проводились рідко. ✓ В описах ярмарків і торгів Гетьманщини згадувалися купці з усіх земель України. Б. Хмельницький своїм універсалом 1657 р. наказав, щоб козацькі старшини “з людьми Львова як з власними нашими поводилися і в усякій торгівлі купецтву не робили перешкоди”.
<i>Інші галузі</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Особливе місце в промисловості належало виробництву селітри в Лівобережній та Слобідській Україні. Осередком цього промислу були басейни річок Ворскли, Орелі, нижнього Дніпра та Бугу, райони поблизу Чугуєва й Путивля. У період польсько-шляхетського панування існувало майже 20 селітроварень, виробництво на яких було монополізоване урядом Польщі. ✓ Розвивалося виробництво скла. У другій половині XVIII ст. в Україні діяло приблизно 135 гут. Гути виготовляли листове скло, скляний посуд, кришталеві вироби. Чисельність робітників становила 15–26 чол. на кожній. Існував сталий розподіл праці. Використовували в основному найману працю, а також поденну.

У результаті Визвольної війни українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшій території України основними формами землеволодіння стали державна, козацька, селянська власність, було скасоване кріпосне право. Однак Українська козацька держава не зуміла зберегти єдину територіальну цілісність українських земель і була знищена внаслідок колоніальної політики російського царизму.

В Україні зміцнювалися економічні зв'язки окремих районів, тривав процес утворення національного ринку, що формувався як складовий елемент європейської й світової господарської системи. На ці процеси негативно впливали Московська держава й Річ Посполита, які спрямовували свої зусилля на ліквідацію самостійної України, перетворення її на колонію.

3.5. Особливості культури Західної Європи

Гуманізм – духовна основа епохи Відродження

Мистецтво Відродження виникло на основі гуманізму – перебігу суспільної думки, який зародився в XIV ст. в Італії, а потім упродовж другої половини XV та у XVI ст. поширилося в інших європейських країнах.

Гуманізм проголосив вищою цінністю *людину та її благо*. Гуманісти вважали, що кожна людина має право вільно розвиватися як особа, реалізуючи свої здібності. Ідеї гуманізму найяскравіше й найповніше втілилися в мистецтві, головною темою якого стала прекрасна, гармонійно розвинена людина, що володіє необмеженими духовними й творчими можливостями.

Термін “відродження”, що виник у XVI ст., означав появу нового мистецтва, що відроджує класичну старовину, античну культуру.

Хронологія епохи Відродження в Італії

- Проторенесанс (XII–XV ст.);
- Раннє Відродження (XV ст.);
- Високе Відродження (кінець XV – початок XVI ст.);
- Пізнє Відродження (останні дві третини XVI ст.).

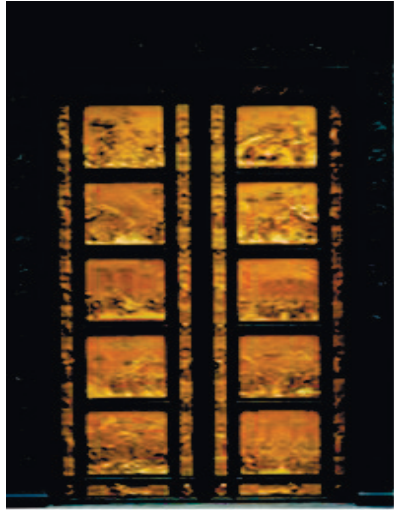
Зміни в мистецтві Італії перш за все позначилися на скульптурах. Характерними для цього часу були скульптурні роботи майстра *Нікколо Пізано (1220 – між 1278 і 1284 рр.)*. Виконана ним *Шестигранна мармурова кафедра (1260)* стала видатним досягненням ренесансної скульптури. Кафедра з білого, рожево-червоного й темно-зеленого мармуру є цілісною архітектурною спорудою. На стінах кафедри зображені сюжети із життя Христа, між ними розташовуються фігури пророків і алегоричних чеснот. *Нікколо* став засновником школи скульптури, що стала популярною в усій Італії.

Найрадикальнішим реформатором живопису був один із найбільших художників італійського проторенесансу *Джотто ді Бондоне (1266/67–1337)*. Основною роботою Джотто є розпис капели в м. Падуя (1303–1306). Пізніші роботи Джотто – це розписи в церкві у Флоренції. Євангельські сюжети подані Джотто як реально існуючі події.

Лоренцо Гіберті (1381–1455) – ще один представник епохи Відродження. *Гіберті* – один із найосвіченіших людей свого часу, перший історик італійського мистецтва. У його творчості головними були рівновага й гармонія всіх елементів зображення. Він присвятив життя одному виду скульптури – рельєфу. Його пошуки досягли вершини у виготовленні східних дверей флорентійського баптистерію в 1425–1452 рр., які Мікеланджело назвав “*Брамою раю*”. Своєю виразністю вони нагадують живописні картини.

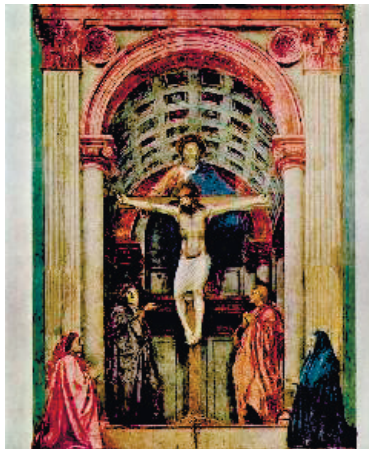
Донателло (близько 1386–1466 рр.) працював у Флоренції, Римі, Падуї. З одного боку, Донателло шукав у мистецтві життєвої правди. З іншого, він додавав своїм роботам мотиву піднесеної героїки. Ці якості виявилися вже в ранніх роботах майстра – статуях святих, призначених для зовнішніх ніш фасадів церкви у Флоренції. Донателло створив “*Давида*” (1430) – першу голу статую в італійській скульптурі Відродження, яка призначалась для фонтану. Біблійський пастух, переможець велетня Голіафа, – один з улюблених образів Ренесансу.

*Мистецтво епохи Відродження: “Шестигранна мармурова кафедра”,
“Брама раю”*

Величезна роль у живописі належала Мазаччо (1401–1428). Класичним зразком вітгарної композиції стала його “Трійця” (1427–1428), створена для церкви у Флоренції. Фреска виконана на стіні, що прямує в глибину капели, яка побудована у формі ренесансної арочної ніші. Творіння Мазаччо чудове в усіх відношеннях. У вираженні сили й гостроти відчуття Мазаччо випереджає свій час.

“Трійця”

Дивлячись на фреску *“Вигнання Адама і Єви з раю”* в тій же капелі, глядач вірить тому, що Адама і Єву, що порушили Божественну заборону, ангел із мечем у руках дійсно виганяє з раю.

“Вигнання Адама і Єви з раю”

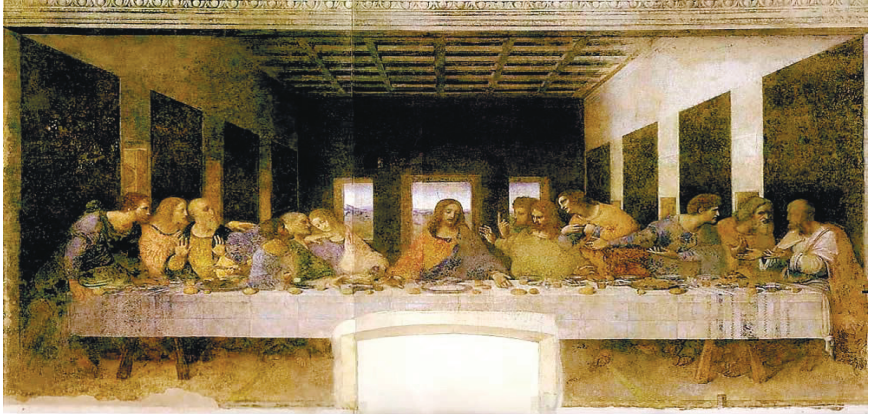
Яскравим представником Високого Відродження є *Леонардо да Вінчі* (1452–1519) – італійський живописець, скульптор, архітектор, учений та інженер.

Леонардо да Вінчі

Про масштаб і унікальність його дарування дозволяють судити малюнки майстра, що займають в історії світового мистецтва одне з почесних місць. З малюнками Леонардо да Вінчі, зарисовками, схемами нерозривно зв’язані не лише рукописи, присвячені точним наукам, але й роботи з теорії мистецтва.

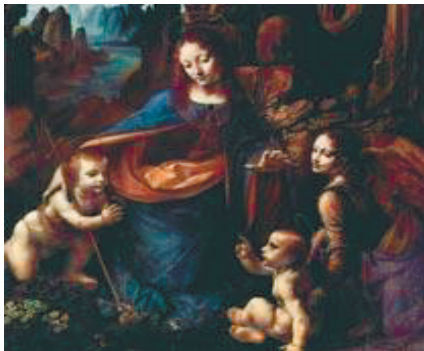
У знаменитому “Трактаті про живопис” (1498) та інших його записах велика увага приділена вивченню людського тіла, відомостям з анатомії, пропорціям, залежності між рухами, мімікою та емоційним станом людини. Багато місця віддано проблемам світлотіні, об’ємному моделюванню, лінійній і повітряній перспективі. Мистецтво Леонардо да Вінчі, його наукові й теоретичні дослідження, унікальність його особи пройшли через всю історію світової культури, зробили на неї величезний вплив.

“Тайна вечеря”

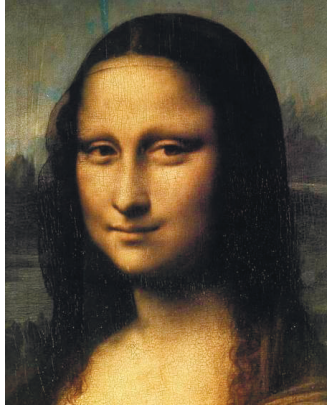
“Тайна вечеря” (1495–1497) – знаменує собою одну з вершин європейського живопису. Її високий етичний і духовний зміст виражений у математичній закономірності композиції, що логічно продовжує реальний архітектурний простір, у ясній, строго розробленій системі жестів та міміки персонажів, у гармонійній урівноваженості форм.

“Мадонна в скелях” (1483–1494). Персонажі тут представлені в оточенні химерного скелястого пейзажу, а якнайтонша світлотінь грає роль духовного початку, що підкреслює теплоту людських стосунків.

“Мадонна в скелях”

В історії світового мистецтва є твори, наділені дивною, таємничою й магичною силою. Пояснити це важко, описати неможливо. Серед них одне з перших місць займає зображення Мони Лізи (*Джоконди*) (1503–1506). Леонардо вклав у її дивний, спрямований на глядача погляд, у знамениту загадкову посмішку, у відзначений хиткою мінливістю вираз обличчя заряд такої інтелектуальної й духовної сили, який підняв її образ на недосяжну висоту.

Джоконда

Мікеланджело Буонарроті (1475–1564) – найбільший майстер Високого Відродження, що створив видатні твори скульптури, живопису та архітектури. Мікеланджело вважав себе лише скульптором, проте це не перешкодило йому, справжньому синові Відродження, бути великим живописцем та архітектором. Найграндіозніший твір монументального живопису Високого Відродження – розпис стелі Сикстинської капели у Ватикані, виконаної Мікеланджело в 1508–1512 рр.

Мікеланджело Буонарроті

“Страшний суд”

На замовлення папи Павла III Мікеланджело написав на торцевій стіні Сикстинської капели знамениту фреску *“Страшний суд”* (1536–1541). На тлі холодного синьо-попелястого піднебіння безліч фігур охоплені вихровим рухом. Панує трагічне відчуття світової катастрофи. Наближається година відплати, ангели сповіщають про настання Страшного суду.

“Давид”

“Давид” (1501–1504). Статуя сягає 5,5 м висоти. Вона втілює безмежну міць людини. Давид лише готується завдати противникові удару, але вже відчувається, що це майбутній переможець. Обличчя героя виражає непохитну волю.

“П’єта”

Найвідоміший твір першого римського періоду – “П’єта” (“*Оплакування Христа*”) (1498–1501) у капелі собору Святого Петра. На колінах дуже юної для такого дорослого сина Марії розпростерте мляве тіло Христа. Білий мармур відполірований до блиску. У грі світла й тіні його поверхня здається коштовною.

Рафаель (1483–1520)

З творчістю Рафаеля в історії світового мистецтва пов’язується уявлення про піднесену красу й гармонію. Прийнято вважати, що в сузір’ї геніальних майстрів Високого Відродження, у якому Леонардо втілював інтелект, а Мікеланджело – потужність, саме Рафаель був головним носієм гармонії. Звичайно, у тій або іншій мірі кожен із них володів усіма цими якостями. Поза сумнівом, те, що невпинне прагнення до світлого досконалого початку пронизує всю творчість Рафаеля, складає його внутрішній сенс.

Рафаеля прийнято вважати співцем жіночої краси. Він написав понад двадцять мадонн, починаючи з юнацької картини “Мадонна Конестабіле” і закінчуючи “Сикстинською мадонною”, яку він створив, будучи вже зрілим майстром.

Коли Рафаель писав “Мадонну Конестабіле”, йому було близько сімнадцяти років. Тому в ній важко знайти характерні межі творчості геніального майстра. Немає в ній ще ні класичної краси його мадонн зрілого періоду, ні їхньої величавості. Але в “Мадонні Конестабіле” є інші якості, які роблять її не менш чудовою, ніж інші творіння майстра.

Основна особливість картини – пронизливе відчуття лірики, що розстилається за її спиною. Природа грає роль акомпанементу образу мадонни, яка змальована зовсім молодою дівчиною. У природі панує весна. Світлою зеленню покриті невисокі горби, на деревах лише починає розпускатися листя. Основна межа мадонни – задумлива ясність, довкола неї – такий же настрій.

Картина задумана спеціально для невеликого формату. Її навіть важко собі уявити великого розміру. За своїм камерним характером вона нагадує книжкову мініатюру. Вибравши формою для свого твору коло, Рафаель відповідно будує свою композицію. Вона вся витримана в м’яких округлих лініях: плече мадонни, схилена голова, друге плече. Її фігура знаходиться чітко в центрі. Тільки

немовляти розташоване під тим же нахилом, що й голова його матері. Це вже спроба розробки геометричної побудови композиції.

Мадонна з немовлям (Мадонна Конестабіле) (1500–1502)

Світ “Сикстинської мадонни” надзвичайно складний, хоча, на перший погляд, у картині ніщо не провіщає біди. Проте глядача переслідує відчуття тривоги, що насувається. Співає солодкоголосий хор ангелів, що заповнили піднебесся та славлять Марію. Не відриває захопленого погляду від Богоматері уклінний Сикст, покірливо опустила очі свята Варвара. Здається, ніщо не загрожує спокою Марії та її сина. Але біжать-біжать тривожні тіні по складках одягу та драпірувань. Клубочаться хмари під ногами Мадонни, саме сяйво, що оточує її й немовля, обіцяє бурю.

Сикстинська мадонна 1515–1519 рр.

Усі погляди дійових осіб картини спрямованні в різні боки, і лише Марія з божественним немовлям дивляться на нас. Рафаель змалював на своєму полотні дивне бачення й зробив, здавалося б, неможливе. Уся картина сповнена внутрішнього руху, осяяна трепетним світлом, таємниче свічення неначе випромінює саме полотно. Світло то ледь видніється, то сяє, то майже виблискує. Цей передгрозовий стан відбивається на обличчі немовляти Христа, його лице повне тривоги. Він немов бачить зірниць грози, що насувається. У його недитячих суворих очах видно відблиск далеких бід, бо “не світ приніс Я вам, але меч...”. Він припав до материнських грудей, але неспокійно вдивляється у світ.

Тіціан Вечелліо (1477–1576) – видатний художник венеціанського Відродження. Він створював твори на міфологічні та християнські сюжети. Працював у жанрі портрету, його колористичне дарування виняткове, композиційна винахідливість невичерпна. Мав щасливе довголіття, що дозволило йому залишити після себе багатющу творчу спадщину, що зробила величезний вплив на нащадків. Слава до Тіціана прийшла рано. Уже в 1516 р. він стає першим живописцем республіки, з 1520-х років – найславнішим художником Венеції. Успіх не полишав його до кінця днів. Близько 1520 р. герцог Феррарський замовив у нього цикл картин, у яких Тіціан показував себе прихильником античності, що зумів відчути й утілити дух язичництва (“Вакханалія”, “Свято Венери”, “Вакх і Аріанда”, “Даная”).

“Даная” (1553–1554). Даная не тужить у вежі, її ложе виникає безпосередньо на тлі пейзажу. Притримуючи рукою край запони, красуня піднімає погляд до неба, де серед хмар нечітко виникає голова Зевса. Стара служниця, що сидить у ногах Данай і намагається спіймати у фартух золото, уведена художником як контрастна до головної героїні фігура.

“Даная”

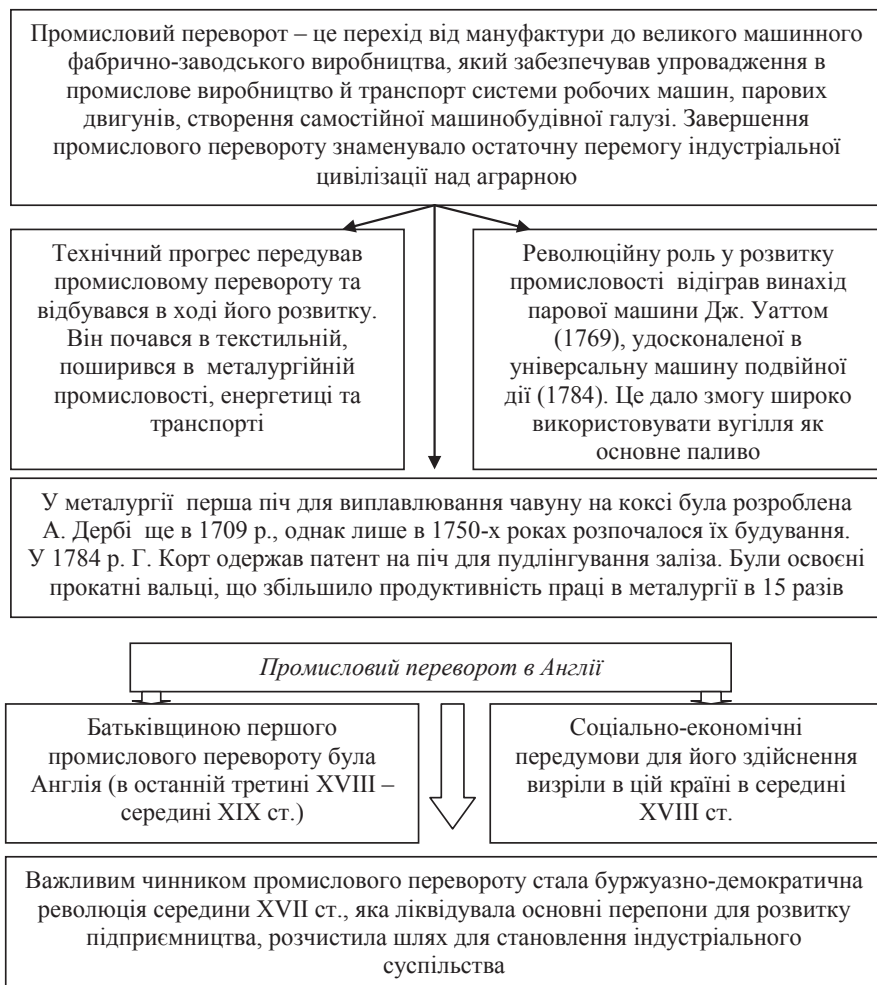
Ми бачимо вражаючу універсальну обдарованість майстрів Ренесансу. Вони часто працювали в галузі архітектури, скульптури, живопису, поєднували захоплення літературою, поезією й філософією з вивченням точних наук.

Бути творчо багатою, або “ренесансною”, особистістю стало згодом обов’язковим, а мистецтво – загальною духовною потребою.

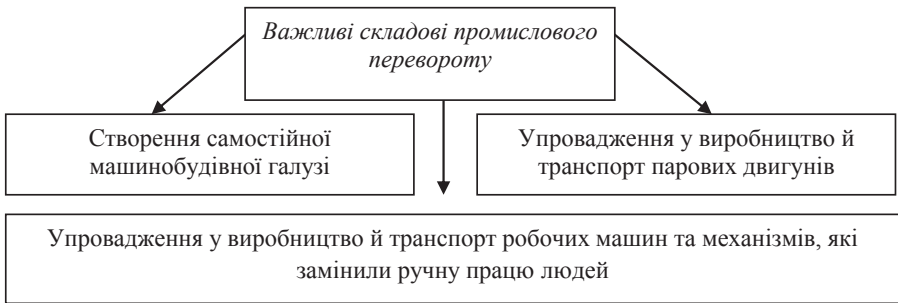
ТЕМА 4. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТ. – 60-ТІ РОКИ XIX СТ.)

4.1. Промисловий переворот та його особливості в провідних країнах світу

Промисловий переворот – це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості в кожній окремо взятій країні.

<i>Передумови здійснення промислового перевороту</i>	<i>Зміст</i>
Буржуазно-демократична революція	Ліквідувала основні перепони для розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства.
Аграрний переворот XVI–XVIII ст.	Прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі сільське господарство.
Формування нації	Важливий політичний чинник, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу.
Становлення єдиного національного ринку	Стимулював розвиток господарства в цілому.

<i>Великобританія</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Промислова революція змінила економічну географію Великобританії. З'явилися нові промислові райони. Провідна роль належала легкій промисловості. Ланкшир і Манчестер стали центрами бавовняної промисловості, що працювали на привізній сировині. Другим за значенням центром бавовняної промисловості був район Глазго. У середині XIX ст. в текстильній, швейній галузях працювало понад третину зайнятих у промисловості. Бавовняна промисловість – дала 1/3 англійського експорту. ✓ Перемога машинного виробництва дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5 % зайнятого населення. Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень. 3/4 населення промислових міст становили робітники та ремісники. У сільському господарстві в 1810 р. було зайнято 35 %, а в 1850 р. – 21 % населення. ✓ У вугільній, металургійній, машинобудівній індустрії Великобританія зайняла панівне становище у світі, відігравши роль “майстерні світу”. У 1840 р. її частка на світовому промисловому виробництві досягала 45 %. Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд були основними центрами видобування вугілля та важкої промисловості. Лондон з 2,5 млн населення став світовим банківським і торговельним центром.

Становленню індустріального суспільства сприяв і аграрний переворот XVI–XVII ст.

Прискореними темпами розвивалося високоотоварне, базоване на фермерській основі сільське господарство.

Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива.

Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку й агрокультуру.

Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

Поширювалася сівозмінна система, травосіяння.

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії

Безпосередньо полягали в безоглядному пограбуванні колоній.

Не останню роль у цьому відіграла й політика протекціонізму та меркантилізму, яку проводив англійський уряд.

На кінець XVIII ст. Англія перетворилася на найбільшу морську й колоніальну державу світу.

Зовнішньоекономічні умови – постійний попит у Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, забезпечував їм ринок збуту й теж сприяв здійсненню промислового перевороту.

Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни (водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості).

Важливим фактором промислового перевороту був вихід на якісно новий технічний рівень

Механік Джон Кей у 1733 р. вдосконалив ткацький верстат “летючим човником”.

Винахідником – ткачем Джеймсом Харгривсом у 1764 р. винайдена механічна прядка “Дженні”, на якій можна було працювати з 16–18 веретенами.

Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта в 1785 р. Він заміняв роботу 40 ткачів.

Так в англійській промисловості з’явилися перші машини й фабрики. У 60–80-х роках XVIII ст. вони поширились в інших галузях промисловості.

Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Джеймса Уатта, який у 1769 р. винайшов першу парову машину.

У 1782 р. Дж. Уатт удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості.

Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни.

Невдовзі, після відкриття заводу парових машин, вони почали застосовуватися в різних галузях промисловості.

Застосування машин прискорило розвиток металургійної, вугільної промисловостей.

Виникло машинобудування, основу якого складали винаходи й широке застосування токарного верстата та свердильної машини.

Зростання промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших та швидкісних транспортних засобів.

Наявність парової машини зробила можливим її застосування на залізничному й морському транспорті.

У 1812 р. в Англії пущено пароплав на річці Клайд.

У той же час розпочалися експерименти на залізницях.

У 1830 р. збудована перша у світі залізниця, яка з’єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення.

Будівництво залізниць викликало докорінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Наслідки промислового перевороту в Англії

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії.

Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів.

Значно зросли обсяги промислового виробництва.

Перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства.

На середину XIX ст. Англія перетворилася на “майстерню” світу, виробляючи близько половини світової промислової продукції. Вона зайняла виняткове становище у світовому господарстві та міжнародній політиці.

Промисловий пролетаріат становив 45,5 % зайнятого населення.

Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень. На кінець XIX ст. в містах проживало майже 75 % населення.

Промисловий переворот у Франції

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості й специфіку. Він розпочався пізніше, ніж в Англії, та був затяжним.

На думку деяких учених, у тому числі французьких, велика демократична революція 1789–1794 рр. негативно вплинула на хід економічного розвитку країни.

Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панував економічний хаос та дезорганізація. Це дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані “національною катастрофою”.

Перший етап промислового перевороту (1805–1815)

Перші машини тут з’явилися ще в кінці XVIII ст., але не мали широкого застосування.

У цей же час у Франції широко застосовувалися англійські винаходи.

Промислове піднесення відбулося в 1805–1810 рр. у часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю.

Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграли верстат Жаккара та машини Жирара.

У цілому інженерно-технічні ідеї у Франції відставали від англійських.

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його зтяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805–1810), а завершився в кінці 60-х років XIX ст.

У текстильній промисловості поширилися мюльмашини, верстати Жаккара, машини Жерара. Промислове виробництво зросло в 1,5 раза, виплавлення чавуну, видобуток залізної руди та вугілля – у 2 рази, продукція металообробної промисловості, суконної – в 4 рази.

Континентальна блокада (уведена в 1808 р.), що закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, прискорила становлення тих галузей французької промисловості, що ґрунтувалися на континентальній сировині.

Однак криза охопила ті галузі, що працювали на колоніальній сировині (бавовняну, цукрову) або експортували товари. Через відсутність англійських машин загальмувалася механізація виробничих процесів. Це призвело до уповільнення темпів промислового перевороту.

У період реставрації монархії Бурбонів (1815–1830) і Ліпневої монархії (1830–1848) промисловий переворот прискорився. Зростали темпи механізації текстильної промисловості.

У 1848 р. в бавовняній галузі працювало 116 тис верстатів, 3,5 млн веретен, у шовковій – 90 тис, з яких 2/3 знаходились у Ліоні – центрі цієї галузі.

Зріс обсяг металургійного виробництва. У 1846 р. половину чавуну та 2/3 заліза виплавляли з використанням кам'яного вугілля. Його видобували 4,4 млн т на рік, імпортували 2–2,5 млн т.

За розмірами промислової продукції Франція в сер. XIX ст. займала друге місце у світі після Великобританії, однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися ще низькими. Переважали мануфактури, маленькі майстерні кустарного типу.

Другий етап промислового перевороту (1815–1848)

На другому етапі промислового перевороту (1815–1848) хід економічного розвитку Франції прискорюється.

За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великобританії.

Зростають темпи механізації виробництва.

Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими.

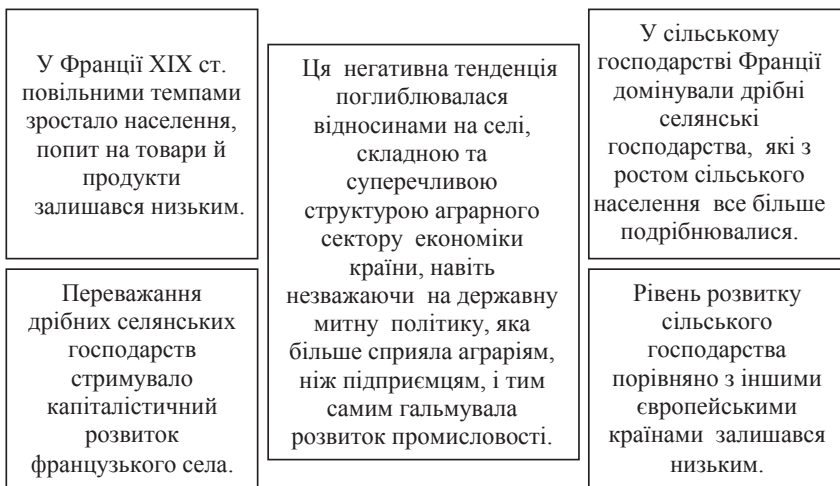
Розвивається текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості.

У Франції збереглися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво.

Третій етап промислового перевороту (1848–1849)

Негативні тенденції промислового перевороту

Порівняльна характеристика Англії та Франції

Англія

Англійська буржуазна революція (1640–1660) – початок переходу до індустріального суспільства.

Буржуазні відносини в промисловості, торгівлі, кредиті.

Франція

Французька революція (1789–1794) – перемога індустріального суспільства.

Скасування регламентації промислового виробництва, проголошення спільної торгівлі.

Фінансова сфера

- ✓ Панування англійського капіталу.
- ✓ Формування приватних лордівських банків, сільських банків.

- ✓ Розвиток банківської системи повільний.

Податкова система

У промисловості й с/г = 17 % – 24 %.
Непряме оподаткування.

У промисловості й с/г = 10 % – 17 %.
Пряме оподаткування.

Національний борг

Не досягав подвійної суми національного доходу.

3 млрд ліврів.

Аспекти економічного розвитку країн у XVI–XVIII ст.

Розпад феодального господарства

Буржуазні революції

Технічний прогрес

Географічні відкриття

Аграрний переворот

Революція цін

Перебудова ринкових економічних відносин

Німеччина

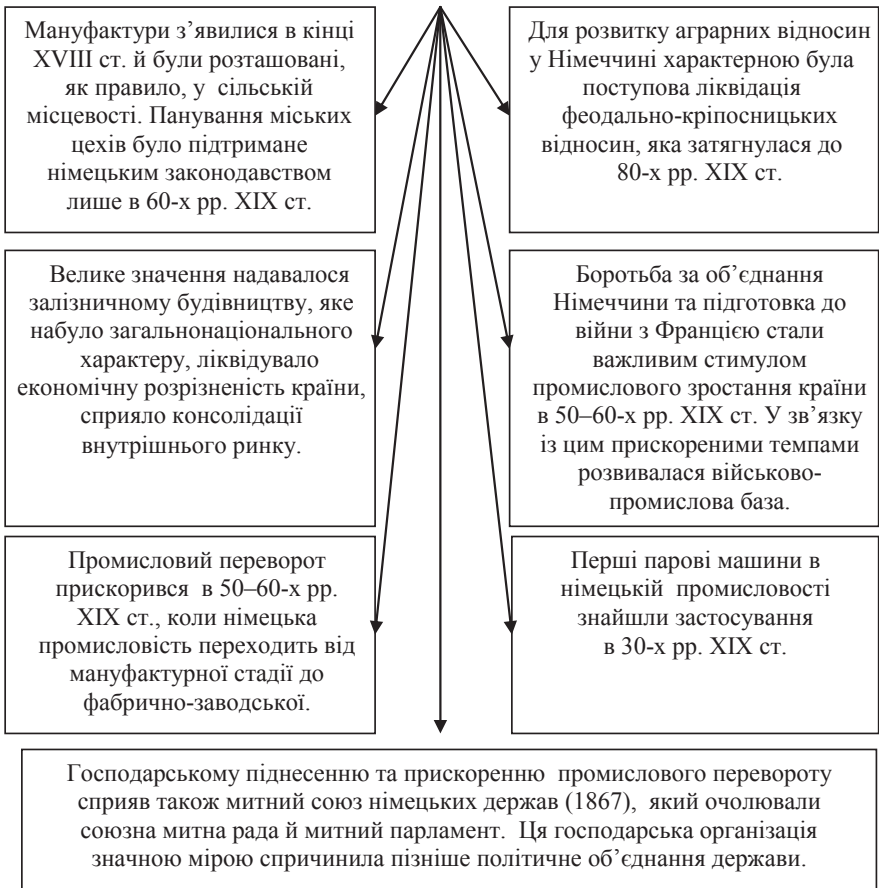
- ✓ Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням. У 30-х роках XIX ст. повільність економічного розвитку пояснювалася політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи землеволодіння. Усе це стримувало формування вільної робочої сили. Створення Митного союзу (1833), уніфікація монетного обігу й вагових систем прискорили формування та розширення національного ринку.
- ✓ Значних успіхів досягла гірнича промисловість. У середині XIX ст. добували більш як 3 млн т вугілля, виплавляли 200 т чавуну. Особливо швидко розвивався Рейнсько-Вестфальський промисловий район. У ньому було зосереджено четверту частину промислових робітників Німеччини.

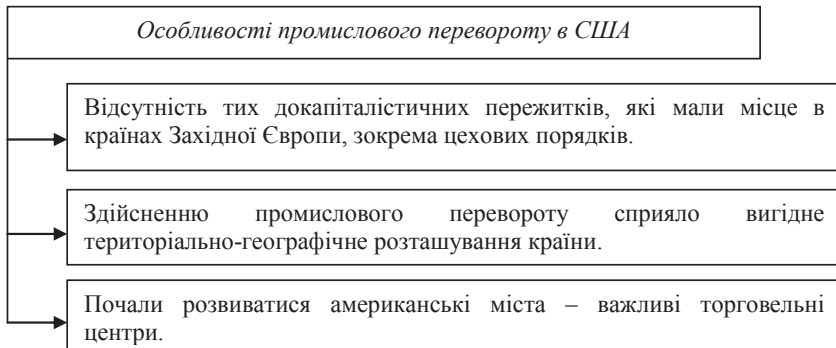

<i>Рік</i>	<i>Подія</i>
1850–1860	– прискорився промисловий переворот, коли німецька промисловість перейшла від мануфактурної стадії до фабрично-заводської; – розвивалася воєнно-промислова база, у якій важливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа (Рейнська область); – розвивалась важка промисловість.
1867	– піднесенню промислового перевороту сприяв митний союз німецьких держав, який очолювали союзна митна рада й митний парламент.
1880	– завершилася ліквідація феодално-кріпосницьких відносин; – індустріалізація с/г відбувалась повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості.

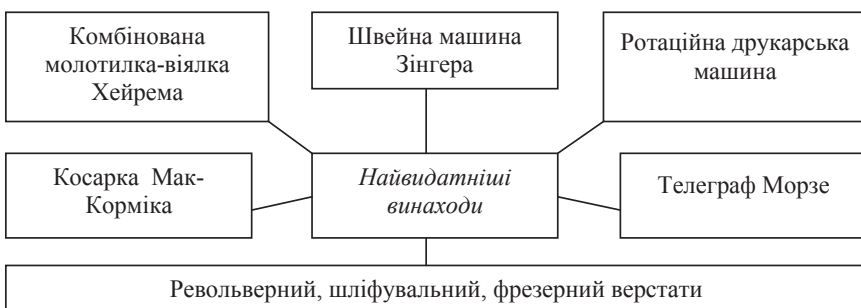
Прискорення промислового перевороту в Німеччині

Промисловий переворот в США

<i>Період</i>	<i>Подія</i>
1807 р.	– на річці Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном; – швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення;
40-і рр. XVIII ст.	– застосовуються пудлінгові печі; – розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному росту металургійної, добувної та машинобудівної галузей промисловості;
80-і рр. XVIII ст.	– з'явилися перші прядильні машини;
90-і рр. XVIII ст.	– поява перших парових машин.

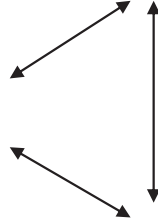

✓ Сільське господарство США мало товарний характер і розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги у світовому сільськогосподарському виробництві.   ✓ США стали одним із головних експортерів збіжжя й м'яса на світовий ринок.   ✓ Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

Австрія

В Австрійській імперії, де панували феодальні порядки, промисловий переворот здійснювався повільно. Промисловість відіграла незначну економічну роль.

У Чехії розвивалися такі галузі, як цукро-, пивоваріння, харчова промисловості. У кінці 1850-х рр. з'явилися перші акціонерні підприємства.

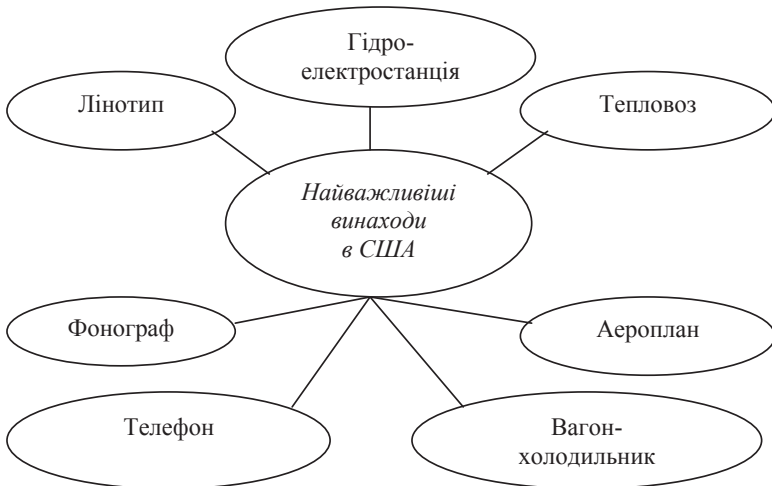
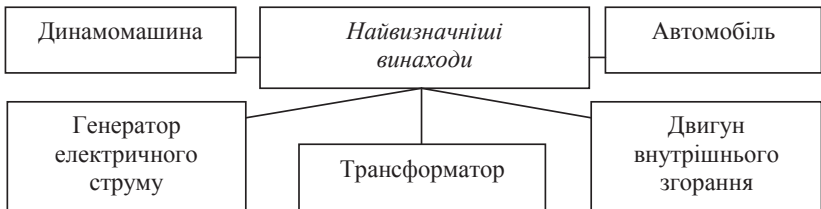
З початку 20-х рр. XIX ст. почалася механізація Австро-Чеської текстильної промисловості. Із застосуванням коксу виробництво чавуну до революції 1848 р. зросло у 2 рази. Поширилося використання парових машин: у 1830 р. їх нараховувалось 11 од., в 1850 р. – 900 од., у середині 1860-х рр. – 2000 од.

Прогрес світової науки та технологічного виробництва в другій половині XVIII–XIX ст.

- ✓ Індустріалізація в розвинутих країнах відбувалася на основі науково-технічної революції. Відкриття в галузі математики, фізики, хімії, інших наук сприяли технічному прогресові, створенню оригінальних машин, механізмів, приладів, які масово запроваджувалися у виробництво.
- ✓ Найважливішим винаходом останньої третини XIX ст. було створення технічної лінії з виробництва, передачі й споживання електричної енергії. Це стало можливим після винаходу динамо-машини (В. Сіменс – Німеччина, 1867 р.), генератора електричного струму (Т. Едісон – США, 1883 р.), трансформатора для передачі електричного струму на відстань (1891), електродвигуна.
- ✓ Розпочалася електрифікація виробництва, транспорту й побуту. Парова енергія стала витіснятися електричною. Були винайдені електрична плавильна піч (1877), електричне зварювання металів (1887), електрична залізниця – трамвай (1879), електрична лампа (1886) та багато інших винаходів.
- ✓ У 80–90-их рр. XIX ст. було відкрито й удосконалено використання інших видів енергії. Серед них виділяються винаходи двигунів внутрішнього згоряння – карбюраторного (Н. Отто, Німеччина, 1887 р.) та дизельного (Р. Дизель, Німеччина, 1893 р.). У 1880-х рр. двигуни внутрішнього згоряння були вдосконалені. На їхній базі німецькі винахідники Г. Даймлер і К. Бенц створили автомобіль, який мав видатне техніко-економічне значення.
- ✓ Відкриття в галузі виробництва хімічної продукції (синтетичні барвники,

кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби) дали поштовх для прискореного розвитку хімічної промисловості. Велике економічне значення мали технічні вдосконалення в металургії – конверторний спосіб виробництва сталі, упровадження мартенівських печей, які значно підвищували продуктивність праці. Цьому сприяли також технічні й технологічні новації в металообробці. Був винайдений автоматичний револьверний верстат (США), удосконалений токарський та інші металорізальні механізми.

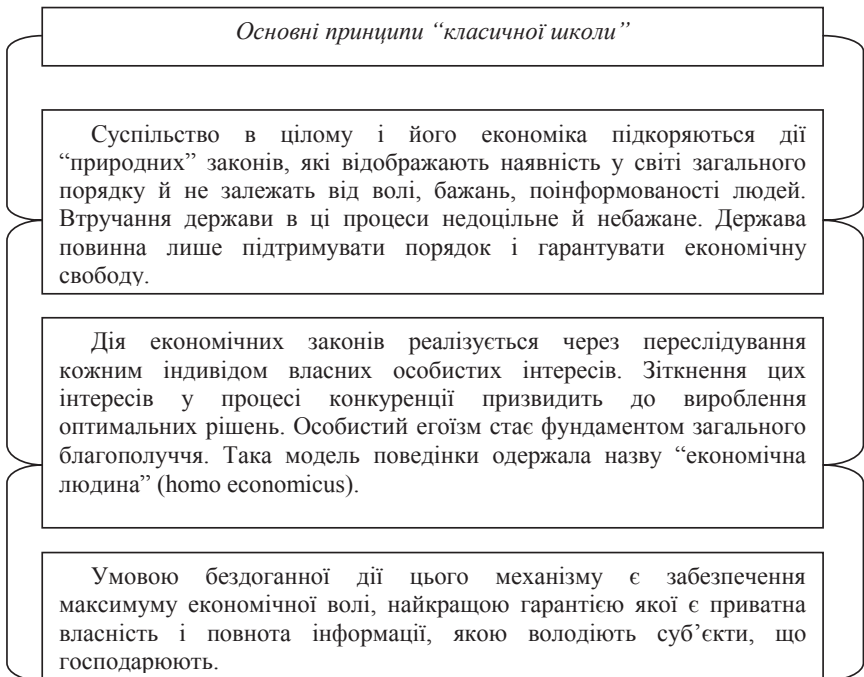
- ✓ Важливі вдосконалення зроблені в технічній сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості (автоматичний ткацький верстат, лінотип, автомат для виробництва пляшок тощо).
- ✓ Темпи технічного прогресу були вражаючими, їхні результати важко переоцінити. Технічні та технологічні відкриття різко підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їхня собівартість.
- ✓ У кінці XIX – на початку XX ст. індустріалізація відбувалася на ґрунті технічної революції, що ознаменувалося впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці та технології. Змінилася електроенергетична база економіки. Пара була витіснена електрикою.

4.2. Зародження та характерні особливості класичної школи політичної економії

Класична школа політичної економії та її представники

Зародження класичної школи в політичній економії

З початку XVII ст., після виходу у світ “Трактату політичної економії” А. Монкретьєна, політична економія розглядалась як наука про державне господарство, яке ґрунтувалося на протекціонізмі, стримуванні імпорту й стимулюванні експорту в традиціях меркантилізму.

Уперше термін “класична політична економія” застосував К. Маркс, розуміючи під нею вчення про трудову теорію вартості як єдино наукове в “буржуазній політичній економії”, як теорію, що “дослідила справжні виробничі відносини буржуазного суспільства” – від В. Петті до Д. Рікардо в Англії та від П. Буагільбера до С. Сімонді у Франції.

За загальноприйнятою оцінкою, класична політична економія бере початок у кінці XVII – на початку XVIII ст. у працях В. Петті і П. Буагільбера. Однак вичерпується вона, згідно з найбільш поширеним поглядом, в останній третині XIX ст. працями Дж. Мілля й самого К. Маркса.

За Марксом, класична політична економія завершилась на початку XIX ст. й змінилась “вульгарною політичною економією”. Її родоначальниками були Ж. Б. Сей і Т. Мальтус, які відмовились від трудової теорії вартості А. Сміта й Д. Рікардо, не визнали “відкритий” К. Марксом закон додаткової вартості, зхопились “за зовнішню видимість явищ на протилежність закону явища” й намагались приховати експлуататорську суть капіталізму.

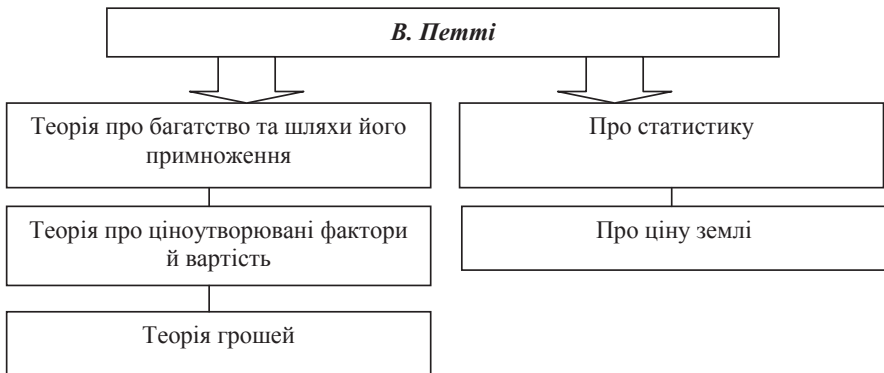
Перший етап охоплює період із кінця XVII ст. до початку другої половини XVIII ст. Він характеризується суттєвим розширенням ринкових відносин і повним розвінчанням меркантилізму.

Мислителі-економісти цього періоду подають напрямки теоретичного обґрунтування змісту економічних категорій та заходів і закономірностей економічного розвитку. Основу багатства вони вбачають у сфері виробництва. Провідними економістами-мислителями цього етапу є В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго.

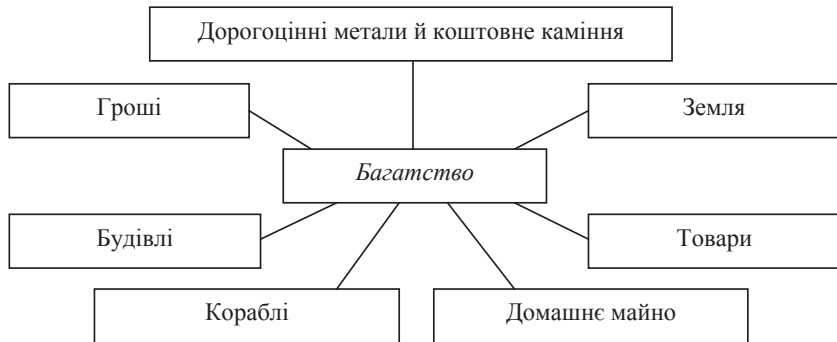
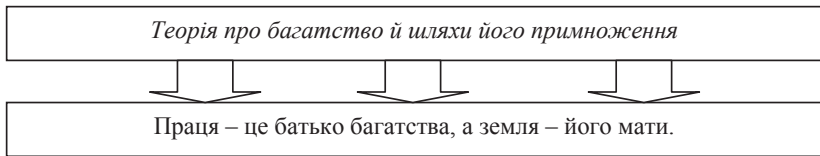
Головні представники першого етапу становлення класичної економічної науки: Вільям Петті, П'єр Буагільбер, Бенджамін Франклін, Анонім 1738 р., Джон Лок, Дадлі Норс, Девід Юм, Джеймс Стюарт.

Учення Вільяма Петті

- ✓ Вільям Петті (1623–1687) на відміну від меркантилістів уперше в Англії джерелом багатства оголошує працю й землю. Відомий його вислів: “Праця є батько й найактивніший принцип багатства, а земля – його мати”. Основні роботи економіста – “Трактат про податки та збори” (1662), “Слово мудрим” (1665), “Політична економія Ірландії” (1672), “Політична арифметика” (1676), “Дещо про гроші” (1682).
- ✓ В. Петті намагався знайти природну причину залежності економічних явищ. Під природною ціною він розуміє вартість, в основу якої вкладає затрати праці. У “Трактаті про податки та збори” Петті пише: “Якщо хто-небудь може добути й доставити в Лондон одну унцію срібла за той же час, протягом якого він спроможний виробити один бушель хліба, то перша являє собою природну ціну другого”.
- ✓ Дійсно, уявлення В. Петті про вартість були далекі від повноти. Він не виділяє в складі вартості затрат основних засобів виробництва, додаткової вартості, прибутку.
- ✓ Ряд учених вважають В. Петті представником меркантилістів, які багатством нації вважали гроші. Адже Петті, поряд із визначенням вартості працею й землею, визначав її також кількістю грошей, які можна одержати за товар. “Гроші, – писав він, – вважаються одноманітною мірою й зразком для вартості всіх товарів”. Він уважав дорогоцінні метали переважаючою формою багатства, включав до числа продуктивних робітників купців, хоч вони зайняті в сфері обігу.

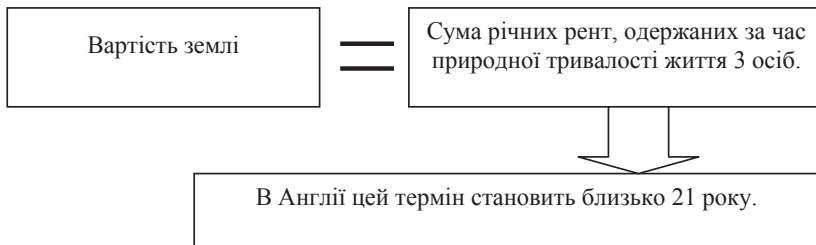

Теорія про ціноутворювальні фактори й шляхи їх примноження

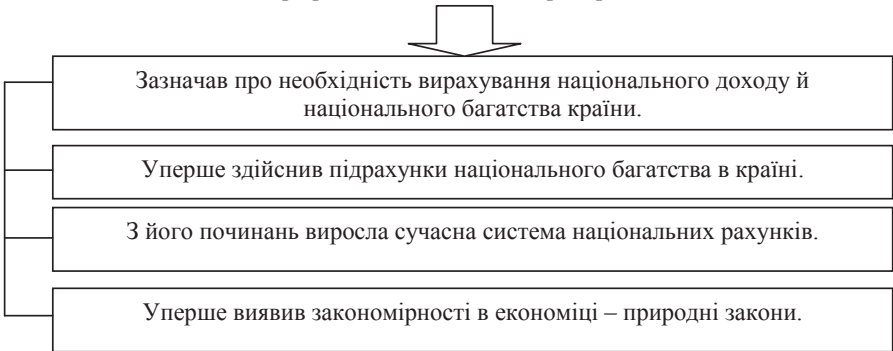
В. Петті про ціну землі

Теорія грошей

Політична арифметика В. Петті – праобраз статистики

П'єр Буагільбер

- ✓ У Франції засновником трудової теорії вартості був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714), якого К. Маркс відносить до фундаторів класичної буржуазної політичної економії як одного з основоположників трудової теорії вартості. Основні праці П. Буагільбера – “Детальний опис становища Франції, причини падіння її добробуту й прості способи відновлення, або Як за один місяць доставити королю всі гроші, яких він потребує, і збагатити все населення” (1696), “Звинувачення Франції” (1707), “Трактат про природу, вирощування й користь зерна”, “Міркування про природу багатства, грошей і податків”, “Дослідження про рідкісність грошей”.
- ✓ Сферу виробництва вважав пріоритетною порівняно зі сферою обігу, абсолютизуючи при цьому роль сільського господарства в економічному розвитку країни й уважаючи суспільним багатством життєво необхідні предмети, такі як їжа й одяг, “без чого ніхто не може обійтись”.
- ✓ Роль грошей в економіці Буагільбер недооцінював і вважав можливим і

необхідним їх усунути – у зв'язку з порушенням ними, на його погляд, обміну товарів за їхньою справжньою вартістю.

“Система” П. Буагільбера

1. Замінити регресивну податкову систему пропорційним або прогресивним оподаткуванням.

2. Звільнити внутрішню торгівлю від обмежень.

3. Увести вільний ринок зерна й не стримувати природного підвищення цін на нього.

Теоретичні досягнення П. Буагільбера

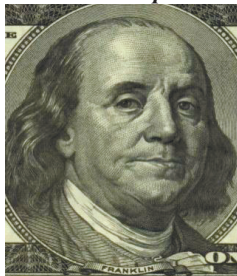

1. Його твори стали базою для розвінчання меркантилістських поглядів і формування “французької школи” політичної економії.

2. Обґрунтував трудову теорію вартості.

3. Зробив спробу дізнатися, за яких умов обмін здійснюватиметься на справедливих засадах.

Бенджамін Франклін

- ✓ Бенджамін Франклін (1706–1790) – відомий американський державний діяч XVIII ст. У своїй основній праці “Скромне дослідження про природу та необхідність паперових грошей” (1729) відзначав, що єдиним мірилом багатства є праця, якою можна вимірювати вартість як срібла, так і всіх інших речей. Прибуток Франклін ототожнював із відсотком, який розглядав як результат самозростання грошей. Ренту вважав породженням землі.

- ✓ Франклін писав: “Багатство головним чином залежить від двох речей: від працьовитості й помірності, інакше кажучи – не втрачай ні часу, ні грошей і використовуй і те, і друге найкращим чином”.

Анонім 1738 р.

- ✓ Досить чітко формулює трудову теорію вартості анонімний автор, якого назвали Анонім 1738 р. У своєму творі “Деякі думки про відсоток узагалі й про відсоток за державними фондами особливо” він писав: “Справжня й реальна цінність життєвих благ пропорційна тій ролі, яку вони відіграють у підтриманні життя людського роду. Вартість же їх, коли вони обмінюються одне на одне, регулюється кількістю праці, яка необхідна, і, як правило, затрачається під час їх виробництва. А вартість, або ціна, коли вони купуються й продаються та приводяться до загального знаменника, визначається кількістю затраченої праці й більшою чи меншою кількістю засобів обігу або загального мірила. Вода також потрібна для життя, як хліб і вино; але десниця Бога вилила її на людину в такій великій кількості, що кожний може мати її в достатній кількості без праці, так що зазвичай вона не має ціни”.

Дадлі Норс

- ✓ Одним із значних досягнень економічної думки XVII ст. була невелика праця Дадлі Норса (1641–1691) “Міркування про торгівлю, переважно про відсоток, монетну систему, скорочення й збільшення грошей” (1691).
- ✓ Норс робить перші кроки до розуміння капіталу, розглядаючи його як грошовий капітал, який приносить відсотки, і обґрунтовуючи вільну торгівлю.
- ✓ Норс показав, що позичковий відсоток визначається співвідношенням між нагромадженням грошового капіталу та попитом на нього, а не кількістю грошей, як уважали меркантилісти й навіть Лок.
- ✓ Норс заперечував услід за Локом і Петті примусове регулювання відсотка. Він виступав за зниження ставки відсотка, але за рахунок продуктивного використання грошей для розвитку торгівлі.

Девід Юм

- ✓ Значний інтерес являють собою економічні твори Девіда Юма (1711–1776), англійського філософа, психолога, історика.
- ✓ У 1752 р. Юм видає “Досліди” з проблем політичної економії. До них увійшли нарис “Про торгівлю”, “Про гроші”, “Про процент”, “Про торговельний баланс”, “Про заздрість у торгівлі”, “Про податки”, “Про державний кредит” і витяги з листів з економічних питань.
- ✓ Юм виступає за свободу міжнародної торгівлі, вважаючи, що країна виграє не лише від ввезення продуктів, але й від їх вивезення, виробляючи й вивозячи товари, які не можуть бути цілком спожиті всередині країни.
- ✓ Юм розвинув думку про те, що золото та срібло природним чином розподіляються між країнами, а торговельний баланс кожної країни стихійно намагається врешті-решт прийти до рівноваги.
- ✓ Юм першим звернув увагу на наявність лагів у процесі підвищення цін при

збільшенні кількості грошей в обігу. Він відзначав, що серед цін усіх товарів в останню чергу підвищується ціна праці, тобто заробітна плата робітників.

Джеймс Стюарт

- ✓ Певний внесок у розуміння змісту категорії вартості вніс Джеймс Стюарт (1712–1780), останній меркантиліст. У своїй книзі “Дослідження основ політичної економії” (1767) він зробив спробу захистити меркантилізм, систематизацію поглядів меркантилістів і не вийшов за межі їхнього вчення, за яким прибуток виводився виключно з обміну. Однак Дж. Стюарт розширив поняття прибутку й формування вартості.
- ✓ За Стюартом, прибуток капіталіста виникає внаслідок перевищення ціни над дійсною вартістю. При цьому вигравш для однієї сторони завжди означає втрату для іншої, а суспільне надбання не зростає. Цей прибуток залежить від попиту, а промисловці повинні регулювати свої витрати для одержання прибутку у відповідному розмірі, виходячи з існуючого попиту.

4.3. Економічна теорія фізіократів (Ф. Кене, Ф. Тюрго)

У другій половині XVIII ст. у Франції економісти здійснили спробу сформуванню економічну науку на широкій основі, їх називали фізіократами (фр. – phisioocratos, гр. – physics – природа, kratos – влада), або прихильниками природного закону, виразниками природовладдя, через те що вони намагались знайти природні закони суспільного буття.

Сама назва “фізіократи” походить від назви книги Дюпона де Немур “Фізіократія, або природна конституція найбільш вигідного управління людським родом” (1768). Школа фізіократів виникла в перехідний період від феодалізму до капіталізму, під час розвитку у Франції мануфактурного капіталізму. Цей напрям класичної політичної економії відводив центральну роль в економіці сільськогосподарському виробництву.

Головним представником і розробником фізіократизму був Франсуа Кене (1694–1774). Основні його роботи: “Загальні принципи економічної політики землеробської держави й примітки до цих принципів” (1758), “Економічна таблиця” (1758), “Про торгівлю” (1765), “Природне право” (1765) та ін.

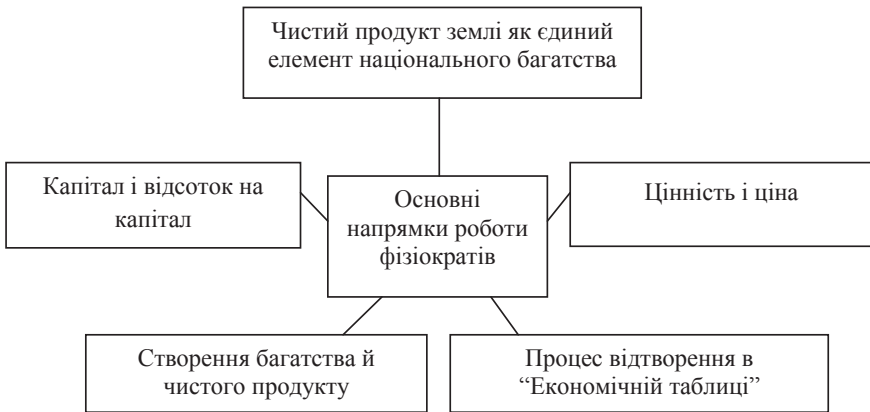
Учнями та послідовниками Кене були Мірабо Віктор Рікеті (1715–1789), Дюпон де Немур П'єр Самюель (1739–1817), Тюрго Анн Робер Жак (1727–1781). Щоправда, сам Тюрго не вважав себе ні учнем, ні послідовником Кене, хоч підтримував основи фізіократичного вчення.

Фізіократи піддавали критиці меркантилізм, уважаючи, що увага виробництва має бути спрямована не на розвиток торгівлі та нагромадження грошей, а на створення достатку “творів землі”, у чому, на їхню думку, полягає справжній достаток нації.

Гроші не зараховувалися до жодного з видів авансів. Для фізіократів не існувало поняття грошового капіталу, вони стверджували, що гроші самі по собі безплідні, і визнавали лише одну функцію грошей – “як засіб обігу”. Нагромадження грошей уважали шкідливим, оскільки воно вилучає гроші з обороту й позбавляє їх єдиної корисної функції – слугувати обміну товарів.

Фізіократи проаналізували речовинні складові капіталу, розрізняючи “щорічні аванси”, річні витрати й “первинні аванси”, які становлять фонд організації землеробського господарства й витрачаються відразу на багато років уперед. “Первісні аванси” (витрати на землеробське облаштування) відповідають основному капіталу, а “щорічні аванси” (щорічні витрати на сільськогосподарське виробництво) – оборотному капіталу.

Податки, на думку Кене, повинні стягуватися тільки із землевласників у розмірі 1/3 чистого продукту. Кене розробив концепцію природного порядку, в основі якої лежать моральні закони держави, тобто інтереси окремої особи не можуть йти врозріз зі спільними інтересами суспільства.

Створення багатства й чистого продукту

- ✓ Кене ввів в економічну теорію поняття “чистий продукт”, під яким фізіократи розуміли надлишок продукції над витратами виробництва в землеробстві. “Щорічно створювані багатства, які утворюють доходи нації, – пише Кене, – являють собою продукт, що становить після відрахування всіх витрат прибутки, вилучувані із земельних володінь”. Як видно із цього визначення, Кене змішує поняття продукту як фізичної субстанції з категорією прибутку.
- ✓ Кене стверджує, що чистий продукт у землеробстві створюється працею. “Праця в сільському господарстві, – говорить Кене, – відшкодовує затрати, оплачує робітників, зайнятих обробіткою землі, приносить дохід землеробу й, крім цього, виробляє доходи земельної власності. Ті, хто купує вироби промисловості, сплачують вкладені затрати, робочу силу й прибуток торговця, але зверх цього в таких виробках не виробляється жодного доходу. Усі витрати на виробництво виробів промисловості покриваються за рахунок доходів, одержуваних від земельної власності”.

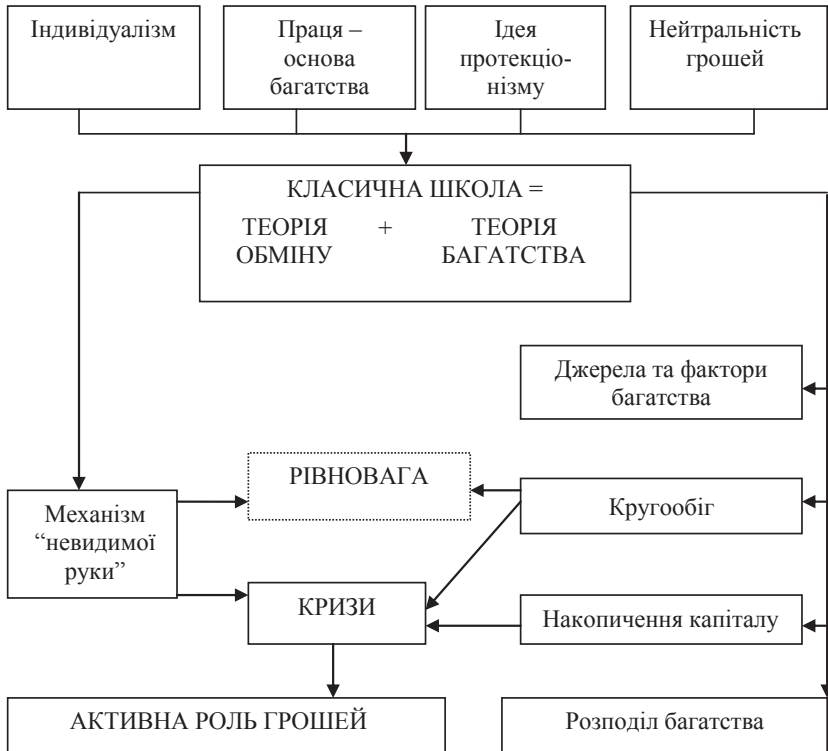
	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кене вважав, що в сфері обігу прибуток також не створюється, що обмін насправді нічого не виробляє, оскільки "...торгівля є нічим іншим, як обміном цінності на рівноцінність", а прибуток торговців країни являє собою фонд витрат, який зникає з припиненням виробництва, а вигода від продажу потягне за собою втрати при купівлі.
<p><i>Капітал і відсоток на капітал</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Щорічні затрати в землеробстві на виробництво (насіння, робоча сила) Кене називав щорічними авансами, а затрати на кілька років (машини, будівлі, худобу) – початковими авансами. Ці аванси Кене розглядав як капітал у натуральній формі й наголошував на необхідності їх ефективного використання. Він відзначає, що щорічні аванси входять до затрат виробника повністю, а початкові – частково. Промисловий капітал Кене вважав безплідним. ✓ За Кене, відсоток на капітал, відданий у позичку, ґрунтується на подібності, яку він має з доходом від землі й заробітком від торгівлі перепродавців, а величина грошового відсотка нарівні із земельним доходом підпорядкована природному закону, який обмежує розмір того й того. Як пише Кене, "...лише остання (земля. – Авт.) насправді приносить дохід, і один лише цей дохід може служити основою для стягування відсотка з капіталів, вкладених у вічні рентги".
<p><i>Чистий продукт землі як єдиний елемент національного багатства</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Згідно з фізіократичним ученням, промисловий прибуток і грошовий відсоток породжуються чистим продуктом (земельною рентою). Починаючи ж з А. Сміта, ряд економістів уважають, що земельна рента й процент є похідними від промислового прибутку, який поділяється між різними класами. К. Маркс при цьому називає промисловий прибуток початковою загальною формою додаткової вартості. ✓ Маркс відзначає, що "...землеробська праця становить природну основу не тільки для додаткової праці в сфері самого землеробства, але й для перетворення всіх інших галузей праці на самостійні галузі, а отже, і для створюваної в них додаткової вартості; тому зрозуміло, що саме її до тих пір повинні були розглядати як творця додаткової вартості, доки взагалі суспільною вартістю вважалась певна конкретна праця, а не абстрактна праця і її міра, робочий час". ✓ Річард Джон у своїй праці "R. Jones. On the Distributions of Welth – London, 1831, p. 159–160" (Російський переклад: Джон Річард. Экономические сочинения. – Соцэквид, 1937, с. 114) відмічає: "Зрозуміло, що відносна чисельність тих людей, які можуть існувати, не займаючись землеробською працею, цілком визначається продуктивністю праці

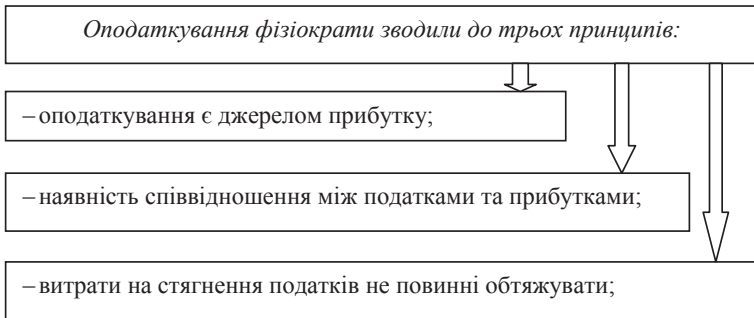

	<p>землеробів”.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ У своїй роботі “Роздуми про створення і розподіл багатств” (1766) у книзі “Твори Тюрго. Нове видання Е. Дера. Том 1. – Париж, 1844” А. Тюрго показує, що капітали також походять із прибутків працюючих класів, але оскільки ці прибутки одержуються завжди із землі, оскільки всі вони виплачуються або з доходу, або з витрат виробництва цього доходу, то очевидно, що й капітали, цілком так само, як і дохід, походять із землі; або, точніше, вони є нічим іншим, як нагромадженням тієї частини вироблених землею цінностей, яку власники доходу або ж ті, з ким вони ділять свій дохід, можуть щорічно відкладати, не витрачаючи її на задоволення своїх потреб.
<i>Цінність і ціна</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Фізіократи розрізняли продажну й споживчу цінність товару. Кене писав: “У кожній державі слід розрізнити блага, які мають споживчу цінність, не маючи продажної, від багатств, що мають і споживчу, і продажну цінність”. ✓ В основу продажної ціни фізіократи кляли рідкісність або достаток товарів і конкуренцію. “Усім добре відомо, – писав Кене, – що головними причинами, що утворюють ринкову ціну витворів, є їхня рідкісність або достаток і більш чи менш сильна конкуренція продавців і покупців. У силу цих причин дійсна ціна продуктів устанавлюється до їх продажу й навіть до продажу, здійснюваного з перших рук”. ✓ Як видно, у вченні Кене закладені основи для наступного обґрунтування ціни як відображення корисності (цінності) товарів і співвідношення попиту й пропозиції. А Тюрго розробляє основи теорії цінності.
<i>Процес відтворення в “Економічній таблиці”</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Уперше в політичній економії Кене запровадив поняття “відтворення” як постійне повторення виробництва й збуту, а опис процесу відтворення даний ним в “Економічній таблиці” (1758). ✓ У цій таблиці суспільство об’єднане в три основні класи громадян: продуктивний, власників і безплідний. До продуктивного класу Кене відніс всіх, хто обробляє землю, – селян, фермерів, сільськогосподарських найманих працівників. Клас власників – це ті, хто одержує щорічно чистий продукт, створений у землеробстві (це король, землевласники, церковники). Люди ж, зайняті в промисловості, оголошувались “безплідними”, непродуктивними. До них зараховані наймані робітники, капіталісти, купці, дрібні торговці. Безплідний клас і клас власників не створюють чистого продукту, але безплідний клас працює й своєю працею створює стільки, скільки споживає. ✓ Вихідним пунктом процесу відтворення в “Економічній

	<p>таблиці” є річний урожай. Кене оцінив валовий продукт землеробства Франції в 5 млрд ліврів, із них 4 млрд – продукти й 1 млрд – сировина. Крім того, фермери за реалізацію минулого продукту мають 2 млрд ліврів. Ці 2 млрд будуть виплачені власникам як орендна плата за землю. Непродуктивний (безплідний) клас має промислову продукцію на 2 млрд ліврів. Таким чином, сукупний суспільний продукт становить 7 млрд ліврів.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ В “Економічній таблиці” промисловці реалізували всю свою продукцію й залишились без коштів для заміщення зношених основних засобів і забезпечення промисловими матеріалами. ✓ “Економічна таблиця” Кене – це перший в історії політичної економії макроекономічний баланс товарних і грошових потоків. Можна сказати, що ідеї Кене є відправними для складання сьогодні народногосподарських балансів.
--	--

Учення фізіократів

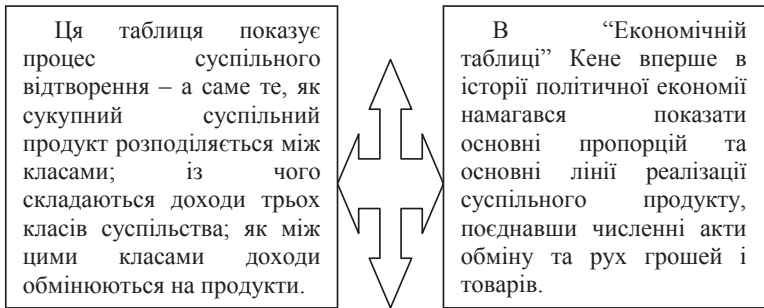
Основоположник школи фізіократів **Франсуа Кене** (1694–1774) був придворним медиком Людовіка XV, а проблемами економіки почав займатися в 60 років.

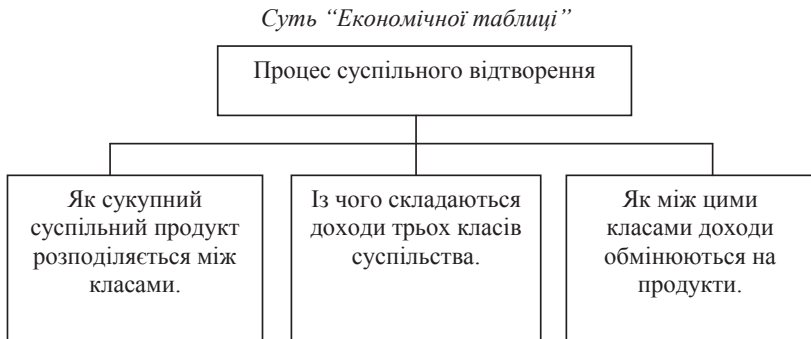
- ✓ Франсуа Кене – французький економіст, засновник школи фізіократів.
- ✓ Фізіократи, і насамперед Кене, уперше дали аналіз капіталу. Саме вони стояли біля витоків сучасної політичної економії.
- ✓ Кене та його школа відкинули основну тезу меркантилізму про походження прибутку від обігу й намагалися вивести приріст багатства з процесу виробництва.
- ✓ За своїми філософськими поглядами він був противником матеріалізму, за політичними – прихильником абсолютної монархії.
- ✓ Розглядав суспільство як живий організм і розрізняв у ньому два стани: здорове (нормальне) і хворобливе. Коли суспільство здорове, воно, на помилкову думку Кене, перебуває в рівновазі.
- ✓ Об'єктом свого дослідження Кене зробив землеробство. Він аналізував сільське господарство, проголосивши його єдиною виробничою силою.
- ✓ Уважав, що товари потрапляють у відносини обміну з попередньо визначеною ціною, що обмін насправді нічого не створює.

- ✓ Навчив економічну думку розрізняти дві категорії витрат: разові та поточні.
- ✓ Кене – автор “Економічної таблиці”, у якій показано, як сукупний річний продукт, що створюється в сільському господарстві, розподіляється між класами: продуктивним (особи, зайняті в сільському господарстві, – фермери й сільські наймані робітники), безплідним (особи, зайняті в промисловості, а також купці) і власниками (особи, що одержують ренту, – землевласники й король). У цьому творі Кене представив основні шляхи реалізації суспільного продукту у вигляді спрямованого графіка з трьома вершинами (класами), об’єднавши всі акти обміну в масовий рух грошей і товарів, але при цьому виключивши процес накопичення.

Серед усього творчого доробку лідера фізіократів Ф. Кене почесне місце по праву належить його “Економічній таблиці” (1758).

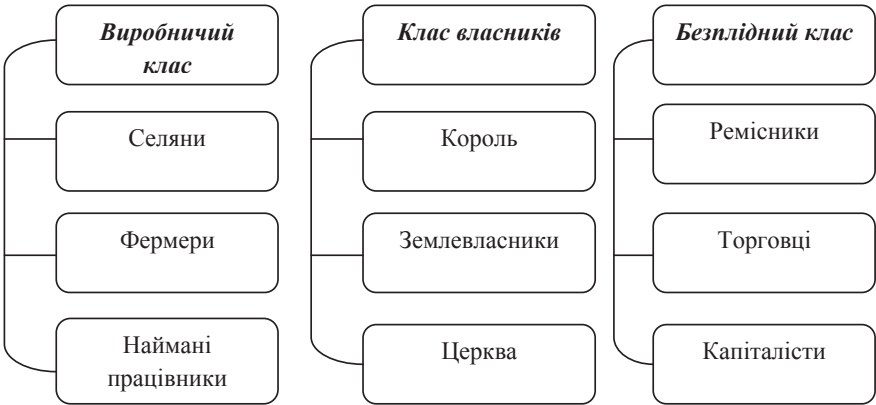

Суспільство розглядається як єдиний організм, що об’єднує три класи.

Нація за Ф. Кене

Виробничий клас	Клас власників	Безплідний клас
До виробничого класу включені всі, хто обробляє землю, – селяни, фермери, наймані працівники.	Власниками Ф. Кене називає тих, хто отримує щорічний чистий продукт, створений у землеробстві (король, землевласники, церква тощо).	Безплідним класом він оголосив усіх, зайнятих у промисловості (наймані робітники, ремісники, капіталісти, купці, торговці), а розподіл суспільства на фермерів, власників та промисловців відповідав розподілу суспільства в середні віки на селян, дворян та міських жителів.

“Економічна таблиця” – це схема, яка спрощує реальну економічну ситуацію заради виявлення закономірностей.

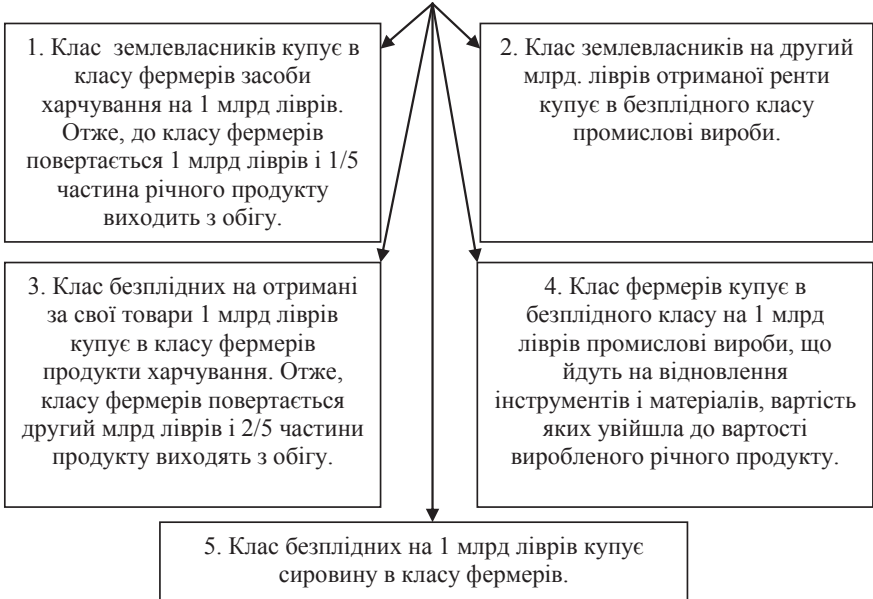
Він уявляв обіг річного продукту таким чином

Кене приймає такі вихідні дані:

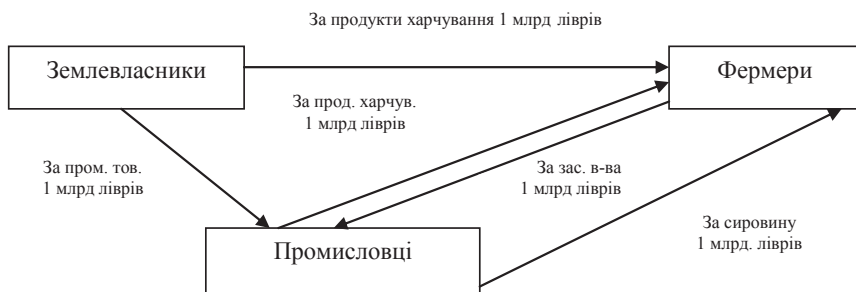
1. Первинні аванси виробничого класу (у потоках участі не приймають)	10 млрд ліврів
2. Річні аванси виробничого класу	2 млрд ліврів
3. Річний продукт виробничого класу, у тому числі:	5 млрд ліврів
промислова сировина	1 млрд ліврів
продовольство	4 млрд ліврів

До початку процесу обігу клас фермерів сплачує класу землевласників ренту, яку Кене вважав єдиною формою “чистого продукту”, у сумі 2 млрд ліврів.

Сам обіг складається з п'яти актів

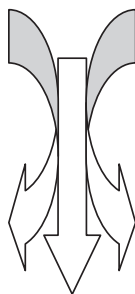

Рух товарів і грошей між класами (5 актів)

До початку процесу обігу всі гроші суспільства, 3 млрд ліврів, розподілені так:

2 млрд ліврів знаходяться в руках землевласників (ці гроші одержані землевласниками від фермерів як орендна плата за землею) і 1 млрд ліврів знаходиться в руках безплідного класу.

Уся сільськогосподарська продукція, вироблена в цьому році на суму 5 млрд ліврів, знаходиться в руках фермерів.

Цього року безплідний клас виробив промислової продукції на 2 млрд ліврів.

<p>Запишемо дані у вигляді таблиці, що складається із чотирьох стовпців і чотирьох рядків, у яких будуть записуватися зміни складу натуральних показників товарів, що відбуваються в результаті обмінів.</p>	<p>У першому рядку таблиці будемо записувати тільки рух грошей, що опосередковують обміни між трьома класами, кожний з яких представлений своїм стовпцем.</p>	<p>У другому рядку будемо відбивати обміни сільськогосподарської продукції в її натуральній формі й за її вартістю.</p>
<p>Збережемо головну умову відтворення – еквівалентність обмінів у кожному акті обмінів.</p>	<p>У третьому рядку – рух і обміни товарної маси, виробленої безплідним класом у промисловості. Четверту рядок і четвертий стовпчик підсумкові, що дозволяє контролювати еквівалентність обмінів, що відбуваються.</p>	

<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1		2 млрд ліврів грошима	1 млрд ліврів грошима	3 млрд ліврів
2	5 млрд ліврів у натуральній формі сільськогосподарської продукції			5 млрд ліврів
3			2 млрд ліврів у натуральній формі сільськогосподарської продукції	2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Детальніше розглянемо процес обмінів за Кене, що складається з п'яти актів

Акт перший. Фермери продають землевласникам предмети харчування на суму 1 млрд ліврів.

Фермери продають землевласникам предмети харчування на суму 1 млрд ліврів. У результаті цього обміну до фермерів надійде 1 млрд, а землевласники одержать предмети харчування на суму 1 млрд ліврів.

Зобразимо зміни, що відбулися, у таблиці

<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1	1 млрд ліврів грошима	1 млрд ліврів грошима	1 млрд ліврів грошима	3 млрд ліврів
2	4 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування		5 млрд ліврів
3			2 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Акт другий. Фермери продають сировину безплідному класу на суму 1 млрд ліврів.

Фермери продають сировину безплідному класу на суму 1 млрд ліврів. У результаті цього обміну до фермерів надійде 1 млрд ліврів, а безплідний клас одержить сільськогосподарську сировину для подальшої переробки.

Дані таблиця зміняться таким чином

<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1	2 млрд ліврів грошима	1 млрд ліврів грошима		3 млрд ліврів
2	3 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування	1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	5 млрд ліврів
3			2 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Акт третій. *Купівля землевласниками в безплідного класу промислової продукції на суму 1 млрд ліврів.*

Суть цього обміну полягає в купівлі землевласниками в безплідного класу промислової продукції на суму 1 млрд ліврів. До безплідного класу надходять гроші в сумі 1 млрд ліврів, а клас землевласників стає власником промислової продукції вартістю в 1 млрд ліврів.

Після третього акту обмінів клас землевласників, що витратив усі наявні в нього гроші на купівлю сільськогосподарської й промислової продукції, вибуває з подальших обмінів, але вибуває тільки на деякий час. Наприкінці наступного сільськогосподарського року клас фермерів виплатить класу землевласників 2 млрд ліврів ренти. Із цією сумою грошей земельні власники знову вийдуть на ринок і візьмуть участь у процесах обмінів сільськогосподарської й промислової продукції.

<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1	2 млрд ліврів грошима		1 млрд ліврів грошима	3 млрд ліврів
2	3 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування	1 млрд ліврів с/г сировини	5 млрд ліврів
3		1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Акт четвертий. *Фермери продають безплідному класу предмети харчування*

на суму 1 млрд ліврів.

Фермери продають безплідному класу предмети харчування на суму 1 млрд ліврів. У результаті цього обміну гроші в сумі 1 млрд ліврів надходять до фермерів, а безплідний клас здобуває предмети харчування.

Таблиця матиме такий вигляд

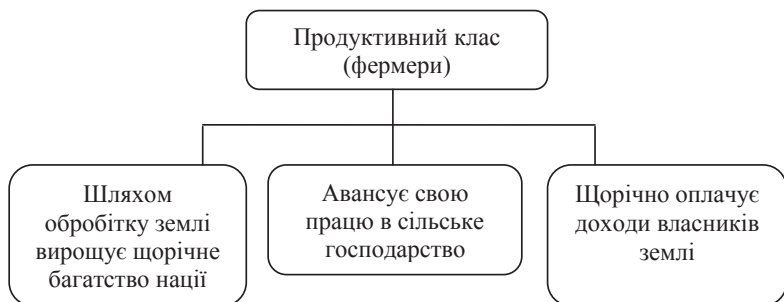
<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1	3 млрд ліврів грошима			3 млрд ліврів
2	2 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування	1 млрд ліврів с/г сировина, 1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування	5 млрд ліврів
3		1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Акт п'ятий.

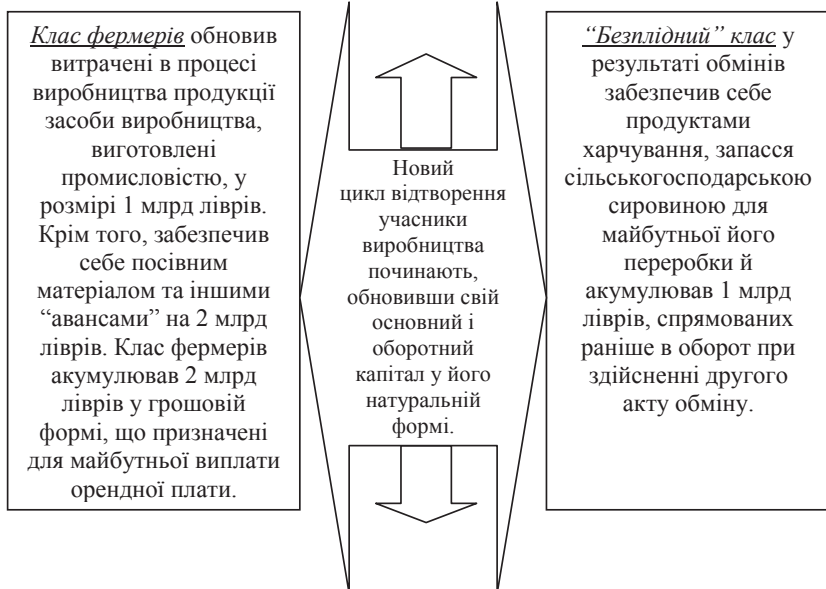
Полягає в придбанні фермерами в безплідного класу знарядь праці промислового виробництва на суму 1 млрд ліврів, що заміщають у натуральній і вартісній формі засобу праці, які вибули з процесу виробництва внаслідок зносу. Гроші ж у сумі 1 млрд ліврів надходять до безплідного класу.

Після завершального акту обмінів таблиця матиме такий вигляд

<i>№ з/п</i>	<i>У фермерів</i>	<i>У землевласників</i>	<i>У безплідного класу</i>	<i>Усього</i>
1	2 млрд ліврів грошима		1 млрд ліврів грошима	3 млрд ліврів
2	2 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції	1 млрд ліврів у виді продуктів харчування	1 млрд ліврів с/г сировина, 1 млрд ліврів у вигляді продуктів харчування	5 млрд ліврів
3	1 млрд ліврів у вигляді знарядь праці промислового виробництва	1 млрд ліврів у натуральній формі с/г продукції		2 млрд ліврів
4	5 млрд ліврів	2 млрд ліврів	3 млрд ліврів	10 млрд ліврів

Клас землевласників забезпечив себе на рік продуктами харчування й промисловою продукцією.

У таблиці відображений момент закінчення збирання врожаю. Якщо відняти з готового продукту щорічні аванси, залишається 3 млрд літрів, які й надходять на ринок (зокрема сировина на 1 млрд літрів та продовольство на 2 млрд літрів). З них один повинен повернути частку авансів, а два інших є власне *чистим продуктом*.

Наслідки процесу обігу й реалізації суспільного продукту:

- реалізовано сільськогосподарської продукції на 3 млрд літрів: на 1 млрд – землевласникам і на 2 млрд – промисловцям;
- у фермерів лишився продукт вартістю 2 млрд літрів для відтворення “щорічних авансів” + 2 млрд літрів готівкою, які вони виплатять землевласникам як орендну плату;

– непродуктивний клас продав свою продукцію (на 1 млрд – власникам і на 1 млрд – фермерам) і придбав засоби існування та сировину.

Недоліки “Економічної таблиці”

Ф. Кене абстрагувався від процесу нагромадження, аналізуючи просте відтворення.

Відверто недооцінював значення промислового класу.

Ігнорував вплив міжнародної торгівлі на відтворення, яке здійснюється в національному масштабі, а також обмін, який відбувається в межах одного класу.

Досліджував економіку лише за умов природного порядку: вільної конкуренції, еквівалентного обміну та стабільності цін.

Значення економічної таблиці Ф. Кене

- ✓ Започаткувала економічне моделювання, створення макромоделей, які відображають умови та головні пропорції суспільного відтворення.
- ✓ Започаткувала макроаналіз на основі використання агрегованих показників та об'єднання численних актів купівлі-продажу на рівні національного господарства в цілому.
- ✓ Заклала основи осмислення економічної ролі капіталу як необхідної основи безперервного функціонування національної економіки.

До Кене ми бачили, що вчені-економісти розглядали економіку країни як єдиний організм, у якому все взаємопов'язане. Тим більше ніхто не уявляв собі побудову економіки як кругообіг продуктів та доходів.

“Економічна таблиця” Кене – це перша в історії політичної економії макроекономічна сітка натуральних (товарних) та грошових потоків матеріальних цінностей. Закладені в ній ідеї – це зародки сучасних економічних моделей.

Безперечно, схема відтворення Кене мала значні вади – у центрі реалізації опинився клас землевласників, промисловці залишилися без засобів виробництва (вони повністю продали свою продукцію), не показана реалізація сільськогосподарської продукції в межах класу фермерів.

Але обмеженість “Економічної таблиці” не перекреслює її важливої ролі в розвитку політичної економії.

Висновки Ф. Кене згідно з “Економічною таблицею”

- ✓ Дотримання певних пропорцій забезпечує безперервність процесу відтворення та утримує економіку в стійкій рівновазі.

✓ Нація складається з трьох класів громадян – продуктивного, непродуктивного та класу власників.

✓ Клас власників корисний для суспільства, вони несуть відповідальність за обслуговування земель, виконують функцію проміжної ланки між двома іншими класами.

✓ Витрати непродуктивного класу оплачуються за рахунок двох інших класів.

✓ Основу економічного життя суспільства становить постійне відновлення кругообігу сукупного суспільного продукту.

Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781)

- ✓ Анн Робер Жак Тюрго народився в Парижі у дворянській сім'ї.
- ✓ Здобув ґрунтовну духовну освіту. Проте духовна кар'єра його не приваблювала. Він займався філософією, філологією, географією, політичною економією.
- ✓ У 1752 р. Тюрго посів високу судову посаду в Паризькому парламенті.
- ✓ З 1761 р. він став губернатором Ліможа.
- ✓ Тюрго приятелював з Дідро й Д'Аламбером, надрукував кілька філософських і економічних статей в "Енциклопедії".

Основні відмінності вчення Тюрго та фізіократів

Теорія грошей

✓ Гроші з дорогоцінних металів А. Тюрго розглядає по суті як один із товарів у товарному світі, наголошуючи, що “особливе золото й срібло більш ніж будь-який інший матеріал придатні служити монетою”, бо вони “по самій природі речей зробилися монетою й притому загальною монетою незалежно від будь-якої угоди й будь-якого закону”.

✓ На його переконання, гроші, тобто “золото та срібло, змінюються в ціні не тільки порівняно з усіма іншими товарами, але й відносно один до одного, зважаючи на більший або менший їх надлишок”.

✓ Нарешті, критикуючи меркантилістів, до “багатства нації” А. Тюрго зараховує перш за все землі й отримуваний із них “чистий дохід”, оскільки, на його думку, “хоча гроші й становлять безпосередній предмет заощаджень і є, так би мовити, головним матеріалом капіталів при їх утворенні, але гроші як такі становлять майже непомітну частину сукупної суми капіталів”, а “розкіш безперервно призводить до їх знищення”.

Теорія вартості

А. Тюрго, як і Ф. Кенз, дотримувався витратної концепції походження вартості, зводячи її суть до витрат живої й упредметненої (минулої) праці.

У той же час, обгрунтувавши механізм формування цін на ринку, А. Тюрго виділяє ціни поточні й основні.

Перші, як він уважає, установлюються співвідношенням попиту й пропозиції, другі – “у застосуванні до товару є те, чого певна річ коштує працівникові... це той мінімум, нижче за який вона (ціна) не може опуститися”.

При цьому, на думку А. Тюрго, рідкість є “одним з елементів оцінки” при придбанні товарів.

Теорія доходів

✓ У визначенні суті й величини заробітної плати робітників А. Тюрго не розходиться ні з У. Петті, ні з Ф. Кене, як і вони, вважаючи її результатом “від продажу своєї праці іншим” і вважаючи, що вона “обмежена необхідним мінімумом для його існування... тим, що йому безумовно необхідно для підтримки життя”. Але, на відміну від своїх попередників, А. Тюрго зараховував заробітну плату до елементів, що лежать в основі висунутого ним поняття про “загальну економічну рівновагу”. Останнє, за його словами, установлюється “між цінністю всіх творів землі, споживанням різного роду товарів, різними видами виробів, числом зайнятих (їх виробництвом) людей і ціною їхньої заробітної плати”.

✓ Серйозну увагу А. Тюрго приділив дослідженню природи походження й такого доходу, як позичковий (грошовий) відсоток, засуджуючи при цьому забобони моралістів, що розглядають “віддачу в зростання як злочин” і які вдаються до слів із Євангелія: “У позику давайте, не чекаючи нічого”. Він стверджує, що протягом часу позики кредитор утрачає дохід, який міг би отримати, тому що ризикує своїм капіталом, а позичальник може використовувати гроші для вигідних придбань, які можуть принести йому великий прибуток. Тому, стверджує А. Тюрго, кредитор “...не завдає жодного збитку позичальникові, бо цей останній погоджується на його умови й не має жодних прав на позичену суму. Прибуток, який можна одержати, маючи гроші, є, поза сумнівом, однією з найбільш частих спонук, що схиляють позичальників брати в позику під відсотки; це одне із джерел, яке дає можливість виплачувати цей процент”.

✓ Що стосується поточного відсотка, то він, на думку А. Тюрго, служить на ринку термометром, за яким можна судити про надлишок або нестачу капіталів, уточнюючи, зокрема, що низький грошовий відсоток – це наслідок і показник надлишку капіталів.

Теорія класів

✓ А. Тюрго, поділяючи погляди Ф. Кене, виділяє в суспільстві три класи: – продуктивний (люди, зайняті в сільськогосподарському виробництві); – безплідний (люди, зайняті в промисловості та інших галузях матеріального виробництва й сфери послуг); – власники землі.

✓ Проте перші два класи він називає “працюючими, або зайнятими, класами”, вважаючи, що кожний із них “розпадається на два розряди людей: на підприємців, або капіталістів, що дають аванси, і на простих працівників, які одержують заробітну плату”.

✓ Причому, як уточнює вчений, саме безплідний клас включає “членів суспільства, які одержують заробітну плату”.

У 1774 р. на трон Франції вступив Людовик XVI.

На пост генерального контролера фінансів був покликаний А. Тюрго, великий державний діяч і видатний економіст-теоретик, фізіократ.

Перші роки царювання Людовика XVI ознаменувалися, однак, такими реформами, які могли б сприяти розвитку капіталізму у Франції, якби їх незабаром не скасували.

А. Тюрго належала ініціатива реформ, проведених у 1774–1776 рр.

Реформи Тюрго

Тюрго скасував стиснення хлібної торгівлі.

Привілейовані стани були обкладені дорожнім митом.

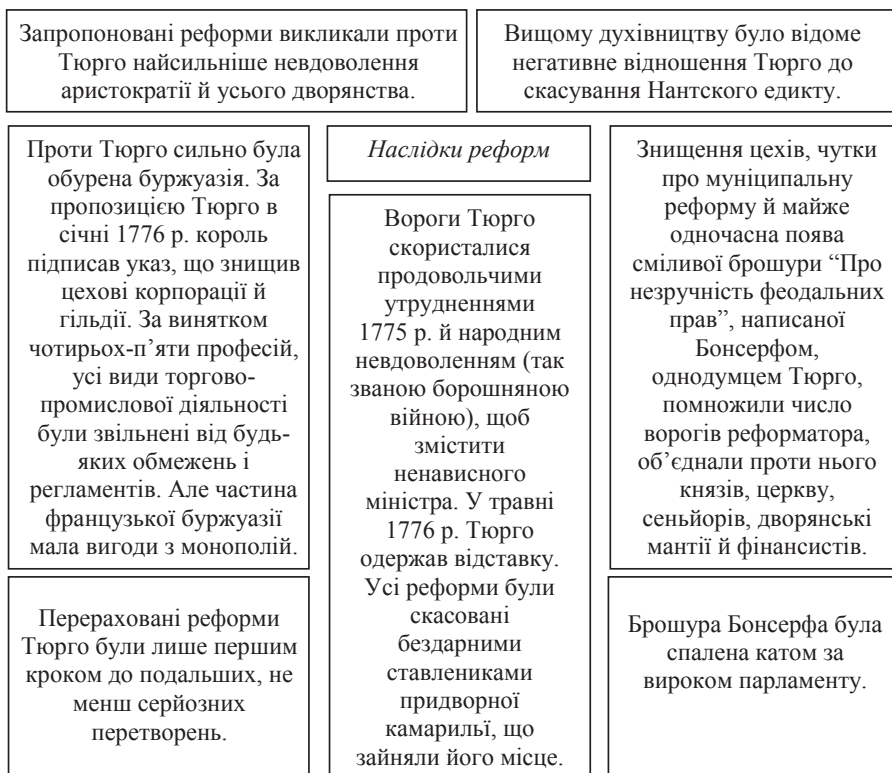
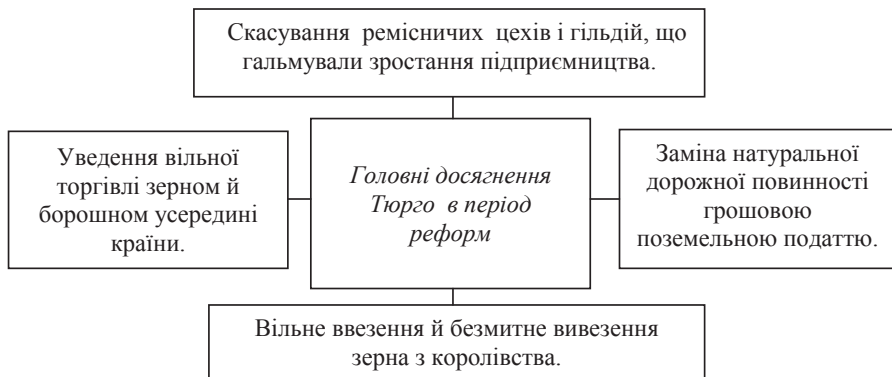
Зменшив мита на ввезені в міста продовольчі товари, поширивши водночас цей податок на привілейовані.

Скасована державна селянська повинність – дорожня панщина.

У 1776 р. А. Тюрго позбавив сеньорів-виноробів найважливішого для них баналітетного права.

Ідеї Тюрго

- ✓ Прибуток від капіталу поділяється на витрати для створення продуктів і прибуток на капітал (заробітна плата власника капіталу, підприємницький прибуток і земельна рента).
- ✓ Обмін взаємовигідний обом товаровласникам, тому відбувається зрівнювання цінностей благ, що обмінюються.
- ✓ Сплата позичкового відсотка виправдовується втратою прибутку позичкодавця при наданні позики.

4.4. А. Сміт – економіст мануфактурного періоду розвитку капіталізму

Другий етап розвитку класичної політичної економії охоплює період останньої третини XVIII ст. Він пов'язаний із працями Адама Сміта, англійського економіста мануфактурного періоду.

Сміт розглядав розвиток розподілу праці як умову зростання її продуктивності. Під час обміну люди керуються особистою вигодою й, задовольняючи особистий інтерес, “економічна людина” якнайкраще сприяє інтересам суспільства, розвитку його продуктивних сил.

Як відзначає Мак-Куллох, “доктор Сміт відкрив цю відмінність і довів необхідність не змішувати корисність предметів обміну, або, як він висловлюється, цінність у вживанні, та природну, від її мінової цінності. Змішувати такі суттєво різні якості означає очевидно вступати на шлях найбільш безглузких висновків. От чому заради уникнення незручностей, що завдаються визначенням слова “цінність”, найбільш правильно було б уживати його тільки в розумінні мінової цінності і зберегти слово “корисність” для позначення могутності або здатності предмета відповідати нашим потребам або нашим бажанням”.

У післяреволюційних виданнях роботи Сміта “Дослідження про природу й причини багатства народів” у колишньому СРСР замість терміна “мінова цінність” ужито термін “вартість” – наприклад у російському перекладі 1935 р. У дореволюційних виданнях – наприклад у російському перекладі 1866 р., а також у російському перекладі 1993 р. вжито смітівський термін “мінова цінність”.

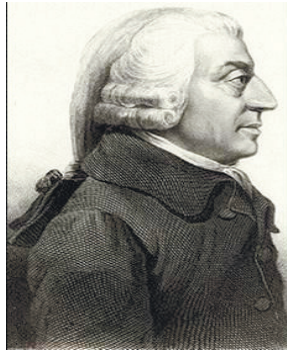
К. Маркс вважає неправильним погляд А. Сміта на оцінку цінності товару, купленого працею. За Марксом, товар міг би оцінюватись затратами купленої праці так само як і вміщеної в ньому праці тоді, коли б робітник одержував у вигляді заробітної плати еквівалент затраченої ним праці.

За Смітом, у кожному суспільстві чи кожній місцевості існують середні або природні норми заробітної плати, прибутку й ренти, які регулюються загальними умовами (рівнем розвитку) суспільства та специфічною природою використання праці, капіталу й землі.

За Марксом, Сміт помиляється, визначаючи вартість затратами купленої праці, а також вважаючи капітал і землю самостійними джерелами мінової вартості, оскільки вони є джерелами доходу для їхніх власників, створеного неоплаченою працею робітника.

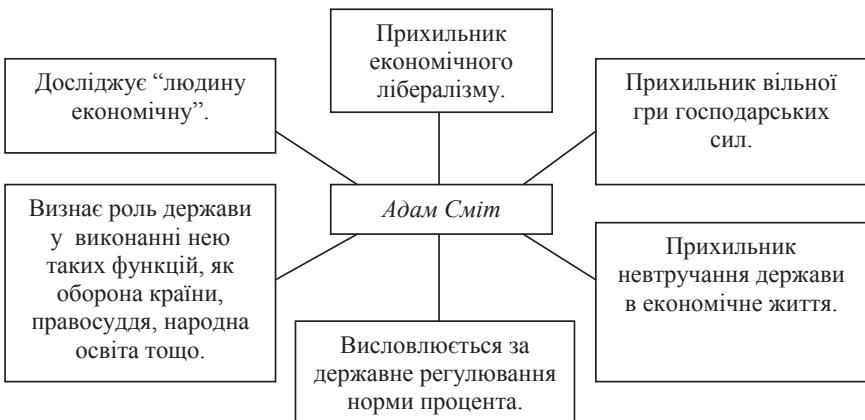
Неоднозначність трактування Смітом економічних категорій та змісту суспільних економічних відносин сприяла формуванню різноспрямованості в економічній теорії в післясмітівський період.

Подальший розвиток класичної економічної теорії здійснювався у двох напрямках: як трудової теорії вартості, продовжувачами якої були Д. Рікардо та К. Маркс, і як класичної теорії трьох факторів Ж. Б. Сея, яку К. Маркс назвав вульгарною буржуазною.

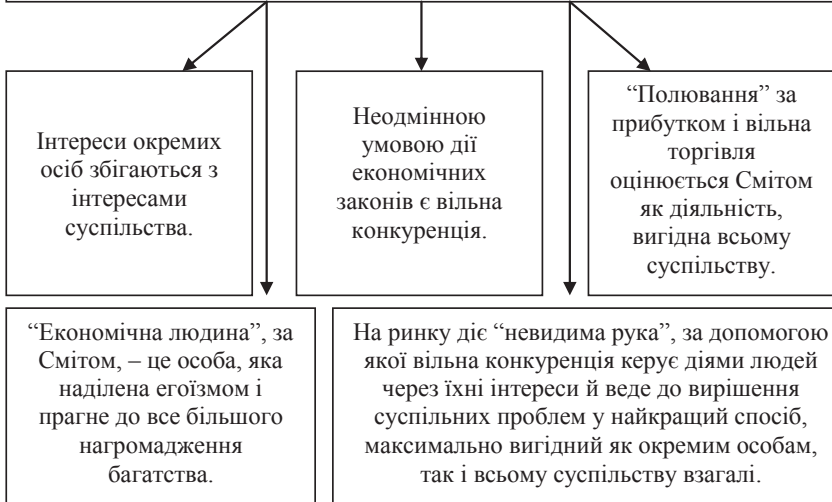
Адам Сміт (1723–1790)

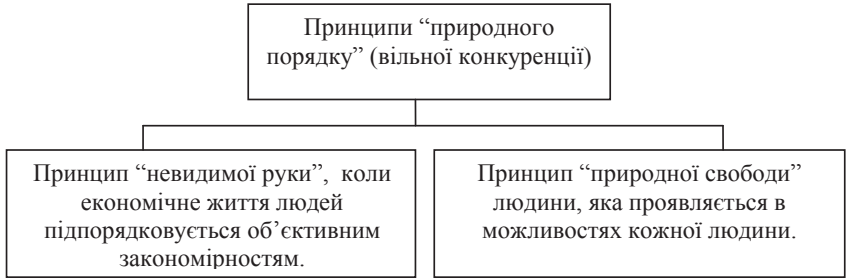
<i>Місце народження</i>	<i>Навчання</i>	<i>Кар'єра</i>	<i>Основні праці</i>
Народився в шотландському місті Керколді в родині митного чиновника.	Навчався в університетах Глазго й Оксфорда. Вивчав філософію, літературу, історію, фізику, математику.	У 1751 р. був обраний професором університету в Глазго, згодом очолив там кафедру моральної філософії. У 1764 р. став вихователем англійського герцога Баклю. В останні роки був митним комісаром Шотландії, працював над своїми книгами. З 1787 р. – ректор університету Глазго.	1759 р. – видав наукову працю під назвою “Теорія моральних почуттів”. У 1776 р. опубліковано книжку “Дослідження про природу й причини багатства народу”, яка здобула світову славу.

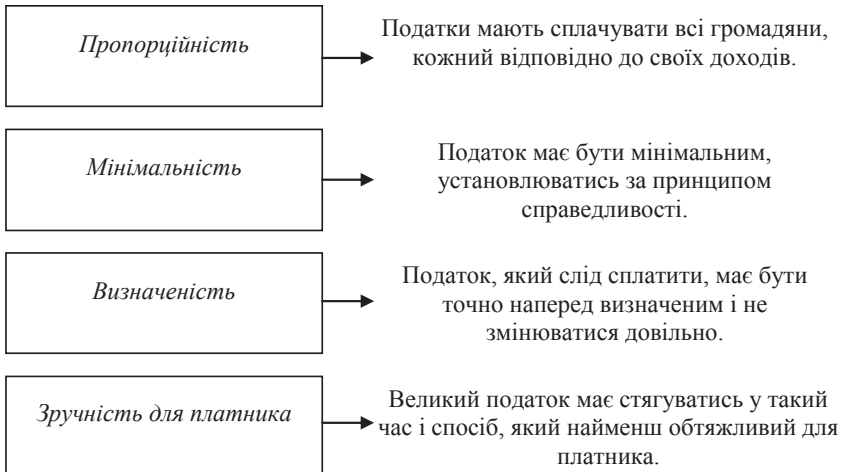

Методологія вчення Сміта ґрунтується на концепції економічного лібералізму, основні положення якої такі

Сміт сформулював чотири правила оподаткування

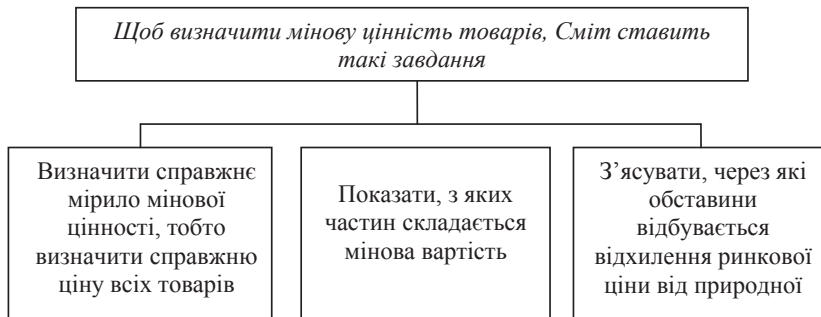

Ієрархія галузей стосовно їхньої продуктивності

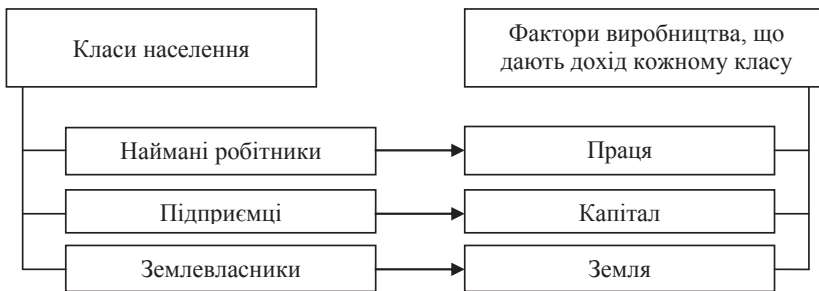

Теорія цінності

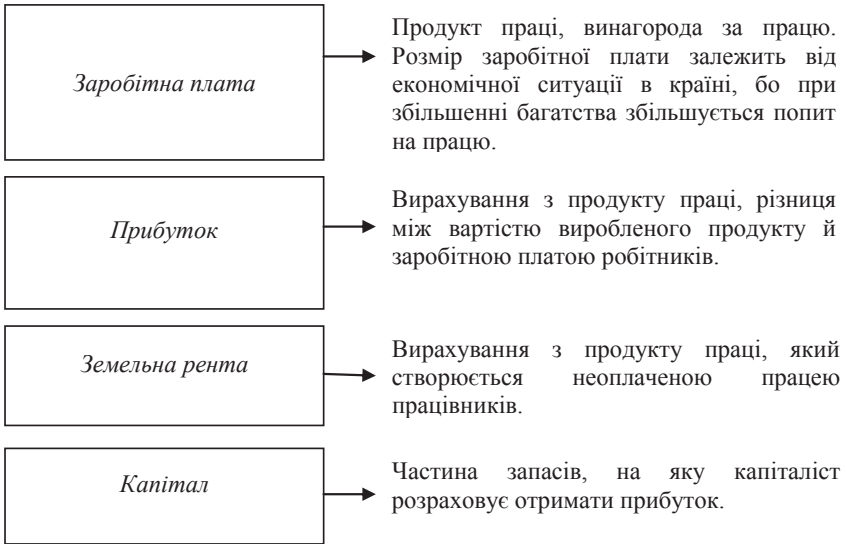
Класи та доходи

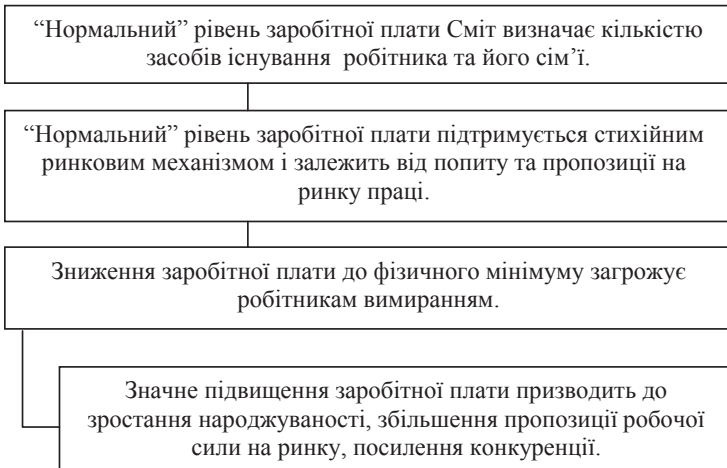
Теорія багатства

<i>Меркантилісти</i>	<i>Фізіократи</i>	<i>Адам Сміт</i>
Уважали, що багатство породжується обміном товарів і послуг.	Уважали, що багатство утворюється в сфері сільського господарства.	Чітко називає першоджерело багатства – працю.

Сміт уважав що:

Заробітна плата

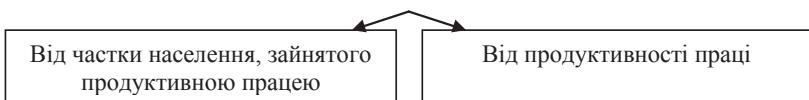

Річний продукт праці й землі країни за А.Смітом

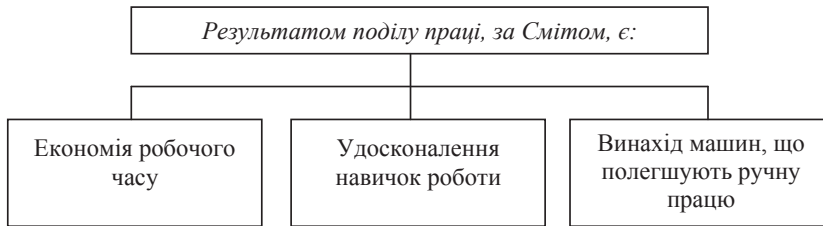

Праця продуктивних робітників оплачується з фонду відшкодування. Джерелом зростання капіталу стають прибутки. Більша частина валового продукту йде на утримання продуктивної праці, що, у свою чергу, призводить до зростання багатства.

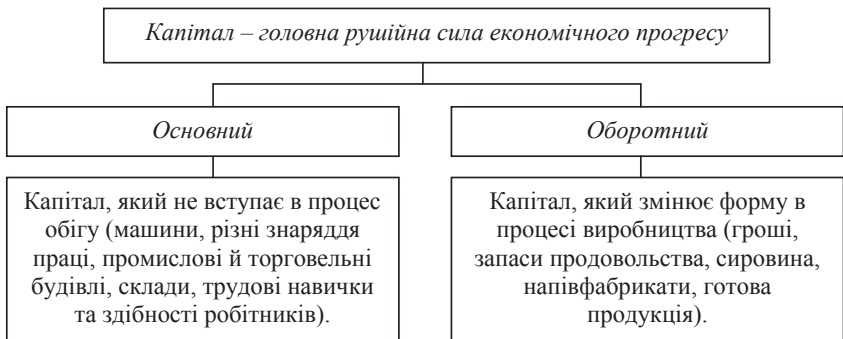
В основі економічних поглядів А. Сміта лежить ідея, що продукти матеріального виробництва – це багатство нації, а величина останнього залежить:

Головний чинник збільшення рівня продуктивності праці – поділ праці, або спеціалізація.

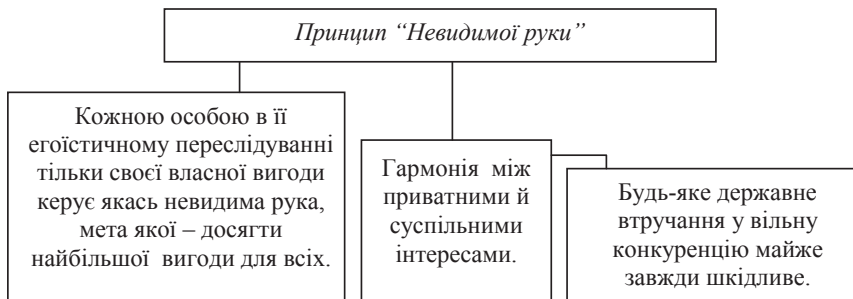
У своїх працях А.Сміт визначає три підходи до поняття вартості:

- ✓ Наслідуючи філософів-просвітителів, котрі за вихідний пункт своєї системи брали “соціальну людину”, Сміт ставить перед собою наукове завдання її комплексного дослідження. У “Багатстві народів” він досліджує “людину економічну”, однак не ізолоє її від інших аспектів людського життя.
- ✓ Суспільство Сміт розглядає як сукупність індивідів, що наділені від

природи певними властивостями, які наперед визначають їхню економічну поведінку. Головними є такі, як:

- трудове походження життєвих благ;
- схильність до обміну послугами або результатами своєї праці;
- егоїстичні інтереси – намагання поліпшити своє становище.

Доктрина “невидимої руки” Сміта пояснює, чому результат діяльності ринкового механізму є таким упорядкованим. Його погляд на силу, що управляє ринковим механізмом, надихає сучасних економістів – і прихильників, і критиків капіталізму. Після більш як двох століть досвіду та міркувань ми тепер усвідомлюємо розмах і реалістичні обмеження цієї доктрини. Ми знаємо, що інколи ринок дозволяє спади, мають місце “невдачі” ринку, і що ринки не завжди ведуть до найефективніших результатів. Важливі невдачі ринку – це недосконала конкуренція та збитки від, наприклад, забруднення навколишнього середовища. Тож з’ясуємо ту вирішальну роль, яку відіграє конкуренція в ринковій економіці.

Сміт сам визнавав: “Достоїнства ринкового механізму проявляються повністю лише тоді, коли присутня система стримувань і противаг досконалої конкуренції”. Що розуміється під досконалою конкуренцією? Це спеціальний термін, який відповідає ринку, на якому жодна з фірм чи жоден із споживачів не є достатньо могутніми, щоб впливати на ринкову ціну.

Наприклад, ринок пшениці є досконало конкурентний, оскільки навіть найбільше сільськогосподарське підприємство дає тільки мізерну частку світового збору пшениці й не може суттєво впливати на ціну пшениці.

Цікаві властивості конкурентної ринкової економіки:

– за досконалої конкуренції, без невдач ринку, ринки витискають із доступних ресурсів настільки багато корисних товарів і послуг, наскільки це можливо;

– проте коли сили монополії, або збитки від забруднення навколишнього середовища, або подібні невдачі ринку стають надто поширеними, ці чудові властивості невидимої руки можуть зійти нанівець.

Ідеальна досконала конкурентна економіка – це така, за якої рішення про розподіл ресурсів приймаються добровільно через обмін товарів і послуг із доступних економіці ресурсів. Проте не завжди ринок працює ідеально. Радше

ринкова економіка потерпає від сили монополії та забруднення навколишнього середовища, що разом з інфляцією, безробіттям та розподілом доходів в економіці “laissez faire” часто вважається несправедливим.

Сміт досліджував “людину економічну”, однак не ізолював її від 2 інших аспектів людської природи. Метод, який застосовував Сміт, можна назвати дедуктивно-індуктивним. Він наголошував, що за умов “природного порядку” (вільної конкуренції) складною взаємодією господарської діяльності людей керує “невидима рука”, тобто економічне життя людей підпорядковується об’єктивним закономірностям. У трактуванні “природного порядку” він виходив із 2 принципів: об’єктивної закономірності природи – дії об’єктивних законів природи – “невидимої руки” і “природної свободи” людини.

Створена Смітом система уявлень про функціонування економіки відіграла певну роль у господарському житті. Він зводить їх до трьох дуже важливих обов’язків:

- забезпечення військової безпеки;
- здійснення правосуддя;
- створення та утримання суспільних установ.

Наслідки економічного вчення А. Сміта

Застосував дедуктивно-індуктивний метод дослідження економічних явищ.

Комплексно досліджував “соціальну людину”.

Започаткував систематизований виклад політичної економії.

Наголосив на значенні особистого інтересу як рушійної сили прогресу.

Досконало дослідив ринковий механізм, капітал та його складові.

Не випадково англійський історик економічної думки М. Блауг писав, що “Сміту немає рівних ні у XVIII ст., ні в XIX ст. за глибиною й точністю проникнення в суть економічного процесу, економічною мудрістю...”

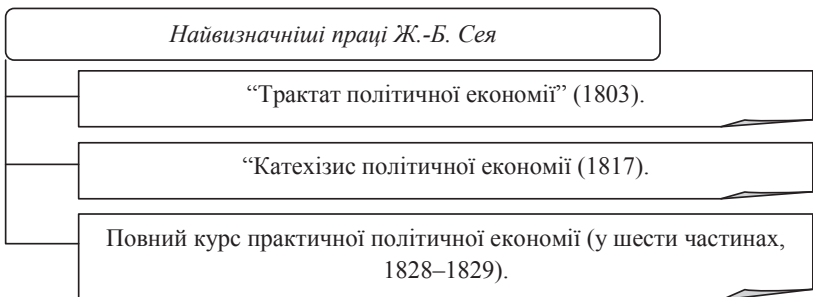
4.5. Економічні погляди представника французької класичної школи політичної економії Ж. Б. Сея

Третій етап еволюції класичної політичної економії припадає на першу половину XIX ст., коли в ряді розвинутих країн завершився промисловий переворот.

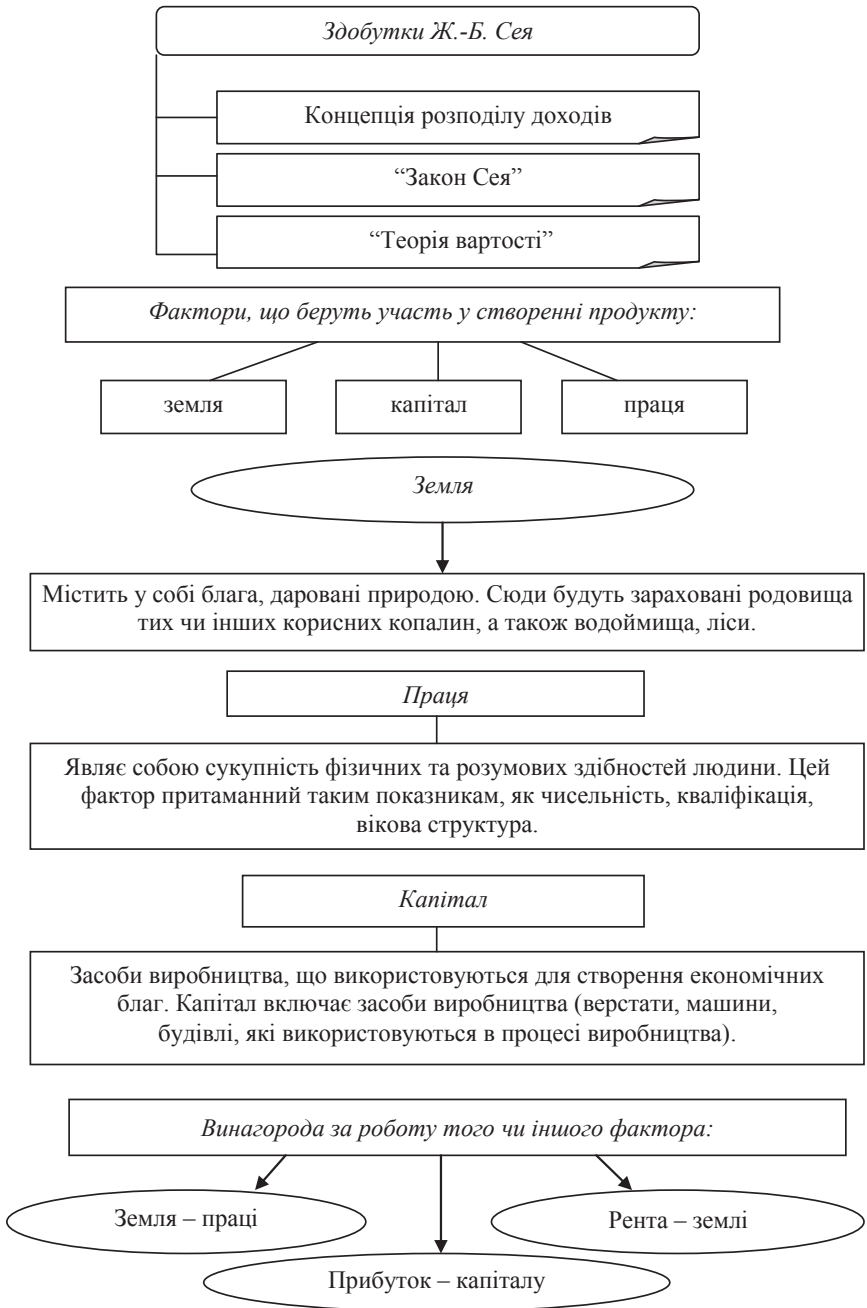
У цей період послідовниками й учнями Сміта були поглиблені, переусвідомлені та збагачені його ідеї. Серед представників цього періоду необхідно особливо виділити англійців Д. Рікардо, Т. Мальтуса і Н. Сеніора, французів Ж. Б. Сея і Ф. Бастіа, американця Г. Кері та ін.

Жан-Батіст Сей (1767–1832) – представник французької класичної економічної школи

Залежність виробничої діяльності від використання факторів:

$$Y = f(L, K, N),$$

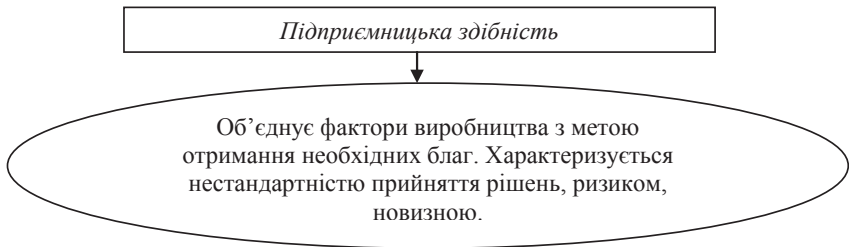
де, Y – продукт (дохід);

L – праця;

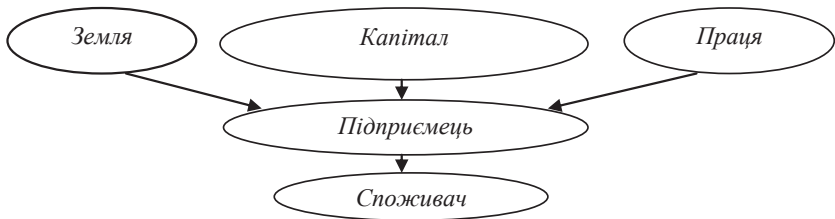
K – капітал;

N – земля.

Сучасна економічна наука додає четвертий фактор – підприємницьку здібність.

Концепція розподілу доходів

Концепція розподілу доходів

- найманий робітник одержує заробітну плату;
- капіталісти одержують проценти;
- землевласники одержують ренту;
- підприємці підприємницький дохід.

"Закон Сея" (теорія ринку)

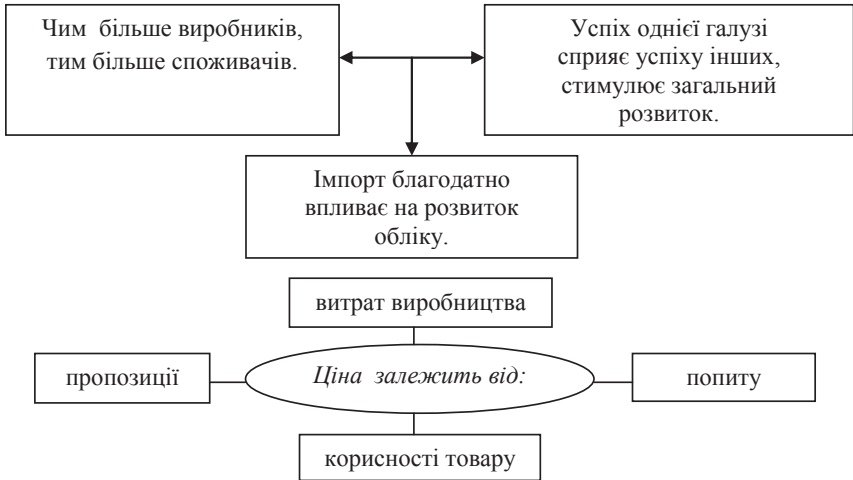
Сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції.
Доходи споживачів дорівнюють закупівлі товарів і послуг.

Теорія вартості

Вартість = корисність.

Витрати виробництва = собівартість + рента + прибуток.

Три закони ринку

Ідеї Сея лягають в основу багатьох досліджень майбутнього:

- проблеми циклічного розвитку;
- теорія граничної корисності;
- теорія факторів виробництва;
- теорія підприємця-організатора;
- теорія підприємця-новатора;
- теорія попиту та пропозиції.

Економічне вчення Жана Батиста Сея

- ✓ Жан-Батіст Сей (1767–1832), французький фабрикант, свої економічні погляди виклав у працях: “Трактат політичної економії” (1803), “Катехізіс” (короткий виклад “Трактату політичної економії”) (1817) і шеститомнику – “Курс політичної економії” (1828–1830). Аналізуючи та коментуючи вчення А. Сміта, Сей поклав початок класичній політичній економії у Франції, уперше систематизувавши курс класичної економічної науки, насамперед учення Сміта, і створивши цілісне політекономічне вчення. Цю політекономію Маркс назвав вульгарною буржуазною.
- ✓ Сей був прихильником теорії корисності (споживчої цінності), відповідно до якої виробництво створює корисність, а мірилом корисності предметів є його цінність. Як пише Сей, “цінність кожного предмета, доки вона не встановлена, цілком довільна й невизначена. Власник його може цінити дуже високо, але від цього він не буде багатшим. Але з того моменту, як інші особи, які бажають придбати цей предмет, погоджуються дати за нього в обмін інші предмети, які, у свою чергу, мають цінність, кількість цих останніх предметів, які пропонуються на обмін, є мірилом цінності цього предмета, через те що за нього можуть дати тим більше, чим більше він вартий сам по собі”.

- ✓ Сей пише: “Так от, якщо людство приписує речі цінність, то тільки завдяки тій користі, яку можна виручити з її застосування... Цю здатність задовольняти різні потреби людства я називаю корисністю. Створювати предмети, які мають будь-яку корисність, означає створювати багатство, оскільки корисність речей – першооснова їхньої цінності, і саме цінність створює багатство. Але ми не створюємо предметів: усе, що ми можемо зробити, – це відтворювати матерію в іншій формі – таким чином ми можемо надати їй корисності. Отже, виробництво є створення не матерії, а корисності, і остання вимірюється цінністю, яка виникає з корисності виробленого предмета. Корисність будь-якого предмета визначається згідно із загальною оцінкою кількості інших товарів, на які він може бути обмінаний. Це визначення цінності, яке виникає із загальної оцінки, створеної суспільством, говорить про те, що Адам Сміт називає міною цінністю, що Тюрго називає оціночною цінністю й що ми коротко назвали б терміном цінність”.
- ✓ Закон Сея формулюється так: продукти обмінюються на продукти, або пропозиція породжує відповідний їй попит. Слід відзначити, що сам Сей цього формулювання не висловлював, це зробив Кейнс. Але Сей розмірковував таким чином: “Щоб виробники могли продати свої продукти, необхідно, щоб на них був пред’явлений грошовий попит. А джерелом грошей у покупців є доходи від продажу ними своїх продуктів або своєї праці. Якщо частина деяких товарів не знаходить покупця, тобто їх вироблено занадто багато, то, значить, якихось інших товарів вироблено недостатньо, і в покупців не вистачає грошей, щоб купити “надлишкові” товари. Кожний продукт знаходить тим більше покупців, чим більше зростає число всіх інших продуктів”.
- ✓ Обсяг капіталовкладень і довгострокові перспективи економічного розвитку визначаються зростанням інвестицій і нормою прибутку. Якщо зростають інвестиційні можливості, то підвищується й попит на капітал та зростає норма відсотка. Це призводить до збільшення потреби в заощадженнях. Збільшення заощаджень знижує норму відсотка й розширює можливості інвестування. Погіршення ж інвестиційних можливостей знижує норму прибутку й послаблює стимули до заощадження.
- ✓ Відносні величини цін на товари, послуги й робочу силу визначаються коливаннями попиту й пропозиції. Абсолютний же рівень цін визначається кількістю грошей. За високих цін вітчизняні товари стають дорожчими порівняно із зарубіжними. При цьому порушується баланс зовнішньої торгівлі, валюта залишає країну, кількість грошей скорочується й ціни знижуються.
- ✓ Сей був схильний пояснювати бідність перш за все надлишком населення порівняно із засобами до існування (подібно Мальтуса). Що ж до машин, то вони, на думку Сея, лише на перших порах витісняють робітників, а потім викликають зростання зайнятості, здешевлюють виробництво продукції й приносять робітникам найбільшу користь. З ростом капіталів становище нижчих класів покращується. Тому робітничий клас більше за всіх зацікавлений у технічному успіхові виробництва.

4.6. Д. Рікардо – економіст епохи промислового перевороту

Давид Рікардо

Життєвий шлях Д. Рікардо

Давид Рікардо – одна з найяскравіших особистостей класичної політичної економії Англії, послідовник і водночас активний опонент окремих теоретичних положень спадщини великого Адама Сміта.

Предки Рікардо – іспанські євреї. Його батько в 60-х рр. XVIII ст. перебрався в Англію, де спочатку займався оптовою торгівлею, а потім торгівлею векселями й цінними паперами. Давид був третім із його 17 дітей. Він народився в Лондоні у квітні 1772 р., навчався у звичайній початковій школі, а потім був відправлений на два роки в Амстердам, де почав осягати в конторі свого дядька таємниці комерції.

Після повернення Рікардо ще якийсь час учився, але в 14 років його систематична освіта закінчилася. Що правда, батько дозволив йому брати уроки в домашніх учителів. Незабаром з'ясувалося, що інтереси юнака виходять за межі того, що батько вважав за необхідне для справи. Це йому не сподобалося, і уроки припинилися.

У 16 років Давид став найближчим помічником батька в конторі й на біржі. Спостережливий, кмітливий, енергійний, він швидко зробився помітною людиною на біржі й у ділових колах Сіті.

Однак Давида обтяжував консерватизм батька. Він був байдужий до релігії, а в будинку його змушували найсуворішим чином відповідати всім догмам іудаїзму. Конфлікт вийшов назовні, коли в 21 рік Рікардо заявив батьку, що він має намір одружитися з християнкою. Наречена була дочкою лікаря-квакера, такого ж домашнього тирана, як і батько Рікардо. Шлюб був укладений проти волі обох родин. Одруження з християнкою означало для Рікардо вигнання з іудейської громади. Рікардо став членом унітаріанської громади – найвільнішої із сект, що відкололися від англіканської церкви. Очевидно, це було просто благоприсойним прикриттям його атеїзму.

Молоді, звичайно, нічого не одержали від батьків, а у 25 років Рікардо вже був батьком трьох дітей (усього їх було в нього вісім). Він не знав ніякої іншої справи, крім біржової спекуляції, і тепер став займатися нею самостійно. Йому допомогли зв'язки, репутація, а головне, здібності. Через п'ять років він уже був багатий та проводив великі операції.

У 1799 р. молодий заможний Давид Рікардо жив на курорті Бат, де лікувалася його дружина. Зайшовши в публічну бібліотеку, він випадково перегорнув книгу шотландського економіста Адама Сміта “Багатство народів” і зацікавився нею. Так уперше пробудився інтерес Рікардо до політичної економії.

До 1809–1810 рр. Давид Рікардо – одна з найбільших фігур лондонського фінансового світу. Купує розкішний будинок у найаристократичнішому кварталі Лондона, а потім великий маєток Геткомб-парк у Глостерширі, де Рікардо влаштує свою заміську резиденцію. Після цього він поступово відходить від активної діяльності у світі бізнесу та перетворюється на великого землевласника й рантьє. Його маєток оцінювався в 1 млн фунтів стерлінгів – величезну суму на той час.

У 26 років Рікардо, домігшись фінансової незалежності й багатства, раптом звертається до наук, якими він не міг зайнятися в юності: природознавства й математики. У першій половині дня на біржі він – не по роках холонокровний фінансист, а ввечері в себе в будинку – симпатична, захоплива молода людина, що з наївною гордістю показує рідним і знайомим досліди з електрикою та демонструє свою колекцію мінералів. Під впливом цих занять розвинувся яскравий інтелект Рікардо, мислення якого відрізнялося математичною логічністю й чіткістю.

Економічне вчення Давида Рікардо

- ✓ Головна праця Д. Рікардо – “Основи політичної економії й оподаткування” (1817). Об’єктивна цінність учення Д. Рікардо полягає в захисті продуктивних сил і виробничих відносин капіталізму.
- ✓ Основним теоретичним положенням Рікардо стало визначення відносної вартості товарів затратами праці на їх виробництво. Рікардо показує також вплив попиту на ціну в короткострокові періоди, структури використовуваного капіталу й періодів інвестування на відносні вартості товарів.
- ✓ Рікардо належить глибока розробка ряду проблем економічної теорії, зокрема особливостей впливу заробітної плати на прибуток, теорії земельної ренти, застосування машин, закономірності тенденції норми прибутку до зниження та зміни вартості грошей як товару залежно від їхньої кількості в обігу та ін.
- ✓ Рікардо визначає затратами праці не абсолютну, а відносну вартість товарів. Він наголошував, що “...праця є основою будь-якої вартості й ... відносна кількість її визначає майже виключно відносну вартість товарів”. Причому, за Рікардо, величина вартості регулюється працею, необхідною для виробництва товарів за найбільш несприятливих умов.
- ✓ Рікардо вважав неможливим установлення абсолютної вартості товарів працею у зв’язку зі складністю визначення її кількості, а також у зв’язку з відсутністю такого мірила, такого товару, у тому числі й праці, вартість якої б не змінювалась.
- ✓ Відносно концепції Сея про корисність як регулятор вартості Рікардо вважає, що це було б правильним, якби вартість товарів регулювалась лише покупцями; що корисність необхідна для того, щоб товар мав вартість, однак вона не є мірою вартості.

- ✓ Рікардо відзначає, що немає кращої гарантії від перенаселення, ніж домогтися всіма законними методами, щоб у всіх країнах робочі класи розвивали в себе потребу в комфорті й розвагах. Розміри заробітної плати мають бути віддані приватній і вільній конкуренції й ніколи не повинні контролюватись за-конодавством.
- ✓ Закони про бідних призводять не до покращення становища бідних, а до погіршення становища й багатих, і бідних. Цілком природно, що суми на утримання бідних будуть прогресивно зростати до тих пір, доки не поглинуть усього чистого доходу країни й призведуть до гнітючого убозтва тих, для блага яких такі закони були помилково видані. Закони про бідних повинні бути скасовані з надзвичайною обережністю, поступовістю й умінням, а бідняки повинні розраховувати на прожиток на свої власні зусилля.

<p><i>Теоретичні усвідомлення вартості</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рікардо, як і Сміт, розрізняє споживну й мінову цінність. Корисність (споживна цінність), за Рікардо, не є мірилом мінової цінності, хоча вона абсолютно необхідна для неї. Товари свою мінову цінність черпають із двох джерел – рідкості й кількості праці, що необхідна для їх добування. Існують товари, цінність яких визначається виключно їхньою унікальністю (статуї, картини, раритетні книги, монети). ✓ Цінність цих товарів не обмежується кількістю праці, витраченої на їх виготовлення, і змінюється залежно від багатства та смаків споживача. Проте їхня кількість у загальній масі товарів незначна. Мінова цінність переважної більшості товарів визначається тільки працею. ✓ На цінність товарів впливає не лише праця, безпосередньо затрачена на їх виробництво, а й капітал, тобто праця, витрачена на знаряддя, інструменти, будівлі, що беруть участь у виробництві. ✓ У Рікардо теорія цінності переплітається з теорією розподілу. Він вважає, що зміни в заробітній платі не спричиняють відповідних змін цінності товару. “Цінність товару, – писав він, – або кількість якогось іншого товару, на яку він обмінюється, залежить від відносної кількості праці, необхідної для його виробництва, а не від більшої чи меншої винагороди, яка виплачується за цю працю”. ✓ Розглядаючи різні зміни стану та співвідношення основного й оборотного капіталу, Рікардо робить висновок, що зростання номінальної заробітної плати збільшує цінність благ, виготовлених за допомогою капіталу з коротким строком служби або з допомогою малої кількості техніки відносно благ, виготовлених за допомогою “довговічного” капіталу або великої кількості техніки. Саме таким чином урівнюється норма прибутку незалежно від статей витрат.
<p><i>Поняття “ціна”</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рікардо розрізняє “природну” й “ринкову” ціну. Під природною він фактично розуміє цінність, під ринковою – ціну. Ринкові ціни зазнають випадкових і тимчасових коливань. Короткочасний вплив на відхилення ринкових цін від природних мають попит і пропозиція. ✓ Проте за умов вільної конкуренції та переливання капіталів ринкові ціни не можуть надовго відхилитись від природних. У довготривалому аспекті зміна цін пояснюється зміною витрат виробництва.
<p><i>Теорія грошей</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Теорію грошей Рікардо будує на основі своєї теорії цінності. Гроші він розглядає як товар, що має цінність.

	<p>Основою грошової системи є золото. Цінність золота та срібла, як і будь-якого іншого товару, визначається витратами праці. За такої цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін. Проте використання золота Рікардо вважає дорогим і нерозумним та розробляє проект системи паперового грошового обігу.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Паперові гроші не мають внутрішньої цінності. Для надання їм цінності необхідно, щоб їхня кількість “регулювалась згідно із цінністю металу, який служить грошовою одиницею”. ✓ Однак пізніше Рікардо відійшов від цієї правильної концепції й виступав як прихильник кількісної теорії грошей. Він заявив, що в обігу може бути будь-яка кількість не лише паперових знаків, а й золотих монет, які протистоятиме сукупна маса товарів. Співвідношення цих величин і визначає як рівень цін, так і цінність самих грошей.
<p><i>Погляди на заробітну плату й прибуток</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Праця як товар також має природну й ринкову ціну. Природна ціна праці визначається Рікардо як цінність засобів споживання робітника і його сім’ї. Природна ціна не є незмінною: “Вона, – писав Рікардо, – змінюється в різні часи в тій самій країні й суттєво різниться в різних країнах”. ✓ Ринковою ціною праці є та, що фактично виплачується робітникам. Рікардо ставить її в залежність від попиту й пропозиції, тобто узалежнює рух заробітної плати від руху народонаселення. За умов швидкого зростання населення попит на робочі руки відстає від пропозиції – і заробітна плата знижується. Якщо ж унаслідок уповільнення приросту населення на ринку буде бракувати робочих рук – заробітна плата зростатиме. Отже, під впливом руху народонаселення ринкова заробітна плата має тенденцію до зближення з природною. ✓ Рікардо, солідаризуючись із Мальтусом, зазначає, що робітники не повинні претендувати на більшу частку в суспільному продукті. Їхня заробітна плата має регулюватись законом попиту й пропозиції. Рікардо виступає проти втручання держави у функціонування ринку праці. Наполягає на необхідності скасування законів на захист бідних. ✓ Прибуток у Рікардо – це перевищення цінності над заробітною платою. Він не має жодних сумнівів, що робітник створює своєю працею цінність більшу, ніж одержує у вигляді заробітної плати. Головне, що цікавить

	<p>Рікардо, – це проблема величини прибутку і його співвідношення із заробітною платою.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Велику увагу приділяє Рікардо проблемі зниження норми прибутку. З розвитком суспільства, зазначав він, норма прибутку має тенденцію до зниження. Вона зумовлена, на думку Рікардо, тим, що продуктивність праці в сільському господарстві зменшується (дія “закону спадної родючості ґрунту”), а це призводить до зростання цін на продукти харчування, а отже, до зростання заробітної плати й відповідного зниження прибутку. Фактором, що протидіє спаданню норми прибутку, Рікардо вважає розвиток продуктивних сил. ✓ Рікардо наголошує, що він аналізує “прибуток взагалі”, тобто прибуток як економічну категорію. Що ж до величини прибутку в окремих галузях чи в окремих капіталістів, то вона може перевищувати середню норму, але це явище буде тимчасовим, такий прибуток Рікардо називає “незвичним”. Через переливання капіталів норма прибутку постійно вирівнюється.
<p><i>Земельна рента</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ренту Рікардо визначає як “частку продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування першопочатковими й такими, що не руйнуються, силами фунта”. ✓ Він відрізняє ренту від тієї частини орендної плати, яка виплачується за користування капіталом, витраченим на підвищення родючості землі, будівництво господарських приміщень тощо. ✓ Основна теза Рікардо полягає в тому, що рента виплачується за користування землею лише тоді, коли кількість землі обмежена, а її якість неоднакова. Зі зростанням населення починають обробляти менш родючі та гірші земельні ділянки. У такому разі ліпші землі створюватимуть ренту, а її величина залежатиме від різниці в якості цих ділянок. Мінова цінність усіх товарів (у тому числі й промислових) у Рікардо регулюється найбільшими витратами праці, необхідними для їх виробництва. За цих умов на ліпших землях, де затрати на одиницю продукції менші, утворюється додатковий дохід. ✓ Під впливом конкуренції фермери задовольняються середнім прибутком, а додатковий дохід привласнюють власники землі як ренту. Отже, рента в розумінні Рікардо – це перевищення цінності над середнім прибутком.
<p><i>Проблема відтворення й криз</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Як ідеолог промислової буржуазії, Рікардо був зацікавлений у забезпеченні постійного зростання її прибутків.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Д. Рікардо наголошував, що <i>податкова спроможність країни</i> пропорційна не валовому, а чистому доходу. Саме з нього виплачуються всі податки. Економічною метою суспільства Рікардо вважає збільшення прибутків капіталістів. ✓ Головну причину застою торгівлі в окремі періоди він убачав тільки в прорахунках підприємців щодо виробництва товарів. Але це ускладнення, на думку Рікардо, буває тимчасовим і вирішується швидко й ефективно завдяки переходу на виробництво інших товарів. Велика заслуга Рікардо полягає в розробці теорії порівняльних витрат як основи спеціалізації країн у зовнішній торгівлі. Про причини спеціалізації писав і Сміт, проте Рікардо розробив цю теорію значно ґрунтовніше, побудувавши її на трудовій теорії вартості й наголосивши на національних відмінностях у величині вартості, зумовлених різними витратами праці. ✓ Він першим з економістів розробив теорію міжнародної торгівлі й показав, чим вона відрізняється від внутрішньої торгівлі. Якщо внутрішня торгівля розвивається й зумовлюється тенденцією норми прибутку до вирівнювання, то зовнішня – “порівняльними витратами”. А. Сміт сформулював тезу про “абсолютні переваги” в міжнародній торгівлі, які має конкретна країна у виробництві якихось товарів порівняно з іншими країнами. Ці переваги зумовлюються як природними, так і набутими факторами. Рікардо довів, що взаємовигідна торгівля можлива навіть за умов, коли різні країни мають відносні переваги щодо виготовлення тих чи тих товарів. Відносні переваги означають, що країни мають абсолютні переваги щодо якогось одного фактора виробництва. ✓ Зазнавши певних змін і модифікацій, теорія порівняльних витрат трансформувалась у теорію порівняльних переваг, яка тепер ґрунтується на теорії факторів виробництва й урахуванні попиту та пропозиції.
--	--

<p style="text-align: center;"><i>Теорія абсолютних і порівняльних переваг</i></p> <p>Засновник теорії – Адам Сміт. <i>Суть теорії зовнішньої торгівлі А.Сміта, або теорії абсолютних переваг:</i> країни експортують ті товари, які вони виробляють з меншими витратами (у виробництві яких вони мають більшу перевагу (абсолютну перевагу)) та імпортують ті товари, що продукують іншими країнами з меншими витратами (у виробництві яких абсолютна перевага належить їхнім торговим партнерам).</p> <p>Теорію абсолютних переваг А. Сміта розвинув Давид Рікардо, довівши, що абсолютні переваги є лише частковим випадком загального правила.</p>
--

Суть теорії порівняльних переваг: якщо країни спеціалізуються на виробництві тих товарів, які вони можуть виробляти з відносно нижчими витратами порівняно з іншими країнами (або, інакше кажучи, з меншими альтернативними витратами), то торгівля буде взаємовигідною для обох країн, незалежно від того, чи є виробництво в одній із них абсолютно ефективнішим, ніж в іншій.

Давид Рікардо показав, що торгівля вигідна кожній із двох країн, навіть якщо одна з них має абсолютні переваги у виробництві обох товарів. Теорія порівняльних переваг базується на тих самих припущеннях, що й теорія абсолютних переваг, використовуючи додатково поняття альтернативних витрати.

Альтернативні витрати – це просте порівняння цін одиниць двох товарів на внутрішньому ринку, виражених через кількість робочого часу, витраченого на їх виробництво.

Альтернативна ціна – це робочий час, потрібний для виробництва одиниці одного товару, виражений через робочий час, необхідний для виробництва одиниці іншого товару.

Теорія абсолютних переваг базується на таких припущеннях

✓ єдиним фактором виробництва є праця;

✓ зайнятість повна, тобто всі наявні трудові ресурси використовуються у виробництві товарів;

✓ *всесвітнє господарство* складається з 2 країн, тому в міжнародній торгівлі беруть участь тільки 2 країни, які продукують та торгують одна з одною;

✓ витрати виробництва – постійні, а їхнє зниження збільшує попит на товар; ціна одного товару виражена в кількості праці, затраченої на виробництво іншого;

✓ транспортні витрати на перевезення товару з однієї країни до іншої дорівнюють нулю;

✓ зовнішня торгівля вільна від обмежень та регламентацій.

Відповідь до поглядів А. Сміта:

- ✓ урядам не треба втручатись у зовнішню торгівлю: вони мають підтримувати режим відкритих ринків та свободи торгівлі;
- ✓ нації, так само як і приватні особи, повинні спеціалізуватися на виробництві тих товарів, у виробництві яких у них є переваги, та торгувати ними в обмін на товари, переваги у виробництві яких мають інші нації;
- ✓ зовнішня торгівля стимулює розвиток продуктивності праці розширенням ринку за межі національних кордонів;
- ✓ експорт є позитивним чинником для економіки, тому що забезпечує збут надлишку продуктів, які не можуть бути продані на внутрішньому ринку;
- ✓ субсидії на експорт є податком на населення та призводять до підвищення внутрішніх цін і тому мають бути скасовані.

Теорія абсолютних переваг

Достоїнством теорії абсолютних переваг є те, що вона базується на трудовій теорії вартості та підтверджує переваги поділу праці не тільки на національному, але й на міжнародному рівні.

Недоліком цієї теорії пояснення міжнародної торгівлі є те, що вона не відповідає на запитання. Чому країни торгують між собою навіть за умови відсутності абсолютної переваги у виробництві тих чи тих товарів, тобто коли одна з країн має абсолютні переваги у виробництві всіх товарів.

Теорія порівняльних переваг

Переваги теорії порівняльних переваг:

✓ Уперше описала баланс сукупного попиту й сукупної пропозиції, хоча й передбачалось, що вартість товару визначається кількістю праці, необхідної для його виробництва. Теорія порівняльних переваг показала, що ця вартість насправді залежить від співвідношення сукупного попиту та пропозиції на товар на внутрішньому та зовнішньому ринках.

✓ Довела існування вигоди від спеціалізації та торгівлі для всіх країн-учасниць, а не тільки для однієї країни за рахунок того, що інші зазнають утрат.

✓ Дає змогу вести науково обґрунтовану зовнішньоекономічну політику.

Порівняльна характеристика теорії абсолютних і порівняльних переваг

<i>Принцип відносних витрат Д. Рікардо</i>	<i>Принцип абсолютних витрат А. Сміта</i>
<p>Передумовою для міжнародного обміну необов'язково слугують розходження абсолютних витрат. Досить, щоб відрізнялися порівняльні витрати. Незважаючи на витрати виробництва сукна, Англії все одно вигідно експортувати його, а Португалії – його купувати (хоча в неї витрати трохи нижчі). Зі свого боку, Португалія буде займатися експортом вина, виробництво якого там дешевше, ніж в Англії. В обмін на вино Португалія одержить більше сукна з Англії, ніж виробила б його сама. Усередині однієї країни такої картини не буде, адже там відбувається вільне переливання капіталу, а в зовнішній торгівлі вона цілком природна.</p>	<p>Спеціалізуватися треба на тій продукції, у виробництві якої країна має абсолютну перевагу перед іншими країнами. У зовнішній торгівлі варто дотримуватись того ж принципу, якого дотримуються в кожному сімейному господарстві. “Те, що здається розумним у способі дії будь-якої приватної родини, навряд чи може виявитися нерозумним для королівства”.</p>
<p>За допомогою спеціалізації країна одержить більше товарів кращої якості, ніж можна виробити всередині країни за тих же витрат. Практично спеціалізація вигідна для будь-якої країни.</p>	<p>Виступає проти меркантилістів, проти обмежень торгівлі. Він обґрунтовує принцип, відповідно до якого слід імпортувати товари з країни, де витрати абсолютно менші, а експортувати ті товари, витрати виробництва яких нижчі в експортера.</p>
<p>Згодом економісти, що займалися проблемами зовнішньої торгівлі, модифікували теорію порівняльних витрат Д. Рікардо.</p>	

- ✓ Згідно з теорією абсолютних переваг міжнародна торгівля вигідна, якщо країни торгують такими товарами, які кожна з них продукує з меншими витратами, ніж країна-партнер. Країни експортують ті товари, у виробництві яких вони мають абсолютну перевагу, і імпортують ті, щодо яких абсолютна перевага у їхніх торгових партнерів.
- ✓ Відповідно до теорії порівняльних переваг країни повинні спеціалізуватися на виробництві тих товарів, альтернативна ціна яких нижча, тобто які вони можуть продукувати з відносно нижчими витратами порівняно з іншими країнами. У цьому разі торгівля буде взаємовигідною для обох країн, незалежно від того, чи є виробництво в одній із них абсолютно ефективнішим ніж в іншій.

Важливою заслугою Рікардо була розробка методів наукового дослідження в економічній науці. У його роботах політична економія значною мірою вперше набула рис науки як системи знань про економічний базис суспільства. У своїй головній праці “Витоки політичної економії й податкового обкладання” (1817) Рікардо, розвиваючи ідеї Сміта, довів, що вартість товарів, єдиним джерелом якої є праця робітника, лежить в основі доходів різних класів суспільства – заробітної плати, прибутку, ренти. Велику роль зіграли праці Рікардо в розвитку таких галузей економічної науки, як грошовий обіг і кредит, міжнародні економічні відносини, податки. У теорії земельної ренти й міжнародного поділу праці Рікардо висловив ідеї, що ввійшли до золотого фонду економічної думки. Головну функцію капіталізму Рікардо бачив у збільшенні виробництва матеріальних благ.

У працях Рікардо був обкреслений предмет політичної економії (суспільні відносини людей у зв’язку з виробництвом матеріальних благ) і розроблений її метод (наукова абстракція).

На згадку про Давіда Рікардо побудована церква в класичному стилі Georgiana за плануванням архітектора Джона Вуда, відомого за його проектами Королівський Півмісяць і Цирк у Ванні. Церква була освячена 4 листопада того ж року єпископом Лондона Робертом. Поряд із церквою побудований “Рікардо Пам’ятник” (над сховищем, що містить труни дев’яти членів родини Рікардо).

Економічне вчення Томаса Роберта Мальтуса

- ✓ Як відзначає А. Маршалл, на місце серед засновників історико-економічної науки може претендувати Томас Роберт Мальтус (1766–1834), священик, професор політичної економії в Англії. Основні роботи Мальтуса – “Дослід про закон народонаселення” (1798), “Дослідження про природу й зростання ренти” (1815), “Основи політичної економії” (1820), “Міра цінності” (1823), “Визначення в політичній економії” (1827).
- ✓ У своїй роботі “Дослід про закон народонаселення” Мальтус розробив основи теорії народонаселення, показав співвідношення між чисельністю населення й життєвих засобів. Ця праця й понині є відправною в дослідженні проблеми народонаселення.
- ✓ Як відзначає Я. Я. Ядгаров, Мальтус зробив значний внесок у теорію відтворення, уперше висунувши положення про неможливість досягти достатнього попиту і повної реалізації вироблюваного суспільного продукту без необхідної участі в цьому поряд із продуктивним класом і так званих “непродуктивних класів”.
- ✓ Відносно визначення товарів купленою працею Мальтус пише: “Цінність – це оцінка, що дається товарів, яка ґрунтується на його витратах для покупця, або на тій жертві, на яку повинен піти покупець, щоб придбати товар і яка вимірюється кількістю праці, яка дається ним в обмін на цей товар, або, що зводиться до того ж самого, тією працею, якою товар розпоряджається”.
- ✓ За Мальтусом, “в одній і тій же країні й в один і той же час мінова цінність тих товарів, які зводяться лише до праці та прибутку, точно вимірюється кількістю праці, яка одержується в результаті того, що нагромаджена й безпосередня праця, дійсно затрачена на їх виробництво, складається із змінюваної суми прибутку на всі аванси, виражені в праці. Але це за необхідності буде тим же самим, що й кількість тієї праці, якою може розпоряджатись цей товар”.
- ✓ За Мальтусом, цінність певної кількості праці дорівнює тій заробітній платі або тій масі грошей або товарів, на яку обмінюється ця праця. Відповідно до “залізного закону заробітної плати” Мальтуса, який витікає з його теорії народонаселення і який розділяли економісти-класики постмануфактурного періоду, зарплата не може зростати, залишаючись незмінно на низькому рівні, який відповідає мінімуму життєвих засобів робітника.
- ✓ Попит на товар Мальтус пов’язує із затратами купленої праці за певний товар. “Хоч попит на який-небудь товар і не перебуває відповідно до кількості якого-небудь іншого товару, яку покупець першого товару схильний і здатний віддати за нього, він дійсно відповідає тій кількості праці, яку покупець дає за товар, і це зумовлено такою причиною: кількість праці, якою звичайно розпоряджається товар, становить точно дійсний попит на нього, оскільки вона точно відповідає тій сукупній кількості праці й прибутку, яка необхідна для надходження цього товару на ринок, тоді як фактична кількість праці, якою в той чи інший момент буде розпоряджатися товар, якщо вона відхиляється від звичайної кількості,

становить надлишок або недостатність попиту, спричинювані швидкоминучими причинами”.

Економічна думка Джеймса Мілля та Джона Мак-Куллоха

- ✓ Джерелом вартості визнавав працю послідовник Рікардо Джеймс Мілля (1773–1836) у своїй роботі “Елементи політичної економії” (1821). За Дж. Міллем, джерелом вартості є не тільки жива праця, але й уречевлена в засобах виробництва. Робітник у вигляді заробітної плати одержує еквівалент своєї частки у виробленій продукції, а джерелом прибутку є робота капіталу. Отже, відсутня експлуатація робітника.
- ✓ Джон Рамсей Мак-Куллох (1789–1864) у своєму основному творі “Основи політичної економії” (1825) теж визнавав працю джерелом вартості, при цьому працею він вважав не тільки роботу людини, але й машин, тварин чи сил природи. Прибуток він вважав частиною вартості, яка створюється капіталом.

Розвиток теорії трудової вартості Д. Рікардо вченими-економістами в першій половині XIX ст.

- ✓ У першій половині XIX ст. зі своїми працями виступили економісти: Нассау Уільям Сеніор (1790–1864) в Англії – “Основні засади політичної економії” (1836); Фредерік Бастіа (1801–1850) у Франції – “Економічні гармонії” (1850); Генрі Чарльз Кері (1793–1879), американський економіст – “Принципи політичної економії” (1837–1840) та деякі інші.
- ✓ Ці вчені збагатили теорію вартості Рікардо. Одні з її положень були розширені й поглиблені, інші – піддані критиці. У своїх працях вони показують капіталізм як справедливе й гармонійне суспільство. Джерелами вартості є праця й капітал; послуги суспільству роблять як робітники, так і капіталісти та землевласники, тому всі вони повинні одержувати винагороду за вкладену працю: робітники – заробітну плату, капіталісти – прибуток, землевласники – ренту.
- ✓ Карл Маркс у властивій йому зверхньо-примітивній манері висміяв теорію утримання Сеніора, згідно з якою капіталіст, спрямовуючи капітал у засоби виробництва, приносить жертву, утримуючись від особистого споживання, а тому заслуговує на винагороду у вигляді прибутку. Економічне ж учення Дж. Мілля, Мак-Куллоха, Сеніора, Бастіа, Кері та інших учених, які виступили проти абсолютизації трудової теорії вартості, К. Маркс класифікував як вульгарне, ненаукове.

4.7. Економічні погляди класичної політичної економії у працях Дж. С. Мілля

Протягом *четвертого завершального періоду* розвитку класичної політичної економії в другій половині XIX ст. Джон Стюарт Мілля і К. Маркс узагальнили досягнення класичної школи політичної економії – школи з позиції соціалістичного й реформістського напрямку.

Представники четвертого етапу розвитку класичної політичної економії

Карл Маркс

Джон Стюарт Мілль

Джон Стюарт Мілль

- ✓ Джон Стюарт Мілль (1806–1873) – видатний представник класичної політичної економії. Народився в Лондоні, у сім'ї відомого економіста, друга та послідовника Д. Рікардо Джеймса Мілля. Джон Мілль не відвідував жодного навчального закладу, у нього не було домашніх учителів.
- ✓ З 8 років хлопець сам став учителем для своїх молодших братів і сестер (у сім'ї Мілля було 9 дітей).
- ✓ З 12 років перейшов на самоосвіту, вивчаючи філософію, історію, логіку, політичну економію, математику, нові та стародавні мови в обсягах, які значно перевищували університетські курси. У 11 років Дж. С. Мілль коригував гранки відомої праці батька “Історія Британської Індії”. У 13 років написав історію Риму, а в 14 років (під час перебування у Франції) вразив своїми енциклопедичними знаннями філософа І. Бентама та економіста Ж.-Б. Сея, обговорюючи з ними принципові філософські та економічні проблеми.
- ✓ Наукові дослідження Дж. С. Мілля залишили помітний слід у філософії (“Система логіки” (1843), “Утилітаризм”, (1863), політології (“Про свободу” (1859), економіці (“Про деякі невирішені питання політичної економії” (1829). У 1848 р. вийшла з друку головна праця вченого “Основи політичної економії та аспекти її застосування до соціальної філософії”.
- ✓ У період з 1865 р. по 1868 р. Дж. С. Мілль був членом парламенту. Він активно відстоював ідеї буржуазної демократії, виступаючи за рівність чоловіків і жінок, надання робітникам виборчих прав, відміну системи лендлордизму в Ірландії тощо.
- ✓ Останні роки свого життя вчений провів в Авін'йоні (Британія), куди переїхав після смерті дружини, яка була йому вірним другом і помічником у підготовці багатьох наукових праць.

Наукове надбання Дж.С. Мілля

Теоретико-методологічні особливості наукових досліджень ученого
знайшли відображення в працях:

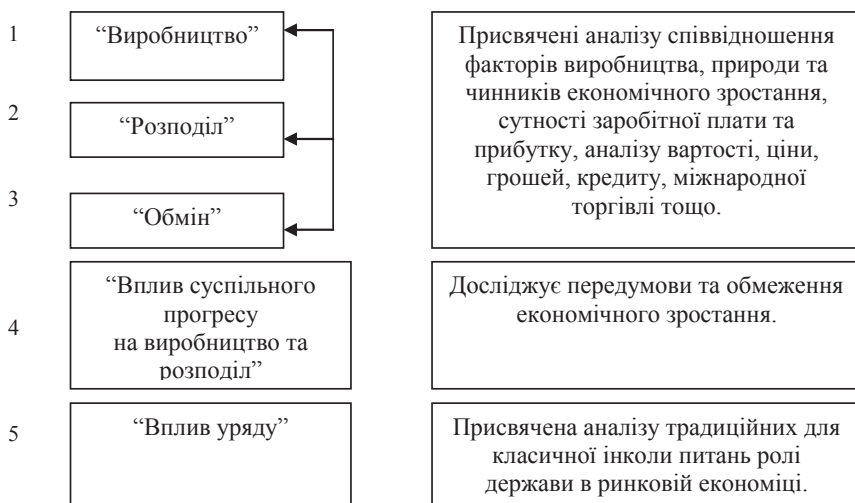
“Про предмет політичної економії та про її метод”	1836 р.
---	---------

“Про деякі невіршені питання політичної економії”	1844 р.
---	---------

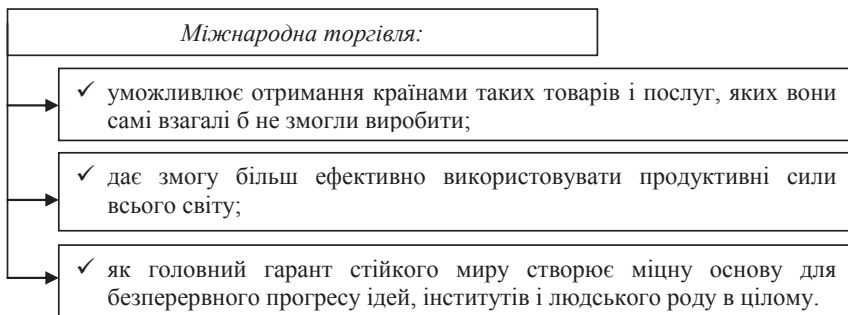
Найбільш повно й виразно економічні погляди Дж.С. Мілля викладені
в його основній праці:

“Основи політичної економії та деякі аспекти їх застосування	1848 р.
---	---------

“Основи політичної економії” Дж. С. Мілля складаються з п’яти книг:

Аналіз проблем міжнародної торгівлі

Визначальне в економічних поглядах Дж.С. Мілля

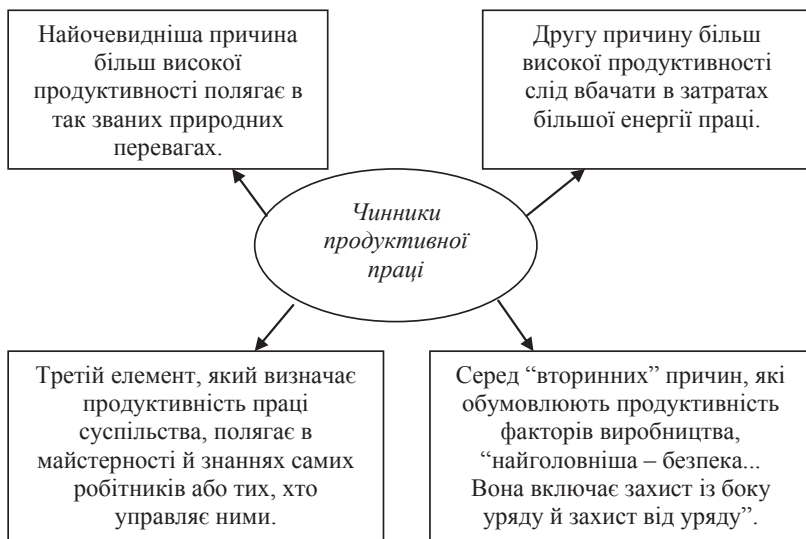

Відмінності “науки” від “мистецтва ведення справ” за Дж.С. Міллем

Аналіз виробництва та продуктивної праці

Працю, затрачену на розвиток виробничої майстерності, фізичних та розумових здібностей людини вчений відносив до продуктивної.

Відмінності між законами виробництва та законами розподілу за Дж.С. Міллем

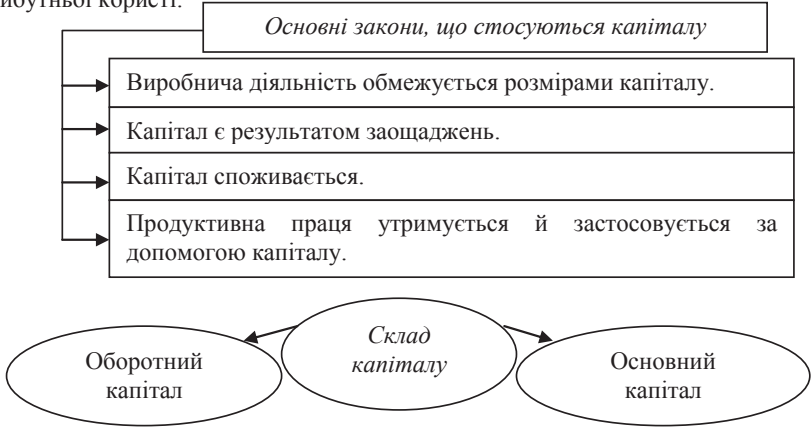

“Тільки те споживання є продуктивним, яке призводить до підтримки й збільшення продуктивних сил суспільства...”

Дж. С. Мілль

Аналіз капіталу

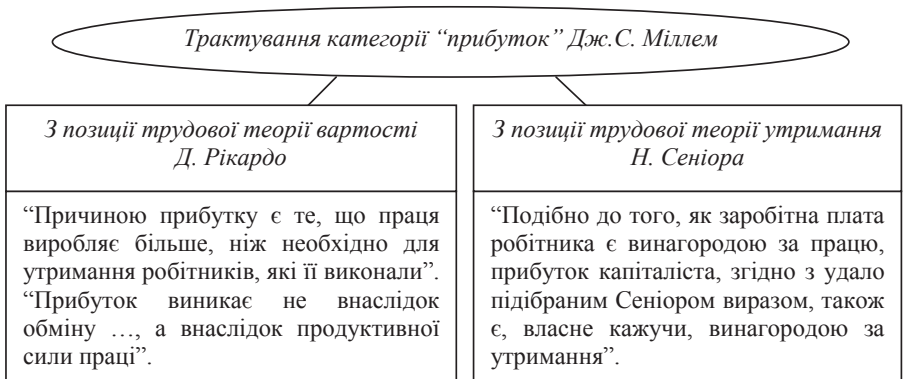
Капітал – це раніше нагромаджений матеріалізований продукт праці, який є продуктом заощадження, тобто утримання від теперішнього споживання заради майбутньої користі.

“Після одноразового використання припиняє своє існування як капітал” і “повністю вичерпує свою функцію у виробництві”, “постійно відтворюється шляхом продажу готових виробів, а потім безперервно витрачається на купівлю матеріалів та заробітної плати”, “виконує свою функцію, не залишаючись у власників, а переходячи із рук у руки”.

“Міститься в знаряддях виробництва, що відрізняються більш або менш тривалим існуванням і виконують свою роль у виробництві, не вилучаючись із нього”, “існує в будь-якій із таких довговічних форм і дохід від якого поступає протягом відповідного тривалого періоду”.

Аналіз прибутку

“Загальна сума прибутку на капітал... повинна бути достатньою для задоволення трьох цілей. Цей прибуток повинен становити достатній еквівалент за утримання, відшкодування за ризик і винагороду, за працю й мистецтво, необхідні для здійснення контролю над виробництвом”.

Стислий виклад теорії вартості

Основні положення (принципи) теорії вартості

“Вартість – відносне поняття”, “вартість усіх речей, які обмінюються, не може одночасно впасти або зрости, оскільки не може кожний із дюжини бігунів обігнати всіх інших або кожне із сотень дерев перерости всі інші”.

“Ринкова вартість речі залежить від попиту та пропозиції: вона підвищується, коли зростає попит, і знижується, коли збільшується пропозиція. Однак попит змінюється разом із вартістю: за умов дешевици речей він, як правило, більший, ніж за умов їх дорожнечі; і вартість речей устанавлюється такою, щоб попит дорівнював пропозиції”.

“У середньому товари обмінюються приблизно за їхньою природною вартістю”.

“Природна вартість деяких речей – це вартість, яка визначається їхньою рідкісністю, але в переважній більшості речі природно обмінюються одна на одну пропорційно витратам їх виробництва”.

“Витрати виробництва складаються з кількох елементів... Загальні елементи витрат виробництва – це заробітна плата й прибуток на капітал”.

Дж. С. Мілль уперше поставив питання про функціональний зв'язок ринкової ціни, попиту та пропозиції, що в подальшому знайшло відображення в дослідженнях неокласиків.

Аналіз заробітної плати	✓ Розмірковуючи над природою заробітної плати, Дж. С. Мілль, як і його попередники, дотримувався теорії фонду заробітної плати. Він стверджував, що <i>розмір заробітної плати залежить в основному від попиту на робочу силу і її пропозиції, які є нееластичними</i> , оскільки пропозиція праці жорстко обумовлена кількістю робітників, які шукають роботу, а попит на робочу силу обмежений величиною оборотного капіталу у вигляді зарезервованих для утримання робітників життєвих засобів. Відтак учений, услід за Д. Рікардо та Т. Мальтусом, <i>наголошував на неминучості утримання</i>
-------------------------	--

	<p><i>заробітної плати на мінімальному рівні.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Розмір заробітної плати Дж. С. Мілль визначав діленням капіталу на кількість робітників, що давало підстави дійти висновку, що для робітничого класу важливим є не абсолютний розмір виробництва, навіть не абсолютна величина засобів, призначених для розподілу серед робітників, а співвідношення між цими засобами й чисельністю осіб, між якими діляться ці засоби. Саме тому, на думку вченого, “становище робітничого класу не можна поліпшити яким-небудь іншим способом, крім зміни цього співвідношення на користь трудівників”. ✓ Водночас Дж. С. Мілль <i>заперечував існування антагоністичних суперечностей між капіталістами та найманими робітниками</i>, наголошуючи на тому, що “робітник тією мірою, якою він володіє необхідними для самозабезпечення засобами, по суті, є капіталістом, який, надаючи частину необхідних для ведення справи засобів, вкладає в це виробництво свій капітал”. Звідси вчений робив висновок про те, що класова боротьба робітників та діяльність профспілок не в змозі запобігти формуванню заробітної плати на рівні прожиткового мінімуму. “Держава могла б гарантувати всім, хто вже народився на світ, роботу з отриманням хорошої заробітної плати, – писав англійський дослідник, – але якщо держава зробить це, то вона повинна буде заради самозахисту та в ім’я реалізації всіх завдань, задія яких вона існує, поставити умови, щоб без її згоди не народжувалась жодна людина, суспільство не може безкарно взяти на себе утримання бідняків, залишаючи їм свободу плодитися”. Однак у подальшому Дж. С. Мілль публічно відмовився від теорії робітничого фонду, визнавши залежність заробітної плати від зростання загальних розмірів капіталу та цілеспрямованих дій профспілок.
<p><i>Аналіз грошей</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Гроші Дж. С. Мілль аналізував як специфічний товар, виходячи з того, що “як і в інших товарів їхня вартість визначається тимчасово попитом і пропозицією, а постійно та в середньому – витратами їх виробництва”. Стверджуючи, що значний золотий запас нівелює вплив зміни витрат на видобуток золота на коливання ціни, Дж. С. Мілль уважав, що ціни регулюються насамперед кількістю грошей, які у певний момент перебувають в обігу. Вихідною в теоретичній побудові вченого була думка про те, що за інших незмінних умов вартість грошей “змінюється обернено пропорційно кількості грошей: будь-яке збільшення кількості грошей зменшує

їхню вартість, а будь-яке зменшення збільшує її в однаковій пропорції”. Отже, Дж. С. Мілль *був прихильником кількісної теорії грошей*.

- ✓ Як і попередники, учений уважав, що “гроші самі по собі не задовольняють ніяких потреб”, відтак “у суспільній економіці немає нічого більш неістотнішого за своєю природою, ніж гроші, вони важливі лише як хитромудрий засіб, що служить для економії часу й праці. Це механізм, який дає змогу здійснювати швидко і якісно те, що робилось і без нього, хоч і не настільки швидко і якісно, і, як у багатьох інших механізмів, його очевидний і незалежний вплив виявляється тільки тоді, коли він виходить із ладу”.
- ✓ Для дослідників історії економічних учень значний інтерес становить ідея Дж. С. Мілля про *позитивний вплив інфляції на економічне зростання*. Виходячи з того, що інфляційне підвищення цін сприяє зниженню реальної величини боргів, учений стверджував, що це призводить до перерозподілу багатства на користь виробників як основних дебіторів. *Учений здійснив глибоке та оригінальне дослідження природи кредиту та його значення в ринковій економіці*. “Виступаючи абсолютно необхідним для перетворення всього капіталу країни на продуктивний, – писав Дж. С. Мілль, – кредит слугує також засобом кращого використання виробничих можливостей країни”.
- ✓ Визначаючи норму позичкового процента співвідношенням попиту та пропозиції позичкових фондів, Дж. С. Мілль стверджував, що в кінцевому підсумку позичковий процент детермінується реальними силами, вирівнюючись із нормою прибутку на капітал. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує ідея вченого щодо активізації ролі держави в соціально-економічному розвитку. Пов’язуючи величину процентної ставки з дією “закону Юма”, який керує переміщенням золота з країни в країну, Дж. С. Мілль *одним із перших звернув увагу на необхідність захисту центральним банком своїх резервів під час відпливу грошей за кордон*. Підвищення облікової ставки, на думку вченого, є важливим засобом зростання норми позичкового процента та залучення іноземного капіталу в країну, у результаті чого відбудеться вирівнювання національного валютного курсу. Здійснений аналіз дав підстави вченому дійти висновку, що валютний курс устанавлюється на користь країни, яка проводить державну політику сприяння зростанню банківського

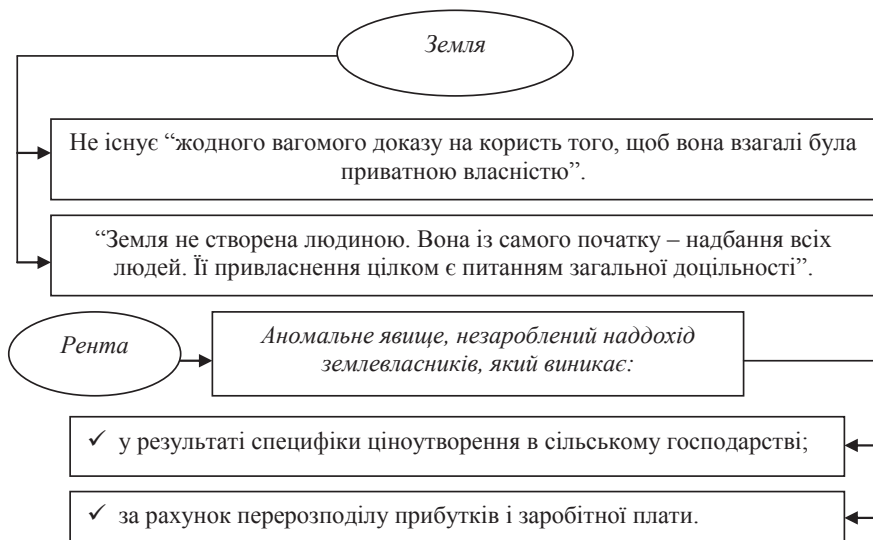
<p><i>Аналіз проблем економічного зростання</i></p>	<p>процента.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Порушивши питання про суспільну статистику та динаміку, Дж. С. Мілль здійснив спробу “розглянути природу й наслідки... прогресивного розвитку, його складові й вплив, який він здійснює на різні економічні явища”. Серед змін, пов’язаних із прогресивним розвитком суспільства, учений виокремив: зростання влади людини над природою; зміцнення безпеки особистості й власності; розвиток ділових здібностей основної частини людства; поширення й поглиблення кооперації тощо. ✓ Дотримуючись теорії народонаселення Т. Мальтуса, Дж. С. Мілль уважав єдиним засобом забезпечення повної зайнятості й високої заробітної плати всього працюючого населення добровільне обмеження народжуваності. ✓ Основою прогресивного розвитку суспільства вчений визначав зростання діючого капіталу. У зв’язку із цим він проаналізував еволюцію капіталу, виходячи із закону-тенденції норми прибутку до зниження й закону-тенденції зростання заробітної плати й ренти. ✓ Розмірковуючи над тим, що зниження норми прибутку стримує поступальний розвиток суспільства, оскільки уповільнюється зростання капіталів, учений стверджував, що <i>пошук шляхів підвищення прибутковості є важливим чинником динамічних змін</i>. Як і Д. Рікардо, він звертав увагу на те, що зниження норми прибутку може бути уповільнене за рахунок вивезення капіталів за кордон, прискорення технічного прогресу в сільському господарстві тощо. Водночас Дж. С. Мілль наголошував на тому, що “застійний стан капіталу й чисельності населення” за високого рівня виробництва не є негативним явищем, оскільки “не передбачає обмеження можливостей для людського вдосконалення”, що знаходить свій вияв у розширенні простору “для зростання всіх форм духовної культури, для морального та соціального прогресу ..., розвитку мистецтв і життя”.
<p><i>Аналіз природи кризових явищ</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розмірковуючи над природою кризових явищ, Дж. С. Мілль виходив із обґрунтованої Ж.-Б. Сеєм ідеї щодо можливості безкризового розвитку ринкової економіки. Відтак він стверджував, що “було б помилкою стверджувати слідом за С. Сімонді, що торговельна криза є результатом загального надвиробництва. Це просто наслідок надлишку спекулятивних закупівель ..., її безпосередньою причиною є скорочення кредиту, а засобом подолання –

	<p>не зменшення пропозиції, а відновлення довіри”. Розмежувавши статичний та спекулятивний стан ринку, Дж. С. Мілль дійшов висновку, що <i>кредит радикально змінює торговельну кон’юнктуру</i>, дозволяючи економічним суб’єктам, які очікують зростання цін, “черпати з бездонного, нічим не обмеженого джерела”.</p> <p>✓ На думку вченого, спекуляція, яка підтримується таким чином, може охопити відразу всі товари, породжуючи торговельну кризу. Уперше в історії економічної думки Дж. С. Мілль проаналізував грошовий аспект кризового спаду, дійшовши висновку, що торговельну кризу характеризує “швидке падіння цін після того, як вони зросли під впливом ... спекулятивного поживлення”. Водночас учений звертав увагу на те, що <i>ціни падають набагато нижче того рівня, від якого почалось їхнє “підвищення” або “який виправдовується споживанням і пропозицією товарів”</i>.</p>
--	---

Ліквідація найманої праці шляхом удосконалення системи приватної власності на основі розвитку кооперативно-виробничих асоціацій

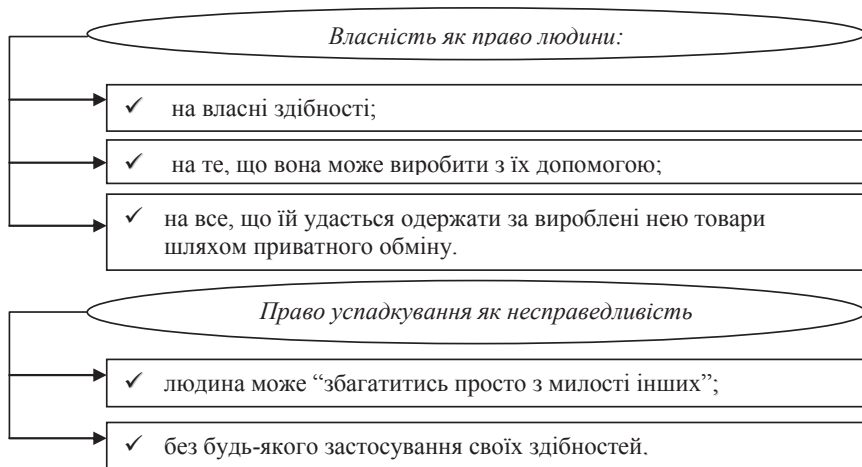

Реформування відносин власності на землю та соціалізація земельної ренти з допомогою земельного податку

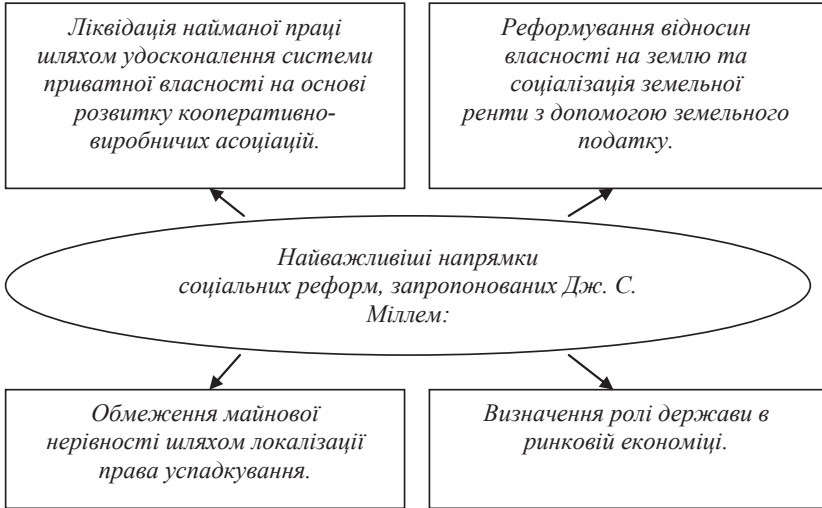

Учений обґрунтовував необхідність вилучення земельної ренти на користь суспільства шляхом обкладання доходів землевласників спеціальним податком, що по суті означало націоналізацію землі.

Обмеження майнової нерівності шляхом локалізації права успадкування

Відтак він уважав виправданим передачу власності в спадок лише у межах “помірного забезпечення”.

Визначення ролі держави в ринковій економіці

До теоретичних здобутків Дж. С. Мілля слід зарахувати:

✓ розробку методологічних основ політичної економії, подальший розвиток методу економічних досліджень;

✓ узагальнення та систематизацію основних ідей класичної школи;

✓ започаткування викладу економічних проблем відповідно до фаз суспільного відтворення (виробництво – розподіл – обмін – споживання);

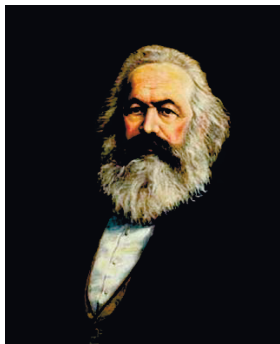
✓ поглиблення та доповнення вчення класиків новими оригінальними ідеями, які ввійшли до скарбниці світової економічної думки (дослідження проблем економічного зростання, взаємодії ціни, попиту та пропозиції, суті капіталу й процента, торговельних криз, міжнародної торгівлі тощо);

✓ збагачення проблематики економічної науки за рахунок залучення до аналізу соціальних проблем, започаткування соціального реформізму тощо.

“Упродовж другої половини XIX ст. “Принципи політичної економії” Дж. С. Мілля були беззаперечною настільною книгою економістів. Це щось більше, ніж компіляція, простий переказ того, що було раніше. Навіть у сучасній теоретичній літературі книга сповнена справжніх відкриттів”.

М. Бунге

4.8. Марксистська економічна теорія. Основні проблеми “Капіталу” К. Маркса

Карл Маркс

Життєвий шлях та економічне вчення Карла Маркса

✓ Карл Маркс (1818–1883) розробив у найбільш повному вигляді ідею про необхідність переходу до соціалістичного господарювання на основі суспільної власності на засоби виробництва й колективної праці. Разом із

Фрідріхом Енгельсом він створив соціально-економічну теорію, названу марксистською. Головна праця К. Маркса – “Капітал” (1867).

- ✓ Молодий нероба Маркс ненавидів багатіїв і хотів навчити пролетарів захищати власні права з допомогою соціалістичних праць.
- ✓ Для звичного байдикування – дорогих сигар та напоїв, багатоденних дискусій з аналогічними “науковцями” – Карлу були потрібні гроші. І переконаний “антибуржуїн” Маркс, поступившись принципами, з розрахунком одружився з багатою донькою фабриканта. Гроші дружини були розтринькані. Як наслідок, шестеро дітей Карла вели напівжебрацьке існування після смерті батьків. Але егоїстичний Маркс не бажав нікого слухати, не хотів ні з ким радитись. Хіба що з другом Фрідріхом Енгельсом, чиї фінанси для задоволення власних амбіцій Карл почав витратити після того, як кошти дружини скінчились.
- ✓ Глибокий логічно-конструктивний аналіз економічного вчення К. Маркса поданий у праці Я. Ядгарова “История экономических учений” (1999).
- ✓ Як і всі класики – прихильники трудової теорії вартості К. Маркс предметом політичної економії вважав пріоритетне дослідження проблем сфери виробництва.
- ✓ Учення К. Маркса базується на трьох джерелах: англійській класичній політичній економії Сміта-Рікардо, німецькій класичній філософії Гегеля-Феєрбаха й французькому утопічному соціалізмі.
- ✓ Як відзначає Я. Ядгаров, “у перших представників ним (К. Марксом. – авт.) запозичені в числі багатьох інших концепція економічного лібералізму, трудова теорія вартості, положення закону – тенденції норми прибутку до зниження, продуктивної праці та ін., у других – ідеї діалектики й матеріалізму, у третіх – поняття класової боротьби, елементи соціальної побудови суспільства та ін.”.
- ✓ Й. Шумпетер показує, що “дійсно, К. Маркса від сучасних йому економістів і від його попередників відрізняло якраз розуміння економічної еволюції як особливого, обумовленого самою економічною системою процесу. В усіх інших відношеннях він тільки перейняв і використав концепції й положення рикардянської економічної теорії, але уявлення про економічну еволюцію, яке він одягнув, що несуттєво, в гегельянські шати, належить цілком йому. Очевидно, цим і можна пояснити те, що одне покоління економістів за іншим знову й знову повертаються до його робіт, хоч вони й знаходять у нього багато такого, що заслуговує критики”.
- ✓ Методологія дослідження К. Маркса ґрунтується на центральній концепції про продуктивні сили й виробничі відносини та їхню взаємодію, про базис і надбудову. Ще в 1859 р. в “Критиці політичної економії” К. Маркс писав, що “в суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил”.
- ✓ На основі діалектики продуктивних сил і виробничих відносин К. Маркс показує, що закони капіталізму мають специфічний і минулий характер, а не вічний, як уважали представники класичної політичної економії. Основною суперечністю капіталізму, яке його зруйнує, є суперечність між суспільним

характером виробництва й приватнокапіталістичним способом присвоєння.

- ✓ За К. Марксом, капіталізм є антигуманним, антидемократичним суспільством унаслідок приватної власності на засоби виробництва й анархії ринку. Тут має місце експлуатація одного класу іншим, безробіття, колоніальна експлуатація та війни, тому крах капіталізму неминучий.
- ✓ Капітал, за К. Марксом, є передумовою експлуатації робітника, а джерелом його є додаткова вартість, створена робітником. Елементом новизни в теорії капіталу К. Маркса є поняття органічної будови капіталу як відношення між постійним і змінним капіталом і норми експлуатації (норми додаткової вартості) як відношення між додатковою вартістю й змінним капіталом. Постійний капітал, за К. Марксом, додаткової вартості не створює.
- ✓ Як пише Ф. Хаєк, “обіцянка волі стала, безсумнівно, одним із найсильніших знарядь соціалістичної пропаганди, яка посягла в людях упевненість, що соціалізм принесе визволення. Тим більш жорстокою буде трагедія, якщо виявиться, що обіцяний нам Шлях до Волі є в дійсності Стовповою Дорогою в Рабство. Якраз обіцянка волі не дає побачити непримириму суперечність між фундаментальними принципами соціалізму й лібералізму... У результаті більша частина інтелігенції прийняла соціалізм, тому що побачила в ньому продовження ліберальної традиції. Сама думка про те, що соціалізм веде до неволі, здається їм тому абсурдною”.
- ✓ К. Маркс не розв’язав головного суперечливого моменту в трудовій теорії цінності – розкриття співвідношення ціни й цінності.
- ✓ Марксистську модель централізованого соціалізму характеризують як державний соціалізм, колективізм, убачаючи в ньому загрозу свободі індивіда, джерело бюрократизму та волонтаризму й у результаті – низьку ефективність господарювання.

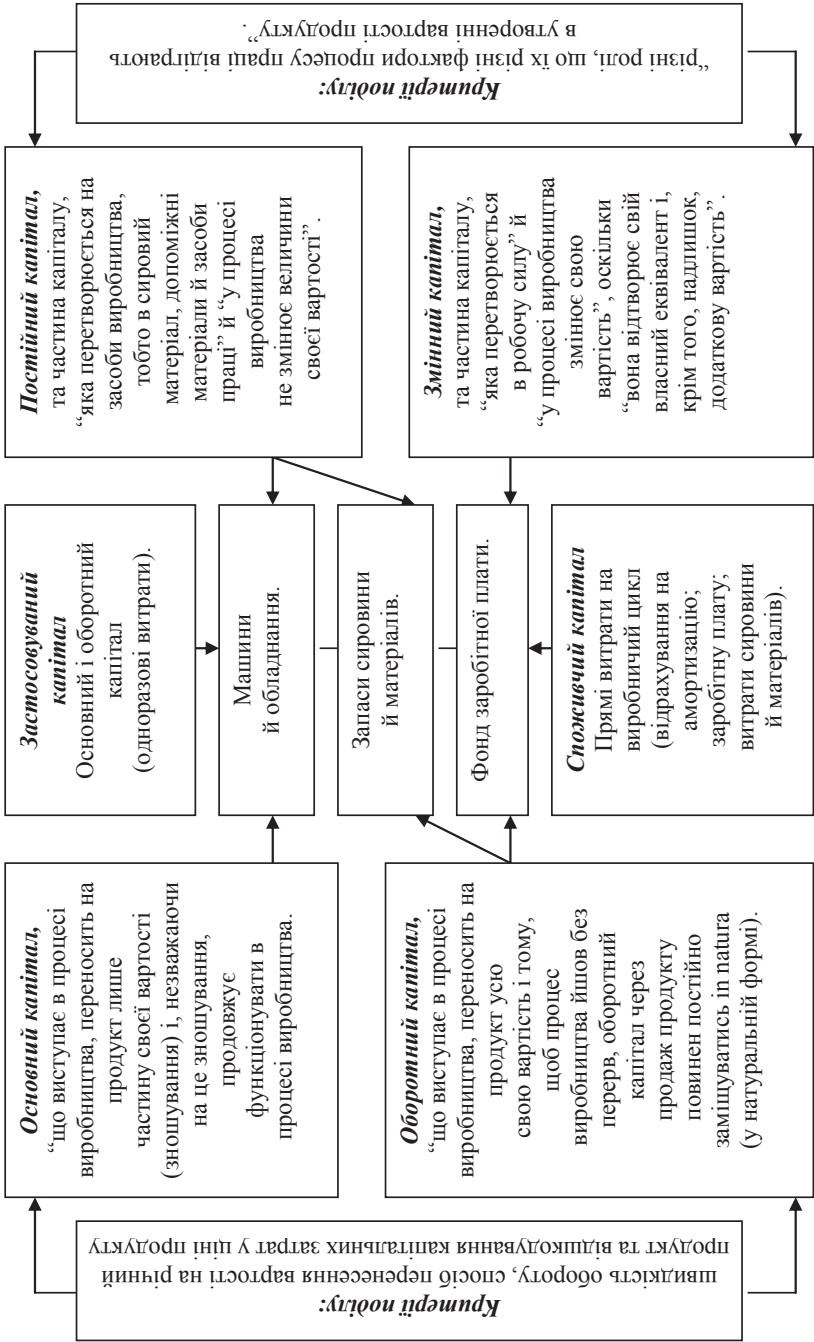
Теоретичні проблеми “Капіталу”

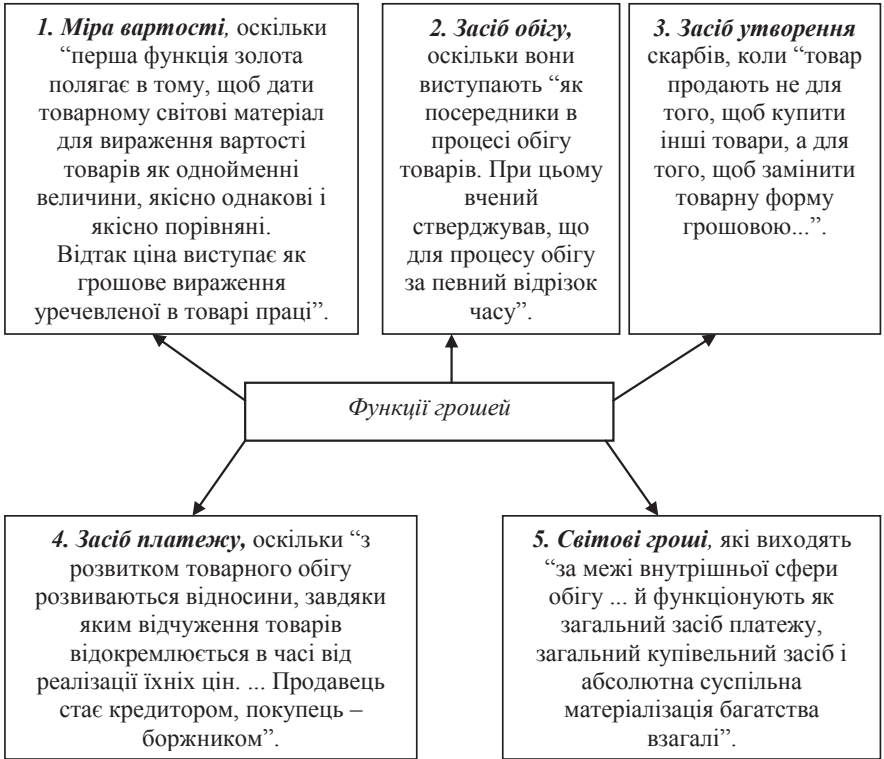
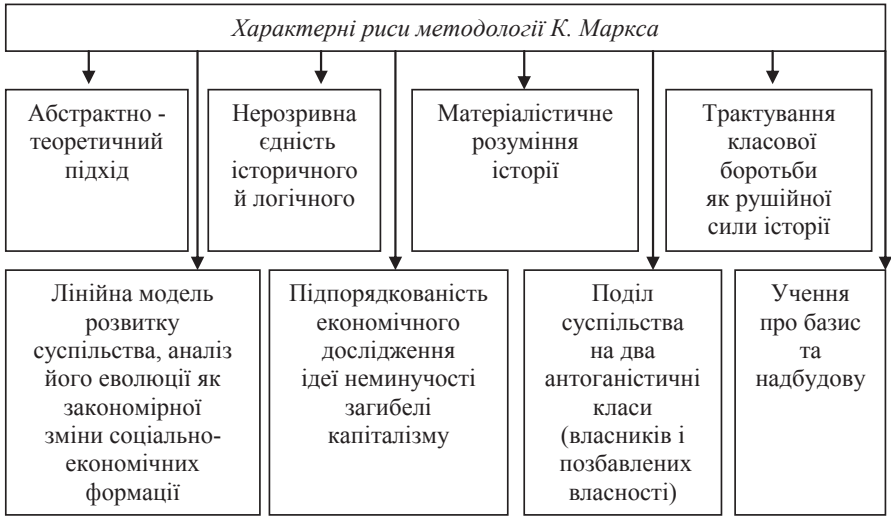
- ✓ У головній праці Карла Маркса “Капітал” основний наголос зроблено на забезпеченість виробництва таким ресурсом, як капітал, хоча він і стверджував, що капітал не створює додаткової вартості. Додаткова вартість створюється робочою силою. Зазвичай це так, але без забезпечення капіталом робоча сила стає непродуктивною та неефективною, а в сучасних умовах господарювання це є найважливішими показниками добробуту. Праця над цим фундаментальним твором тривала *понад п’ятнадцять років*. Її було задумано як критичний огляд поширених у ті часи економічних теорій. Кілька рукописних варіантів “Капіталу” (1857–1865) (“Критика політичної економії”, “До критики політичної економії”, другий та третій попередні варіанти “Капіталу”) у вигляді нарисів та закінчених теоретичних викладок давно були готові до друку, однак Маркс намагався надати цьому твору характеру вичерпної, логічно закінченої теорії. Головною метою дослідження, за словами Маркса, було “відкриття економічного закону руху сучасного суспільства”.
- ✓ Однак вихід у світ одночасно всіх томів “Капіталу” не пощастило забезпечити. Праця тривала надалі, а обсяги опрацьованих матеріалів зростали. Було прийняте рішення про видання першої, у цілому завершеної

частини.

- ✓ На відміну від інших дослідників, процес капіталістичного нагромадження Маркс пов'язує з безперервністю процесу виробництва (відтворенням) і зростанням додаткової вартості. Виокремлюючи два типи відтворення за капіталізму – *просте й розширене*, він показує, що основою розширеного відтворення є додаткова вартість, за рахунок якої капіталіст збільшує кількість засобів виробництва й робочої сили з метою продовження процесу виробництва, але вже на розширеній основі.
- ✓ Аналіз розширеного виробництва дав можливість Марксу зробити висновок, що характерною рисою капіталізму є перетворення законів капіталістичного нагромадження на закони привласнення. Адже розширене відтворення означає постійне відтворення на новій основі права власності капіталіста на додаткову вартість, що зростає завдяки зростанню обсягів виробництва.
- ✓ Четвертий том “Капіталу” – “Теорії додаткової вартості” – вийшов у світ в 1905–1910 рр. за редакцією К. Каутського, якому Енгельс заповів видання цієї праці. Цей том відповідає тій частині “Економічних рукописів 1861–1863 рр.”, у якій Маркс викладає майже двохсотрічну історію пошуків джерел додаткової вартості буржуазною політичною економією. На відміну від “Критики політичної економії” (інша назва “Капіталу”), ця частина є оглядом розвитку теорії й коментарем до спроб проаналізувати механізми руху капіталістичного виробництва.
- ✓ У цій праці розглянуті економічні погляди:
  - Джеймса Стюарта з його систематизацією вчень меркантилістів і зачатками фізіократичної теорії;
  - Вільяма Петті, що започаткував класичну школу;
  - Франсуа Кене з його “Економічною таблицею”;
  - Адама Сміта з аналізом переваг та недоліків його трудової теорії вартості.
- ✓ Особливо докладно Маркс аналізує теорію Давида Рікардо, стверджуючи, що послідовники Рікардо вульгаризували його погляди, прискорюючи тим самим розпад класичної школи політичної економії. *Він критикує погляди* Карла Родбертуса та Томаса Мальтуса, Джеймса Мілля та Джона Мак-Кулоха, котрі, хоч і вважали себе послідовниками Рікардо, переглядали трудову теорію вартості.
- ✓ Четвертий том “Капіталу” був, по суті, першим дослідженням з історії економічної думки. Водночас у ньому розглядалася й низка важливих теоретико-економічних проблем: питання відтворення, криз, продуктивності праці, продуктивної та непродуктивної праці, абсолютної та диференційної ренти, прибутку, ціни виробництва. Саме цей том дає уявлення про велетенський обсяг опрацьованого Марксом матеріалу.

Оборот та кругообіг капіталу за К. Марксом

“Отже, формула для кругообігу грошового капіталу така: $G - T \dots T' - G'$, де крапки означають що процес обігу перерваний, а T' , так само як і G' , означає T і G , збільшене на додаткову вартість”. *Карл Бюхер (1847–1930)*.

Перша стадія

“Капіталіст з'являється на товарному ринку й на ринку праці як покупець; його гроші перетворюються на товар або проходять шлях обігу $G - T'$ ”.

Грошовий капітал

Третя стадія

“Капіталіст повертається на ринок як продавець; його товар перетворюється на гроші, або проходить шлях обігу $T' - G'$ ”.

Товарний капітал

“Кругообіг капіталу, взятий не як окремий акт, а як періодичний процес, називається оборотом капіталу”

Друга стадія

“Продуктивне споживання куплених товарів капіталістом. Він діє як капіталістичний товаровиробник; його капітал здійснює процес виробництва. Результатом є товар більшої вартості, ніж вартість елементів його виробництва”.

Ідейно-теоретичні джерела економічної теорії Маркса

Класична політична економія, насамперед учення Д. Рікардо
К. Маркс прагнув не стільки до продовження та зміцнення учення Д. Рікардо, скільки до побудови власної теоретичної системи, заснованої на виявленні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

Німецька філософія, репрезентована діалектикою Г. Гегеля (1770–1831) та матеріалізмом Л. Фейєрбарха (1804–1872)
Учений досліджував економічні процеси та явища на основі законів діалектики Г. Гегеля (єдності та боротьби протилежностей; взаємного переходу кількісних змін у якісні) і відповідного категоріального апарату (сутність і явище; форма та зміст; випадковість і необхідність).

Французький утопічний соціалізм.

Структура та основний зміст “Капіталу” К. Маркса (том 1)

Рік видання

У 1867 р. вийшов із друку за життя К. Маркса за прямого сприяння й підтримки Ф. Енгельса.

Підзаголовок

Процес виробництва капіталу.

Ключова проблема

Теорія додаткової вартості як основа розвитку й вираження відносин найманої праці й капіталу.

Структура

Основні категорії та поняття

7 відділів, 25 розділів
Відділ 1. “Товар і гроші”
Відділ 2. “Перетворення грошей у капітал”
Відділ 3. “Виробництво додаткової абсолютної вартості”
Відділ 4. “Виробництво відносної додаткової вартості”
Відділ 5. “Виробництво абсолютної та відносної додаткової вартості”
Відділ 6. “Заробітна плата”
Відділ 7. “Процес нагромадження капіталу”

Споживча вартість; мінова вартість; конкретна й абстрактна праця, гроші; функції грошей; товар “робоча сила”; додаткова вартість; абсолютна й відносна додаткова вартість; постійний і змінний капітал; норма експлуатації; заробітна плата; органічна будова капіталу; загальний закон капіталістичного нагромадження; закон нагромадження

Структура та основний зміст “Капіталу” К. Маркса (том 2)

Рік видання

1885 р. був підготовлений до друку Ф. Енгельсом, який виконав заповіт К. Маркса, допрацювавши його рукописи.

Підзаголовок

Процес обігу капіталу.

Ключова проблема

Теорія відтворення як єдність виробництва та обігу індивідуального й суспільного капіталу.

Структура

Основні категорії та поняття

3 відділи, 21 розділ
Відділ 1. “Метаморфози капіталу та їх кругообіг”
Відділ 2. “Оборот капіталу”
Відділ 3. “Відтворення та обіг усього суспільного капіталу”

Капітал; грошова, продуктивна й товарна форми капіталу; оборот капіталу; стадії обороту капіталу кругообіг капіталу; час обігу капіталу; швидкість обороту капіталу; основний і оборотний капітал; два підрозділи суспільного виробництва; схеми простого й розширеного відтворення; економічні кризи

Структура та основний зміст “Капіталу” К. Маркса (том 3)

Рік видання	1894 р. був підготовлений до видання Ф. Енгельсом. Матеріал потребував значного доопрацювання та логічного впорядкування. Енгельс доповнив цей том двома власними статтями “Закон вартості” та “Біржа”.
Підзаголовок	Процес капіталістичного виробництва, узятий у цілому.
Ключова проблема	Теорія “перетворених форм” додаткової вартості: прибутку, процента, торговельного прибутку й земельної ренти.

Структура

Основні категорії та поняття

7 відділів, 52 розділи	
Відділ 1. “Перетворення додаткової вартості в прибуток і норми додаткової вартості в норму прибутку”	Прибуток; норма прибутку; внутрішньогалузева й міжгалузева конкуренція; ціна виробництва; закон тенденції норм прибутку до зниження; торговельний капітал; торговельний прибуток; позичковий капітал; банківський капітал; процент; фіктивний капітал; акціонерні товариства; диференціальна рента I і II, монопольна рента
Відділ 2. “Перетворення прибутку в середній прибуток”	
Відділ 3. “Закон тенденції норми прибутку до зниження”	
Відділ 4. “Перетворення товарного капіталу й грошового капіталу в товарно-торговий капітал “(купецький капітал)”	
Відділ 5. “Поділ прибутку на процент і підприємницький дохід. Капітал, що дає процент”	
Відділ 6. “Перетворення додаткового прибутку в земельну ренту”	
Відділ 7. “Доходи та ні джерела”	

Структура та основний зміст “Капіталу” К. Маркса (том 4)

Рік видання	У 1905–1910 рр. був виданий К. Каутським на основі частини рукопису К. Маркса 1861–1863 рр.
Підзаголовок	Теорії додаткової вартості.
Ключова проблема	Критичний огляд відомих на той час економічних теорій з погляду трактування суті та форми розподілу додаткової вартості.

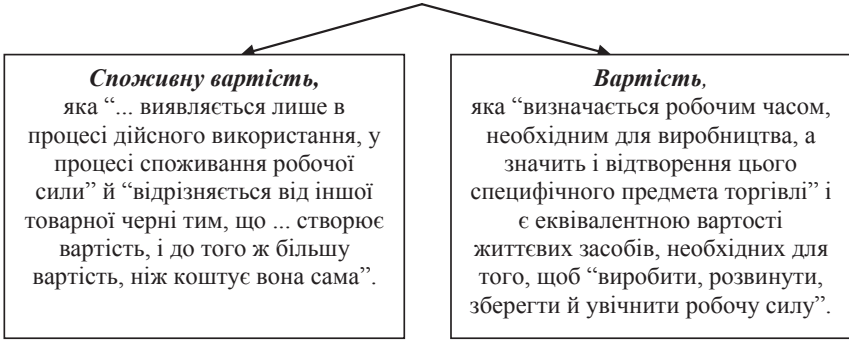
Структура

Основні категорії та поняття

3 частини	
I частина. “Товар і гроші”	Теорія вартості А. Сміта; “догма Сміта”; меркантилісти; фізіократи; економічна таблиця Ф. Кене; теорія вартості й земельної ренти Д. Рікардо; вульгарна й класична політична економія; суспільне відродження; економічні кризи; продуктова й непродуктивна праця; абсолютна й диференціальна рента; прибуток; ціна виробництва
II частина. (7 розділів, додатки)	
III частина. (19 розділів, додатки)	

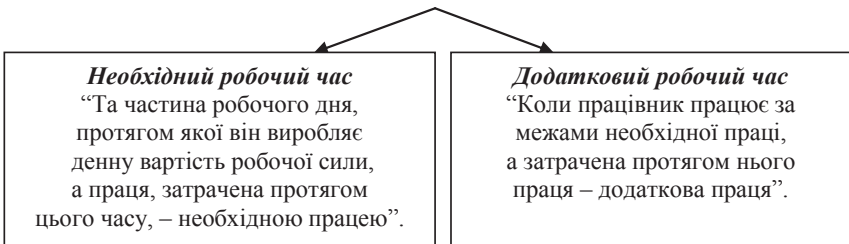
“Під робочою силою, або здатністю до праці, – писав дослідник, – ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особистість людини і які вона пускає кожного разу, коли виробляє які-небудь споживчі вартості”.

Робоча сила має дві властивості:

Різницю між вартістю робочої сили й новою вартістю, створеною робітником, учений назвав додатковою вартістю, визначивши її як специфічну ознаку та основу мету капіталістичного виробництва.

К. Маркс поділив робочий день найманого робітника на дві частини:

$$\text{Норма додаткової вартості} = \frac{\text{Додаткова праця (додатковий продукт)}}{\text{Необхідна праця (необхідний продукт)}} \times 100 \%$$

Норма додаткової вартості є поточним вираженням експлуатації робочої сили капіталом, або робітника капіталістом

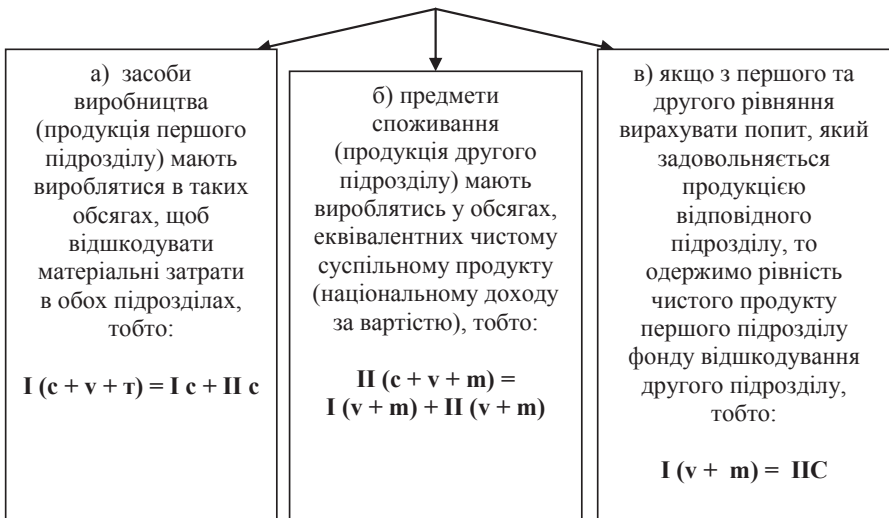
Просте й розширене відтворення

Передумови:

✓ Вартість сукупного суспільного продукту “розпадається на частину вартості, яка представляє постійний капітал, та на частину вартості, додану до продукту всією працею протягом року.

- ✓ Увесь суспільний продукт, а отже, і все суспільне виробництво розпадається на два великі підрозділи:
I – засоби виробництва, тобто товари, що мають таку форму, у якій вони повинні ввійти або, принаймні, можуть увійти в продуктивне споживання;
II – предмети споживання, тобто товари, що мають таку форму, у якій вони входять в індивідуальне споживання класу капіталістів і робітничого класу”.
- ✓ Тотожність ринкових цін та вартостей, що відповідає умовам довгострокової економічної рівноваги за незмінної органічної будови капіталу, постійної величини норми прибутку, відсутності технічного прогресу та коливань споживчих переваг.
- ✓ Ототожнення авансованого капіталу (запасів та потоків капітальних затрат), абстрагування від зовнішньої торгівлі, кредитних відносин. Системи оподаткування.
- ✓ Поділ суспільства на два антагоністичні класи: капіталістів, спонукальним мотивом діяльності яких є привласнення додаткової вартості, і найманих робітників, які повністю витрачають свої доходи на споживання.
- ✓ Розрахунок показників річного продукту на валовій (сума старої та нової вартостей) та чистій (новостворена вартість) основі, виокремлення двох видів споживання: виробничого (у процесі якого створюється нова вартість і зберігається стара вартість, відтак продукт I підрозділу використовується як капітал) і особистого (у процесі якого вартість зникає, відтак продукт II підрозділу використовується як дохід).
- ✓ Подвійна якість елементів, поданих у схемах відтворення: як частини сукупного продукту (пропозиції) і як частини сукупного доходу (попиту).

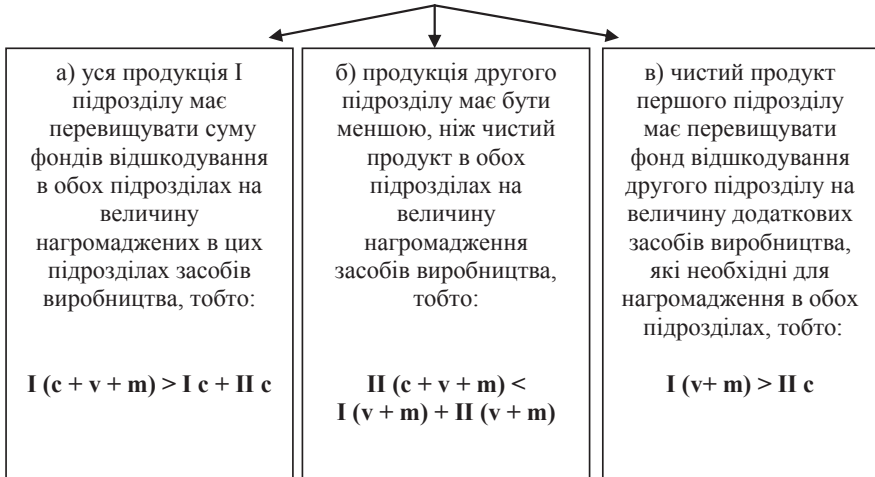
Схема простого відтворення за К. Марксом:

Згідно з аналізом К. Маркса, це і є умова пропорційного обміну між двома підрозділами суспільного виробництва при простому відтворенні.

Схема розширеного відтворення за К. Марксом:

На підставі аналізу розширеного відтворення К. Маркс зробив висновок, що характерною ознакою капіталізму є постійне відтворення на новій основі капіталістичних виробничих відносин, права власності капіталістів на додаткову вартість, що зростає завдяки процесу нагромадження.

Земельна рента

К. Маркс виокремлював диференціальну ренту, яку “дає тільки така земля, на якій індивідуальна ціна виробництва нижча за ціну виробництва, що регулює ринок, завдяки чому виникає додатковий прибуток”. При цьому вчений аналізував диференціальну ренту двох видів:

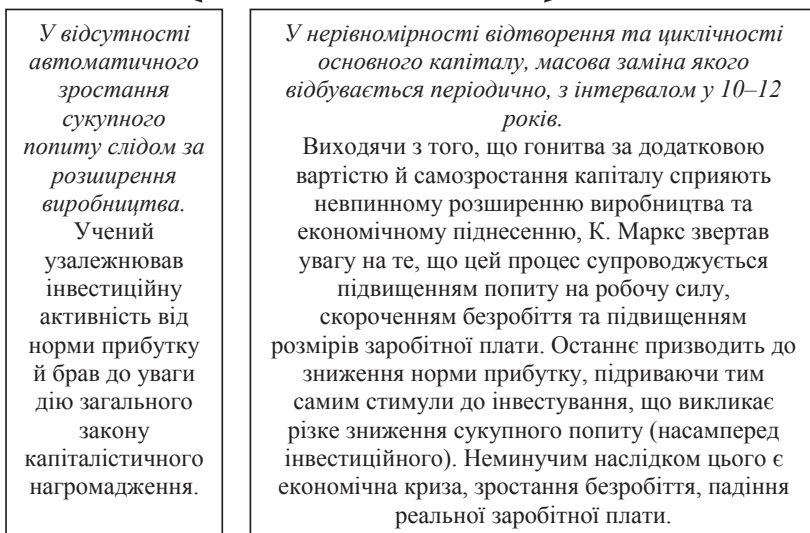
а) **диференціальну ренту I** як “результат різної продуктивності однакових затрат капіталу на рівних земельних площах різної родючості”, що визначається “різницею між продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу землю, що не дає ренти, і продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю”;

б) **диференціальну ренту II**, яка виникає “на базисі різної диференціальної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі”;

в) **абсолютна земельна рента** “– ...рівновеликі капітали в різних сферах виробництва за однакової норми додаткової вартості, або однакової експлуатації праці, виробляють, залежно від різниць середньої будови, різні маси додаткової вартості”.

Абсолютну земельну ренту, на відміну від диференціальної, приносять усі без винятку земельні ділянки.

К. Маркс убачае прычыну еканамічных крыз

Головне, до чого вчений намагався привернути увагу, полягало в тому, що кризи надвиробництва є свідченням внутрішніх суперечностей капіталізму та вичерпання його як носія суспільного прогресу.

Загальні положення про бачення комуністичного суспільства

Комуністичне суспільство пройде у своєму розвитку дві стадії (фази): нижчу – соціалізм і вищу – комунізм.

Спільними рисами обох фаз будуть:

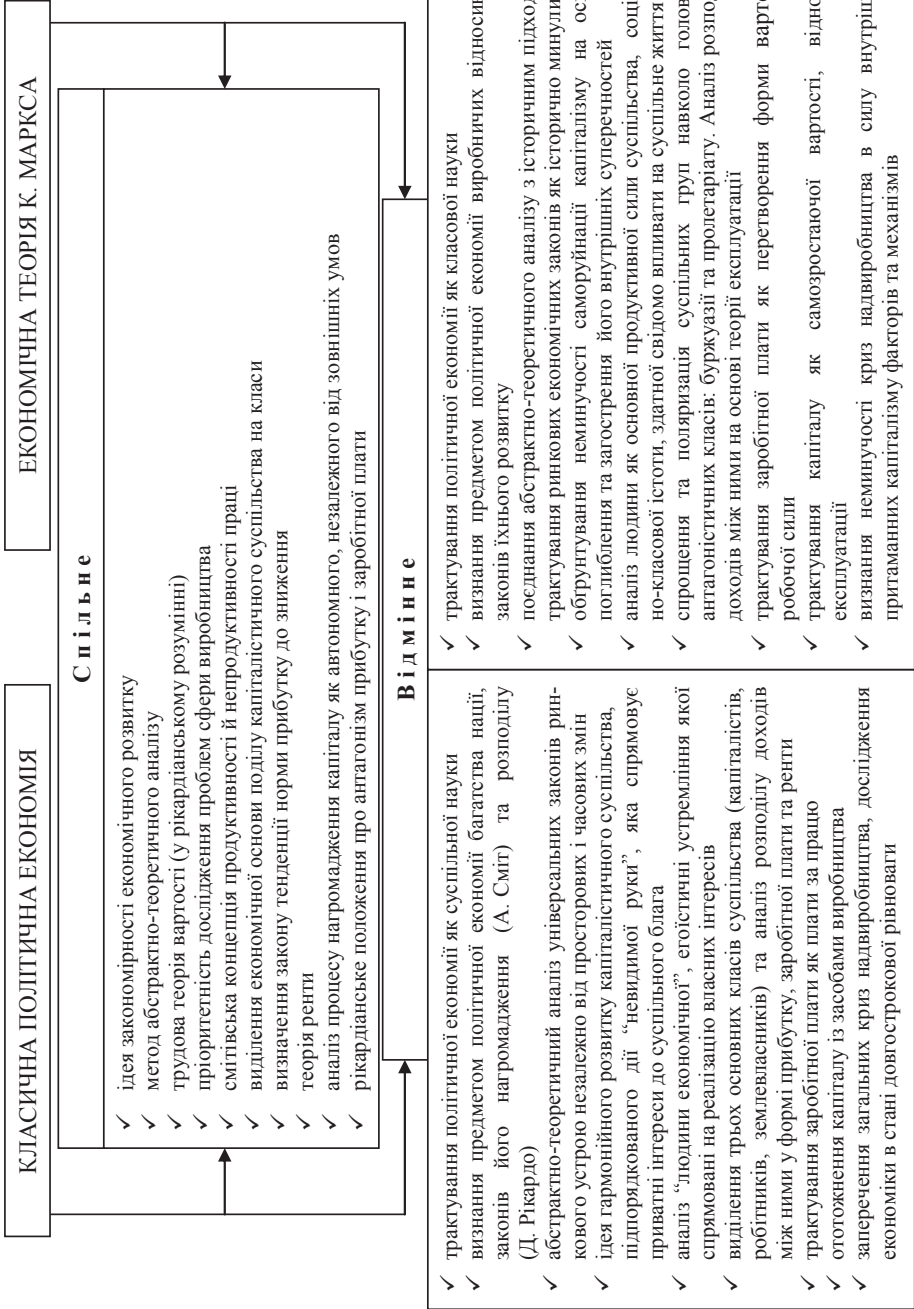
- ✓ утвердження суспільної власності, рівність усіх трудящих щодо засобів виробництва;
- ✓ відсутність товарного виробництва, конкуренції, ринку та грошей;
- ✓ знищення експлуатації, колективізм, планомірне та безкризове ведення господарства тощо.

Для соціалізму характерним буде збереження деяких рис попереднього історичного розвитку (“передісторії”): поділу праці, розподілу за працею, держави (диктатури пролетаріату), яка є виразником інтересів робітничого класу й “сама становить лише перехід до знищення будь-яких класів”. На думку класиків марксизму, на нижчій фазі розвитку комуністичної формації кожен працівник буде одержувати “від суспільства квитанцію про те, що ним надана певна кількість праці (за вирахуванням його праці на користь суспільних фондів), і за цією квитанцією він отримає із суспільних запасів таку кількість предметів споживання, на яку витрачено стільки ж праці”.

Комунізм як вища стадія є “дійсною історією”, яка пов’язана з докорінним перетворенням людського суспільства. “На вищій фазі комуністичного суспільства, – писав К. Маркс, – після того як зникне підпорядкування людини поділу праці, яке поневолею її, коли зникне разом із цим протилежність розумової й фізичної праці; коли праця перестане бути лише засобом для життя, а стане першою необхідністю життя; коли разом з усебічним розвитком індивідів зростуть і продуктивні сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді суспільство зможе написати на своєму прапорі: “Від кожного за здібностями, кожному за потребами”.

Фундаментальна праця, яку К. Маркс задумав тільки як економічне обґрунтування революційної теорії, стала дуже глибоким економічним дослідженням. Маркс спромігся розв’язати ті проблеми, на які вказувала ще класична політекономія, але вирішити їх із позицій теорії трудової вартості не змогла. У “Капіталі” він відобразив діалектику розвитку капіталістичного суспільства, проаналізував усебічно все суттєве в економічних явищах та формах їхнього прояву, указав на генетичну спадковість цих форм. Маркс шукав і зміг дати визначення причин порушення економічної рівноваги та суперечностей у розвитку капіталізму, спираючись на теоретико-економічні аргументи, і тим самим продемонстрував можливість економічної теорії.

У наш час, думки та теорії Карла Маркса допомагають у поглибленому вивченні економіки. Його ім’я на довгі віки закарбується в історії економіки та пам’яті багатьох відомих економістів усього світу!

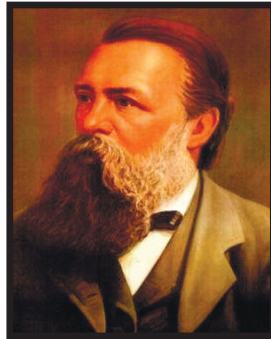

Фрідріх Енгельс (1820–1895)

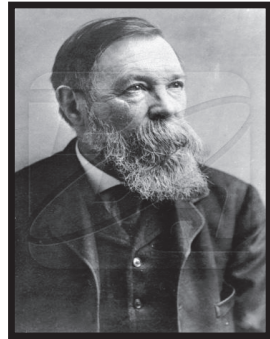
Видатний німецький промисловець, політичний та військовий діяч, організатор міжнародного соціалістичного руху (на фото: у різні роки життя).

1845 р.

1886 р.

1888 р.

Біографічна довідка

- ✓ Народився в Бремені в сім'ї фабриканта. Не закінчивши гімназії, у 1838 р. був змушений працювати в Бременському торговому домі, але постійно займався самоосвітою.
- ✓ З 1839 р. його статті з проблем робітничого класу друкує журнал “Телеграф”.
- ✓ З 1841 р. Енгельс відбував військову службу в Берліні й там присєднався до лівогегельянців. Однак уже 1842 р. порвав з ними, вважаючи, що політичного реформаторства недостатньо для перебудови суспільства, необхідна соціальна революція.
- ✓ Починає активну літературну діяльність у “Рейнській газеті”, хоча на той час уже живе в Манчестері й працює в торговому домі свого батька.
- ✓ У 1843 р. пруський уряд закриває “Рейнську газету”. Він виїздить до Парижа, де разом з Арнольдом Руге засновує новий журнал “Німецько-французький щорічник”. У світ вийшов лише один номер щорічника (1844). У ньому були викладені погляди Енгельса на державу, право, релігію. Водночас Енгельс бере участь у роботі революційних груп у Парижі.

Енгельс був сучасником і свідком утвердження капіталістичних відносин, а отже, формування марксистського економічного вчення відбувалося тоді, коли поступальний розвиток капіталізму зазнав перших глибоких криз. Цей процес супроводжувався загостренням суспільних суперечностей, проявом яких були заворушення, повстання, соціальні потрясіння.

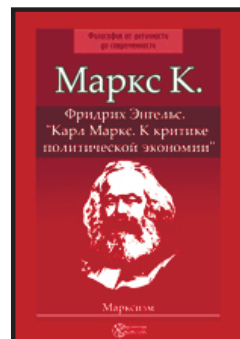
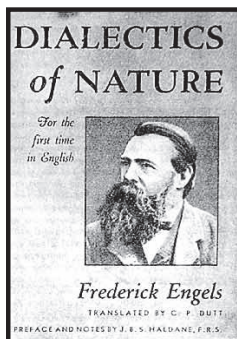
Ф. Енгельс є одним із засновників матеріалістичного розуміння історії. Він у систематизованій формі виклав ідеї марксизму, показав його головні риси й складові. Працюючи над суспільно-економічними формаціями, розкрив ряд особливостей економічного устрою країн. Приділяв багато уваги питанню відношення економічного базису, політичної та ідеологічної надбудови. До результатів його самостійної діяльності належать: учення про діалектичні

закономірності в природі, діалектико-матеріалістичне вчення про армію та військову справу.

Ф. Енгельс намагався довести, що *не існує суперечності між теоріями вартості та ціни*. Він стверджував, що III том є не наслідком еволюції поглядів Маркса під впливом змін, що відбулися в економіці, а лише дослідженням форм прояву суттєвих економічних відносин.

<p><i>Головні ідеї Маркса та Енгельса</i></p>	<p>1. Суспільний поділ праці призводить до прискорення прогресу продуктивних сил і, як наслідок, до формування відповідних виробничих відносин.</p> <p>2. Суперечності між рівнями розвитку є джерелом руху суспільства: коли вони досягають апогею, то можуть бути вирішені тільки революційним перетворенням суспільства.</p> <p>3. Капіталістичне суспільство будує свій добробут на зuboжінні робітничого класу й тим самим підштовхує його до боротьби.</p> <p>4. Маркс та Енгельс поставили собі за мету обґрунтувати власні революційні погляди за допомогою економіко-теоретичного дослідження закономірностей розвитку суспільства.</p> <p>Спільною рисою ранніх наукових праць Маркса та Енгельса було намагання поєднати нове філософське бачення світу із соціальною теорією, довести необхідність зміни суспільного ладу.</p> <p>У вступі до “Критики гегелівської філософії права” Маркс пише, що актуальність теорії зумовлюється потребою в ній суспільства й що ця теорія може перетворитись на грізну силу, як тільки вона оволодіє масами. Ця теза стала визначальною для подальшого творчого пошуку.</p>
<p><i>Уявлення про людину</i></p>	<p>Класики, особливо Давид Рікардо, дотримувалися думки, що власники праці й капіталу – землевласник, капіталіст та найманий робітник – змагаються один з одним за більшу частку кінцевого продукту. Відповідно теорія розподілу кінцевого продукту часто була центральною в їхньому економічному вченні.</p> <p>Саме цей підхід Маркс і Енгельс поклали в основу економічної теорії. Боротьба між двома класами – власниками й найманими робітниками, позбавленими власності, розглядалася ними як одна із засадних характеристик суспільного розвитку. Отже, вони розглядали людину не як вільну економічну індивідуальність, а як соціально-класову істоту, основну продуктивну силу суспільства, що є центром суспільних процесів і сама може впливати на них.</p>
<p><i>Класовий поділ суспільства</i></p>	<p>Поділ суспільства на класи є історичним процесом, який пов’язаний із розвитком відносин власності, зростанням</p>

	продуктивності праці, її суспільним поділом.
<i>Соціалізм</i>	Соціалізм характеризується відсутністю поділу суспільства на класи та відмиранням держави. Держава – диктатура панівного класу. Насильство лише захищає експлуатацію, а не створює її. Енгельс виправдовував насильство, що може відіграти важливу роль у створенні нового суспільства.
<i>Енгельс уважав, що варварство – нижчий ступінь</i>	З епохи варварства починається розбіжності в темпах розвитку народів у зв'язку з відмінностями кліматичних умов на різних територіях їх мешкання. “Характерним моментом періоду варварства є приручення й розведення домашніх тварин і обробіток рослин”. А цивілізація – “період оволодіння подальшою обробкою продуктів природи, період промисловості у власному сенсі цього слова й мистецтва”.
<i>Книга “Анти-Дюрінг”</i>	У ній Енгельс визначає сам предмет політекономії, за яким “політична економія в найширшому розумінні є наукою про закони, що керують виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві”.
<i>Акціонерний капітал</i>	Дає розгорнуту характеристику всіх фаз капіталістичного циклу, показує, що усупільнення процесу праці з появою акціонерного капіталу сприяє вирішенню проблеми кризовості капіталістичного виробництва.
<i>Державне регулювання</i>	З виникненням нового економічного явища, зумовленого розвитком продуктивних сил суспільства, відбуваються зміни у виробництві та обігу, знову на перший план виступає проблема протекціонізму в міжнародній торговій політиці, а отже, проблема втручання держави в сферу економічної діяльності.

Праці Ф. Енгельса

Потреби за Ф. Енгельсом

1. Влада
2. Повага

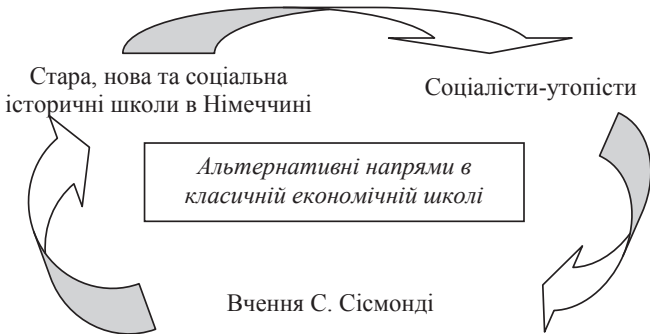
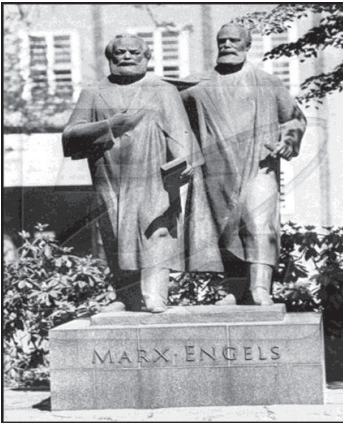
3. Безпека

4. Фізіологічні потреби

Зв'язок між потребами

Пам'ятники на честь К. Маркса та Ф. Енгельса

Альтернативні напрями в класичній економічній школі

✓ Під впливом промислового перевороту, який у першій половині XIX ст. охопив багато європейських країн, виникли різноманітні критичні напрями

основоположних позицій учення А. Сміта. Цю критику можна співвіднести, як зазначає Я. С. Ядгаров, з трьома напрямками економічної думки, альтернативними класичній школі: економічний романтизм, утопічний соціалізм, німецька історична школа (соціально-історичний напрямок).

- ✓ Найбільш яскравими представниками цих напрямків є:
  - С. Сімонді, П. Прудон як провідники, за характеристикою В. І. Леніна, економічного романтизму;
  - соціалісти-утопісти Р. Оуен в Англії та К. Сен-Сімон і Ш. Фур'є у Франції;
  - представники історичної школи Німеччини А. Мюллер і Ф. Ліст як теоретичні попередники цього напрямку економічної думки;
  - Р. Рошер, Б. Гільдебранд і К. Кніс як основні засновники “Старої історичної школи” періоду 40–60-х років XIX ст.;
  - Л. Брентано, Г. Шмоллер, К. Бюхер як основні представники “Нової історичної школи” 70–90-х років XIX ст.;
  - Р. Штаммер, Р. Штольдман, А. Амон, К. Діль, Ф. Петрі, Ф. Опенгеймер, О. Шпан – представники соціальної школи початку XX ст.;
  - В. Зомбарт, М. Вебер, А. Шпітоф як основні засновники “Найновішої історичної школи” першої третини XX ст.
- ✓ Представники цих критичних напрямів класичного вчення виступали проти абсолютизації класиками принципів економічного лібералізму, пропонуючи інші, ніж у класиків, моделі соціально-економічного устрою суспільства.

Учення С. Сімонді

- ✓ Певним етапом у розвитку світової економічної думки стало економічне вчення швейцарського економіста й історика Жана Шарля Леонара Сімонда де Сімонді (1773–1842). Основна його праця – “Нові засади політичної економії” (1819).
- ✓ Сімонді визначає вартість товару працею, необхідним часом на виробництво товару, затраченим за середніх умов.
- ✓ Сімонді критикує економічний механізм капіталістичного суспільства, виступає проти вільної конкуренції, за дрібнотоварне виробництво й за державне регулювання економіки. Політекономія, за Сімонді, повинна бути моральною наукою й ураховувати почуття, потреби та пристрасті людей.

Соціалісти-утопісти

- ✓ Ще в кінці XVIII – на початку XIX ст. соціалісти-утопісти висунули ідею створення безкласового справедливого суспільства: Анрі Клод Сен-Сімон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837) з Франції та Роберт Оуен (1771–1858) з Великобританії.
- ✓ Вони виступили з критикою капіталізму, вимогою відміни приватної власності, справедливого (на їхній погляд) розподілу й споживання, установлення справедливої соціальної системи. Цю систему Сен-Сімон називав індустріалізмом, Фур'є – гармонією, Оуен – комунізмом.

Стара, нова та соціальна історичні школи в Німеччині

- ✓ У 40–50-х роках XIX ст. з економічним ученням виступили Фрідріх Ліст

(1789–1846) та представники старої історичної школи в Німеччині, основоположниками якої були В. Рошер (1817–1894), Б. Гільдебранд (1812–1878) і К. Кніс (1821–1898). Основні їхні роботи – “Національна система політичної економії” (1841) Ф. Ліста, “Короткі основи курсу політичної економії з точки зору історичного методу” (1843) В. Рошера, “Політична економія теперішнього та майбутнього” (1848) Б. Гільдебранда, “Політична економія з точки зору історичного методу” (1853) К. Кніса.

- ✓ Ці вчені виступили проти космополітичної (за словами Ліста) політичної економії Рікардо, не сприймаючи ідеї вічних природних законів господарства. Вони стверджували, що економіка окремих країн розвивається за власними законами, спираючись на почуття патріотизму, яке є більш щедрим, ніж егоїстичний індивідуалізм, та більш твердим і визначеним, ніж невизначений і в'ялий космополітизм, що сприяє міцності держави.
- ✓ Представники старої школи відстоювали підвалини капіталізму: приватну власність, поділ суспільства на капіталістів і робітників. Законним вважали лише еволюційний шлях розвитку, революційні ж перевороти вважались найбільшим нещастям, важкою й часто смертельною хворобою народного життя.
- ✓ З точки зору змісту економічних категорій школа не мала нових поглядів. Так, Рошер підтримував теорію трьох факторів виробництва. Сея й зводив вартість товару до його корисності. Підтримував він і теорію утримання Сеніора.
- ✓ За Шмоллером, узагальнення Маркса становлять не більш як абстрактні поняття й загальні історико-філософські образи, а сам Маркс – це тип спекулятивного, книжного вченого, без знання світу й людини.
- ✓ Ліберальне ж реформістське крило цієї школи уособлював Брентано, який мав на меті становлення класового миру, головним фактором якого вважав профспілковий рух. Цей напрям виявився більш близьким, більш пізнім реформістським напрямом, соціальної школи, інституціоналізму, а згодом – і принципам державно-монополістичного регулювання рузвельтівського типу.
- ✓ Представники соціальної школи в Німеччині зробили спробу створити економічну теорію, в основі якої лежав би етико-правовий підхід до економічних явищ. Шмоллер рекомендує економічній науці “етичний принцип”, стверджуючи, що господарське життя визначається, крім природних і технічних, також моральними факторами. Група Шмоллера з її консервативністю поглядів сприяла економічним програмам правого, з даниною націоналізму, напрямом.
Трактування вартості більшістю представників соціальної школи спиралось на теорію цінності, причиною якої є корисність. На утворення цінності впливають праця та інші фактори виробництва.

4.9. Історична школа

Історична школа, що виникла в Німеччині, у своєму розвитку пройшла два етапи:

I. “Старої” історичної школи (40–60-і рр. XIX ст.).

П. “Молодої” історичної школи (70–90-і рр. XIX ст.).

Німецька історична школа мала значний успіх і в інших країнах. Поява нового напрямку в політичній економії саме в Німеччині пов’язана з умовами, які склалися на межі XVIII–XIX ст., серед них:

- ✓ економічна відсталість країни, нерозвиненість ринкових відносин і залишки феодальних пережитків;
- ✓ територіально-економічна роздробленість країни, відсутність єдиного внутрішнього ринку та зовнішніх джерел нагромадження капіталу;
- ✓ панування на німецьких ринках товарів з індустріально більш розвинених країн;
- ✓ страх перед революційними заворушеннями;
- ✓ неприйняття принципів класичної політичної економії, спрямованих на свободу підприємництва та вільної торгівлі та ін.

Історичний метод дослідження запропонували попередники історичної школи – німецькі вчені Адам Мюллер і Фрідріх Ліст. Вони проповідували національну замкненість і автаркію (відрубність), виступали проти міжнародного поділу праці.

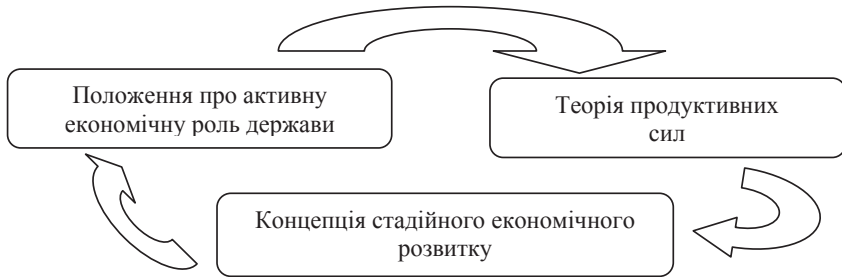
Особливий вплив на формування історичної школи справили ідеї **Фрідріха Ліста** (1789–1846) – німецького економіста, з 1817 р. – професора університету, після еміграції в США в 1832 р. повернувся на батьківщину американський консул. Основна його праця – “Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика й німецький митний союз” (1841). У ній він виступив із різкою критикою класичної політичної економії, виокремивши три її істотних недоліки:

- ✓ “химерний космополізм” – ігнорування специфічних національних інтересів;
- ✓ “мертвий матеріалізм” – винятковий інтерес до мінових вартостей і ігнорування продуктивних сил;
- ✓ “дезорганізуючий індивідуалізм”, здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

Провідна ідея твору “Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика й німецький митний союз”:

- ✓ заклик до економічного об’єднання країни, роздробленої в той період на багато дрібних самостійних держав;
- ✓ маючи великий життєвий досвід і знаючи становище в інших державах, Лист насамперед цікавився організацією й системою зовнішньоекономічних зв’язків як засобом підтримки та захисту молодій німецькій промисловості.

Основні положення, висунуті Ф. Лістом у “Національній системі...”

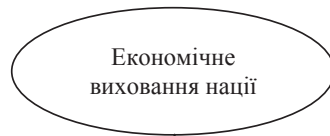

Він започаткував теорію національних продуктивних сил, згідно з якою до продуктивних сил нації належать:

- ✓ моральні та фізичні сили людини;
- ✓ громадські та політичні заклади;
- ✓ природні ресурси країни;
- ✓ матеріальний капітал (сільськогосподарський, мануфактурний, торговельний).

Об'єднати, цивілізувати нації, забезпечити їхнє існування та стійкість.

Необхідно підтримувати мануфактуру, поки вона не зміцніє й не перестане боятися іноземної конкуренції.

Стадії економічного розвитку за Ф. Лістом:

- ✓ етап дикості;
- ✓ пастушачий побут;
- ✓ землеробський, землеробський-мануфактурний етап;
- ✓ етап, на якому пропорційно розвинені сільське господарство, промисловість і торгівля (“землеробсько-мануфактурний і комерційні етапи”).

Ліст доводив також необхідність активної економічної ролі держави та політики “виховного протекціонізму”. На думку вченого, для країн, які перебувають на III та V стадіях розвитку, доцільною є національна економічна політика вільної торгівлі, яка дає змогу найповніше реалізувати національні економічні інтереси. Водночас для держав, які перебувають на IV стадії (на думку Ліста, це Німеччина, США), украй важливою є політика протекціонізму, спрямована на захист ще не зміцненої національної промисловості. Ліст писав, що за допомогою протекціонізму держава здійснює “індивідуальне виховання нації” на шляху до вищої стадії розвитку; протекціонізм “розвиває та зміцнює

національні продуктивні сили”, а свобода міжнародної торгівлі “буде корисною, коли всі держави досягнуть однакової стадії економічного розвитку”.

Заслуги Ф. Ліста

- ✓ Зовнішньоторговельна політика має відповідати загальній економічній політиці.
- ✓ Обґрунтував і конкретизував ряд нових, принципово важливих положень.
- ✓ Загальні принципи класичної школи Лист перевів на мову національної політичної економіки.
- ✓ Державна влада погоджує й спрямовує зусилля окремих ланок національного господарства в довгострокових корінних інтересах нації.
- ✓ Показав вплив політичної єдності й державного управління на економічний розвиток, на прогрес національного виробництва й примноження національного багатства.

Засновники старої історичної школи Вільгельм Рошер (1817–1894), Бруно Гільдебрандт (1812–1878) та Карл Кніс (1821–1898):

– відтворювали ідею історичного підходу до економіки

– обґрунтували врахування конкретних історичних і соціокультурних факторів при аналізі економічних систем

– обґрунтували необхідність відбиття в економічній теорії особливостей національних господарств

“Нова” історична школа

Густав Шмоллер (1838–1917) – засновник “нової” історичної школи та лідер консервативного напрямку, видатний німецький економіст.

Свої економічні погляди він виклав у працях “Народне господарство, наука про народне господарство та її методи” (1897) та “Основи загального вчення про народне господарство” (1872). На його думку, політична економія повинна налагодити міцні наукові зв’язки з етикою, історією, соціологією.

Виділяв 3 сфери діяльності в економічній практиці:

- приватне господарство (панує потужний інтерес);
- державне господарство (громадський інтерес, заснований на принципі примусовості);
- харитативне господарство (моральні мотиви, благодійність).

Соціальним ідеалом Шмоллера була юнкерська держава з “просвіченою монархією”, якій належить вирішальна роль в економіці. Лише “сильна рука” державного управління може навести порядок в економіці, досягти “класового миру”, уважали консерватори.

Лідером буржуазно-ліберальної течії “нової” історичної школи був активний діяч “Спілки соціальної політики” **Луїо Брентано** (1844–1931), який головним засобом досягнення “класового миру” між працею й капіталом проголошував не державу, а професійні спілки. Ці його ідеї знайшли відображення в працях:

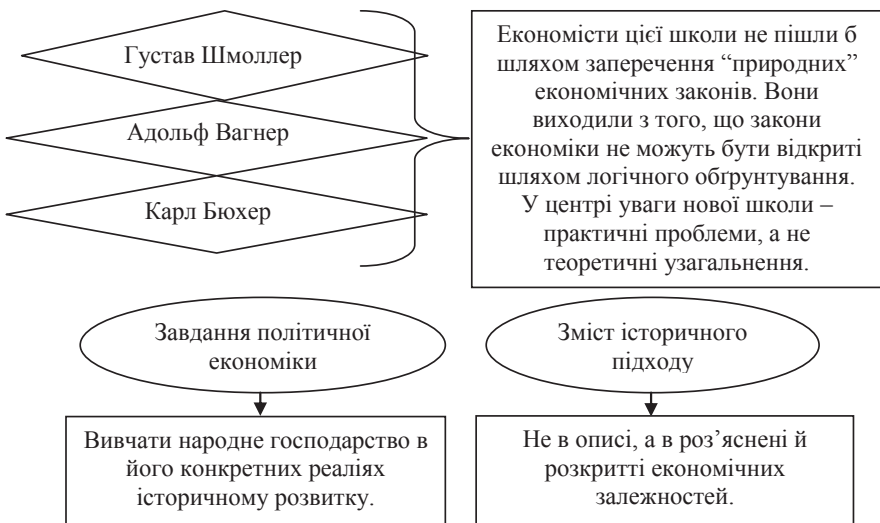
- “Сучасні робітничі гільдії” (1871–1872);
- “Про відношення заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці” (1877);
- “Класична політична економія” (1888);
- “Етика і народне господарство в історії” (1894) та ін.

Брентано вихваляв “стійкість дрібного селянського господарства”, вважаючи, що великі аграрні господарства мають певні переваги лише в зерновому виробництві. В інших галузях сільського господарства дрібне господарство більш вигідне й перспективне. Брентано був переконаним прихильником закону спадаючої родючості ґрунту. Він уважав, що цей закон абсолютний і має силу для будь-якого виду сільськогосподарської діяльності.

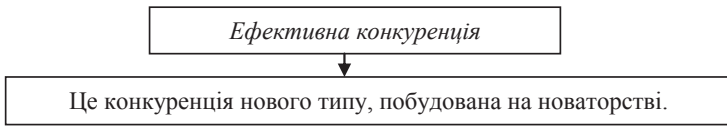
Карл Бюхер (1847–1930) представник історичної школи, автор книги “Піднесення національної економіки” (1893), у якій досліджував стадії соціально-економічного розвитку людства, аналізував зростання національної економіки, розвиток міст, а особливу увагу приділяв відносинам, які склалися між виробником і споживачем.

З позиції мінової концепції та ігнорування вирішальної ролі сфери виробництва Бюхер поділив економічну історію людства на три стадії:

- домашнє (натуральне, самодостатнє) господарство;
- міське (ремісничє, простє, товарнє) господарство;
- народнє (ринковє) господарство.

Йозеф Шумпетер (1883–1950) – австро-американський економіст, який увів у практику поняття “інновація”.

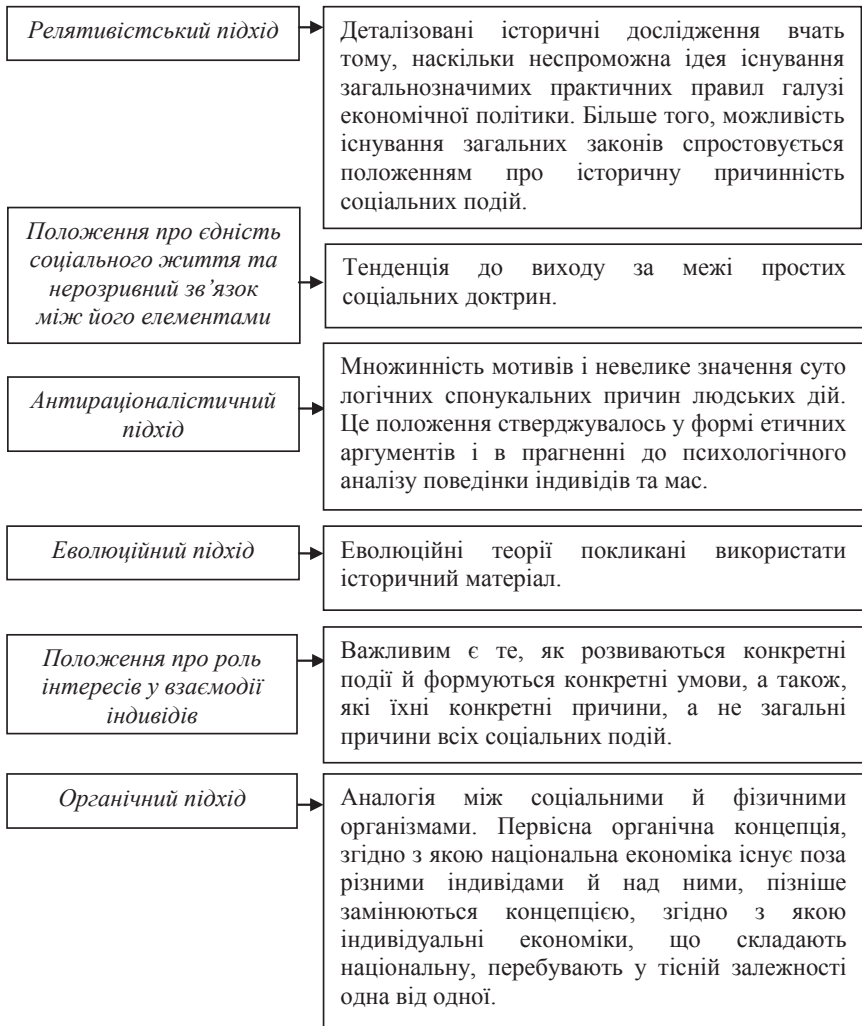

Шумпетер вводить поняття “конкуренція нововведень” як могутній засіб збільшення росту прибутку.

Нововведення, яке є основою економічного розвитку, має циклічний характер. “Будь-яка успішна інновація веде до монополії, а будь-яка монополія сприяє інновації”. Й. А. Шумпетер виділив шість пунктів, у яких відбиті найбільш суттєві підходи:

1. Релятивістський підхід.
2. Положення про єдність соціального життя й нерозривний зв'язок між його елементами.
3. Антираціоналістичний підхід.
4. Еволюційний підхід.
5. Положення про роль інтересів у взаємодії індивідів.
6. Органічний підхід.

Економісти історичної школи не можуть претендувати на поглиблену теоретичну розробку концептуальних положень, висунутих класиками. Але вони розширили й конкретизували тематику політичної економії. Ці вчені започаткували початок народження економічної соціології, обґрунтувавши єдність соціальних і економічних відносин, тісний зв'язок між ними. Праці "істориків" виявили необхідність розвитку системи економічних знань; показали значення статистичних факторів, історії економічного життя; детально обґрунтували роль економічної організації, значення правових нормативів.

МОДУЛЬ II. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ІЗ 70-ТИХ РОКІВ ХІХ СТ. – ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ТЕМА 5. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ЕТАПІ МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ (70-ТІ РОКИ ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

5.1. Нові тенденції в розвитку господарств. Структурні зміни в економіці провідних держав світу

- ✓ Промисловий переворот, як обґрунтовується економічною наукою, являє собою перехід від ручного до великого фабрично-заводського виробництва. Завершився промисловий переворот у розвинутих країнах вступом у добу індустріалізації. Вона відбувалася на основі науково-технічної революції (НТР), тобто революції в науці, техніці, технології, і призвела до значних структурних змін в економіці тих країн, які запроваджували досягнення НТП.
- ✓ *Структурні зміни в національних господарствах окремих країн проявилися в такому:*
  - виникнення нових галузей виробництва;
  - модернізація старих галузей;
  - збільшення частки промислових підприємств у виробництві валового національного продукту й національного доходу;
  - забезпечення переваг промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою;
  - перемога машинного виробництва в усіх галузях господарства.
- ✓ Крім того, під час індустріалізації відбувалася концентрація виробництва та капітальні зміни в організації й управлінні виробництвом: виникають монополії, акціонерні товариства. Завершується наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формування світового ринку, водночас поглиблюється нерівномірність у розвитку окремих країн, загострюються міждержавні суперечності. Тобто процеси індустріалізації, які називають новою промисловою революцією, новим промисловим переворотом, мали великий вплив на всі аспекти життя людства, поклали початок сучасному промислому виробництву.

*Економічне
піднесення
США та
Німеччини*

- ✓ *Прискорений розвиток США пояснюється низкою факторів: політичних, соціальних, економічних, географічних, природних. Особливо важливими серед них були:*
  - запровадження досягнень НТР, викликане постійною нестачею робочої сили;
  - запізнення промислового перевороту (застарілого обладнання практично не було), що сприяло використанню найновіших досягнень техніки;
  - формування широкого внутрішнього ринку США (після закінчення громадянської війни);
  - розширення географічної спеціалізації;

- збільшення припливу емігрантів (населення США в XIX ст. зросло в 14 разів, у той час як у Європі – удвічі).
- ✓ *Економічному зростанню сприяла й зовнішня політика США:*
- високі митні тарифи на ввезення готової продукції, повна свобода для ввезення іноземних капіталів, яка підтримувалася високою нормою прибутків. Це приваблювало європейські капітали (насамперед англійські);
- Сполучені Штати Америки розширювали свої володіння. У 1867 р. відбулася купівля в Росії Аляски, згодом анексовано Гавайські острови. Колоніями США стали Куба, Гуам, Пуерто-Рико, Філіппіни, частина островів Самоа. Водночас посилюється економічно-торговельна експансія в країни Латинської Америки.
- ✓ Усе це сприяло значному зростанню економіки США. Національний доход з 1870 по 1913 рр. зріс у 5 разів, а національне багатство – майже в 7 разів. Найвищими темпами зростало промислове виробництво. Частка промисловості й будівництва напередодні Першої світової війни становила 75% сукупного суспільного продукту. Відбулися кардинальні зміни в галузевій структурі промисловості: значно збільшилася частка важкої промисловості, яка розвивалася надзвичайно високими темпами.
- ✓ Легка та харчова галузі промисловості поступово переходять на виробництво стандартизованої продукції (в інших країнах світу цього ще не було).
- ✓ У США вперше з'явилося *масове серійне виробництво*, що сприяло вдосконаленню його організації та підвищенню продуктивності праці (поточний, конвеєрний метод на автозаводі Г. Форда в 1913 р.). Усе це сприяло *виникненню великих підприємств*, згодом монополій, у яких удосконалювалася організація праці, управління. Одночасно монополії почали зосереджувати у своїх руках велику економічну владу, що змусило уряд США приймати антимонопольні закони, втручатися в економічні процеси.
- ✓ Індустріалізація кінця XIX – початку XX ст. вивела **Німеччину** на друге місце у світі та на перше місце в Європі, випередивши Англію та Францію.
- ✓ *Головними причинами економічного піднесення Німеччини в цей період були:*
  - перемога Пруссії над Францією у війні 1870–1871 рр., унаслідок якої стало можливим об'єднання Німеччини в єдину державу, консолідація німецької держави;
  - ліквідація феодальної роздробленості країни та митних кордонів;
  - формування єдиної грошово-фінансової системи;

	<ul style="list-style-type: none"> – прийняття загальнодержавної системи мір і ваги, залізничного й поштового права. ✓ Економічному зростанню Німеччини сприяли й наслідки франко-пруської війни: перемога над Францією, анексія промислово розвинутих провінцій Ельзасу й Лотарингії, багатих на залізну руду та вугілля, контрибуція в розмірі 5 млрд франків золотом. Це дало можливість різко збільшити інвестиції в промисловість, що сприяло появі нових фабрик, заводів, залізниць. ✓ Одночасно запроваджувалися найновіші науково-технічні досягнення, Німеччина сама стала батьківщиною багатьох важливих винаходів (електромотор, динамо-машина, дизель, бензиновий двигун, добрива, хімічні барвники та ін.). ✓ Особливістю індустріалізації в Німеччині було те, що <i>прискорений розвиток промисловості</i>, особливо важкої, був спрямований у мілітарне русло. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили зростання галузей важкої індустрії. ✓ Процеси індустріалізації змінювали структуру господарства країни – в економічній системі <i>почала домінувати промисловість</i>. Німеччина напередодні Першої світової війни стала індустріально-аграрною державою. Частка населення, зайнятого в промисловості, становили майже 50 % від загального числа працюючих. Темпи економічного зростання були найвищими в Європі.
<p><i>Основні причини промислового відставання Англії та Франції</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Історики виокремлюють такі причини відставання Англії в цей період:</i> <ul style="list-style-type: none"> – Англія, маючи найбільші у світі колоніальні володіння, вивозила туди капітал, що суттєво знижувало капіталовкладення в економіку країни й негативно впливало на темпи економічного зростання; – поступове фізичне й моральне старіння виробничої бази британської промисловості, оскільки Англія раніше за інші країни здійснила промисловий переворот, тоді як США й Німеччина встановлювали на промислових підприємствах нову сучасну техніку; – слабка енергозабезпеченість країни, недооцінка значення електричної енергії, повільний розвиток нових галузей виробництва. ✓ Виходячи із цього, об'єктивною необхідністю подальшого розвитку Англії була технічна модернізація промисловості й зміна на цій основі структури економіки. Але ці процеси в період, що розглядається, відбувалися мляво. ✓ Поступово поряд із традиційними галузями (видобуток вугілля, виплавка чавуну, переробка бавовни) почали порівняно високими темпами розвиватися такі галузі важкої

промисловості, як сталеплавильна, електротехнічна, хімічна. Кошти для їх модернізації Англія одержувала від міжнародної торгівлі та пограбування колоній (на початок ХХ ст. її колонії в 100 разів перевищували розміри метрополії).

✓ Упродовж майже всього ХІХ ст. Франція займала друге місце у світі за рівнем промислового виробництва, поступаючись лише Англії. Наприкінці ХІХ ст. вона опинилася на четвертому місці. *Головними причинами такого відставання Франції в економічній історії називають:*

– поразка у франко-пруській війні та її наслідки. Загальна сума збитків лише від війни становила 16 млрд франків. Невигідним для Франції був і мирний договір 1871 р. – сплата Німеччині 5 млн франків контрибуції і як гарантія виплати передача частини своєї території – провінції Ельзас та Лотарингія. Ці землі були економічно найрозвиненішими, багатими на залізну руду, вугілля, тут добре розвивалася текстильна та інші галузі промисловості. Утрата цих територій змусила Францію ввозити велику кількість залізної руди й чорних металів;

– застаріле фабричне заводське обладнання (як і в Англії) потребувало заміни та значних капіталовкладень для її здійснення. Але основна частина французьких капіталів вивозилася, вона становила 30 % світових інвестицій. Вивезення капіталів було вигідним тим, що давало змогу одержати високі прибутки за застарілої техніки та невисокої якості продукції;

– витрачання значних коштів на утримання армії й флоту та великого апарату чиновників у колоніях, за кількістю яких Франція посідала друге місце у світі після Англії. Як наслідок – недостатня кількість коштів для впровадження в промисловість останніх досягнень науки й техніки, особливо електричної енергії;

– суттєва причина відставання Франції полягає в тому, що в країні надавалася перевага банківському капіталу над промисловим. Французькі банки спрямовували свої кошти в основному на лихварські операції, надаючи великі позики іноземним державам під гарантований прибуток, і мало вкладали грошей у фінансування вітчизняної промисловості. У результаті за 1870–1913 рр. промислове виробництво Франції зросло в 3 рази, а експорт капіталу – більш ніж у 6 разів. Експорт капіталу випереджав розвиток промисловості. Лихварство стало головним стрижнем економіки Франції. Прошарок рантє перед Першою світовою війною становив 10–12 % усього населення Франції. Головною статтею поповнення державного бюджету були прибутки від

	<p>лихварських операцій, а не від промисловості, торгівлі, сільського господарства.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Перелічені причини призвели до того, що перед Першою світовою війною Франція залишалася аграрно-індустріальною країною. Структура економіки складалася в напрямі розвитку легкої промисловості при скороченні потужностей металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Накопичувалися проблеми й у сільському господарстві, роздробленість (парцелярність) селянських господарств і низький технічний рівень зумовили нерозвиненість внутрішнього ринку, затримували “зайве” населення в землеробстві, зменшували ринок робочої сили, приріст населення. Стримувала розвиток сільського господарства й непосильна для нього конкуренція американського зерна та інших продуктів. ✓ На світовому ринку товари Франції були представлені в основному дорогими тканинами, парфумами, косметикою, одягом, ювелірними виробами та предметами розкоші.
<p><i>Становлення індустріального суспільства Японії</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Для модернізації суспільства мало значення й те, що в Японії за західними зразками перебудовувалася освіта, розпочалося будівництво промислових підприємств, залізниць, морських суден, засобів зв'язку та впровадження інших нововведень. ✓ <i>Умови, у яких відбувалася модернізація в Японії, вплинули й на особливості процесів індустріалізації. Серед них в економічній історії виділяють такі:</i> <ul style="list-style-type: none"> – процеси промислового перевороту (у другій половині XIX – на початку XX ст.) збігалися в часі з процесами індустріалізації та монополізації й проходили прискореними темпами; – важливу роль в індустріалізації країни відігравала держава: уряд створював власні підприємства (взірцеві фабрики та корабельні), широко залучав іноземних експертів для керівництва ними. Згодом ці підприємства були передані за низькими цінами в приватну власність. Практикувалося надання субсидій приватним підприємцям, звільнення їх від податків. Уряд сприяв розвитку системи загальної освіти. До кінця XIX ст. в школах навчалися близько 80 % японських дітей; – індустріалізація в Японії відбувалася в основному за рахунок власних заощаджень. Це, з одного боку, затримувало розвиток економіки, а з іншого, робило її стійкою й надійною в наступні десятиліття. Істотне місце в індустріалізації належало й іноземному капіталу; – особливості індустріалізації пов'язані й із тим, що уряд Японії в умовах нестачі землі та ресурсів посилював мілітаризацію економіки (до 1900 р. 40 % усіх державних

	<p>підприємств були військовими заводами, де були зайняті половина робітників державного сектору й $\frac{3}{4}$ потужностей), удався до агресивних дій проти своїх сусідів. Результатами цього стала економічна експансія, що сприяло промислового піднесенню.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ У цілому реформи, які здійснювалися в Японії впродовж 1875–1895 рр., сприяли розвитку економіки, темпи її економічного зростання були значно вищими, ніж у розвинутих країнах Західної Європи. ✓ Але напередодні Першої світової війни, незважаючи на значні здобутки в індустріальному розвитку, Японія залишилася аграрно-індустріальною країною, 60 % населення якої було зайнято в сільському господарстві.
--	---

Економічний розвиток Російської імперії наприкінці XIX ст.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Наприкінці XIX ст. актуальним стає питання про встановлення в Росії грошового обігу, що базувався б на золоті. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. У 1897 р. золотий фонд становив уже 1095 млн крб при 1067 млн крб кредитних білетів у обігу. За такого співвідношення можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмінними на золото. Реформа була проведена через девальвацію, тобто зниження карбованця до фактичного встановленого його ринкового курсу. ✓ У 1897 р. остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбувалися нові золоті монети п'ятикарбованцевої вартості, а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Запроваджувалися суворі обмеження емісійного права Державного банку. ✓ Установлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до Першої світової війни. Вона давала можливість уряду здійснити значні економічні та кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток великої промисловості. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість. ✓ В умовах промислового розвитку значна увага приділялася вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів (банківських контор). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські (громадські) комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства. ✓ Отже, незважаючи на значний прогрес у господарському розвитку України наприкінці XIX – на початку XX ст., кардинальні зміни в її економіці не відбулись. Причинами були колонізаторська політика Російської й Австро-Угорської імперій, які зберігали за українськими землями статус сировинного придатку. Особливістю економічного розвитку України було й те, що нагромадження капіталу відбулося не в руках українців, а в руках іноземних експлуататорів.
--	---

5.2. Австрійська школа граничної корисності (К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер)

- ✓ Австрійська школа політичної економії здійснила найбільш вагомий внесок у розробку ідей маржиналізму. Вона сформувалася в 70-і рр. XIX ст., це був ранній маржиналізм, перша його хвиля.
- ✓ Серед економістів цієї школи найбільш відомими стали професори Віденського університету *Карл Менгер* (1840–1921) – засновник школи, а також його учні та послідовники *Єйген фон Бьом-Баверк* (1851–1914) і *Фрідріх фон Візер* (1851–1926). Вони вважаються фундаторами теорії граничної корисності благ. Тому *австрійську школу маржиналізму часто називають школою граничної корисності*.

К. Менгер

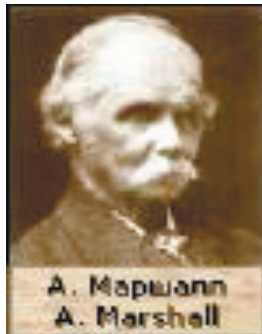
- ✓ Головна праця – “Основи політичної економії” (1871).
- ✓ Методологія його дослідження мала окремі спільні риси з методологією класичної школи. Він, як і класики, виокремлював центральну категорію дослідження – вартість, яку назвав цінністю. Саму цінність він пов’язував не з витратами виробництва (витратами праці), як класики, а у зв’язку із суб’єктивним параметром – граничною корисністю. Тому в Менгера первинною є не сфера виробництва, а сфера споживання й обігу, де й виявляється корисність блага.
- ✓ Що стосується головного інструменту дослідження, то Менгер застосував мікроекономічний аналіз, або індивідуалізм. Це означає виявлення економічних відносин і показників на рівні окремого суб’єкта господарювання (“господарство Робінзона”).
- ✓ Менгер намагався виявити причинно-наслідковий зв’язок економічних явищ і процесів, що стало особливою ознакою цієї школи. Він на основі вивчення цих зв’язків поділив життєві блага на “порядки” та обґрунтував принципи їх “компліментарності” (доповнюваності).
- ✓ Благо першого порядку, за Менгером, забезпечує безпосереднє задоволення потреб людини. Блага нижчих порядків (другого, третього й т. д.) вимагають використання “опосередкованим чином”.
- ✓ Менгер уважав, що гранична корисність певного блага визначається двома основними чинниками:
  - інтенсивністю індивідуальної потреби в ньому;
  - рідкісністю (запасом) цього блага.
- ✓ Менгер піддав критиці й теорію зарплати класиків, розглядаючи її як рентний дохід за високу кваліфікацію чи талант робітника. Він виступав і проти положення класиків про еквівалентний обмін товарами: обмін

	<p>Менгер зводив до відносин двох партнерів, результат яких взаємовигідний, але не еквівалентний, уважав обмін продуктивним, як промисловість чи землеробство. Обмін змінює граничну цінність блага, зменшуючи чи збільшуючи його запас.</p>
<p><i>Е. Бем-Баверк</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Головна праця – “Основи теорії цінності господарських благ” (1866). ✓ Він намагався довести, що мінова цінність (вартість), як і споживна (корисність), визначається граничною корисністю на основі їх суб’єктивних оцінок. Бем-Баверк розрізняв суб’єктивну та об’єктивну цінність, вважаючи, що перша – це “особиста оцінка блага споживачем і продавцем”, а друга – це “пропозиції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції”. ✓ Бем-Баверк розробив поняття субстанційної граничної корисності. ✓ Гранична корисність певного блага, довів він, збігається з користю, яку приносить остання одиниця запасу цього блага; при цьому остання одиниця блага задовольняє найменш настійливу потребу. ✓ Теорію граничної корисності Бем-Баверк доповнив власною “теорією очікування”, тобто врахування фактору часу, який впливає на граничну корисність господарських благ. Із цією теорією він пов’язував походження процента. Тому теорію “очікування” часто називають “психологічною теорією процента”.
<p><i>Ф. Візер</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Основні праці: “Про походження та основні закони господарської цінності” (1884), “Природна цінність” (1899), “Теорія суспільного господарства”. <p>Основні положення його вчення полягають у такому:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Ф. Візер став автором низки оригінальних ідей у руслі школи граничної корисності, які він сформулював як “закони” та теорії. Найбільш відомим із них став так званий закон Візера, викладений ним у теорії продуктивних благ. Суть цієї теорії полягає в тому, що раціональні господарські суб’єкти не можуть оцінити корисність далеких від них факторів виробництва (продуктивних благ), які не пов’язані безпосередньо з їх споживанням. Це означає, що ціни продуктивних благ, насамперед праці та капіталу, визначаються опосередковано – через граничні корисності споживчих благ, вироблених цими продуктивними благами. Для оцінювання останніх застосовується показник “граничного продукту”. Граничний продукт – це те споживне благо з багатьох, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають

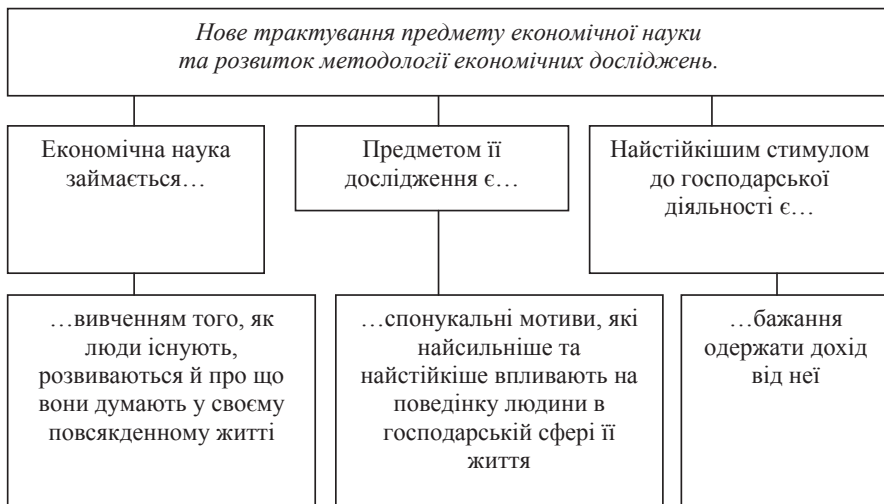
	<p>найменшу граничну корисність.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Візер відмовляється від вимірювання граничної корисності окремих благ і переходить до визначення граничної корисності наборів благ, оперуючи показниками надання переваги одному набору споживання благ перед іншими. ✓ Ф. Візер, як і К. Менгер та Бем-Баверк, різко негативно сприймав ідею усупільнення виробництва та власності. Він уважав, що це може призвести до того, що держава може стати єдиним власником усіх засобів виробництва. Вона, за Візером, не може так ефективно управляти засобами виробництва, як це робить приватна особа. Хоча втручання держави в економіку (на відміну від Бем-Баверка) він вважав допустимим.
--	---

5.3. Формування неокласичної традиції в політичній економії. Кембриджська школа. Економічна теорія А. Маршалла

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Видатний англійський економіст Альфред Маршалл (1842–1924) народився в Лондоні в сім'ї банківського службовця. ✓ Усупереч бажанню батька, який хотів бачити сина студентом Оксфордського університету, а потім – священником, Альфред позичив гроші у свого дядька й вступив до Кембриджського університету, щоб вивчати математику. ✓ З 1867 р. серйозно захопився економічною наукою. ✓ З 1868 по 1908 рр. вчений викладав економічну теорію в Кембриджі. ✓ За 50 років своєї творчої діяльності написав 82 праці. <p><i>Серед них:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – “Економіка промисловості” (1889) – “Учення політичної економії” (1906) – “Трактат про соціологію” (1916) – “Промисловість і торгівля” (1919) – “Гроші, кредит і комерція” (1923) – “Принципи економікс” (1890) – основна праця вченого.
--

Найважливіші теоретичні здобутки А. Маршалла

Структура та основний зміст праці “Принципи економікс” А. Маршалла

Книга II

Книга III

Книга IV

Підзаголовок	Ключова проблема	Структура	Основні категорії та поняття
Фактори виробництва. Земля, праця, капітал і організація. Аналіз пропозиції та факторів виробництва.		Гл. I. Вступ. Гл. II–III. Родючість землі. Гл. IV. Зростання населення. Гл. V. Здоров'я та сила населення. Гл. VI. Виробниче навчання. Гл. VII. Зростання багатства. Гл. VIII–XII. Організація виробництва. Гл. XIII. Закінчення. Кореляція тенденцій до зростання та падіння віддачі.	Фактори виробництва: земля, праця, капітал, організація. Ціна пропозиції. Спадна віддача. Гранична віддача. Нагромадження та заощадження. Внутрішня та зовнішня економія. Закон зростаючої віддачі.

Книга VI

Підзаголовок	Ключова проблема	Структура	Основні категорії та поняття
Розподіл національного доходу. Аналіз заробітної плати, прибутку, ренти, економічного та соціального прогресу.		Гл. I, II. Попередній огляд розподілу. Гл. III, IV, V. Доходи від праці. Гл. VI. Процент на капітал. Гл. VII, VIII. Прибуток на капітал і підприємницькі здібності. Гл. IX. Земельна рента. Гл. X. Землекористування. Гл. XI. Загальний погляд на розподіл. Гл. XII. Загальний вплив економічного прогресу. Гл. XIII. Зв'язок між прогресом та рівнем життя.	Теорія розподілу. Граничний робітник. Заробітна плата. Реальна та номінальна заробітні плати. Сімейний дохід. Процент на капітал. Підприємницький ризик.

Книга V

Підзаголовок	Ключова проблема	Структура	Основні категорії та поняття
Загальні відносини попиту, пропозиції й вартості.		Гл. I. Вступ про ринки. Гл. II. Тимчасова рівновага попиту та пропозиції. Гл. III, V. Рівновага нормального попиту та пропозиції. Гл. IV. Інвестування й розподіл ресурсів. Гл. VI. Сумісний і сукупний попит. Сумісна й сукупна пропозиція. Гл. VII. Основні і загальні витрати виробництва сумісних продуктів, ринкові витрати, страхування від ризику, витрати відтворення. Гл. VIII–XI. Відношення граничних витрат до цінностей. Гл. XII. Рівновага нормального попиту та пропозиції (продовження) у світі закону зростаючої віддачі. Гл. XIII. Відношення між теорією зміни нормального попиту й пропозиції та доктриною максимуму задоволення. Гл. XIV. Теорія монополій. Гл. XV. Резюме загальної теорії рівноваги попиту й пропозиції.	Предмет економічної науки. Економічні закони. Конкуренція. Економічна свобода. Економікс.

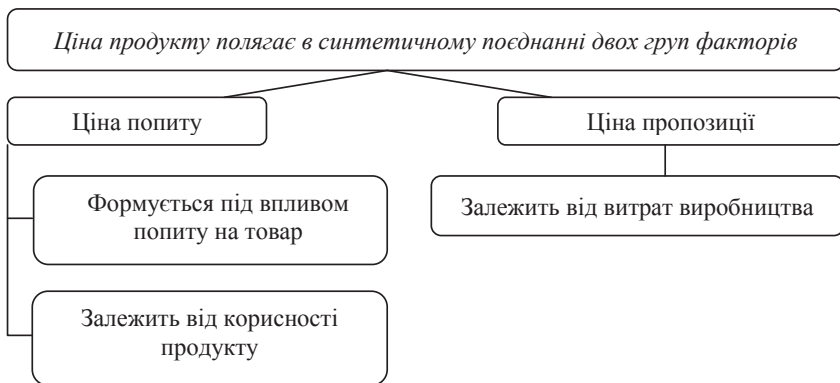
Додатки:

- A. Зростання вільної промисловості та підприємництва.
- B. Розвиток економічної науки.
- C. Предмет і метод економічної науки.
- D. Використання абстрактних міркувань в економічній науці.
- E. Визначення капіталу.
- F. Бартерна торгівля.
- G. Вплив місцевих зборів та деякі пропозиції щодо політики їх застосування.
- H. Обмеження використання статистичних допущень відносно зростаючої віддачі.
- I. Теорія вартості Рікардо.
- J. Теорія фонду заробітної плати.
- K. Види додаткових вигод.
- L. Теорія Рікардо щодо податків і вдосконалення агротехніки в сільському господарстві.

На думку А. Маршалла, саме існування точного грошового виміру найстійкіших стимулів у господарському житті дало змогу економічній науці набагато випередити всі інші суспільні науки.

Ціна продукту за Альфредом Маршаллом

Класифікація благ за А. Маршаллом

✓ *Багатство, за А. Маршаллом, створюється не лише в сфері виробництва, але й у сфері послуг.*

“Інколи говорять, що торговці нічого не виробляють, що в той час як столяр виготовляє меблі, торговець меблями лише продає те, що вже виготовлене. Але проведення такої відмінності між ними не має під собою наукових підстав. Вони обидва створюють корисності й жоден із них не здатний на більше...”

✓ *Здібності людини як засоби виробництва так само важливі, як і будь-який інший вид капіталу.*

Розмірковуючи над сутністю категорії “капітал”, учений виокремив дві її найважливіші складові: “здатність виробляти й здатність накопичувати”.

✓ *Русійною силою розвитку суспільства вчений вважав економічну свободу та конкуренцію.*

“...самостійність і звичка кожного самому обирати свій власний шлях, віра у власні сили; обачливість і разом із тим швидкість у виборі рішень та суджень; звичка передбачити майбутнє й визначити курс дій з урахуванням далеких цілей”.

✓ *Фактори, які спонукають людей як до конкуренції, так і до співробітництва:*

Термін “конкуренція” відгонить значним присмаком зла, він став допускати певну частку егоїзму та байдужості до добробуту інших людей, тоді як вираз “свобода виробництва й підприємництва”, або “економічна свобода”, є більш удалим, оскільки “не пов’язаний із моральними рисами, добрими чи поганими, а відображає той незаперечний факт, що для торгівлі та промисловості нашого часу характерні більша самостійність, більша передбачливість, більш твердий і вільний вибір рішень”.

Фактори виробництва, за А. Маршаллом, що визначають ціну пропозиції

- ✓ Земля.
- ✓ Праця.
- ✓ Капітал.
- ✓ Організаторські здібності.

Сформулював закон попиту, згідно з яким "...кількість товару, на який формується попит, зростає за зниження ціни і скорочується за підвищення".

Розмежував індивідуальний та ринковий попит, зазначивши, що останній "є сумою попитів усіх ... окремих осіб" за кожного із можливих рівнів цін.

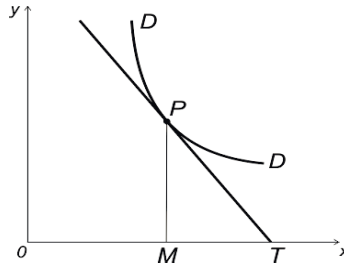
Дав графічну інтерпретацію закону, довівши, що "крива попиту характеризується одним загальним правилом, яке проголошує, що по всій своїй довжині вона має від'ємний нахил".

Розвиток теорії попиту на основі дослідження та графічної інтерпретації функції попиту, його еластичності, поняття "споживчий надлишок"

Дослідив та впровадив у науковий вжиток поняття "цінова еластичність попиту", визначивши останню як алгебраїчно, так і геометрично.

Був першим економістом, який вивів криву попиту з функції корисності, переклавши закон спадної граничної корисності "на мову цін".

Здійснив аналіз "ренти споживача" ("споживчого надлишку") як економічного вимірника додаткового задоволення споживача, "різниці між ціною, яку покупець готовий був сплатити, тільки б не обійтись без певної речі, і тією ціною, яку він фактично за неї сплачує".

“...Це така крива, на якій, якщо ми з будь-якої точки **P** на ній проведемо пряму **PM**, перпендикулярну горизонталі **Ox**, **PM** буде ціною, за якої покупці стануть купувати кількість товару, виражену відрізком **OM**”.

Ринок, з точки зору А. Маршалла, – це високоорганізована інституція, де взаємодіють:

- ✓ попит;
- ✓ пропозиція;
- ✓ установлення цін.

Зміна прибутку, за Маршаллом, залежить від:

- ✓ зміни цін;
- ✓ його розмір залежить від низки різноманітних факторів;
- ✓ залежить від “природних здібностей” адміністратора або бізнесмена.

Загальний національний дохід є результатом дії таких чинників:

- ✓ земля;
- ✓ праця;
- ✓ капітал.

Класифікація витрат за А. Маршаллом

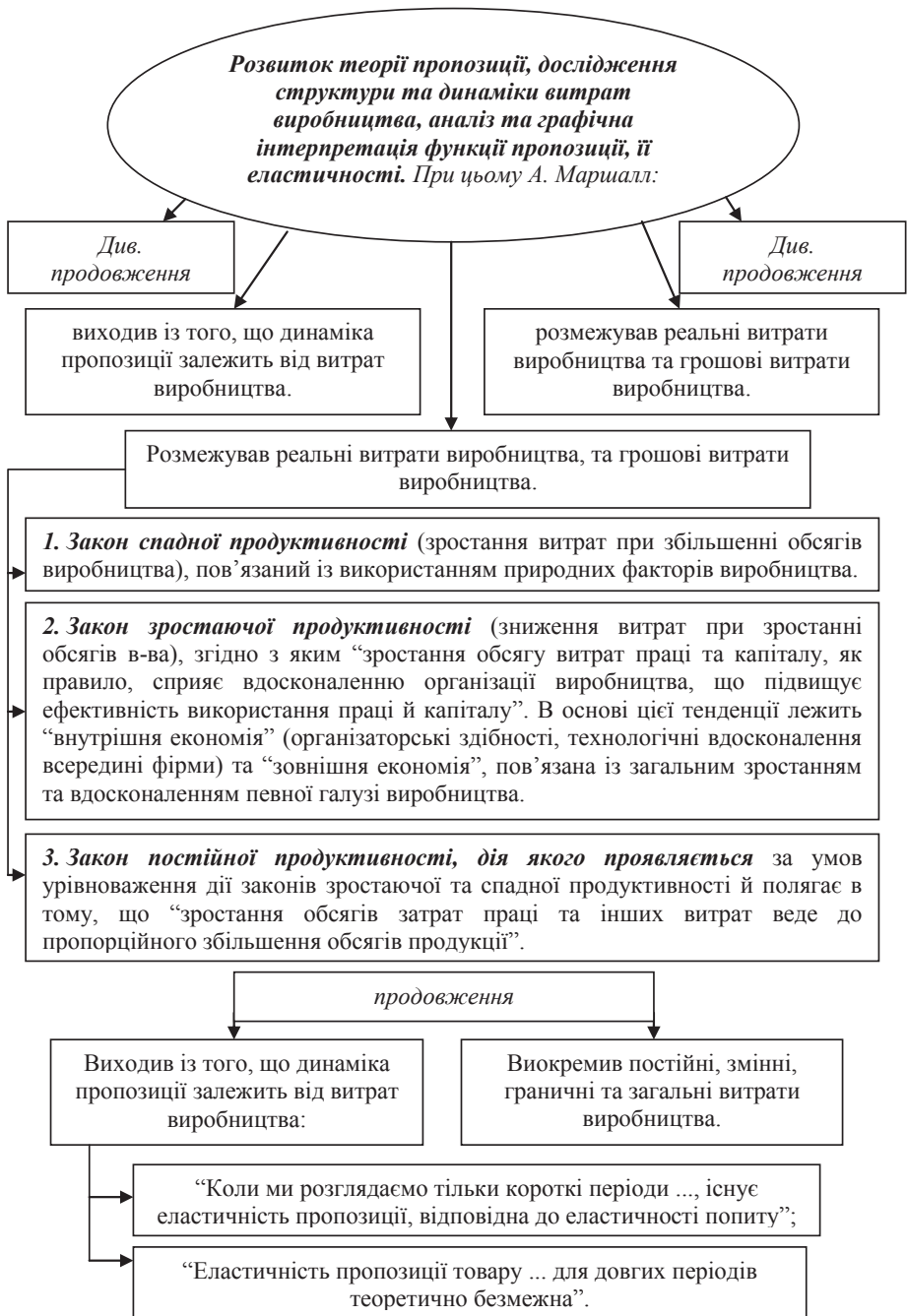
Загальні витрати

Змінні (первинні) витрати

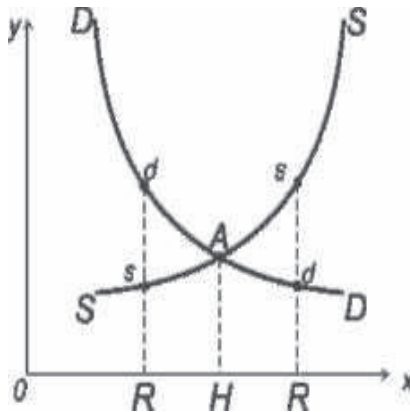
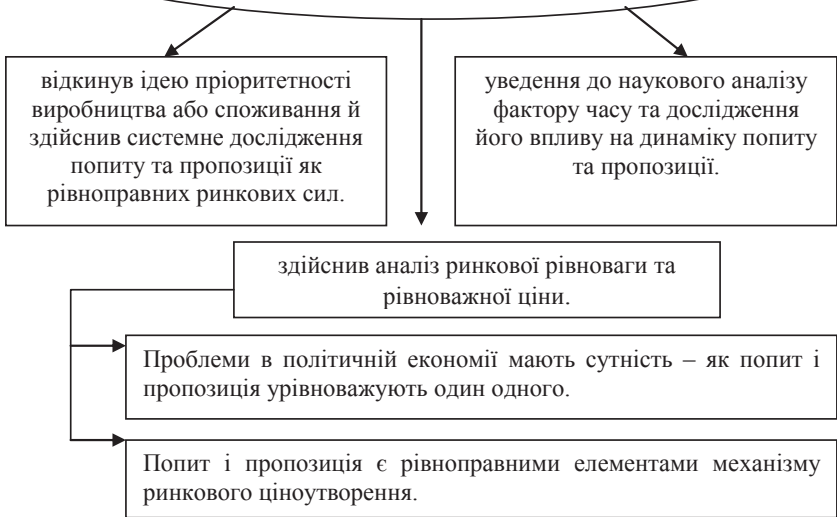
Витрати на сировину, на погодинну та відрядну заробітну плату та надмірний знос обладнання.

Фіксовані (додаткові) витрати

Витрати, які не залежать від короткострокових змін обсягу виробництва, платежі з фіксованим строком оплати, а також заробітна плата вищих службовців.

Теорія ринкової рівноваги, аналіз прямих та зворотних залежностей між ціною, попитом та пропозицією, дослідження ціни як регулятора ринку. При цьому А. Маршалл:

“Хрест Маршалла”

“... OR є фактичним рівнем виробництва, а Rd – ціною попиту, вищою за ціну пропозиції Rs , виробництво стає виключно прибутковим і буде зростати... R – індекс обсягу ... буде рухатись управо. З іншого боку, якщо величина Rd нижча за Rs , то R буде відхилятися уліво. Якщо ж Rd дорівнює Rs , ... попит і пропозиція перебувають у стані рівноваги”.

**Уведення до наукового аналізу фактору
часу та дослідження його впливу на динаміку
попиту та пропозиції**

“Чим коротший період, який розглядається, тим більше слід урахувувати вплив попиту на вартість, чим цей період триваліший, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва...”
А. Маршалл

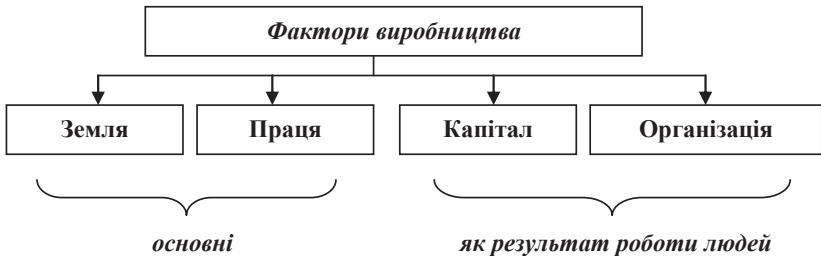
**Чотири категорії проблем, у кожній із яких “ціна регулює відносини між
попитом і пропозицією”:**

→ –проблеми, пов’язані зі щоденним коливанням ринкових цін за умов, коли пропозицію “прийнято розуміти як запас певного товару, який є в наявності або, у всякому разі, надходження якого передбачається”;

→ –проблеми, пов’язані з аналізом “нормальних” цін за умов короткострокового періоду, коли “пропозиція відображає кількість продукції, яка може бути вироблена за певною ціною на наявних виробничих потужностях ... за певний період”;

→ –проблеми, які стосуються дослідження “нормальних” цін у довгостроковому періоді, коли “пропозиція означає те, що може бути вироблене на потужностях, які можна з вигодою відтворити й увести в експлуатацію в межах певного строку”;

→ –проблеми, пов’язані з “віковим рухом нормальної ціни, породжені поступовим зростанням знань населення й капіталу, зміною умов попиту та пропозиції від покоління до покоління”.

Фактори виробництва виконують подвійну функцію:

конкурують між собою

доповнюють один одного

Подвійна функція факторів виробництва:

–“часто конкурують за зайнятість: той, чия продуктивність відносно витрат на нього вища, прагне витіснити інший і тим самим обмежує ціну попиту на нього”;

–“формують сферу зайнятості один для одного, оскільки для будь-якого з них не існує сфери зайнятості, окрім тієї, яку створюють інші”.

Стосовно природи доходів учений дотримувався думки, що:

Заробітна плата є винагородою за негативні емоції робітників, пов'язані з важкістю праці:

–робітник – це раціональний суб'єкт, який оцінює свою участь у виробництві через зіставлення доходів і витрат;

–“незручність, тягар праці виникає від фізичної чи розумової втоми, або від того, що вона здійснюється в шкідливому середовищі ... або від того, що вона забирає час, необхідний для відпочинку або громадської чи розумової діяльності. Але яку б форму не мала незручність, вона завжди посилюється зі зростанням важкості й тривалості праці”;

–“заробітна плата кожної категорії робітників має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного робітника”.

Маршалл наводив приклад фермера, який “роздумує над питанням про кількість своїх пастухів”, виходячи з того, що “чистий продукт від використання одного додаткового робітника становить 20 овечок. Якщо цей робітник може обійтись йому значно дешевше, ніж еквівалент ціни цих овечок, передбачливий фермер безумовно візьме його до себе на ферму; але, якщо додатковий робітник буде коштувати йому майже стільки, скільки коштують 20 овечок, фермер буде сумніватися”.

Робітника, заробітна плата якого дорівнює виробленому ним чистому продукту, учений назвав граничним, “оскільки його використання є граничним”.

Теорія розподілу та доходів

А. Маршалл стверджував:

✓ “джерелом доходів усіх факторів виробництва в міру граничних послуг, які вони надають, є національний дивіденд” (національний дохід).

✓ кожен фактор виробництва підлягає дії закону попиту та пропозиції. При цьому ціна попиту того чи іншого фактора виробництва визначається його граничною продуктивністю, а ціна пропозиції – граничними витратами на нього.

Процент на капітал є “винагородою за втрати, з якими пов’язане очікування майбутнього задоволення від матеріальних ресурсів”.

А. Маршалл стверджував, що **“процент можна вважати винагородою за очікування, а не за утримання”**, оскільки “нагромадження багатства зазвичай є результатом відстрочки задоволення або результатом його очікування”.

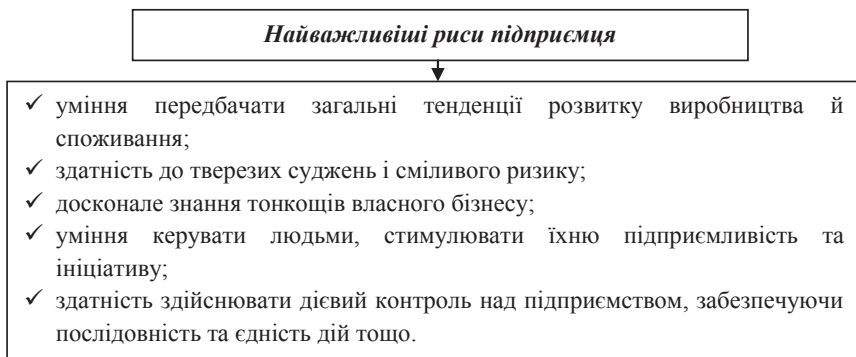
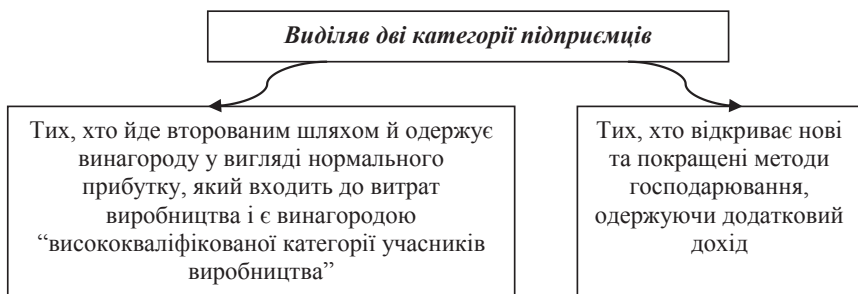
“... Якщо правильно, що відкладення задоволення на майбутнє означає в цілому жертву з боку того, хто відкладає, точно так само як додаткове зусилля означає жертву з боку того, хто працює, і якщо правильно, що така відстрочка задоволення дає змогу людині застосовувати методи виробництва, початкові витрати на які будуть великими, але в результаті застосування яких сукупне задоволення зростає так само напевно, як і при збільшенні кількості праці, тоді не може відповідати істині те, що вартість речі залежить лише від кількості витраченої на її виробництво праці”. Відтак **А. Маршалл заперечував трудову теорію вартості, звертаючи увагу на те, що вона заснована на припущенні, що “послуги капіталу є “дармовим” благом, яке надається без усяких пожертв, і тому не потребує винагороди як стимулу для подальшого його функціонування”.**

А. Маршалл виходив із того, що монополія негативно впливає на розподіл ресурсів та загальний рівень національного доходу. Водночас він застерігав від поспішних висновків щодо діяльності монополій, звертаючи увагу на те, що економія на масштабі та можливості фінансування нововведень призводить до зростання обсягів виробництва та зниження цін.

Прибуток складається з двох самостійних видів винагороди факторів виробництва: підприємницького доходу та процента.

“Риси, які мають бути притаманні ідеальному підприємцю, настільки значні й численні, що дуже мало людей можуть повною мірою володіти ними”.

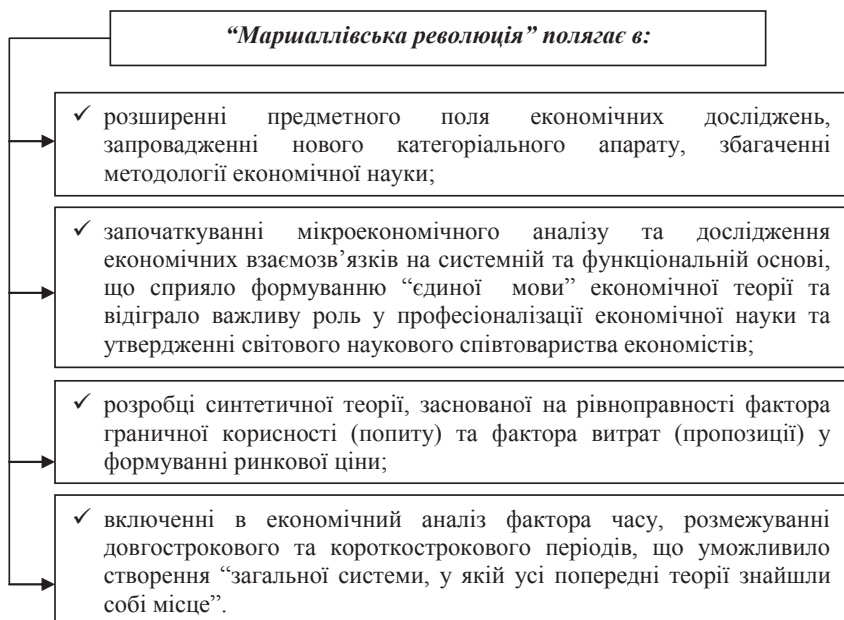
Підприємницький дохід – це винагорода за підприємницьку діяльність, компенсацію негативних емоцій, пов’язаних із ризиком, конкуренцією, невизначеністю, страхом та виробництвом, орієнтованим на невідомий ринок.

Важливим чинником організації та ефективного управління економікою є людський капітал, який включає в себе:

- ✓ визначення освіти;
- ✓ фахову підготовки;
- ✓ навички, здібності.

5.4. Американська школа маржиналізму Дж. Б. Кларка

Джон Бейтс Кларк (1847–1938) народився в м. Проведенсі штату Род-Айленд у США. Професор Колумбійського університету, фундатор американської школи маржиналізму. З 1911 р. Кларк був директором відділу економіки та історії Фонду Карнегі.

Головна відмінність учення Дж. Б. Кларка від інших шкіл маржиналізму полягає в аналізі проблем виробництва й розподілу, який спирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. Виходячи із цього, американську школу маржиналізму часто називають школою граничної продуктивності.

Серед низки його наукових праць виділяють такі:

- ✓ “Філософія багатства” (1886);
- ✓ “Розподіл багатства ” (1899);
- ✓ “Проблеми монополії” (1901);
- ✓ “Сутність економічної теорії” (1907) та ін..

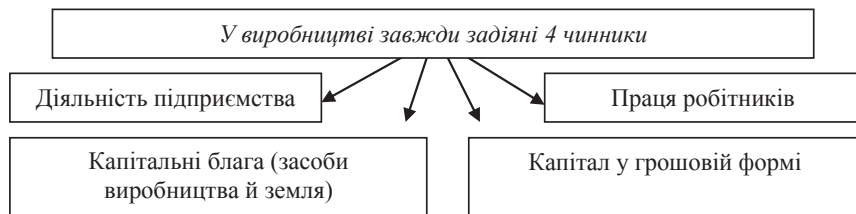
Заглиблення в маржиналістські ідеї та неординарність аналізу дали змогу американському досліднику сформулювати ряд нових ідей, які лягли в основу неокласичної економічної теорії.

Дж. Б. Кларк сформулював три закони:

Перший закон	Закон граничної продуктивності факторів виробництва.
Другий закон	Закон специфічної продуктивності.
Третій закон	Закон спадної продуктивності праці і капіталу.

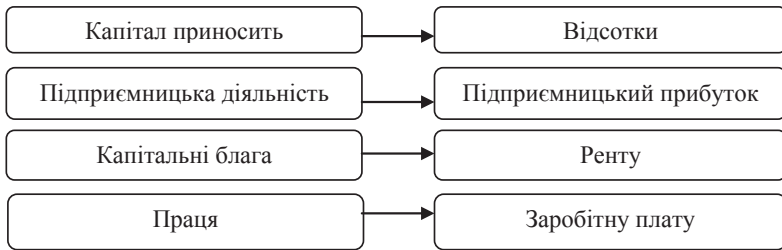
Перший закон

В основі його лежить концепція граничної корисності, але Кларк вносить до неї істотні доповнення. По-перше, економічну оцінку благ, їхньої корисності дає не індивід, а групи покупців. Кожний клас покупців регулює ціну блага як елемента суспільного багатства. Споживач витрачає свої гроші спочатку на найбільш корисні блага, які певний клас покупців може купити на останню грошову одиницю, що в нього є.

Другий закон

Кожний фактор виробництва має специфічну продуктивність і робить внесок у цінність продукту. Власнику відповідного чинника належить внесок цього чинника – це, за Кларком, закон розподілу.

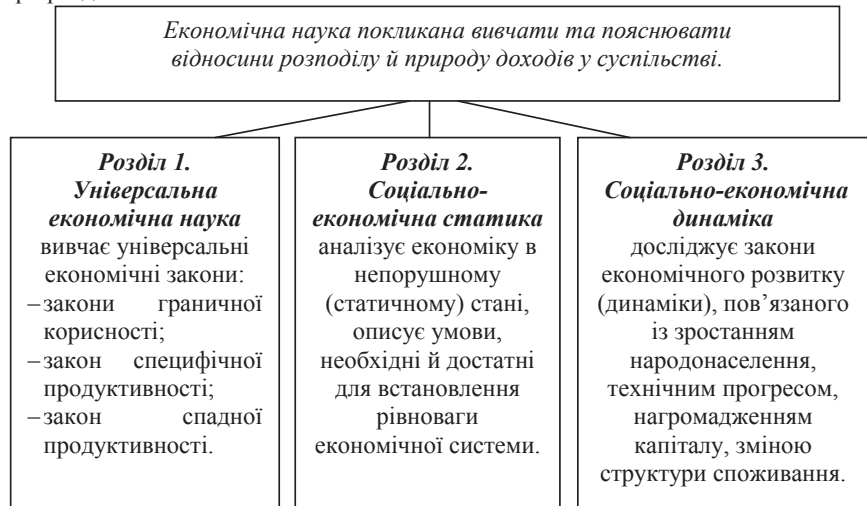
Третій закон

Збільшення будь-якого чинника виробництва за незмінності інших дає спадний приріст продукції. Твердження про спадну продуктивність стосовно землі висловлював Т. Мальтус та ін.

- ✓ Установлення рівноваги всієї економічної системи американський теоретик пов'язував з оптимальними пропорціями між затратами «соціальних» виробничих ресурсів. Умови рівноваги можуть бути такими:
  - продукт, створений у “зоні байдужості” “соціальною працею”, дорівнює загальному фонду заробітної плати (ціни “соціальної праці”);
  - продукт, створений у “зоні байдужості” “соціальним капіталом”, дорівнює загальному обсягу відсоткових платежів (ціни “соціального капіталу”).
- ✓ На думку Дж. Б. Кларка, ціни “соціальних” факторів виробництва, відхиляючись від своїх граничних продуктів, водночас приводять у рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Основні теоретичні здобутки Дж. Б. Кларка

За аналогією з теоретичною механікою вчений поділив економічну теорію на три розділи.

Заслугою Кларка було те, що він намагався знайти принцип розподілу доходу, критерій, який визначав би частку кожного фактора в продукті. Концепцію спадної корисності Кларк переносить на виробничі фактори, замінюючи теорію поведінки споживача, теорію споживчого попиту теорією вибору виробничих факторів. Кожний підприємець прагне відшукати таку комбінацію факторів, яка забезпечує мінімум витрат і максимум доходів.

Теорію граничної продуктивності американський дослідник доповнив теорією рівноваги економіки. При цьому він вперше застосував методи граничного аналізу у сфері макроекономіки. Для цього він ввів поняття соціальної праці (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), соціального капіталу (сукупність усіх капіталів в економіці) і зони байдужості. До останньої американський теоретик включив граничні одиниці “соціальної праці” і “соціального капіталу”, тобто тих працівників і ті частини капіталу, що виробляють найменший, тобто граничний продукт.

Лідер американської школи не обмежився новою інтерпретацією теорії факторів виробництва. Він прагнув вирішити реальну проблему, яка має велике значення для окремого підприємства – як визначити найкращу пропорцію між витратами факторів виробництва, що відповідає стану рівноваги. Пошук відповіді потребував упровадження понять граничної продуктивності факторів виробництва на основі законів спадної продуктивності праці й капіталу.

Місце американської школи маржиналізму в сучасній економічній теорії визначають ті її положення, що належать до факторного аналізу витрат виробництва в межах окремого підприємства. Маються на увазі виробничі функції й подібні економіко-математичні моделі, за допомогою яких визначаються кількісні залежності між витратами виробництва й обсягом виготовленої продукції.

ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

6.1. Економічні передумови та сутність аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. в Росії. Їхні наслідки для України

Особливості господарства України в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. пов'язана з таким:

- українські землі перебували в той час під владою Російської та Австро-Угорської імперій, які розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово-розвинутих районів своєї імперії;
- колоніальний характер економіки, кріпосне право та інші форми експлуатації селян гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку;
- промислова революція, що відбувалася в країнах Західної Європи, позначилася на ході економічного розвитку не тільки країн Центральної та Східної Європи, а й України. Розпочалася його раціоналізація, що свідчить про народження нової епохи, епохи індустріалізації;
- в Україні промисловий переворот розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною – у 20–40-х рр. ХІХ ст.
- ✓ Розглянемо спочатку, як відбувалися процеси промислового перевороту в Східній Україні, перший етап якого розпочався у 20–40-х рр. ХІХ ст. Запізнення промислового перевороту в економічній історії пов'язується з економічною відсталістю Російської імперії, де протягом першої половини ХІХ ст. продовжувала існувати феодально-кріпосницька система, яка гальмувала розвиток сільського господарства, формування ринку робочої сили для промисловості. Господарство в цей період було представлене в основному міськими та сільськими кустарними промислами, мануфактурами, заснованими на ручній техніці та примусовій праці кріпаків.
- ✓ Поступово навіть в умовах кріпосного права в першій третині ХІХ ст. мануфактурна промисловість досягла певних успіхів і підготувала умови для промислового перевороту. Розвивалися такі галузі, як обробна, харчова, текстильна, миловарна, шкіряна, виробництво будівельних матеріалів. У 1820-х рр. виникла цукрова промисловість.
- ✓ Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848–1849 рр. в Австрії та інших країнах Західної та Центральної Європи. Угорський сейм 18 березня 1848 р. видав закон про скасування панщини в країні, у т. ч. й у Закарпатті. Австрійський уряд 17 квітня 1848 р. оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено й на Буковину. Згідно із цими законами селяни оголошувалися вільними й звільнялися від панщинних повинностей.
- ✓ Віденський парламент 7 вересня 1848 р. ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво й реалізацію яких (право пропінатції) володіли поміщики.
- ✓ Селянин, як і поміщик, став власником землі. Але в цілому скасування

панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Проявилось це в такому:

- пани-дідичі звільнялися від опікунських обов'язків над селянами (від обов'язків допомагати на випадок стихійного лиха, епідемії тощо);
- держава як компенсацію за ліквідацію панщини виплачувала панам-дідичам відшкодування з державної скарбниці;
- поміщики звільнялися від окремих податків;
- за панами залишалися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки й т. ін.);
- селяни за користування сервітутами мусили заплатити певну суму панам на підставі добровільних угод із ними, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні;
- пани, як і раніше, використовували “право пропінанції” у своїх корисливих цілях. У 70-х рр. XIX ст. селяни змушені були викупувати право на пропінанцію.
- ✓ Але, незважаючи на недоліки, аграрна реформа 1848 р. сприяла розвитку господарства, підвищенню інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формуванню індустріального суспільства.

Процеси промислового розвитку західноукраїнських земель після аграрної революції

- ✓ Слід зауважити, що й після скасування панщини землі Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття залишалися аграрно-сировинним додатком до промислово розвинутих центральних та західних провінцій Австро-Угорської імперії.
- ✓ Формування фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях відбувалося в 70–80-х рр. XIX ст. Більшість підприємств краю в цей період належала іноземним власникам: австрійським, німецьким, навіть канадським. У 1890-х рр. кількість робітників на підприємствах Прикарпаття досягла лише 3 тис осіб, з яких значний відсоток становили поляки. Це було свідченням низького розвитку промисловості та колоніальної політики центральних і місцевих (польського походження) властей.
- ✓ Фабрично-заводська промисловість формувалася головним чином у нафтово-озокеритній, лісопильній та борошномельній галузях, у яких почали досить широко застосовувати парові двигуни.
- ✓ У Східній Галичині розвивалися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна, найпоширенішою галузю залишалися гуральництво, цукроваріння. Однак, застосування передової техніки в цих галузях відбувалося вкрай повільно. Причини цього такі:
  - в умовах початку промислового перевороту в німецьких та чеських провінціях Австрії ремісничі та мануфактурні виробники краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості;
  - негативний вплив колонізаторської політики властей, які не були зацікавлені в промисловому зростанні західноукраїнських земель. Капітали вкладалися у вигляді виробництва, що продукували напівфабрикати, видобували сировину, здійснювали її первинну обробку тощо;

- вагомою причиною економічної відсталості Галичини було лихварство, у якому особливу роль відігравали єврейські купці. Воно завдавало великої шкоди українському селу, призводячи до розорення селян і навіть поміщиків, концентрувало гроші, землю та інше майно в руках лихварів. Останні, одержуючи великі прибутки від свого ремесла, не були зацікавлені вкладати капітали в промисловість, по-варварськи експлуатували придбані ними маєтки, вели екстенсивне господарювання.
- ✓ Щодо Закарпаття, то на його землях були всі умови для розвитку промислового виробництва, насамперед – значні лісові простори, які забезпечували сировиною деревообробну, будівельну й хімічну галузі. Але в основному вони належали іноземцям. Хімічну промисловість у 1870-х рр. почали розбудовувати коштами підприємців США, Англії, Німеччини, Франції. З деревини, зокрема бука, стали виробляти вугілля, оцет, метил, алкоголь, ацетон та ін.
- ✓ Наприкінці XIX ст. в Закарпатті почали видобувати граніт, каолін, мармур, вогнетривкі та гончарні глини, вапняк тощо. Видобували буре вугілля, кам'яну сіль. Діяли кілька нафтових копалень, гуралень, броварень.
- ✓ У 1860–70-х рр. західноукраїнські землі були з'єднані залізницею із Заходом. У 1861 р. завершено будівництво залізничної лінії Краків–Перемишль, а в 1864 р. її з'єднали зі Львовом, пізніше й інші міста та містечка одержали залізничне сполучення.
- ✓ Залізничне будівництво на західноукраїнських землях мало особливості, пов'язані з таким:
  - якщо в Росії та країнах Заходу воно сприяло бурхливому розвитку важкої індустрії, то на західноукраїнських землях лише незначною мірою поживило розвиток виробництва промислової продукції, переважно лісової та будівельних матеріалів;
  - розвиток залізничного транспорту, з одного боку, був позитивним, він сприяв значному зменшенню транспортних витрат на перевезення товарів, а з іншого, західний регіон України став легкодоступним джерелом сировини та ринку збуту для фабричної промисловості західних провінцій монархії Габсбургів.
- ✓ У цілому фабрично-заводська промисловість західноукраїнських земель, як доведено дослідниками економічної історії, розвивалася в 60–70-х роках XIX ст. однобоко. Тобто пріоритети надавалися розширенню видобування й первинній переробці сировини, а не виробництву готової продукції. Такий напрям диктував уряд Австро-Угорщини, а також іноземний капітал, що негативно вплинуло на хід промислового перевороту, який розпочався в 50–70-х роках XIX ст.

Передумови та сутність селянської реформи 1861 р. в Росії та її здійснення в Україні

- ✓ Як уже наголошувалося, у Росії перший етап промислового перевороту розпочався в умовах існування кріпосного ладу, але проходив він повільніше, ніж у розвинутих країнах Західної Європи.
- ✓ Повільний характер промислового перевороту був обумовлений кризою феодално-кріпосницької системи, що проявилася в занепаді поміщицького

підприємництва; низькій продуктивності праці селян-кріпаків; веденні сільського господарства традиційним екстенсивним шляхом, що не сприяло забезпеченню зростаючої промисловості сільськогосподарською сировиною. Отже, кріпосництво було основним гальмом у розвитку як сільського господарства, так і промисловості.

- ✓ Передумови скасування кріпосного права пов'язані також зі становищем селян-кріпаків, які організовували селянські бунти. Особливо масовими вони були в 1855–1856 рр. Невипадково цар Олександр II саме в 1856 р. вперше офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпосного права.
- ✓ Проти кріпосного права виступали ліберально настроєна інтелігенція, а також промисловці та фабриканти. Цар Олександр II 19 лютого 1861 р. підписав “Положення” та офіційний Маніфест про скасування кріпацтва, який був оприлюднений у містах і селах України й Росії.
- ✓ Основні положення *аграрної реформи 1861 р.* полягають у такому:
  - повне збереження поміщицького землеволодіння;
  - майже повсюдне зменшення селянських земельних наділів, якими селяни користувалися до реформи;
  - селянам, як правило, надавали землю гіршої якості, наділи роздрібнювалися на кілька ділянок у різних місцях; позбавлення селян пасовищ, луків, лісів та інших угідь;
  - селянство України внаслідок реформи втратило понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні;
  - протягом 49 років селяни мусили викуповувати в поміщиків земельні наділи згідно зі встановленими реформою цінами, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю;
  - земельна реформа 1861 р. надала поміщикам право впродовж двох років самим визначити й оформити в так званих “установчих грамотах” розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували в становищі “тимчасово зобов'язаних”, змушені були, як і до реформи, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище тривало багато років. Дворові селяни взагалі землі не отримали.
- ✓ Долю державних селян, які становили 50 % від усіх селян, було вирішено в 1866 р. законом про поземельний устрій. Згідно з ним ці селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.
- ✓ Разом із тим реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворення селян-кріпаків на вільних людей. Селяни могли вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, другий етап якого відбувався в 60–80-х рр. XIX ст.

6.2. Завершення промислового перевороту, виникнення акціонерних товариств та монополій

- ✓ Завершення промислового перевороту в провідних галузях української економіки створило матеріально-технічні та соціальні передумови подальшого розвитку економіки. Наприкінці XIX ст. в Україні, незважаючи на залишки кріпацтва, розпочалася індустріалізація. Ознакою цих процесів було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин та механізмів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Більш інтенсивно використовувалися у виробництві досягнення науки й техніки. Усе це сприяло розвитку традиційних для України галузей промисловості, пов'язаних із сільським господарством і перш за все цукровою промисловістю. У ній розпочалися процеси концентрації виробництва, у результаті яких зменшувалася загальна кількість цукрових заводів, збільшувалася кількість робітників і виробництво цукру. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат – перше в Російській імперії монопольне об'єднання, що виникло в Києві в 1887 р. Через 5 років до нього входило 90 % діючих заводів в Україні.
- ✓ В останні десятиріччя XIX ст. збудовано 17 великих металургійних заводів у Катеринославській та Херсонській губерніях, 9 із них належали іноземним підприємцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк); Дніпропетровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського біля Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського в Донбасі.
- ✓ Іноземних капіталістів приваблювали: наявність в Україні сировини, дешевої робочої сили; перспективи розширення внутрішніх ринків у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин; пільгові заходи уряду, тобто все, що забезпечувало прибутки. Одночасно залучення іноземних інвестицій сприяло впровадженню новітньої техніки й технології, зміцненню культурних зв'язків між країнами й народами.
- ✓ З 1888 по 1894 рр. в Україні створено 22 іноземні *акціонерні компанії*. Ключові позиції в кам'яновугільній, залізрудній та металургійній промисловості України займали французькі, бельгійські, англійські та німецькі капітали. Значним досягненням у процесі індустріалізації України стало спорудження Харківського та Луганського паровозобудівних заводів, на яких до 1900 р. було збудовано 233 паровози.
- ✓ Процесам індустріалізації в Україні все більше сприяла *монополізація*. Економічна криза 1900–1903 рр. стала переломним моментом в формуванні монополій. Це пов'язане з тим, що криза призвела до банкрутства сотень дрібних і слабких підприємств. Натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань, таких як “Продмет”, “Продвагон”, “Продвугілля” та ін. Монополії проникли в усі сфери господарства.
- ✓ Напередодні Першої світової війни в Україні не було вже жодної важливої галузі промисловості, у якій виробництво не було б монополізоване. За рівнем

концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку ХХ ст. на одне з перших місць у світі.

- ✓ У цілому процеси індустріалізації сприяли тому, що Україна зробила значний поступ у своєму розвитку. Вона перетворилася на один із найрозвинутіших у промисловому відношенні регіонів імперії. Тут склалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район.

6.3. Особливості розвитку економічної думки України в останній третині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

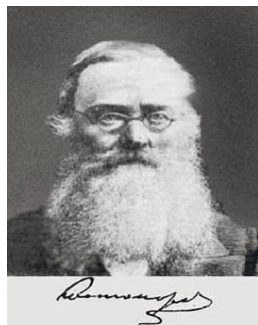
- ✓ Формування економічної думки в Україні відбувалось тернистими шляхами й розцінювалось різними дослідниками в різні роки неоднозначно. Разом із тим в Україні ще в 1920-ті рр. й пізніше, у період політичної “відлиги” в 1950–1960-і роки, був виконаний надзвичайно великий обсяг роботи з вивчення та висвітлення історії суспільно-економічної думки в Україні з кінця ХVІ й до початку ХХ ст.
- ✓ Проте методологія дослідження, що сформувалася в рамках офіційної ідеології тоталітаризму, не могла не позначитись на характері й теоретичному рівні цих досліджень, зроблених оцінках і висновках. Значна політизованість, применшення впливу західної економічної науки або трактування цього впливу переважно з негативного боку, недооцінка національного аспекту, особливостей розвитку української економічної думки не могли не призвести до значних наукових втрат.
- ✓ В останні роки, після здобуття Україною незалежності, до українських істориків-економістів приходить розуміння необхідності висвітлення реальної картини історії української економічної думки на засадах неупередженого аналізу із застосуванням методологічних досягнень сучасності. З рядом статей щодо цього виступили на сторінках української преси Л. Горкіна, Т. Дерев’янків, С. Злупко, Н. Петровська, В. Сікора.
- ✓ Скасування кріпацтва було необхідною передумовою економічного розвитку у ХVІІІ–ХІХ ст. в Україні, адже до 1796 р. чисельність кріпаків в Україні становила 55,5 % населення. Одним з найбільш послідовних критиків кріпосництва був козак (депутат від козаків Хоперської фортеці), вихідець із Слобідської України Андрій Алейніков. У своїх виступах він прямо вимагав скасування кріпацтва, чого в ті часи ні до нього, ні після нього ніхто не робив. Розкриваючи причини масової втечі селян, Алейніков пропонував, щоб “роботи на фабриці виконувались вільними людьми”. Це мало важливе значення в умовах розпаду феодально-кріпосницького ладу й зародження капіталістичних відносин. Він рекомендував брати приклад з інших держав, де немає кріпосницьких відносин: “Ми бачимо цілу Європу, яка в кріпосних селянах жодної потреби не має”. Таким чином, розклад феодально-кріпосницького ладу, початок формування капіталістичного укладу й масові виступи селянства та козаків зробили безпосередній вплив на формування суспільно-економічної думки в тогочасній Україні, а основним питанням,

навколо якого зосередилась ідеологічна боротьба, було селянське питання.

- ✓ Реформа 1861 р. поклала початок розвитку нових соціально-економічних відносин, а економічна думка того часу розвивалась навколо подальшого економічного й політичного розвитку країни. Ліквідація феодально-кріпосницької системи та перехід до нового способу виробництва пробудили до активного політичного життя широкі верстви населення й, зокрема, українську національну буржуазію. Визначне місце в цьому процесі посідали “громади”, які утворились в ряді міст України.
- ✓ Значний вплив на ідеологічний напрям громад мав щомісячний журнал “Основа”, який видавався в 1861–1862 рр., а також такі діячі, як *М. Костомаров*, *П. Куліш*, *В. Білозерський*, *М. Драгоманов*.
- ✓ Повної єдності поглядів серед них, звичайно, не могло бути. Дехто з них виступав за часткові демократичні перетворення, інші, навпаки, перебували на реакційних позиціях. Редакція журналу “Основа” опублікувала ряд статей на економічні теми – про розвиток торгівлі, про ціни на сільськогосподарські продукти.
- ✓ У період скасування кріпосного права економісти основним девізом своєї економічної доктрини вважали максимальний розвиток приватної ініціативи, вільної конкуренції й мінімальне втручання держави в економічне життя.

П. Куліш

М. Костомаров

В. М. Білозерський. Фото.

В. Білозерський

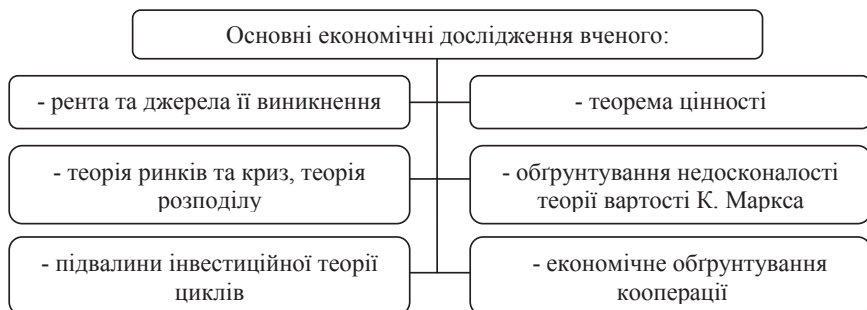

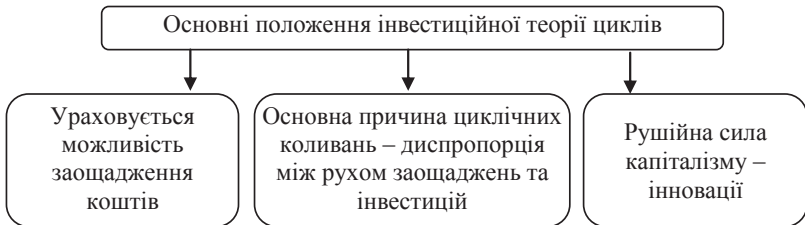
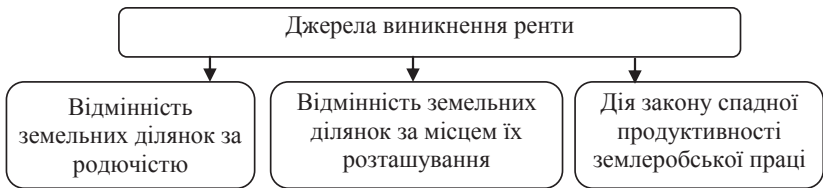
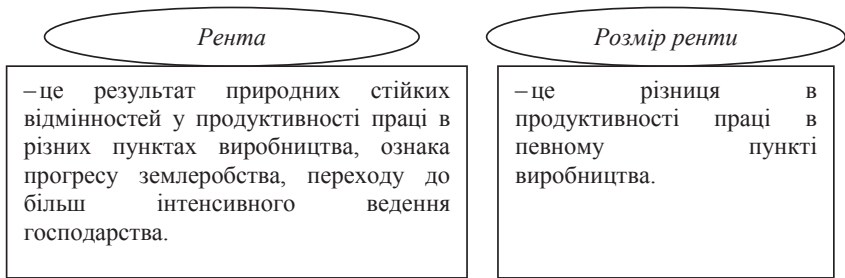
М. Драгоманов

- ✓ У другій половині XIX ст. розвиток економічної теорії в Україні відбувався в сфері впливу та самобутньої інтерпретації на власному суспільно-економічному ґрунті класичної школи політичної економії, західно-європейських та російських соціалістичних учень, у тому числі й марксизму; плідний розвиток психологічного напрямку (*київська психологічна школа*) готував ґрунт для наступного розвитку його маргінального та математичного відгалужень тощо. На відміну від Заходу, в Україні ще в 1890-х рр. зберігається досить відчутний вплив концептуальних положень класичної школи, маргіналізм тільки починає формуватись у самостійний напрямок, надзвичайно популярною в наукових економічних колах залишається економічна теорія марксизму.
- ✓ Один із кращих спеціалістів з історії економічних учень того часу був *М. Туган-Барановський*. Характеризуючи основні тенденції та напрямки розвитку економічної думки в XIX ст., він відзначав, що все більше увага економістів переноситься на соціальні явища, породжувані капіталізмом, на розв'язання питання “про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства”. Саме відповідаючи на це питання, уважав вчений, *політична економія й розпалась на три основні напрямки*, представлені, по-перше, захисниками нерегульованого товарно-господарського ладу; по-друге, виразниками ідей соціалізму як антиподу першого; і, нарешті, третього, який “прагне зберегти товарно-господарський лад, пом'якшивши в той же час шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів”.

М. Туган-Барановський

<i>Кооперування</i>	<i>Кооперація в галузі обміну</i>	<i>Сільськогосподарська кооперація</i>
✓ непридатне для широких робітничих мас через переваги великого машинного виробництва в промисловості.	✓ складова цілісного капіталістичного господарства; ✓ наявність пайового капіталу та капіталістичних доходів роблять її конкурентоспроможною поряд з іншими видами підприємств.	✓ учений відводив особливе місце їй та розподіляв на кредитну, збутову, переробну с/г кооперацію яка є основою функціонування селянства за умов капіталістичного господарства.

М. Зібер

М. Бунге

- ✓ На відміну від провідних країн Заходу, для України, як і для Росії, ще в останній третині XIX ст. головною залишається проблема капіталістичного розвитку в умовах напівкріпосницької самодержавної імперії. Це значною мірою пояснює той факт, що політична економія, представлена в Україні в 1870–1880-ті роки плеядою вчених, передусім викладачами Київського, Харківського, Новоросійського університетів та інших вищих навчальних закладів, серед яких *М. Бунге, М. Зібер, А. Антонович, Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер, М. Коссовський, М. Вольський* та багато інших, продовжувала розвиватися на базі класичної школи та її пізніших відгалужень.
- ✓ Разом із тим теоретичні вподобання різних учених розмежовувались, усе більшої популярності набували ідеї протекціонізму. Спадщина професіональних українських політекономів того часу свідчить, що серед них залишається все менше беззастережних прихильників загальнофілософської концепції класиків щодо “природного права” людини та відповідно індивідуалістичного “економічного егоїзму”. Натомість усе більшої популярності набувають, з одного боку, ідеї Джона-Стюарта Мілля, а з іншого – концепції засновників німецької школи Фрідріха Ліста, Бруно Гільдебранта та ін.
- ✓ Посиленню уваги українських політекономів до соціального та історичного аспектів у трактуванні економічних явищ та законів значною мірою сприяв вплив економічної теорії марксизму. Особливо це виявилось у творчості таких відданих прихильників марксизму, якими в Україні були, зокрема, перший його глибокий коментатор та популяризатор, професор Київського університету *Микола Іванович Зібер* та професор Харківського університету *Микола Миколайович Коссовський*. Щодо М. Зібера, він поділяє марксистську точку зору на історичну обумовленість економічних законів та минулий характер капіталізму, заміну його планомірною діяльністю, що повинна прийти “на зміну хаотичному та безтямному веденню господарства егоїстичним шляхом”.
- ✓ Основними працями М. І. Зібера вважаються:
  - “Основи політичної економії” (1873);

- “Життя та праці Д. Рікардо” (1874);
- “Девід Рікардо й Карл Маркс в їхніх суспільно-економічних дослідженнях” (1885).
- ✓ Щоб краще уявити мотиви, які визначали ставлення тих чи інших українських економістів до марксизму, а також до інших новітніх на той час шкіл, зокрема австрійської, етичної та соціально-політичної, потрібно взяти до уваги не тільки їхню відданість або критичне ставлення до уявлень класичної школи, але й той складний процес теоретичної переорієнтації, який на Заході по суті вже завершився і який продовжувала бурхливо переживати політична економія в Україні та Росії.
- ✓ Економічна література того часу відбиває всю складність теоретичних переживань української політичної думки. Від того, яким теоріям класичної школи та її відгалужень віддавав перевагу той чи інший економіст, як правило, залежало і його ставлення до новітніх на той час шкіл – нової німецької, австрійської та ін., а також марксизму. При цьому марксизм відіграв роль інтенсивного каталізатора в цьому складному процесі вибору й визначення шляхів подальшого розвитку політико-економічного знання в Україні.
- ✓ Характерною рисою розвитку політико-економічної думки в Україні в останній третині XIX ст. стає все більш відчутний відхід від канонів трудової теорії цінності класиків і разом із тим поглиблення критичного аналізу розвитку цієї теорії марксизмом. Негативну позицію стосовно трудової теорії цінності зайняв професор *М. Бунге* – фундатор всесвітньо відомої Київської психологічної школи. Уже в 50–60-х рр. XIX ст. він глибоко аналізує й критично переосмислює теорії представників пізніших відгалужень класичної школи – Ж.-Б. Сея, Н. В. Сеніора, Г. Ч. Кері та інших.
- ✓ У 1860–1870-х роках він уводить у свій курс та підручник “Основи політичної економії” (1870) засади психологічної школи, а пізніше викладає її основні концепції порівняно з іншими напрямками політекономічного знання у фундаментальній праці “Нарис політико-економічної літератури” (1895).
- ✓ Він визначив економіку як науку, завдання якої полягають у дослідженні явищ, законів та чим вони підпорядковані. Бунге вказував на велике значення правильного визначення її предмету. Учений уважав, що складність такого визначення пояснюється позицією *ліберальної економічної школи* та *соціалістів*. Критикував соціалістів, тому що вони засуджували існуючий порядок і вбачали свій ідеал у новій організації праці.
- ✓ Згодом М. Бунге розробив *теорію цінностей* на засадах *психологічної школи*, визнав *цінність корисності*. Відкидав *протекціонізм*, тому що він позбавляє виробників:
  - *саморозвитку*;
  - *технічного процесу*;
  - *стимулів суперництва*.
- ✓ Ідеї М. Бунге розвивав і його учень, професор того ж університету *Дмитро Іванович Піхно*, видавши такі відомі на той час праці, як “Закон попиту й пропозиції. До теорії цінності” (1886), “Базис політичної економії” (1890) та ін.

- ✓ Формування неокласичних поглядів в економічній думці України пов'язане й з ім'ям ученого зі світовим визнанням Є. Слуцького (1880–1948 рр.). Він відомий представник математичного напрямку економічних досліджень.
- ✓ Народився й тривалий час проживав в Україні, закінчив Київський університет, навчався в Німеччині, до 1928 р. працював професором Київського університету й Київського комерційного інституту. Ще навчаючись в університеті, Є. Слуцький написав працю “Теорія граничної корисності” (неопубліковану), яка була удостоєна університетської золотої медалі. Дослідники історії економічної думки вважають Слуцького фундатором маржиналістської математичної теорії споживання.
- ✓ Якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначення принципово нових підходів до проблеми взаємозв'язку ціни, попиту та функції корисності зроблено Є. Слуцьким у 1915 р. в статті “До теорії балансу бюджету споживача” (опублікованій в одному з італійських часописів, знайдену й оцінену через 20 років відомими теоретиками Р. Алленом і Дж. Хіксом).
- ✓ До цього в середовищі маржиналістів і неокласиків панувала кардиналістська теорія оцінки поведінки споживача, яку започаткували учені австрійської школи. Вони, зокрема Є. Бем-Баверк, А. Маршалл, виходили з можливості суб'єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага. На основі відомих розробок Л. Вальраса, Ф. Еджворта, В. Парето український маржиналіст Є. Слуцький тісно пов'язав функцію корисності, яка визначала надання переваг споживачем певній корисності благ, з динамікою ціни та грошових доходів споживача. При цьому він:
  - відштовхувався від ідеї про необхідність звільнити функцію корисності від суто суб'єктивного трактування;
  - використав категорію віддання переваг споживачем як одній із детермінант сукупного попиту, у якій і знаходить вираження корисність товару;
  - виходив із можливостей кількісного аналізу віддання переваги, їх порядкового зіставлення;
  - розробив математичні методи, що дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.
- ✓ Ці ідеї Є. Слуцького стали основоположними в розвитку сучасної ординалістської версії споживачької поведінки та сучасної теорії попиту.
- ✓ Є. Слуцький продовжив дослідження психологічних засад раціональної поведінки господарських суб'єктів та моделювання довгострокових економічних коливань, які ґрунтувалися на неокласичних принципах. Це він зробив у виданих німецькою мовою працях:
  - “Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки” (1926);
  - “Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів” (1927).
- ✓ В “Етюді...” він уперше у світовій літературі поставив питання про необхідність формування особливої науки – праксеології, яка б розробила принципи раціональної поведінки людей за різних умов. Праксеологія (від грецьких слів *praxis* – “діло, діяльність, практика”, *logos* – “учення”) –

загальна теорія раціональної людської поведінки.

- ✓ Ідеї, викладені Є. Слуцьким у публікації 1915 р., вважаються в сучасній зарубіжній літературі основоположними в розвитку теорії поведінки споживачів як одного з важливих розділів економетрики.

Іван Франко (1856–1916)

- ✓ І. Франко народився 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі Дрогобицького повіту в Східній Галичині (нині Львівська область) у родині коваля Якова Франка та Марії Кульчицької-Франко.
- ✓ Протягом 1862–1864 рр. навчається в початковій школі в с. Ясениця Сільна.
- ✓ У 1864–1867 рр. – у школі при Василіанському монастирі в Дрогобичі. У 1867–1875 рр. І. Франко здобував освіту в Дрогобицькій гімназії.
- ✓ На початку творчої й громадської діяльності захоплювався марксизмом, особливо економічним ученням К. Маркса. З позицій марксизму дав аналіз тогочасного капіталізму в багатьох своїх статтях: “Хто є робітник?”, “На кого працюємо?”, “Хто винний?”, “Про соціалізм”.
- ✓ Надавав великого значення освіті, культурі. Досліджував найголовніші категорії політекономії: капітал, товар, додаткову вартість, заробітну плату. Поняття права та закону завжди пов’язував з ідеями гуманності й справедливості.
- ✓ Соціалізм за І. Франком:
  - співдружність людей, побудована на праці;
  - люди поєднані на господарській рівності;
  - установлення повної громадської й політичної свободи.
- ✓ У процесі аналізу аграрних відносин І. Франко формулює суть диференційної ренти I, диференційної ренти II, а також абсолютної капіталістичної земельної ренти. Але найбільше його цікавила проблема ліквідації приватної власності.
- ✓ У своїх працях Іван Франко вів роздуми про такі галузі економічного вчення, як економічної теорії, економічної думки, економічної історії, фінансів, банківської справи, статистики, регіоналістики.
- ✓ Створення федерації Франко уявляв як створення федерації в межах возз’єднаної України, створення федерації в межах визволених народів Росії, об’єднання слов’ян у єдину федерацію, оформлення всесвітньої федерації вільних народів.
- ✓ Отже, економічні погляди революціонера-демократа І. Франка становлять

цілу епоху в історії української економічної думки, продовжуючи кращі традиції минулого, увібравши й критично переробивши досягнення світової суспільної думки щодо особливостей соціально-економічного розвитку України.

6.4. Зародження та особливості розвитку кооперативного руху

- ✓ Ініціатором створення першого кооперативу в Україні виступила харківська громада. Статут харківського споживчого товариства затверджено 6 жовтня 1866 р. Із самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб) та 292 члени з неповним паєм.
- ✓ Товариство мало:
  - власну ідальню;
  - пекарню;
  - фабрику овочевих напоїв.
- ✓ Товариство налагоджувало торгові зв'язки з Харковом, Полтавою, Одесою, Борзною, Керчу.
- ✓ Товариство ознайомлювалося з кооперативним рухом на Заході, його представники побували у Великобританії, Франції, Німеччині. Друге кооперативне споживче товариство засноване в Києві наприкінці 1868 р.
- ✓ З'явилися споживачі товариства в Єлисаветграді, Ізюмі, Сімферополі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Чернігові, Севастополі. Протягом 1866–1870 рр. в Україні діяли 20 споживчих кооперативів. Їхня загальна кількість в імперії Романових тоді становила 63.

- ✓ Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років, їхній занепад був зумовлений рядом причин:
  - насамперед погано був підготовлений соціальний ґрунт для кооперативної діяльності. Переважна більшість громадян ще не розуміла суті та значення кооперації;
  - високі як на ті часи внески (25–50 крб) не давали змоги вступати в кооперативи менш заможному населенню українських міст;
  - через матеріальну незабезпеченість кооперативи не могли конкурувати з

приватними торговцями, які до того ж не гребували засобами, щоб їх знищити.

- ✓ Реакційна політика російського уряду в середині 1870-х рр., переслідування місцевої ініціативи в освітньому та економічному житті негативно вплинули на діяльність перших українських кооперативів. Протягом 20 років темпи кооперативного руху були надто низькими. З 1870 р. до 1894 р. виникло тільки 31 споживче товариство. У 1890-х роках кооперативна діяльність поживалася, що було пов'язане з діяльністю відомого українського кооператора “артільного батька” М. Левитського, який, здобувши в 1885 р. університетську освіту, ретельно вивчив суспільні відносини українського села та його господарства.
- ✓ 29 вересня 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилась перша хліборобська спілка, так звана *артіль*, її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих та площі землі. Артільно керував староста, якого обирали голосуванням. З Херсонщини *артільний рух* швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. *Якщо в 1894 р. в Україні діяли 5 спілок, то в 1895 р. – 12, а наступного року – уже понад 100.*

- ✓ *На початку українського кооперативного руху виникли кредитні товариства. Особливо почастишали спроби їх організації після селянської реформи 1861 р.:*
  - група ремісників Одеси в 1862 р. підготувала статут ощадно-позикового товариства;
  - у 1869 р. виникло ощадно-позикове товариство в м. Гадячі на Полтавщині, до складу якого входили 28 міщан-ремісників та купців;
  - у 1871 р. виникли Вереміївське на Катеринославщині, Обознівське й Петрівське на Херсонщині ощадно-позикові товариства.
- ✓ *Крім того, члени товариства платили вступні внески по 1 крб. Позики видавали на підставі особистої довіри в сумі до 25 крб, кожному під 9–10 % річних, а більші – за борговим зобов'язанням, але не більше 100 крб.*
- ✓ Проте кредитно-кооперативний рух занепадає майже на 20 років. Старі товариства ледве животіли, а нові майже не виникали. Однією з причин цього було й те, що до середини 90-х років XIX ст. в Російській імперії не було закону, який би нормував організацію та діяльність кредитних кооперативів.
- ✓ *Уперше в Україні та її усій монархії Романових кредитне товариство виникло в селі Іванківці Прилуцького повіту на Полтавщині в 1895 р. Такі кооперативи завдяки значним позикам державного банку швидко засновували й в інших населених пунктах України. Станом на 1 січня 1914 р. в Україні уже діяло 2181 кредитне й 911 ощадно-позикових товариств. Вони:*
  - об'єднували й обслуговували понад 1,7 млн членів;
  - мали основного капіталу на 19 701 705 крб;
  - збирали членські внески (69 334 166 крб);
  - видали позик на суму 117,5 млн золотих крб;
  - становили понад 19,3 % з 14 500 кредитних кооперативів Російської імперії.

- ✓ Відбувся процес союзного будівництва в споживчій кооперації. На Поділлі він почався зі створення невеликих районних об'єднань. Об'єднання були засновані:
  - 1909 р. – у Пенківцях Ямпільського повіту, Яланецькому та Вороновицькому повітах;
  - 1913 р. – у Тульчині, Немирові, Дунаївцях, Бершаді.
- ✓ У 1883 р. у Львові на кошти українських заможних міщан і селян організовано кооперативне торгове підприємство “Народна торгівля”, яке мало стати “оборонним валом проти чужинецької лихви в галузі торгівлі споживчими товарами”.
- ✓ Важливим етапом діяльності “Народної торгівлі” стало перетворення її на союзне об'єднання споживчих кооперативів. Відповідно до змін статуту 1907 р. вона мала організувати торгові кооперативи, перевіряти їхню діяльність та бути для них центральною організацією.
- ✓ У 1912 р. вона підтримувала торгові відносини з 831 крамницею, читальнями, громадськими й українськими приватними установами, а перед Першою світовою війною мала 19 власних великих крамниць у галицьких містах.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. український кооперативний рух, незважаючи на великі труднощі та перешкоди, набув значного розвитку. Він став важливим чинником господарського, культурного й духовного піднесення українського народу. У кооперації українське громадянство вбачало одну з конкретних форм демократії, яка наближала Україну до Заходу.

ТЕМА 7. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

7.1. Нові явища в соціально-економічному житті провідних країн світу та України на початку ХХ ст. Економічні наслідки Першої світової війни. Світова економічна криза 1929–1933 рр.

Перша світова війна – трагічна подія, що за своїми масштабами й наслідками не мала аналогів у всій попередній історії людства. У ній узяли участь 38 країн світу із загальною кількістю населення понад 1,5 млрд чоловік. На фронтах Першої світової війни мобілізовано 70 млн чоловік; близько 10 млн чоловік загинули й померли від ран. Перша світова війна тривала 4 роки 3 місяці й 10 днів (з 1 серпня 1914 р. по 11 листопада 1918 р.).

Причини та передумови Першої світової війни

<i>Причини війни</i>	<i>Передумови війни</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Загострення відносин між розвинутими країнами світу, боротьба за територіальний перерозподіл світу, політичну та економічну гегемонію. ✓ Відсутність у розвинутих країнах політичних сил, здатних організувати боротьбу проти імлітаристської політики національних урядів. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Прихід до влади в розвинутих країнах урядів, що проводили імлітаристську політику. ✓ Політична та економічна нестабільність у розвинутих країнах. ✓ Створення великих воєнних блоків – Антанти та Троїстого союзу. ✓ Наявність складних проблем у таких питаннях, як європейські кордони, сфери впливу у світі та розподіл колоній.

Підсумки та наслідки Першої світової війни

<i>Підсумки війни</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Поразка Німеччини та її союзників. ✓ Облаштування повоєнного світу.
<i>Наслідки війни</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Масове знищення людей: близько 10 млн чоловік убиті або померли від ран, 20 млн поранені, з них 3,5 млн залишилися каліками. ✓ Зменшення населення внаслідок голоду та злиднів, викликаних війною, спад народжуваності (наприклад, у Росії – приблизно 5 млн чоловік, Австро-Угорщині – приблизно 4,4 млн чоловік, Німеччині – приблизно 4,2 млн чоловік). ✓ Знищення матеріальних цінностей, величезні фінансові витрати на воєнні потреби (загальна сума становила приблизно 359,9 млрд доларів золотом). ✓ Імлітаризація економіки, зростання військового виробництва, удосконалення техніки й подальший розвиток воєнного мистецтва. ✓ Поглиблення міжнародних суперечностей, подальший

	розвиток територіальних претензій, що зрештою призвело до Другої світової війни.
--	--

Україна в Першій світовій війні

Діяльність громадських організацій України в роки Першої світової війни

Назва організації	Зміст діяльності організації
Міський, Земський союзи; “Товариство допомоги населенню Півдня Росії”	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Допомога хворим і пораненим (купівля обладнання для лікарень, навчання медичного персоналу, постачання медикаментів, продуктів харчування). ✓ Організація розподілу одягу й взуття біженцям; виготовлення й постачання обмундирування для армії.
“Союз визволення України”	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Контроль за утриманням українців в таборах для військовополонених. ✓ Матеріальна допомога військовополоненим. ✓ Агітаційна робота серед полонених українців (за незалежну Українську державу, культуру, мову).

Політична й економічна криза в Російській імперії

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зростає недовіра народу до державних органів влади. ✓ Державні органи влади, що погано контролювали ситуацію в країні, були нездатні досягти позитивних змін ані на фронті, ані в тилу. ✓ Дедалі частіше відбуваються повстання селян, робітників, солдат. ✓ Більша частина підприємств на працює. ✓ Починається нестача продовольства (хліба). ✓ Стрімко зростає безробіття. ✓ Знецінюються гроші (інфляція), зростають ціни.
--

Прорахунки Української Центральної Ради

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Непослідовно відстоювала права українського народу на незалежність, схилилась до компромісів із Тимчасовим урядом, що призводило до втрат авторитету. ✓ Не змогла поліпшити матеріальне становище людей, відновити роботу промисловості, яка перебувала в глибокому кризовому стані внаслідок війни. ✓ Не провела аграрну реформу, яку вимагали широкі верстви селянства. ✓ Не створила регулярної армії, достатньої за чисельністю й боєздатністю.
--

Платформа Центральної Ради на “Демократичній нараді” у вересні 1917 р. в Петрограді

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Надання всіх земель у розпорядження земельних комітетів, обраних селян. ✓ Уведення державного контролю за промисловістю й торгівлею. ✓ Укладання миру, вихід із Першої світової війни. ✓ Негайне скликання Всеросійських Установчих зборів. ✓ Визначення права нації на створення незалежної держави. ✓ Визнання вищою владою в Україні ЦР і Генерального секретаріату ЦР.

Україна й Брест-Литовський мирний договір

- ✓ Україна, що підписала мирний договір із країнами Четвертного союзу (Австро-Угорщиною, Німеччиною, Туреччиною й Болгарією), **припиняла** свою участь у Першій світовій війні.
- ✓ За умовами договору Росія **виводила** свої війська з України, **визнала** незалежність УНР і владу ЦР.
- ✓ Австро-Угорщина й Німеччина обіцяли повернути Україні Холмщину й Підляшшя, виділити західноукраїнські землі в коронний край.
- ✓ Україна зобов'язувалась зробити значні поставки продовольства й промислової сировини в Німеччину.

Соціально-економічна політика Центральної Ради

Центральна Рада (ЦР) утворилася 4 березня 1917 р. на зборах київської групи Товариства Українських Поступовців, на які зібралися представники українських політичних партій, професійних, культурних, студентських організацій і товариств.

Будівля ЦР в 1917 р. та у 2013 р.

Склад Центральної Ради

Голова – М. Грушевський.

Заступники:

Ф. Крижановський (представник кооперативних організацій Київщини);

Д. Антонович (представник українських соціал-демократів);

Д. Дорошенко (представник ТУПу).

6–9 квітня 1917 р. на Конгресі обрали нових заступників:

В. Винниченка та С. Єфремова.

Мета Центральної Ради

- ✓ Відродження національної державності України в складі Росії.
- ✓ Розвиток культури, науки й освіти в Україні.
- ✓ Створення незалежної від Росії економіки України.
- ✓ Українізація армії.

У ході своєї діяльності Центральна Рада проголосила чотири універсали

Універсали Центральної Ради			
I універсал	II універсал	III універсал	IV універсал
10.06.1917 р.	03.07.1917 р.	07.11.1917 р.	22.01.1918 р.
<i>Передумови проголошення:</i> відверта шовіністична політика російського Тимчасового уряду проти українського народу.	<i>Передумови проголошення:</i> існування на той час в Україні трьох різних систем управління – Тимчасового уряду, більшовицьких, меншовицьких Рад, Центральної Ради.	<i>Передумови проголошення:</i> Жовтневий переворот, розгортання революційного, національно-визвольного руху.	<i>Передумови проголошення:</i> вихід Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради Раднаркому РРФСР.

Періодизація діяльності Центральної Ради

Березень 1917 р. – червень 1917 р.	Становлення УЦР, формування її складу, боротьба за демократизацію й українізацію, співробітництво з Тимчасовим урядом, “кристалізація” ідеї автономії України в складі Росії.
Червень 1917 р. – жовтень 1917 р.	Поглиблення процесу державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного принципу, легітимізація автономії в умовах досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом.
Жовтень 1917 р. – січень 1917 р.	Боротьба за владу з центральним більшовицьким урядом.
Березень 1918 р. – 28 квітня 1918р.	Існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом Німеччини й Австро-Угорщини.

Відповідно до прийнятих універсалів, діяльність Української ЦР можна умовно поділити на два періоди – до та після прийняття Третього універсалу.

<i>Перший період</i>	<i>Другий період</i>
Відносний розквіт УЦР. УЦР як організація, завданням якої було вивести українську націю з суспільних катаклізмів, характерних для початку ХХ ст., та відновлення втрачених адміністративно-територіальних ознак.	Поступовий занепад УЦР. УЦР як організація, яка нездатна прорахувати можливі наслідки своєї діяльності, правильно визначити стратегію й тактику державотворення в конкретних умовах. УЦР втратила свій авторитет серед населення.

I універсал

<i>Зміст</i>	<i>Наслідки</i>
Проголошення автономії України, запровадження загального, прямого, таємного виборчого права, ліквідація поміщицького землеволодіння, відмова передавати податок до центральної казни, запровадження одноразового податку на “рідну справу”.	Піднесення революційного ентузіазму українських мас, вороже ставлення радянського уряду до українського національно-визвольного руху, утворення Генерального секретаріату; загострення стосунків між Тимчасовим урядом і Центральною радою; децентралізація Росії.

II універсал

<i>Зміст</i>	<i>Наслідки</i>
Відмова від проголошення автономії до Всеросійських Установчих зборів, Генеральний секретаріат визнавався як орган, підпорядкований Центральній Раді. Фактично заперечені тези про волю України.	Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, зменшення авторитету Центральної Ради, вимушене визнання Центральної Ради з боку центрального уряду.

III універсал

<i>Зміст</i>	<i>Наслідки</i>
Проголошувалося утворення Української Народної Республіки, конфіскація поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння й передання земель трудовому народові без викупу, забезпечення громадянам усіх прав і свобод, визнання за всіма народами, які населяють Україну, “національно-персональної автономії” та рівних прав, установлення державного контролю за виробництвом.	“Маніфест до українського народу” з ультимативними вимогами до Центральної Ради; Центральну Раду оголошено поза законом; Україна проголошувалася Республікою Рад, були роззброєні загони Червоної гвардії, військові частини, що не визнавали влади Центральної Ради, розпочата боротьба ЦР проти більшовиків.

IV універсал

<i>Зміст</i>	<i>Наслідки</i>
Проголошення Української Народної Республіки, проголошення націоналізації “найважливіших галузей торгівлі”, установлення монополії держави на зовнішню торгівлю, контроль держави над усіма банками, розробка аграрної реформи, проголошення необхідності вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку й усіх, хто потерпів від війни.	Українська Народна Республіка – держава “суверенна, самостійна і ні від кого не залежна”, міжнародне визнання УНР, прийнята Конституція Української Народної Республіки, завершення процесу становлення української державності, розпочато наступ на Центральну Раду військ під командуванням колишнього полковника царської армії М. Муравйова.

Діяльність Центральної Ради мала значний вплив на соціальне й економічне життя суспільства

<i>Соціальні зміни</i>	<i>Економічні зміни</i>
Скасування заборон щодо української мови й культури, розвиток української преси, створення видавництв, які випускали художню й навчальну літературу українською мовою, відкриття першої української гімназії, створення конституції УНР, у якій йшлося про громадянські права, окупація українських земель німецькими військами.	Націоналізація найважливіших галузей торгівлі, установлення монополії держави на зовнішню торгівлю, контроль держави над банківськими установами.

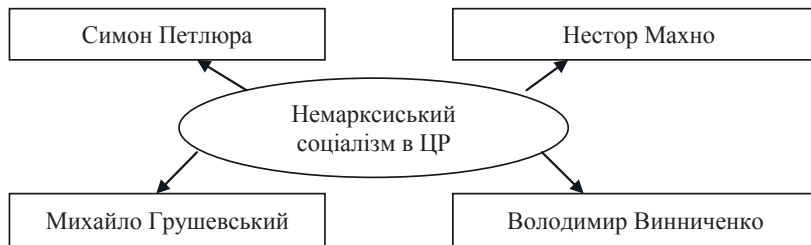
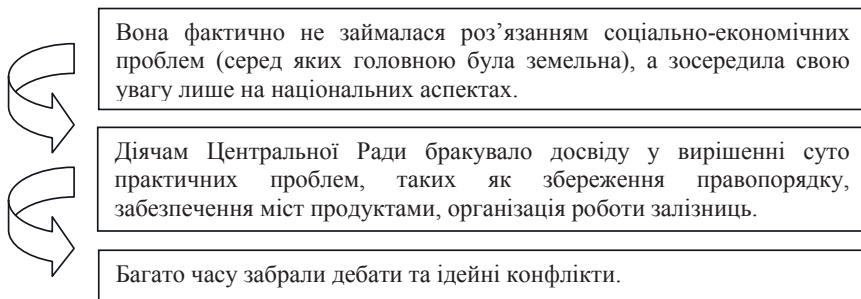
Значення Центральної Ради для України

- ✓ Формування Української державності.
- ✓ Визначення політико-економічних відносин в українському суспільстві.
- ✓ Центральна Рада – перший офіційний уряд, що представляв інтереси українського народу.

Прорахунки та успіхи Центральної Ради

Прорахунки	Успіхи
Рада свідомо ухилялась від вирішення гострих соціально-економічних питань. Не зуміла налагодити ефективного керівництва в Україні, забезпечити міста продовольством, домогтися порядку й законності. УЦР не змогла організувати українську армію.	Домоглася визнання прав українського народу на власну державу, культуру, мову. Її незалежність дипломатично визнали європейські країни. Центральна Рада зуміла перемогти більшовиків України. Була прийнята Конституція Української Народної Республіки.

Основні недоліки економічної політики ЦР

Немарксистські соціалісти не сприймали економічної програми ортодоксальних марксистів, боролись проти її здійснення. Соціальним ідеалом “батька” Махна була “селянська республіка” без центральної влади з відособленим сімейним господарством заможних селян, справедливим товарним обміном між містом і селом.

Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920)

18 лютого (тут і далі дати подано за новим стилем) 1918 р. німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. У наступі брали участь 450 тис військовослужбовців німецьких та айстро-угорських військ.

1 березня Київ окуповано німцями, 7 березня в Київ повернувся уряд ЦР. Однак незабаром між ЦР і німецько-австрійською адміністрацією виник конфлікт.

Причини та наслідки конфлікту ЦР і німецько-австрійської адміністрації

- ✓ ЦР наполягала на проведенні виборів в Установчі збори, німецьке та австро-угорське командування заважало цьому.
- ✓ ЦР продовжувала обіцяти народу здійснити реформи, проголошені III Універсалом. Окупаційна влада, спираючись на поміщиків і буржуазію, не збиралася надавати ЦР таку можливість.
- ✓ Усупереч волі ЦР поміщикам поверталася земля, робочий день на підприємствах подовжувався, погіршувалися умови праці.
- ✓ Усупереч волі ЦР Україну поділено на дві частини. Австро-Угорщина окупувала Подільську, Херсонську, Катеринославську та Волинську губернії. Німеччина – решту. Почалися грабунки, репресії проти населення.
- ✓ Німеччина та Австро-Угорщина сприяли державному перевороту в Україні, унаслідок якого ЦР було розпущено, а на чолі держави став гетьман Павло Скоропадський (квітень 1918 р.).

- ✓ Суть перевороту полягала в спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну створити нову модель Української держави, яка була б здатною зупинити радикалізацію, дезорганізацію й деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм. Сам П. Скоропадський так характеризував свою програму: “Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірنا участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків”.
- ✓ Державний переворот був узгоджений із представниками німецької військової адміністрації. Фактично він здійснювався під її контролем, але при формальному нейтралітеті німецької сторони.
- ✓ Очоливши гетьманат, П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. Він призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати й розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати війсьничий чи особливий стан, проводити амністію. У “Грамоті до всього українського народу” гетьман обіцяв “забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці”.
- ✓ Переважна більшість членів уряду П. Скоропадського була українського походження, у тому числі і його голова професор історії права М. Василенко, великий землевласник Ф. Лизогуб, який потім очолив уряд, видатний український діяч Д. Дорошенко та ін. Проте після відставки Ф. Лизогуба в

сформованому 14 листопада проантантівському й проросійському уряді на чолі із С. Гербедем українців майже не було.

- ✓ Для періоду гетьманства характерний розвиток інституту державної служби. В основу вимог до держслужбовців були покладені не їхні політичні уподобання, а професійні ознаки. Згідно з гетьманською “Грамотою до всього українського народу” від 29 квітня урядовці, окрім міністрів Центральної Ради та їхніх заступників, були залишені на посадах. Відповідно до закону “Про порядок призначення на державну службу” від 25 травня кожен, хто перебув чи вступав на державну службу, а також військові й судді мали приносити “урочисту обітницю” на вірність Українській державі.
- ✓ Програма П. Скоропадського передбачала:
  - створення дієздатних органів державної влади та армії;
  - проведення реформ, які забезпечують зміцнення законності й порядку в країні.

Економічна, внутрішня та зовнішня політики Української Держави

- ✓ Зберігалось поміщицьке землеволодіння.
- ✓ Створена грошово-банківська система (уведена власна національна одиниця – гривня).
- ✓ Уведено 9–12 годинний робочий день.
- ✓ Створювались українські гімназії, відкрився університет у Кам’янці-Подільському, створено Українську академію наук, Національний архів, Національну бібліотеку.
- ✓ УНР перетворювалася в Українську Державу (УД) на чолі з гетьманом.
- ✓ Були заборонені збори, з’їзди, демонстрації, страйки.
- ✓ Відновлене як окремий стан козацтво (його скасувала Катерина II в 1765 р.).
- ✓ Органи місцевого самоврядування ліквідовувалися.
- ✓ Переговори між урядами УД і Криму відбулися восени 1918 р. незадовго до падіння гетьманського режиму. Попередньо була досягнута згода про об’єднання Криму з УД на правах крайової автономії, але договір був не підписаний.
- ✓ Не вдалося вирішити проблему повернення Холмщини й Підляшшя Україні (відповідно до Брестського мирного договору). Австро-Угорщина продовжувала окупацію цих територій до листопада 1918 р., а потім Холмщину й Підляшшя зайняли польські збройні сили. Кордон між УД і Польщею так і не був установлений.
- ✓ Не був установлений кордон з РРФСР через територіальні розбіжності й претензії обох сторін.

Український національний союз 14 листопада 1918 р. на підпільному засіданні в Києві створює Директорію – міжпартійний колегіальний орган, що висував претензії до верховної влади в Україні. Директорії судилося бути вищою владою в Україні фактично до квітня 1919 р., офіційно – до листопада 1920 р.

Аграрна реформа Директорії

<i>Директорія проголосила</i>	<i>Директорія здійснила</i>
✓ Вилучення земель у поміщиків.	✓ Термін і порядок розподілу земель не визначено. ✓ Землі іноземців (в основному поляків) розподілу не підлягали. ✓ Прийнято рішення про компенсацію поміщикам за землю.

Соціально-економічні реформи

<i>Директорія проголосила</i>	<i>Директорія здійснила</i>
✓ Прийняття заходів із відновлення промисловості. ✓ Уведення робітничого контролю на виробництві. ✓ Здійснення заходів із надання допомоги безробітним та іншим категорія нужденних.	✓ В умовах громадянської війни й інтервенції, соціально-економічні реформи були відкладені. ✓ Головним завданням Директорії стала перевага в громадянській війні.

10 листопада 1918 р. Тимчасовий Державний Секретаріат (уряд, що був призначений Національною Радою) прийняв присягу й проголосив створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Аграрна реформа ЗУНР

✓ Маєтки великих землевласників (переважно поляків) експропріювались (переходили у власність держави). ✓ Передбачалось наділити землею малоземельних і безземельних селян. У квітні 1919 р. до цієї роботи приступила спеціальна комісія.
--

У 1919–1920 рр. держави-переможниці в Першій світовій війні скликали в Парижі конференцію з підготовки та підписання мирних договорів. Ця конференція вирішила й долю ЗУНР: було визнане право Польщі на окупацію Східної Галичини, право Чехословаччини – на Закарпаття, Румунії – на Буковину.

У січні 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України оприлюднив Маніфест, у якому оголошувалось про відновлення радянської влади. На цей час армія Директорії залишила Харків, і туди переїхав радянський уряд. Згідно з Маніфестом Україна набула назву – *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (УСРР, а з 1936 р. – УРСР). Особливо стійкий опір викликала *аграрна політика* більшовиків, що зводилась до *продовольчої диктатури*.

Сутність продовольчої диктатури

✓ Держава зосереджувала у своїх руках усе зерно, що було вироблене в селянських господарствах понад споживацьку норму. Норму визначив Раднарком. ✓ Зерно, вироблене понад споживацьку норму (його назвали “надлишок”),
---

відповідно до декрету Раднаркому “Про продовольчу розверстку” вилучалось.

- ✓ Вилучення зерна в селян здійснювали комнезами й спеціальні озброєні робітничі загони – *продзагони*, що використовували примусові заходи (аж до розстрілу) до селян, що відмовлялися віддавати зерно.
- ✓ Вилучене зерно йшло на забезпечення хлібом армії, міст, селянської бідноти.
- ✓ Селянам суворо заборонялось продавати зерно.

Продовольча диктатура, з одного боку, забезпечувала державу хлібом унаслідок пограбування селян, а з другого – посилювала владу держави над окремою особою. “У кого хліб, у того й влада”, – часто цитували слова В. Леніна керівники різних рівнів.

На початку 1919 р. Добровольча армія Денікіна отримує кредит від США й зброю від Антанти. Це дало змогу Добровольчій армії активізувати свій наступ у Донбасі (розпочатий ще наприкінці 1918 р.).

Денікінський режим в Україні

- ✓ Відновлювалось поміщицьке землеволодіння.
- ✓ Уведено податок із селян, третину врожаю селяни повинні були віддавати поміщику безкоштовно за користування землею.
- ✓ Селяни повинні були вносити також продовольчий податок на потреби армії (5 пудів зерна з десятини землі).
- ✓ Продовжено робочий день (до 11–12 годин).
- ✓ Профспілки, створені в 1917–1918 рр., були розпущені. Замість них організовувались інші, лояльні до режиму.
- ✓ Українська культура, мова зазнавали утисків.
- ✓ Принципи політики Денікіна: єдина, неподільна Росія; знищення більшовизму; тимчасова військова диктатура до закінчення війни.
- ✓ Уведено смертну кару за участь у повстаннях, більшовицьких організаціях, дезертирство з армії.

Україна в планах Врангеля

- ✓ Остаточна мета Врангеля – відновлення “єдиної й неподільної” Росії, більшовицької влади.
- ✓ Проголосивши себе головою уряду Півдня Росії, намагався створити незалежну Кримську республіку (уважав це тимчасовим заходом).
- ✓ Війська Врангеля розпочали наступ саме тоді, коли радянські війська вели бойові дії під Києвом (червень 1920 р.). Це мало полегшити Польщі перемогу над Радянською Росією й Україною.
- ✓ Врангель провів переговори з делегацією УНР. Домовитись про союз із УНР не вдалося, тому що Врангель не визнавав незалежності України.
- ✓ Врангель намагався укласти військовий союз із Махном, але успіху не мав. Махно перейшов на бік більшовиків.

Підпорядкування культурно-просвітницької діяльності політичним інтересам (1919–1920)

<i>Заходи</i>	<i>Наслідки</i>
✓ Жорсткий контроль державних органів над діяльністю установ культури й освіти.	✓ Утрата творчої самостійності, пристосування.
✓ Примусове реформування закладів культури та освіти, спрямоване на зміцнення державної влади.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Проведення реформ загальноосвітньої школи з метою перетворення шкіл на школи-комуни. ✓ Уведення посади комісара вузу, обмеження самоуправління вузів. ✓ Упровадження необґрунтованих новачій, що погіршували стан культури (наприклад руйнування дореволюційних пам'ятників, що мали художню цінність). ✓ Реорганізація всіх видів шкіл у державні загальноосвітні.
✓ Закриття “ідейно ворожих” закладів культури, репресії проти діячів культури (з кінця 1920 р.).	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Закриття “Просвіт”. ✓ Змушена емігрувати Українська республіканська капела. ✓ Ліквідація університетів (і створення на їхній базі інститутів народної освіти). ✓ Закриття деяких театрів.
✓ Підтримка діячів пролетарської культури за класовою приналежністю, а не за талантом.	✓ Зниження рівня культури, забуття або загибель культурних надбань попередніх поколінь.

Облаштування повоєнного світу

Результати Першої світової війни закріплені в мирних договорах, що були вироблені державами-переможцями на *Парижкій мирній конференції*. Вона розпочала роботу 18 січня 1919 р. У роботі конференції брали участь представники 32 країн. Після тривалих суперечок та дискусій між головними учасниками конференції (Великобританія, Франція, США, Італія) прийняті рішення з питань повоєнного облаштування світу.

Паризька мирна конференція (1919–1920)

<i>Учасники конференції</i>	Великобританія, Франція, США, Італія, Японія, Бельгія, Бразилія, британські домініони (Австралія, Канада, Південно-Африканський Союз, Нова Зеландія), Індія, Греція, Гватемала, Китай, Куба, Польща та ін.
<i>Статус Німеччини та її союзників</i>	Переможені країни до участі в конференції були допущені після того, як вже були вироблені проекти мирних угод.

<i>Мета</i>	Розробка та підписання мирних договорів із державами, що були переможені в Першій світовій війні.
<i>Підсумки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розроблені та підписані мирні договори з Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, що стали основою <i>Версальської системи</i> (системи повоєнного устрою світу). ✓ Прийнято рішення про створення <i>Ліги Націй</i> й схвалено її Статут. ✓ Визначенні заходи щодо підтримки білогвардійського руху й ліквідації радянської влади в Росії.

Найважливішим серед мирних договорів, підписаних на *Паризькій мирній конференції*, був мирний договір із Німеччиною (*Версальський договір*), підписаний у п'яту річницю вбивства в Сараєво (28 червня 1919 р.)

Зміст Версальського мирного договору 1919 р.

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Перша світова війна офіційно визнавалася завершеною. ✓ Німеччина повертала Франції Ельзас та Лотарингію, Бельгії – округи Мальмеді й Ейпен, пруську частину Морене. ✓ Німецькі землі на лівому березі Рейну й смуга завширшки 50 км на правому березі ввійшли до Рейнської демілітаризованої зони. ✓ Питання щодо приналежності Шлезвіга, південної частини Східної Пруссії та Верхньої Сілезії повинне вирішуватись плебісцитом. ✓ Управління Саарським краєм на 15 років надавалось Лізі Націй. ✓ Саарські вугільні шахти проголошувалися власністю Франції (до остаточного вирішення питання про державну приналежність Саарського краю). ✓ Німеччина була позбавлена всіх колоній, а також привілеїв у Китаї. ✓ Німеччина визнавала незалежність Польщі й передавала їй Познань, частину Помор'я та Західної Пруссії. ✓ Німеччина визнавала суверенітет Австрії, незалежність Чехословаччини. ✓ Німеччина визнавала незалежність усіх територій, що входили до складу колишньої Російської імперії на 1 серпня 1914 р., а також скасування Брестського миру й усіх договорів, укладених із нею радянським урядом. ✓ Німеччина зобов'язувалася відшкодувати країнам-переможцям збитки у війні. Спеціальна репараційна комісія повинна була визначити загальний обсяг репарацій. ✓ Сухопутна армія Німеччини скорочувалась до 100 тис чоловік. Німеччині заборонялося мати артилерію, танки, військову авіацію, підводні човни. Скасувалася загальна військова повинність.

Ліга Націй – міжнародна, міжурядова організація

<i>Мета</i>	Розвиток співробітництва між народами й гарантування миру та безпеки.
<i>Статут</i>	Передбачав колективні заходи – санкції – за порушення миру й безпеки.
<i>Керівні органи</i>	Асамблея й Рада були розташовані в Женеві.

Територіальні зміни в Європі за Версальським мирним договором 1919 р.

*Розподіл колишніх Німецьких колоній після Версальського миру 1919 р.
Вашингтонська конференція (1921–1922)*

<i>Учасники конференції</i>	США, Великобританія, Китай, Японія, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія, Португалія.
<i>Підсумки конференції</i>	Укладання таких документів: ✓ договір 4 держав (США, Великобританія, Франція, Японія); ✓ договір 5 держав (США, Великобританія, Франція, Японія, Італія); ✓ договір дев'яти держав (США, Великобританія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія, Китай); ✓ трактат про китайські митні тарифи.
<i>Договір чотирьох держав</i>	✓ Спільний захист територіальних прав та інтересів сторін, що уклали договір, на Тихому океані.
<i>Договір п'яти держав</i>	✓ Обмеження озброєння морського флоту. ✓ Відмова від спорудження американських та англійських військових баз на островах Тихого океану.
<i>Договір дев'яти держав</i>	✓ Надання “рівних можливостей” у Китаї в галузі торгівлі та підприємницької діяльності.
<i>Трактат про китайські митні тарифи</i>	✓ Закріплення митної нерівності в Китаї.
<i>Значення конференції</i>	✓ Завершився повоєнний перерозподіл сфер впливу на Тихому океані та Далекому Сході. ✓ Зміцнилися позиції США в цьому регіоні. ✓ Зменшився вплив Великобританії і Японії, склався новий хиткий баланс сил.

З 1922 р. в правлячих колах Німеччини дедалі зміцнювались позиції щодо необхідності перегляду репараційних платежів. Уряд В. Куно, створений у листопаді 1922 р., узяв курс на припинення репараційних платежів. У відповідь на це Франція й Бельгія в 1923 р. окупували Рурський край. З метою врегулювання питання про репарації міжнародним комітетом експертів держав-переможниць під головуванням Дауеса, а пізніше Юнга були прийняті репараційні плани.

Репараційні плани для Німеччини

План Дауеса (1924) Затверджений Лондонською конференцією представників країн-переможниць у Першій світовій війні.	✓ Відповідно до плану Німеччина отримала кредит у розмірі 200 млн доларів. ✓ Установлювались розміри репарацій та система контролю над німецьким державним бюджетом, грошовим обігом, залізницями.
План Юнга (1930) Прийнятий на Гаазькій конференції з питань	✓ Відповідно до плану річні репараційні платежі знижувалися, іноземні контролюючі органи скасовувались, репараційний податок

репарацій 1929–1930 рр.	на промисловість ліквідований та ін. ✓ На практиці план виконувався до липня 1931 р., офіційно був скасований у 1932 р.
-------------------------	--

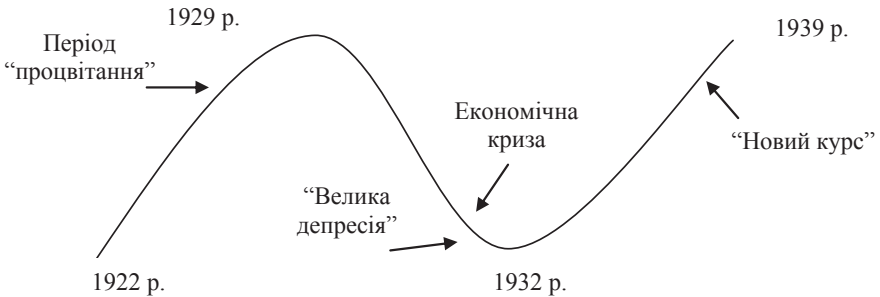
Наприкінці 1920-х рр. багато політиків не виключали можливості виникнення Другої світової війни. У зв'язку із цим уживалися різні заходи, спрямовані на її відвертання. Демонстрацією прагнення народів до миру й співробітництва став міжнародний документ – пакт Келлога – Бірана.

Пакт Келлога – Бірана (Паризький пакт) (1928)

<i>Учасники пакту</i>	Франція, США, Німеччина, Великобританія, британські домініони, Британська Індія, Італія, Японія, Бельгія, Польща, Чехословаччина, СРСР та ін. – усього 63 держави.
<i>Зміст пакту</i>	Відмова країн-учасниць пакту від війни як засобу національної політики.
<i>Значення пакту</i>	Пакт – це кульмінаційне досягнення пацифістської дипломатії. Пакт не зміг перешкодити загостренню міжнародного становища й виникненню Другої світової війни 1939–1945 рр.

Індустріальні країни Європи та Америки

Соціально-економічний розвиток США (1922–1939)

Наслідки Першої світової війни

<i>Людські втрати</i>	Порівняно невеликі – приблизно 50 тис загиблих і близько 250 тис поранених.
<i>Фінансові прибутки</i>	Протягом 1914–1919 рр. загальний прибуток американських монополій становив 33,6 млрд доларів.
<i>Випереджено</i>	За випуском промислової продукції Великобританію, Францію, Німеччину, Італію і Японію разом узятих.
<i>Змінено</i>	Політичний і фінансовий статуси США. З боржника США перетворились на головного кредитора. США почали активно втручатися в сфери світової політики.
<i>Відкрито</i>	Нові можливості для розвитку виробництва в країні;

	зменшилося безробіття й зросла заробітна плата.
<i>Посилився</i>	Інтелектуальний потенціал країни за рахунок еміграції (у 1900–1920 рр. до США прибуло 14 млн чол).

Соціально-економічні успіхи США в період “процвітання”

44 % промислової продукції капіталістичного світу вироблялося в США.	+	У виробництво впроваджувалось нові технічні досягнення й нові методи наукової організації праці, що підвищували продуктивність праці, якість та конкурентоспроможність товарів.	+	Підвищувався життєвий рівень населення, пом’якшувались соціальні конфлікти, більш демократичними ставали методи управління державою.
--	---	---	---	--

Наслідки економічної кризи 1929–1932 рр.

✓ Тисячі банків, промислових і торговельних підприємств збанкрутували.	✓ Промислове виробництво скоротилося майже вдвічі, зросло безробіття; кількість безробітних у 1933 р. становила 17 млн чол.
✓ Сотні тисяч людей, що втратили житло, блукали країною, аби знайти роботу; багато з них голодували.	✓ Сільське господарство зазнало кризи перевиробництва. Ціни на аграрну продукцію знизились. Фермерські господарства стали хронічно збитковими.

У 1932 р. президентом США обраний кандидат від демократичної партії, ліберал Франклін Делано Рузвельт (1882–1945). Аби подолати кризу, Рузвельт утілював у життя соціальний, економічний, політичний експеримент, названий **“Новий курс”**. “Новий курс” розробляли кращі американські науковці. Рузвельт удало й послідовно організував його реалізацію.

“Новий курс” Ф. Д. Рузвельта

Цілі	Методи
<i>Відбудова національної промисловості та сільського господарства</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Держава активно втручається в управління економікою. ✓ Створюються органи управління економікою – Національна адміністрація з оздоровлення промисловості (НІРА) та Адміністрація регулювання сільського господарства (ААА).
<i>Зміцнення банківської та фінансової систем</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Заборона вивезення золота за кордон. ✓ Девальвація долара. ✓ Укрупнення банків. ✓ Надання великим банкам державних кредитів на кілька мільярдів доларів.
<i>Зниження рівня</i>	✓ Проведення соціальних реформ, спрямованих на

соціальної напруженості	поліпшення умов праці та зростання матеріального добробуту робітників і службовців, допомога безробітним та нужденним.
-------------------------	--

Промисловість США була поділена на 17 груп, і кожна з них розробила **“Кодекс чесної конкуренції”**, який зайняв центральне місце серед заходів **“Нового курсу”**.

“Кодекс чесної конкуренції”

Установлював:

- обсяг виробництва;
- рівень заробітної плати;
- тривалість робочого часу;
- розподіл ринків збуту між фірмами;
- принципи взаємин підприємців та робітників на засадах закону, колективного договору.

У сільському господарстві країни ААА здійснювала скорочення виробництва з відповідною компенсацією з боку держави та за її рахунок. Це сприяло зростанню цін на сільськогосподарську продукцію, що в цілому позитивно вплинуло на розвиток великих господарств.

Важливим досягненням цього періоду в історії США є проведені в **1933–1936 рр. соціальні реформи**.

Соціальні реформи в США (1933–1936)

- ✓ Збільшення заробітної плати робітників.
- ✓ Скорочення тривалості робочого дня (для 2 млн робітників).
- ✓ Уведення оплачуваних відпусток (для 1 млн робітників).
- ✓ Уведення закону про соціальне страхування (пенсії робітникам, які досягли 65-річного віку, державна допомога хворим та інвалідам).
- ✓ Створення державних органів боротьби з безробіттям, що сприяли збільшенню кількості робочих місць або організували оплачувані громадські роботи для безробітних.
- ✓ Легалізація страйків, пікетів, професійних спілок.

У 1937 р. розпочалася нова світова **економічна криза**, від якої США зазнали найбільш жорстких ударів.

Наслідки економічної кризи 1937–1939 рр.

- ✓ Обсяг промислової продукції скоротився на третину.
- ✓ Кількість безробітних сягнула 16,6 млн чоловік.
- ✓ Упав курс долара, скоротились соціальні виплати.

Внутрішній стан відбився на міжнародній позиції США. В умовах насування Другої світової війни й зростання загрози німецького фашизму США не виявили необхідної наполегливості в боротьбі за створення єдиного фронту миролюбних держав.

Великобританія

На початку ХХ ст. Великобританія марно намагалася повернути промислову першість і монополію на світовому ринку, утрачені нею наприкінці минулого століття. Головна причина полягала в тому, що політика протекціонізму, яку проводив уряд, закрила внутрішній ринок Англії для іноземних товарів, позбавивши англійську промисловість конкуренції.

<i>Сільське господарство</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Роль сільського господарства зменшувалася в економіці країни. На початку ХХ ст. воно давало лише 6 % національного прибутку. ✓ Скоротилися площі сільськогосподарських культур, оскільки більшість земель належала багатим лендлордам, які здавали їх в оренду фермерам, були байдужі до стану цих земель. ✓ Різко знизилися ціни на сільськогосподарську продукцію, оскільки на ринках Європи було вдосталь дешевої пшениці із США, Канади, Аргентини.
<i>Промислове виробництво</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Промислове виробництво скоротилося вдвічі й становило 1,5 % на рік. ✓ Англійські підприємці стали на шлях прискореної концентрації виробництва й капіталу, технічного прогресу, пошуку нових ринків і колоніальної експансії. ✓ З'являлися нові галузі промисловості. ✓ Важка промисловість витісняла легку. ✓ У традиційних галузях застосовувалися сучасні технології.
<i>Текстильна промисловість</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У текстильній промисловості почали застосовуватися сучасні технології. ✓ Відкриття нових ринків збуту стимулювало розвиток текстильного району Ланкашир. ✓ Собівартість продукції в текстильній промисловості залишалася високою. ✓ Технічне переоснащення проводилося повільно.
<i>Машинобудування</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ З'явилися нові галузі – автомобілебудування, електротехнічна й хімічна промисловість. ✓ Виникають могутні концерни у військовій промисловості – Віккерса й Армстронга. ✓ Створено англо-іранську компанію з видобутку нафти.
<i>Суднобудування</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Суднобудування стало головною галуззю промисловості Великобританії. ✓ Прийнято закон про флот, згідно з яким різко зросли витрати на його розвиток. ✓ Суднобудування та флот становили основу економічного процвітання й політичного панування Англії у світі. ✓ Великобританія намагалася утримати свою морську монополію.

<i>Великобританія у світовому експорті</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Частка Великобританії у світовому експорті постійно зменшувалася, хоча вона й залишалася найбільшим експортером. ✓ Зростала конкуренція її товарам. ✓ Увезення продукції й сировини з інших країн перевищило вивезення промислової продукції (вугілля, текстильних виробів, морських суден, машин тощо).
<i>Колоніальна політика</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ринки збуту в колоніях давали можливість утримати провідні позиції в експорті традиційних галузей англійської промисловості. ✓ В Австралію та Африку вивозилася більша частина англійського взуття й одягу. ✓ Текстильні вироби вивозились в Індію. ✓ Колонії залишалися головними постачальниками продовольства й сировини в метрополію. ✓ У колонії вкладався англійський капітал.

Причини зниження промислового виробництва

✓ Інтенсивний процес індустріалізації в США, Німеччині, Росії, Японії призвело до виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість почала втрачати іноземні ринки збуту, а німецькі й американські товари, дешеві та кращі, почали потрапляти на внутрішній ринок Англії.

✓ Поступове фізичне й матеріальне старіння виробничої бази британської промисловості, що вимагало технічної модернізації й великих коштів. Англійські підприємці й банкіри віддавали перевагу експорту капіталу за кордон у колонії та залежні країни, у яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки.

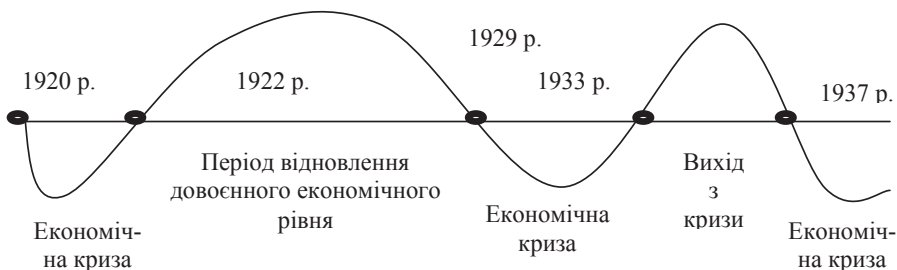
Наслідки Першої світової війни

<i>Людські втрати</i>	743 тис чол. загинули, 1 млн 693 тис поранено.
<i>Матеріальні втрати</i>	10 млрд фунтів стерлінгів, що склало майже третину національного багатства країни. Державний борг зріс до 7,829 млн фунтів стерлінгів.
<i>Скорочено</i>	Експорт товарів на 30–45 %.
<i>Посилився</i>	Національно-визвольний рух у колоніях і залежних від Великобританії країнах.
<i>Поширився</i>	Страйковий рух робітників, відбувалися повстання в армії.
<i>Погіршився</i>	Життєвий рівень населення.

У 1918 р. відбулися парламентські вибори, унаслідок яких переважну більшість голосів отримала консервативно-ліберальна коаліція. Лідер **Д. Ллойд-Джордж** зайняв посаду прем'єр-міністра. Найважливішим завданням уряду стало виведення країни з **економічної кризи**, яка розпочалася в **1920 р.**

Економічні кризи у Великобританії (1920–1939)

Внутрішня політика урядів Великобританії (1918–1939)

Уряд	Економічна політика	Соціальна політика
Ліберально-консервативний Д. Ллойд-Джорджа (1918–1922)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Уряд намагався провести реформи, посилити контроль держави над економікою, націоналізувати деякі галузі (наприклад вугільну), але зазнав поразки. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Підвищена заробітна плата 6 млн робітників. ✓ Скорочений робочий тиждень 6,5 млн робітників. ✓ Уведений 7-годинний робочий день для шахтарів. ✓ Для демобілізованих солдат та звільнених із військових підприємств робітників установлені матеріальні допомоги.
Консервативний Е. Бонар-Лоу та С. Болдуїна (1922–1923)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Частково вдалося вивести країну з економічної кризи, відновити фінансову першість, потіснити конкурентів на світовому ринку, надати допомогу національним монополіям. ✓ Надані державні субсидії металургійній, машинобудівній та ряду інших галузей. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Скорочені витрати на соціальну сферу. ✓ Придушені революційні виступи робітників.

<p><i>Лейбористський</i> Р. Макдональда (січень–жовтень 1924 р.)</p>	<p>✓ Уряд не встиг втілити в життя виголошенні економічні реформи, спрямовані на обмеження влади монополій, посилення державного контролю над економікою й націоналізацією шахт та залізниць.</p>	<p>✓ Підвищені розміри пенсій та допомог. ✓ Знижені податки на деякі продовольчі товари. ✓ Збільшені субсидії на будівництво житла. ✓ Використані більш демократичні методи переговорів із страйкарями.</p>
<p><i>Консервативний</i> С. Болдуїна (1924–1929)</p>	<p>✓ Проводилися заходи щодо стабілізації економіки, підтримки національних монополій. На початку 1929 р. за обсягами випуску продукції промисловості Великобританія вперше досягла показників 1913 р., відновила довоєнний рівень капіталовкладень за кордоном та прибутків від них.</p>	<p>✓ Прийнято закон “Про конфлікти в промисловості та профспілки” (1927), що забороняв страйки, пікетування та ін., утруднював діяльність профспілок. ✓ Знижені витрати на соціальну сферу.</p>
<p><i>Лейбористський</i> Р. Макдональда (1929–1931)</p>	<p>✓ Уряд не зміг вивести країну з економічної кризи.</p>	<p>✓ Значно скорочені всі види соціальних виплат.</p>
<p><i>“Національний” уряд</i> (консервативно-ліберальний) Р. Макдональда (1931–1935)</p>	<p>✓ З метою виведення країни з кризи створено стерлінговий блок із країн, валюти яких залежали від фунта стерлінгів. ✓ Скасовано свободу торгівлі, протекціонізм для внутрішнього ринку від іноземної конкуренції (у тому числі й ринки домініонів Англії).</p>	<p>✓ Уведений закон про “економію” (закон Мея), відповідно до якого зменшувалися соціальні виплати, збільшувалися непрямі податки.</p>
<p><i>Консервативний</i> Н. Чемберлена (1937–1940)</p>	<p>✓ Проводив курс на мілітаризацію економіки. ✓ Здійснював заходи, що сприяли виведенню країни з економічної кризи 1937 р. на засадах зміцнення приватного капіталу, монополій.</p>	<p>✓ Скорочені витрати на соціальні потреби.</p>

Франція

Наслідки Першої світової війни

<i>Людські втрати</i>	1,4 млн чоловік загинули, 750 тис поранено
<i>Матеріальні витрати</i>	200 млрд франків
<i>Зруйновано</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ 10 тис підприємств ✓ 900 тис житлових будинків ✓ 200 шахт ✓ Промислові департаменти Північного Сходу
<i>Доведено до непридатності</i>	2 млн га земельних угідь
<i>Погіршилось</i>	Матеріальне становище мільйонів людей
<i>Посилилась</i>	Концентрація виробництва
<i>Побудована</i>	Значна кількість нових підприємств (для військових замовлень)
<i>Збільшились (унаслідок повернення Ельзасу та Лотарингії)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Запаси вугілля – на 40 % ✓ Потужність металургії – на 75 % ✓ Запаси залізної руди – вдвічі
<i>Зміцніли</i>	Банківські групи Ротшильда, де Венделя, Паризько-Нідерландський, Індокитайський та інші банки.

“Лівий блок” при владі у Франції та економічні наслідки його правління

Виконані передвиборні обіцянки “Лівого блоку”

- ✓ Політична амністія
- ✓ Повернення до роботи залізничників, звільнених за участь у страйку 1920 р.
- ✓ Надання держслужбовцям права на утворення профспілок.
- ✓ Надання жінкам права участі в муніципальних та кантональних виборах.
- ✓ Встановлення дипломатичних відносин із СРСР у 1924 р.

Невиконані передвиборчі обіцянки “Лівого блоку”

- ✓ Не введений податок на капітал.
- ✓ Не скасовані податки на трудящих, уведені “Національним блоком”.
- ✓ Не відвернена інфляція.

Німеччина

Наслідки поразки Німеччини в Першій світовій війні

- ✓ Загинули 7,5 млн чоловік, з них 2,5 млн – на фронтах.
- ✓ Зруйновані промисловість і сільське господарство.
- ✓ Лютували голод та епідемія.

Економіка

- ✓ Проведено перебудову економіки: держава посилила свою роль в управлінні економікою. Уведені жорстке планування та дисципліна.
- ✓ У 1933 р. уряд видав постанову про примусове картелювання, що посилило владу монополій. Згідно із законом 1934 р. “Про органічну побудову німецької економіки” створив шість імперських груп, їхніми “фіурерами” із

широкими повноваженнями були поставлені великі німецькі монополісти.
✓ Військово-промислові концерни одержували численні пільги та кредити.
✓ На селі зміцнювались великі та середні господарства. Був заборонений виїзд з сільської місцевості в міста. Усе сільськогосподарське виробництво було поставлене під суцільний контроль. З 1937 р. введено обов'язкове постачання державі всього продовольчого зерна.
✓ Напередодні 1937 р. побудовані 300 великих заводів.

Економічні показники розвитку Німеччини (кінець 1930-х рр.)

Виробництво алюмінію	1 місце у світі
Виробництво сталі	1 місце в капіталістичній Європі
Видобування кам'яного вугілля	2 місце в капіталістичній Європі

Італія

Наслідки Першої світової війни

<i>Людські втрати</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Більше 700 тис чоловік ✓ 1 млн залишились каліками ✓ 1,5 млн потрапили в полон
<i>Фінансові втрати</i>	Більше 65,5 млрд лір золотом
<i>Спустошена</i>	Уся північно-східна частина країни
<i>Зросла</i>	Військово промисловість, але вона не знаходила ринків збуту
<i>Погіршилися</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Соціальне становище ✓ Посилилась інфляція, набагато зріс державний борг ✓ Країну охопило безробіття

У 1920 р. в Італії розпочалася економічна криза. У 1927 р. фашисти почали створювати так звану **“корпоративну державу”**, намагаючись установити “співпрацю класів для створення розвинутої національної економіки”. Фашистському уряду Італії не вдалося досягти значних економічних успіхів, залежність італійської економіки від імпорту сировини та продовольства зберігалась. Напередодні 1939 р. промислове виробництво зросло лише на 15 %, що не заважало Італії проводити агресивну зовнішню політику та нарощувати озброєння.

Органи влади італійської “корпоративної держави” та їхні повноваження

<i>Національна рада корпорацій</i>		
Складалася з профспілок і фашистської партії.	з представників	Керували 22 корпораціями.
<i>Корпорації</i>		
Складалася з робітників. Кількість відповідала економіки.	з підприємців та головним галузям	Установлювали умови праці. Призначали (разом із фашистською партією) членів палати депутатів (палати фахів та корпорацій).

Країни Центральної та Східної Європи

<i>Країна</i>	<i>Економіка</i>
<i>Польща (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економічний розвиток був у край нестабільний, періодично відбувалися економічні кризи. Напередодні 1939 р. Польща не змогла досягти довоєнного рівня. ✓ У сільському господарстві країни зберігалось поміщицьке землеволодіння, селянські господарства руйнувалися. ✓ У промисловості посилювалась роль іноземного капіталу. Зросли прибутки монополій, але в цілому рівень розвитку економіки лишався невисоким.
<i>Чехословаччина (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економічний розвиток був нестабільним, зростання економіки змінювалось кризами (1922, 1929). ✓ В економіці країни велику частку складав іноземний капітал (англо-франко-американський). ✓ На економічний розвиток Чехословаччини негативно впливали великі репараційні платежі. ✓ У 1933 р. виробництво скоротилося на 1/3. Кількість безробітних досягла 920 тис чол. ✓ У 1939–1940 рр. економіку Чехословаччини було підпорядковано німецьким монополіям.
<i>Угорщина (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Рівень розвитку економіки середній. ✓ У сільському господарстві збереглися пережитки феодалізму (поміщицьке землеволодіння). ✓ Високий рівень концентрації виробництва, сильні позиції іноземного капіталу (головним чином німецького). ✓ У 1929–1939 рр. відбувається економічна криза, її наслідки мали катастрофічний характер (1 млн безробітних). ✓ У 1934–1939 рр. економіка повертається на докризовий рівень, але життєвий рівень населення залишається низьким.
<i>Румунія (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1922 р. почався економічний підйом, зміцніли позиції великої фінансово-промислової буржуазії. ✓ В 1929–1933 рр. країна переживала гостру економічну кризу (винятком була лише нафтовидобувна галузь, що не зазнала кризи). ✓ Аграрну реформу не було завершено, кількість безземельних селян сягала 1 млн чол. ✓ З 1933 р. успішно розвивалася металургійна та хімічна промисловість. Але в цілому економіка Румунії була відстаючою.
<i>Болгарія (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економічне становище в повоєнні роки було катастрофічним: населення голодувало, промисловість і сільське господарство перебувала в кризовому стані. Через величезні репарації, що повинна була сплатити Болгарія, відбудувати економіку було неможливо. ✓ У 1929–1933 рр. світова економічна криза завдала відчутного удару по болгарській економіці; стрімко

	<p>скоротилося виробництво, почалося масове розорення селян.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Наприкінці 1930-х рр. економіка Болгарії потрапила під вплив німецьких монополій.
<i>Югославія (1918–1939)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка була відсталою, найбільш розвинутими були словенські землі. ✓ У 1931 р. економіку охопила світова економічна криза. ✓ Наприкінці 1930-х рр. зростає залежність Югославії від фашистської Німеччини в зовнішній торгівлі.
<i>СРСР перед Другою світовою війною</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Унаслідок індустріалізації, розпочатої в 1925 р., СРСР перетворюється на промислово розвинену країну, що має потужну важку промисловість (легка промисловість розвинута слабо). ✓ У 1932–1933 рр. проведено суцільну колективізацію сільського господарства. Але вирішити проблему забезпечення країни продовольством у необхідному обсязі не вдалося. Тільки перед 1935 р. була скасована карткова система на продукти харчування, але обсяг сільськогосподарського виробництва так і не досяг показників періоду непу. ✓ Прискорено розвивалися галузі, що виробляли стратегічну сировину, боєприпаси, техніку: штурмовики ІЛ-2, бомбардувальники ІЛ-4, ПЕ-2, винишувачі ЯК-1, ЛАГ-3, військові машини, артилерійське озброєння.

Країни Азії, Африки та Латинської Америки

<i>Країна</i>	<i>Економіка</i>
<i>Індонезія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка країни перебувала в колоніальній залежності від Нідерландів. ✓ Зросла кількість іноземних монополій (Великобританія, Японія, США). ✓ Вироблялась та видобувалась експортна продукція: олово, нафта, каучук, копра, цукрова тростина, кава, чай. ✓ Світова економічна криза 1923–1933 рр. завдала економіці країни нищівного удару.
<i>Індокитай</i>	<p><i>Бірма</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка Бірми перебувала в колоніальній залежності від Великобританії. ✓ Формувався капіталізм, але обтяжений численними феодалними пережитками. ✓ Розвивалося виробництво на експорт (рис, деревина, нафта, руда). ✓ У цілому економіка розвивалася слабо, рівень життя населення був низьким. <p><i>Малайзія (Малайя)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка перебувала в колоніальній залежності від

	<p>Великобританії, була монокультурною (каучук, олово, деревина).</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Формувався капіталізм, але позиції місцевої буржуазії були слабкими. ✓ У цілому економіка розвивалася слабо, життєвий рівень населення був низьким. <p><i>Таїланд (до 1939 р. – Сіам)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка була залежною від англо-франко-німецького капіталу. ✓ Тривав розвиток капіталізму, але в цілому економічний рівень лишався низьким. <p><i>В'єтнам</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка перебувала в колоніальній залежності від Франції, розвинута слабо (рис, каучук, кáva, чай, мінеральна сировина). ✓ Капіталізм формувався, але феодалні відносини зберігалися. ✓ Рівень життя населення низький, особливо після першої економічної кризи 1929–1933 рр. <p><i>Лаос</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка перебувала в колоніальній залежності від Франції, що перетворила Лаос на ринок збуту й джерело податкових надходжень. ✓ Економіка розвинута слабо, панували феодалні відносини. <p><i>Камбоджа</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка перебувала в колоніальній залежності від Франції. ✓ Розвинуте виробництво каучуку, рису, кави, перцю. Ці товари йшли на експорт. ✓ У сільському господарстві панували феодалні відносини.
<i>Японія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1920-і рр. спостерігався економічний підйом, тому що після Першої світової війни на Далекому Сході відкривалися широкі можливості для збуту японських товарів (слабшає конкуренція з боку Великобританії, Німеччини, Росії). ✓ У роки світової економічної кризи (1929–1933) відбувалася мілітаризація економіки Японії. ✓ Соціально-економічне становище населення Японії залишалося тяжким: низький рівень життя, безробіття (3 млн безробітних), розорення селян.
<i>Китай</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка країни перебувала в напівколоніальній залежності від індустріальних країн. ✓ У сільському господарстві зберігалися феодалні відносини. ✓ У цілому рівень розвитку економіки і життя населення був

	низький.
<i>Індія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Промисловість та сільське господарство перебували в колоніальній залежності від Великобританії й були слабо розвинені. ✓ Рівень життя населення був низьким, особливо погіршилось становище трудящих після світової економічної кризи 1929–1933 рр.
<i>Афганістан</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка країни була розвинута слабо, панували феодальні відносини, рівень життя був низьким. ✓ Розвивався капіталізм, формувался внутрішній ринок, з'явилася національна буржуазія. ✓ У 1930-і рр. за підтримки уряду почалося створення фабричної промисловості, створювались об'єднання національного купецтва.
<i>Іран</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка перебувала в залежності від Великобританії, Росії, а наприкінці 1930-х рр. – Німеччини. ✓ Зберігались (особливо в сільському господарстві) феодальні відносини. ✓ Незважаючи на створення численних торговельних, нафтових, шляхових, промислових та ін. компаній і підприємств, капіталістичні відносини розвивалися повільно, національна промисловість не витримувала конкуренції з іноземними товарами. ✓ Рівень життя населення був низьким.
<i>Туреччина</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка Туреччини до 1924 р. залежала від іноземного капіталу. ✓ У 1924–1934 рр. іноземні концесії були частково викуплені державою, частково анульовані. ✓ У 1932 р. СРСР надав Туреччині довгостроковий кредит і технічну допомогу в будівництві текстильних комбінатів. ✓ Важкої індустрії створено не було. ✓ У сільському господарстві радикальні реформи проведені не були.
<i>Країни Африки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ В економіці повністю панував іноземний капітал. Це, з одного боку, прискорювало економічний розвиток, а з іншого – колоніальна влада сприяла збереженню старих, докапіталістичних відносин. ✓ Нещадно експлуатувалося місцеве населення, природні, сировинні ресурси. ✓ Економіка розвивалася однобічно; переважала аграрно-сировинна спеціалізація.
<i>Країни Латинської Америки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка країн Латинської Америки залежала від іноземного капіталу (США, Великобританія, Німеччина). ✓ В економіці ряду країн зберігалися феодальні відносини (особливо в сільському господарстві), кустарна промисловість, технічна відсталість, важкі умови й низька

	<p>оплата праці.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Економіка країн Латинської Америки, як правило, була монокультурною. Розвивалися галузі, що виробляли продукцію на експорт (цукрова тростина, кава, цитрусові). ✓ Внутрішній ринок був слабorozвинений, тому рівень життя населення лишався низьким.
--	--

7.2. Теорії імперіалізму

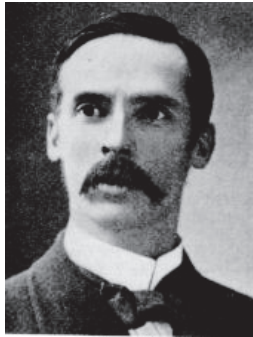
На рубежі XIX–XX ст. в економічній літературі для опису змін, що відбувалися, дедалі частіше почали вживати термін “імперіалізм” переважно в значенні експансіоністської зовнішньополітичної діяльності капіталістичних держав.

Імперіалізм – це державна політика, спрямована на завоювання територій, колоній, або встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Термін використовується для характеристики політики країн, що володіють колоніями або домінують над іншими країнами незалежно від того, чи називають вони себе імперіями.

Представники імперіалізму:

- ✓ В. І. Ленін
- ✓ Дж. А. Гобсон
- ✓ Р. Гільфердинг

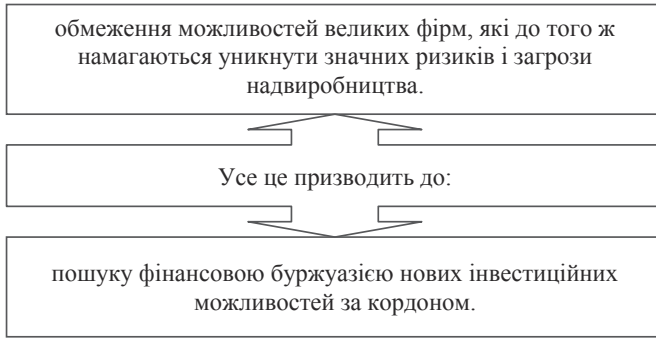
Засновником економічної інтерпретації імперіалізму вважають англійського ліберального економіста Дж. А. Гобсона. У 1902 р. в праці “Імперіалізм ” він висловив думку, що в основі новітніх тенденцій розвитку суспільства лежать фінансові інтереси класу капіталістів, що є “кермом імперського двигуна”.

Дж. Аткинсон Гобсон (1858–1940)

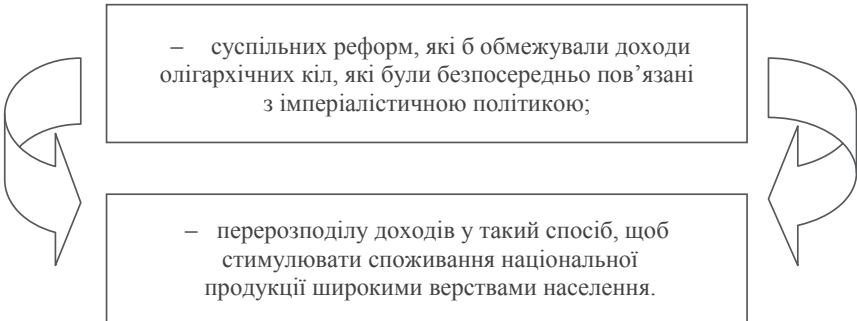
Дж. А. Гобсон стверджує: “У суспільстві створюється сталий надлишок капіталу у виробництві, що не може бути реалізований у країні через:

- малу місткість внутрішнього ринку;
- перешкоди, під час розподілу капіталу;
- інвестиційні ускладнення”.

Економічний стрижень імперіалізму, на думку Гобсона, був би неможливий без ризику, агресії, проявів расизму, націоналізму. Він уважав, що імперіалізм створює надто великі витрати для економічного розвитку, що в подальшому призводить до війн.

Дж. Гобсон був упевнений, що імперіалізм можна перемогти за допомогою:

Дж. Гобсон піддав критиці імперіалізм за:

- ✓ установлення монопольних цін на засоби існування;
- ✓ поширену практику підкупу монополістами суддів;
- ✓ одержання за гроші торгових та інших привілеїв;
- ✓ політику протекціонізму;
- ✓ заперечення принципів вільної торгівлі.

Економічні погляди Гобсона – це суміш лібералізму з реформізмом. Не чіпаючи капіталістичне виробництво, Гобсон критикує розподіл, причому лише з етичних позицій. За його думкою, прибуток в галузях з сильним впливом профспілок отримують навіть робітники. Він ігнорує роль виробничого споживання, головну причину криз вбачає в недостатній споживачській здатності мас. З метою деякого вирівнювання майнової нерівності вимагає зростання заробітної плати і зменшення прибутків капіталістів.

*Економічну інтерпретацію імперіалізму розвивав також
Р. Гільфердінг (1877–1941)*

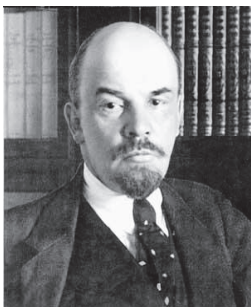
- ✓ *Книга Р. Гільфердінга “Фінансовий капітал”* стала однією з перших спроб дослідження нових тенденцій у розвитку капіталізму кінця XIX – початку XX ст.
- ✓ *У роботі знайшли відображення процеси:*
  - виникнення та еволюції системи капіталістичного кредиту;
  - фінансового капіталу;
  - поглиблення монополізації економіки;
  - поширення акціонерних товариств та розвитку акціонерного капіталу;
  - засновницького прибутку;
  - фіктивного капіталу тощо.

- ✓ *Р. Гільфердінг трактував новітню фазу розвитку капіталізму як епоху “фінансового капіталу”, який “перебуває під орудою банків і в ужитку промисловців”.*
- ✓ *Характерну особливість сучасного капіталізму, зазначає Р. Гільфердінг, – становлять ті процеси концентрації, що виявляються:*
  - у скасуванні вільної конкуренції через створення картелів і трестів;
  - у все тіснішому зв’язку між банковим капіталом і капіталом промисловим.
- ✓ *Унаслідок цього зв’язку капітал набирає фінансового капіталу, що становить “найвищу” й найабстрактнішу форму його прояву.*
- ✓ *Виходячи з того, що фінансовий капітал сприяє заміні вільної конкуренції планово-організованою економікою, Р. Гільфердінг наголошував на необхідності демократизації державної влади та поширення впливу найманих робітників та їхніх профспілок на процес прийняття управлінських рішень.*
- ✓ *“Функція фінансового капіталу усупільнювати продукцію надзвичайно полегшує перемогу над капіталізмом”. Оскільки фінансовий капітал поставив під свій контроль найважливіші галузі виробництва, то буде достатньо, щоб суспільство через свій свідомий виконавчий орган, завойовану пролетаріатом державу, заволоділо фінансовим капіталом, щоб відразу дістати під свою оруду найважливіші галузі виробництва.*
- ✓ *Р. Гільфердінг протиставив марксистській програмі революційної*

перебудови капіталістичного суспільства концепцію свідомого формування “економічної демократії” на шляху мирного переходу до соціалізму.

- ✓ Звертаючи увагу на те, що “трудящі не можуть розгорнути свої сили поза демократією за відсутності можливості організації самостійних союзів і без свободи всередині цих союзів і всередині держави”, учений обґрунтував необхідність:
  - посилення позицій фабричних союзів;
  - встановлення робітничого контролю над виробництвом;
  - зростання участі робітників в управлінні капіталістичними підприємствами тощо.

Володимир Ульянов-Ленін (1870–1924)

Ленін формулює три основні особливості імперіалізму, який є:

- ✓ монополістичним капіталізмом;
- ✓ паразитичним, загниваючим капіталізмом;
- ✓ помираючим капіталізмом, передовсім шляхом соціалістичної революції.

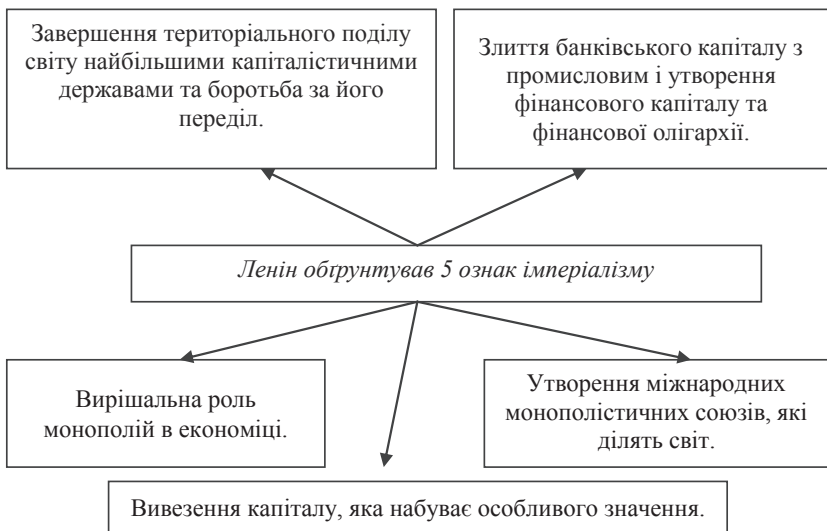
Теорія соціалістичної революції базується на ленінській теорії імперіалізму, викладеній у праці “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916). Імперіалізм – найвища й остання стадія капіталізму. Економічну основу становлять монополії та їхнє панування в усіх сферах життя.

Економічну програму соціалізму Ленін виклав у цілому ряді праць:

- “Квітневі тези” (1917);
- “Катастрофа, що загрожує, та як із нею боротися” (1917);
- “Держава та революція” (1917);
- “Чергові завдання радянської влади” (1918).

Ленін так визначив головні ідеї непу:

- ✓ зберегти землю в руках держави;
- ✓ зберегти всі командні висоти в сфері засобів виробництва;
- ✓ контрольована свобода торгівлі в галузі дрібного виробництва;
- ✓ державний капіталізм у сенсі залучення приватного капіталу (і концепції, і змішані товариства тощо).

7.3. Теоретична система та економічна програма регулювання економіки Дж. Кейнса

Історичні умови виникнення кейнсіанства

Кейнсіанство – один із провідних напрямів економічної науки XX ст. й сучасності. Свою назву він одержав за прізвищем видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946) – засновника макроекономічної теорії та принципів державного регулювання ринкової економіки.

Теоретична система Кейнса знаменувала наукову революцію в економічній теорії XX ст., докорінно змінивши траєкторію її попереднього розвитку.

Історичні передумови кейнсіанства

Політичним прологом стала Перша світова війна.
Безпосереднім економічним приводом світова економічна криза 1929–1933 рр.
Зниження дієвості традиційних стихійних регуляторів ринку: ціни (ринку товарів та послуг), заробітної плати (ринку праці) та процента (ринку капіталів та грошей).
Неспроможність автоматичного ринкового саморегулювання.
Виникла потреба критичного перегляду неокласичної ортодоксії, нового переосмислення основ функціонування ринку, розробки макроекономічних проблем як самостійної галузі теоретичного аналізу.

До кінця ХХ ст. кейнсіанство, невпинно еволюціонуючи, залишається важливим надбанням теоретичного аналізу й практичного регулювання економіки провідних країн світу. Новаторство економічної теорії Кейнса обумовлене передусім новітністю його методологічного дослідження.

Особливості методології кейнсіанства

По-перше:	визначення нового предмету дослідження – макроекономіки.
По-друге:	розробка основи нового методу дослідження – макроекономічного.
По-третє:	уведення в науковий вжиток нового категоріального апарату макроекономічного аналізу.
По-четверте:	розробка на принципово нових методологічних засадах макроекономічного аналізу ринку.
По-п'яте:	зробив значний внесок у подальший розвиток економічних методів теоретичного дослідження.
По-шосте:	безпосереднє підпорядкування теоретичного аналізу виробленню ефективної економічної політики.

Особливості методології Дж. М. Кейнса

<i>Предмет дослідження</i>	Макроекономіка: закономірності функціонування національної економіки як цілісної системи, природа й причини макроекономічної нестабільності (циклічний спад, безробіття).
<i>Методологія дослідження</i>	Макроекономічний метод: упровадження в теоретичний аналіз агрегованих (усукупнених) макроекономічних величин, дослідження макроекономічних залежностей та процесів.
<i>Об'єкт дослідження</i>	Здійснення макроекономічного аналізу з позиції пріоритетності сукупного попиту.
<i>Новий категоріальний апарат</i>	Сукупний попит, ефективний попит; макророзміри споживання, заощадження та інвестиції; вимушене безробіття (циклічне), повна зайнятість, мультиплікатор інвестицій.

Традиційні методи економічного аналізу	Відновлення, на відміну від неокласиків, активного використання каузального методу.
Використання граничного аналізу	Універсалізація методу граничних величин шляхом його перенесення в площину макроекономічного аналізу.
Економічні закони	Основний психологічний закон, психологічна схильність надання переваги ліквідності.
Методологічні обмеження	Статичність аналізу, аналіз закритої економіки.
Особливість нормативної теорії	Заперечення ортодоксальної класично-неокласичної тези про невтручання держави в ринкову економіку, обґрунтування механізму державного регулювання ринку.

За своєю структурою праця Дж. М. Кейнса “Загальна теорія зайнятості, процента та грошей” складається із шести книг (частин)

Книга перша “Вступ”	Охоплює перші три глави. Глава 1 “Загальна теорія” містить визначення власної теоретичної позиції автора. Глава 2 “Постулати класичної економічної теорії” – розгорнута критика ринкової доктрини класики та неокласики. Глава 3 “Принцип ефективного попиту” містить його формулювання в загальному вигляді.
Книга друга “Визначення та поняття”	Включає глави 4–7. Загальний виклад принципу ефективного попиту конкретизується його поділом на складові – споживчий та інвестиційний попит. Дається визначення доходу, споживання та заощаджень, а також подальший аналіз змісту та зв’язку категорій заощаджень та інвестицій.
Книга третя “Схильність до споживання”	Охоплює глави 8–10 , у яких розглядаються основні фактори динаміки споживчого попиту. У главах 8–9 дається розгорнутий аналіз об’єктивних та суб’єктивних факторів, що визначають схильність до споживання та заощадження. Глава 10 “Гранична схильність до споживання та мультиплікатор” розкриває основну функціональну залежність між цими категоріями.
Книга четверта “Спонування до інвестицій”	Включає розгорнутий аналіз (глави 11–18) чинників інвестиційного попиту та його динаміки. Розглядаються гранична ефективність капіталу (глава 11), загальна кейнсіанська теорія норми процента та її відмінності від “класичної” теорії (глави 13–14). При цьому Дж. М. Кейнс наводить розгорнуту критику економічних поглядів Д. Рікардо та А. Маршалла, що стали традиційними в теорії норми процента. Поглиблюючи теоретичну розробку інвестиційного попиту, Дж. М. Кейнс розкриває психологічні та ділові мотиви

	надання переваги ліквідності (глава 15), аналізує природу капіталу (глава 16), основні властивості процента та грошей (глава 17). Завершується книга новим формулюванням загальної теорії зайнятості (глава 18), яке узагальнює одержані результати попереднього дослідження.
Книга п'ята “Грошова заробітна плата та ціни”	Складається з глав 19–21 , у яких загальне поле теоретичного аналізу розширюється теорією заробітної плати, функцією зайнятості та теорією цін. Паралельно наводиться критика неокласичної теорії безробіття А. Пігу.
Книга шоста “Короткі замітки у зв'язку із загальною теорією”	Завершальна, узагальнююча. Глава 22 присвячена розгляду проблем економічного циклу. Глави 23–24 містять важливі теоретичні узагальнення з історії економічної теорії та заключні зауваження в галузі соціальної філософії, до яких може привести загальна теорія. Зокрема, Дж. М. Кейнс піддає кардинальному перегляду традиційні критичні оцінки поглядів меркантилістів, розкриває їхню позитивну роль у сприянні історичному економічному розвитку. Також Дж. М. Кейнс переосмислює внесок економістів-попередників у теорію ринків та реалізації. Критиці класичної ортодоксії він протиставляє високу схвальну оцінку неортодоксальної теорії недоспоживання (недореалізації) Т. Р. Мальтуса. Останнього Кейнс уважав своїм найвизначнішим попередником в історії економічної науки.

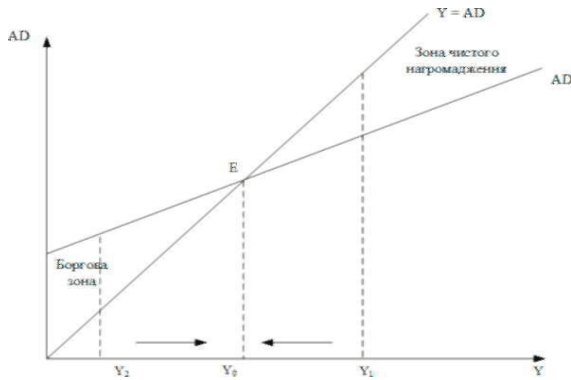
Порівняльна характеристика поглядів неокласиків та Дж. М. Кейнса

Проблеми економічної теорії	Неокласики	Дж. М. Кейнс
<i>Предмет дослідження</i>	Мікроекономіка , у центрі уваги фірма (мікроєдиниця), атомістичний погляд на економіку як просту суму мікроструктур.	Макроекономіка – національна економіка розглядається як цілісна система, що функціонує та розвивається за власними законами.
<i>Методологія дослідження</i>	Мікроекономічний метод – вивчення мікроекономічних функціональних залежностей ринку, відповідно до яких стан національного господарства безпосередньо виводився зі стану мікроєдиниць, з яких воно складається.	Макроекономічний метод – вивчення макроекономічних причинно-наслідкових та функціональних залежностей, упрощення агрегованих величин.

<i>Об'єкт дослідження</i>	Пропозиція , що автоматично породжує попит.	Сукупний попит , що визначає загальний макроекономічний стан економіки, тобто обсяг національного продукту та рівень зайнятості.
<i>Проблема економічної рівноваги</i>	AS = AD Ринок сприймається переважно як рівноважний , загальне надвиробництво неможливе (закон Сея).	AS > AD Ринок сприймається переважно як нерівноважний , нерівновага може мати стійкий, затяжний характер.
<i>Ринкові регулятори</i>	Стихійні ринкові регулятори – ціни, заробітна плата, банківський процент.	Стихійні ринкові регулятори не спрацьовують.
<i>Співвідношення заощаджень та інвестицій</i>	S = I Рівність заощаджень та інвестицій досягається стихійно, автоматично.	S ≠ I Визнається наявність факторів, що ускладнюють досягнення рівноваги заощаджень та інвестицій.
<i>Проблема безробіття</i>	Теорія добровільного безробіття.	Теорія вимушеного безробіття.
<i>Шляхи досягнення повної зайнятості</i>	Збільшення зайнятості шляхом зниження номінальної заробітної плати як ринкової ціни праці, що визначається граничним продуктом праці.	Регулюючий вплив на сукупний попит із метою досягнення ефективного попиту.
<i>Спосіб відновлення ринкової рівноваги</i>	Ринок здатний до цілковитого стихійного саморегулювання, рівновага відновлюється автоматично (закон Сея, часткова та загальна рівновага Маршалла й Вальраса).	Ринок утратив цілковиту здатність до стихійного саморегулювання, для відновлення рівноваги необхідні додаткові регулюючі заходи.
<i>Економічна роль держави в ринковій системі</i>	Невтручання держави в ринкову економіку, що обґрунтовувалось із позиції класично-неокласичної доктрини ринкового лібералізму (laissez faire).	Обґрунтування доцільності та необхідності регулюючих заходів держави з відновлення порушеної ринкової макrorівноваги.

Модель кейнсіанського хреста

AD – сукупний попит;

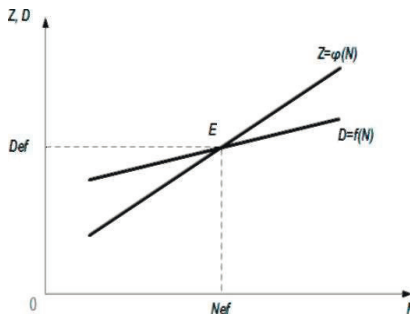
Y – сукупний випуск.

“Кейнсіанський хрест” представлений поєднанням на графіку двох ліній, одна з яких відображає ідеальний стан повної відповідності фактичних і запланованих витрат, а друга - заплановані витрати. Економічна рівновага досягається тоді, коли сукупні витрати та обсяг національного продукту (виробництва) є тотожними ($Y=AD$)

Теорія ефективного попиту та макроекономічна модель управління попитом

Теорію ефективного попиту Дж. М. Кейнс поставив у центр своєї теоретичної системи як основну умову, що визначає рівні національного доходу та зайнятості.

Ефективний попит за Дж. М. Кейнсом

N – рівень зайнятості;

Z – сукупна ціна пропозиції при зайнятості N ;

$Z = \varphi(N)$ – функція сукупної пропозиції;

D – дохід, одержаний підприємцями при зайнятості N ;

$D = f(N)$ – функція сукупного попиту;

E – точка макроекономічної рівноваги, якій відповідає ефективний попит;
Def – ефективний попит;
Nef – зайнятість за умов ефективного попиту.

Саме ефективний попит, а не пропозиція ресурсів (їхня наявність, кількість, обмеженість) визначає рівень зайнятості та національного доходу.

Структура сукупного попиту

З метою встановлення причин недостатності сукупного попиту Дж. М. Кейнс дослідив його структуру та чинники.

Сукупний споживчий попит

Аналіз сукупного споживчого попиту Дж. М. Кейнс здійснив на підставі розкриття взаємозв'язку між **доходом, споживанням та заощадженням**. Він показав, що сукупний дохід використовується на споживання та заощадження:

$$\text{Дохід} = \text{Споживання} + \text{Заощадження};$$

$$\text{Споживання} = \text{Дохід} - \text{Заощадження}.$$

Тому ефективний попит, за Кейнсом, тотожний національному доходу (**Y**), який включає два компоненти – споживання (**C**) та виробниче накопичення у вигляді інвестиційних витрат (**I**): $Y = C + I$, звідки $\Delta Y = \Delta C + \Delta I$.

Для вивчення динаміки цих двох складових доходу Дж. М. Кейнс увів поняття схильностей до споживання та до заощадження.

Сума, яку суспільство витрачає на споживання (тобто рівень сукупного споживчого попиту), за Кейнсом, залежить:

- ✓ частково від величини доходу;
- ✓ частково від суб'єктивних потреб і психологічних схильностей та звичок окремих членів суспільства;
- ✓ частково від інших супутніх об'єктивних обставин;
- ✓ від принципів, за якими сукупний дохід розподіляється між учасниками господарського процесу.

Основні об'єктивні фактори схильності до споживання:

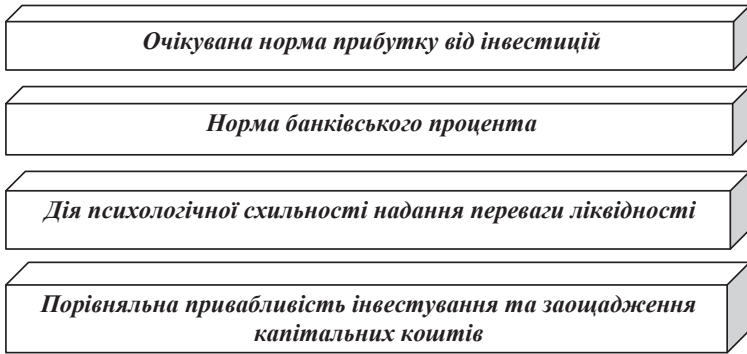
- ✓ величина номінального та реального доходу;
- ✓ зміни в різниці між доходом та чистим доходом;
- ✓ зміни в нормі дисконту, тобто пропорції обміну теперішніх благ на майбутні;
- ✓ зміни в податковій політиці;
- ✓ зміни передбачуваного співвідношення між поточним та майбутніми рівнями доходу.

Для держави, фірм та організацій Дж. М. Кейнс додавав ще чотири головних мотиви заощадження:

- ✓ підприємливість (у сенсі самофінансування);
- ✓ прагнення до поліпшення матеріального становища (намагання забезпечити себе ліквідними ресурсами на випадок непередбачених обставин);
- ✓ прагнення ліквідності (бажання забезпечити зростання доходів);
- ✓ “фінансова розсудливість” (накопичення фінансових резервів, що перевищують необхідні потреби).

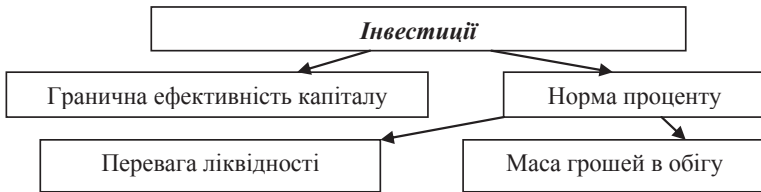
Інвестиційний попит

Обсяг інвестицій Дж. М. Кейнс уважав головним фактором ефективного попиту, а також головним фактором зайнятості та національного доходу.

Урахування цих факторів дало вченому можливість пояснити причини недостатньої інвестиційної активності, яка призводить до циклічного спаду економіки. Саме стимулювання інвестиційного процесу Дж. М. Кейнс уважав головним шляхом ліквідації диспропорційності, запобігання кризовим явищам та усунення їх, ліквідації циклічного безробіття й досягнення повної зайнятості.

Фактори інвестиційної активності за Дж. М. Кейнсом

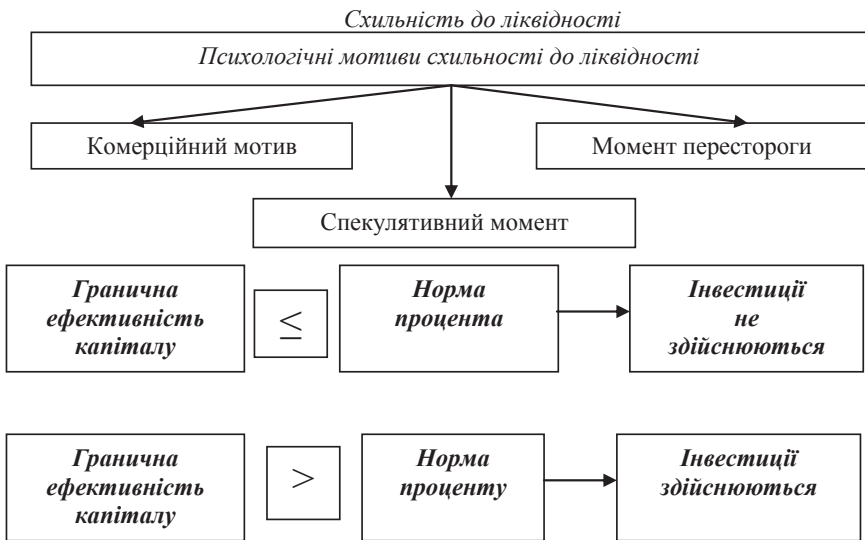

Відмінності класичної та Кейнсової теорій процента

<i>Класики</i>	<i>Норма процента</i>	<i>Дж. М. Кейнс</i>
є ціною відмови від негайного споживання, компенсацією за “утримання”	економічна сутність	є ціною відмови від ліквідності, компенсацією за вкладення

співвідношенням заощаджень та інвестицій	визначається	співвідношенням попиту та пропозиції грошей
заощадження є функцією норми процента	... і заощадження	заощадження є функцією доходу
заощадження автоматично перетворюються на інвестиції завдяки стихійним коливанням норми процента	... і інвестиції	на перетворення заощаджень в інвестиції стихійні коливання норми процента не мають урівноважувального впливу
не потребує державного регулювання	і держава	потребує державного регулювання

Норма процента в теорії Кейнса – це ціна відмови від ліквідності, тобто відмови від збереження нагромаджених коштів у грошовій формі.

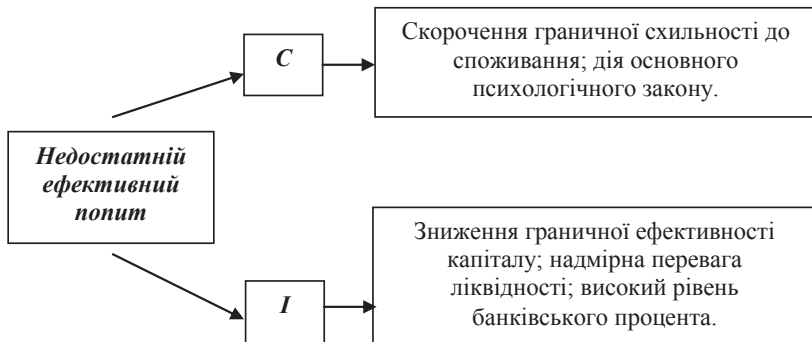

Структурно-логічний зв'язок грошової сфери з процесами відтворення в теорії Дж. М. Кейнса

Дж. М. Кейнс дійшов твердого висновку про те, що для успішного функціонування ринкової системи необхідним є державне регулювання інвестиційного процесу.

Фактори недостатності сукупного попиту за Дж. М. Кейнсом

Макроекономічна модель Дж. М. Кейнса

Державне регулювання ринкової економіки

Бюджетна політика.	Регулювання державних видатків (збільшення) і податків (зменшення).
Кредитно-грошова політика.	Регулювання норми процента (фіксація, зниження).
<i>Стимулювання сукупного попиту (AD)</i>	
Стимулювання споживчого попиту (C).	Стимулювання інвестиційного попиту (I).
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Збільшення схильності до споживання. ✓ Зменшення схильності до заощадження. <p style="text-align: center;">(ΔC)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відмова від переваг ліквідності. ✓ Відносне підвищення граничної ефективності капіталу. ✓ Збільшення схильності до інвестування. ✓ Дія мультиплікаційного процесу. <p style="text-align: center;">(ΔI)</p>
Досягнення макроекономічної рівноваги за умов зростання ефективності попиту ($AD + \Delta AD = AS$).	
Розширення обсягу національного виробництва (ΔY).	
Ліквідація циклічного безробіття, досягнення повної зайнятості ($N + \Delta N$).	
Вихід економіки зі стану кризи.	

Резюмуючи розроблену Дж. М. Кейнсом макроекономічну модель та практичну програму управління сукупним попитом, треба визнати, що це була реальна наукова кейнсіанська революція, яка відбулася як в економічній теорії, так і в економічній політиці. Її основний зміст можна сформулювати так:

- ✓ започаткування нового розділу економічної теорії – макроекономіки, винесення на перший план проблеми факторів, що визначають споживання та інвестиції як основні компоненти національного доходу;
- ✓ розробка нового методологічного та теоретичного інструментарію для аналізу нових складних проблем і суперечностей ринкової економіки;

- ✓ актуалізація в макроекономічній теорії проблеми ефективного попиту, тобто проблеми реалізації; надання першочергової уваги вивченню засобів запобігання чи пом'якшення циклічності, досягнення стійкого економічного зростання тощо;
- ✓ теоретичний аналіз підпорядковується практичній меті – виробленню ефективної економічної політики державного регулювання ринкової економіки для компенсації її недоліків.

Поряд із цим теорія Дж. М. Кейнса відбивала специфіку 30-х рр. ХХ ст. Це виявилось, зокрема, у певному перебільшенні значення умов реалізації та обмеженні макроекономічної моделі лише завданнями виходу з депресійного стану, у явно вираженій статичності Кейнсового аналізу, у різко негативному ставленні до заощаджень, у певній недооцінці цінового фактора тощо. Ознаки теоретичної обмеженості Кейнсового аналізу стали об'єктом розвитку й удосконалення макроекономічної теорії прихильниками та представниками цього напрямку.

Кейнсіанська стимулююча стабілізаційна політика

<i>Макроекономічний стан</i>	✓ Циклічний спад.
<i>Рівень сукупного попиту</i>	✓ Недостатній сукупний попит порівняно з сукупною пропозицією.
<i>Напрямок регулюючого впливу на сукупний попит</i>	✓ Стимулювання сукупного попиту.
<i>Регулюючі заходи</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Збільшення державних бюджетних видатків. ✓ Зменшення податків. ✓ Зниження рівня банківського процента. ✓ Пільгове кредитування. ✓ Політика “дешевих грошей”. ✓ Девальвація національної валюти.

Кейнсіанська стримуюча стабілізаційна політика

<i>Макроекономічний стан</i>	✓ Інфляція.
<i>Рівень сукупного попиту</i>	✓ Надлишковий інфляційний сукупний попит порівняно із сукупною пропозицією.
<i>Напрямок регулюючого впливу на сукупний попит</i>	✓ Стримання сукупного попиту.
<i>Регулюючі заходи</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зменшення державних бюджетних видатків. ✓ Зростання податків. ✓ Збільшення рівня банківського процента. ✓ Ускладнення умов кредитування. ✓ Політика “дорогих грошей”. ✓ Зміцнення національної валюти.

7.4. Виникнення й загальна характеристика неолібералізму

- ✓ Неолібералізм виник майже одночасно з кейнсіанством у 30-х рр. минулого століття як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Неоліберальна концепція й у теоретичних розробках, і в економічній політиці виходить з ідей пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанню держави в економічні процеси.
- ✓ Якщо кейнсіанство із самого початку ґрунтувалося на активному державному втручанні в економіку, то неолібералізм – на відносно пасивному державному регулюванні. Неолібералісти виступали за лібералізацію економіки, яка ґрунтується на використанні принципів вільного ціноутворення за провідної ролі приватної власності та недержавних господарських структур. Неолібералізм синтезував у собі ідеї традиційного лібералізму та державного впливу на економіку історичної та інституціональних шкіл.
- ✓ Неолібералізм (*від лат. liber – вільний*) – термін, що позначає сучасні модифікації зв'язаного з іменами Локка, Монтеск'є, Сміта, Мілля та ін. лібералізму XVII–XIX ст., котрий обґрунтовував ідею волі й самодостатності особистості, волі ініціативи, конкуренції, торгівлі, волі від втручання держави в економічне, соціальне й приватне життя.

Фрайбурзька школа
Людвіг Ерхард (1897–1977)

Ефективна економічна політика Л. Ерхарда, що забезпечила високі темпи росту, орієнтувалася на формування соціального ринкового господарства. Відмітні риси його такі.

- ✓ Особлива роль держави. В основі господарської системи знаходиться вільна ринкова економіка, конкурентний ринок, але економічний порядок не встановлюється сам по собі, його здатна встановити держава. Вона повинна затвердити правила поведінки й активно втілювати їх у життя, а не займатися господарсько-виробничою діяльністю.
- ✓ Важливою функцією держави є вироблення й проведення специфічної соціальної політики. Ця політика спрямована на встановлення економічного, соціального й політичного порядку, тому що вони тісно взаємозалежні. У міру розвитку соціальна політика висувала проблеми забезпечення зайнятості, подолання регіональних розбіжностей у рівнях доходів, більш повної соціальної забезпеченості, удосконалювання форм участі робітників у керуванні підприємствами.
- ✓ Усілякий розвиток конкуренції як фактора системи порядку. Для цього необхідна боротьба з монополізмом, сприяння дрібному й середньому підприємству, створення кожній людині умов для прояву здібностей і прихованих можливостей. Конкуренція забезпечує економічний прогрес, ріст продуктивності, є інструментом забезпечення самостійності господарювання. На переконання Л. Ерхарда, “справжнє, невідтасоване змагання являє собою кращий, найдоборочинніший принцип добору”.

Короткий зміст реформ Людвіга Ерхарда

<i>Назва реформи</i>	<i>Суть реформи</i>
Конфіскаційна грошова реформа	Вилучення з обігу старої грошової одиниці, блокування рахунків, які згодом розблоковувались за умови часткового інвестування у виробництво та повного виведення з обігу решти безготівкових грошей, погашення регулярних платежів за пільговим курсом.
Господарська реформа	Відновлене вільне ціноутворення, знято обмеження із заробітної плати й квартплати, скасоване нормування споживання та централізований розподіл.
Державна підтримка підприємства	Пільгове оподаткування та кредитування малоприбуткових виробництв базових галузей (вугледобувна, сталеплавильна), підприємств, що реінвестували прибуток у виробництво, а також підприємств, котрі виготовляли експортні товари, залучаючи іноземні капітали.

Вальтер Ойкен (1891–1950)

- ✓ Лідер німецького неолібералізму, видатний економіст, філософ, історик. Народився в сімі лауреата Нобелівської премії з літератури.
- ✓ Навчався в університетах Кіля, Бонна, Єни, воював на фронтах Першої

світової війни.

- ✓ У 1921 р. в Берлінському університеті здобув ступінь доктора наук і повністю присвятив себе дослідженню економічних проблем розвитку суспільства.
- ✓ Заснував школу, яка сформувалась на базі критики теоретичних положень німецької історичної школи.
- ✓ Високо оцінював основи нової методології Вебера, який спробував створити доктрину побудови суспільства, виходячи з теоретичних абстракцій.
- ✓ Ідея створення теорії майбутнього суспільства, побудованого на принципі свободи та гідного людини економічного й суспільного порядку, стала основою діяльності Ойкена та його школи. Їй він присвятив свою головну працю “Основи національної економіки” (1947).

Його перу належать також роботи:

- “Критичні нотатки з проблеми грошей у Німеччині” (1923);
- “Міжнародна валютна проблема” (1925);
- “Теоретичні дослідження капіталу” (1934).

Видатний неоліберал виокремив дві “ідеально типові господарські системи”: систему “безобмінного господарства”, керованого з єдиного центру, і систему “вільного ринкового господарства” і визначив шляхи поєднання переваг кожної з них в єдину економічну систему.

Аналізуючи центральнокероване господарство, Ойкен розрізняє такі його форми:

- ✓ тоталітарне центральнокероване господарство;
- ✓ центральнокероване господарство з вільним обміном споживчих товарів;
- ✓ центральнокероване господарство з вільним вибором споживача;
- ✓ центральнокероване господарство з вільним вибором професії та робочого місця.

Другий “ідеальний тип господарства” Ойкен вважає природною основою економічного порядку, оскільки забезпечує підприємницьку ініціативу, розвиток економіки та встановлення рівноваги завдяки дії конкурентних сил. Для забезпечення ефективної дії воно повинне базуватись на таких принципах свободи:

- ✓ свободи вибору при споживанні;
- ✓ свободи вибору професії та робочого місця;
- ✓ свободи підприємництва;
- ✓ свободи приватної власності та розпоряджання нею;
- ✓ свободи економічних взаємовідносин.

Ойкен вважає, що економічна політика повинна:

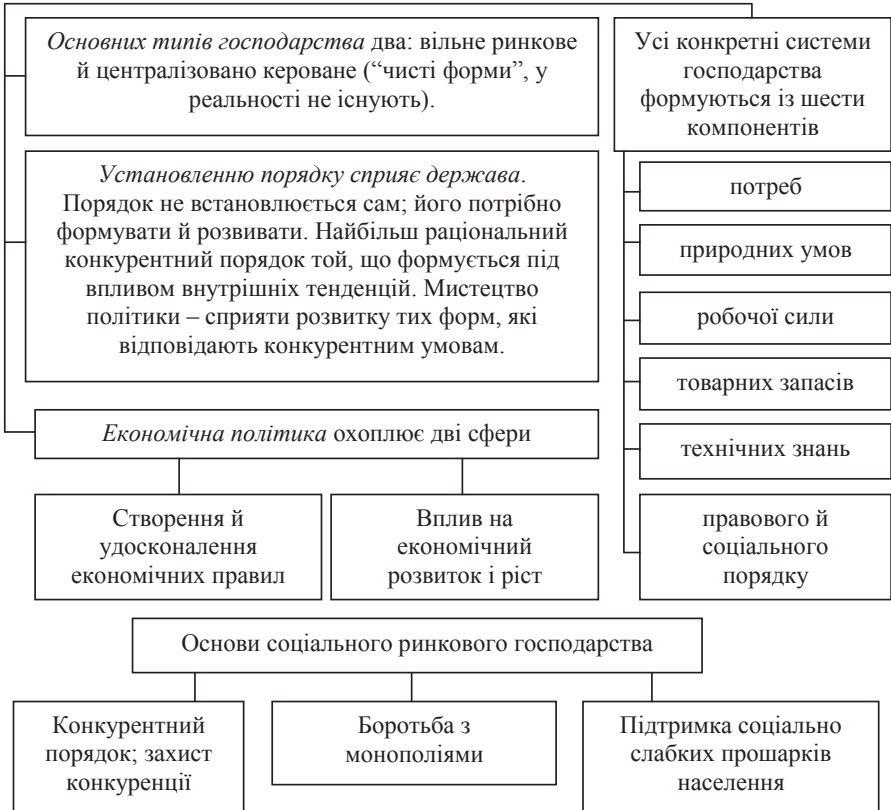
- ✓ регулювати монополію й конкуренцію;
- ✓ регулювати співвідношення приватної та державної власності;
- ✓ здійснювати пряме й непряме втручання;
- ✓ установлювати правові норми господарювання.

Основні принципи ладу конкуренції:

- ✓ недоторканність приватної власності;
- ✓ стабільність валют;

- ✓ відкриті ринки;
- ✓ свобода всіх угод і договорів.

Теорія економічних порядків (ордолібералізм) – основа соціального ринкового господарства

А. Мюллер-Армак

- ✓ Складовими соціально-ринкового господарства є: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що з допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід із метою забезпечення соціальної справедливості.
- ✓ Податки є основою формування державного бюджету, а отже, матеріальною основою виконання соціальних програм держави.
- ✓ Держава має сприяти розширенню приватного сектору, підтримувати процес демонополізації власності, заохочуючи населення інвестувати заощадження у виробництво.

Англійський неолібералізм
Фрідріх фон Хаск (1899–1992)

- ✓ Одним із “батьків” неолібералізму є австрійський економіст, представник англійської школи неолібералізму Ф. Хаск. Він є одним із головних ідеологів англійської школи неолібералізму.
- ✓ За своє довге життя він написав багато книг: “Ціни й виробництво” (1929), “Грошова теорія й економічний цикл” (1933), “Прибуток, відсоток та інвестиції”, “Чиста теорія капіталу” (1941), “Дорога до рабства” (1944), “Індивідуалізм і суспільний лад” (1948), “Конституція волі” (1960), трилогія “Закон, законодавство і воля” (1973–1979).
- ✓ Пріоритет волі людини Ф. Хаск проголошує як головний принцип. Воля – це відсутність якого-небудь обмеження чи примусу з боку держави. Воля припускає розвиток індивідуалізму. Індивідуалізм, що став основою європейської цивілізації, за Хаском, це не егоїзм і не самозакоханість, це насамперед повага до особистості ближнього, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе у світі.
“Поки контроль над власністю розподілений між безліччю незалежних один від одного людей, ніхто не має над ними абсолютної влади”, – говорить Ф. Хаск.
- ✓ На думку Хаска, соціальний порядок не може бути продуктом свідомої дії, він є результат чисто спонтанних дій, тобто викликаних не зовнішніми впливами, а внутрішніми причинами, порядок мимовільним, обумовленим ринком. Ринок дає людям інформацію, вона надходить через сигнали товарних цін. Інформація дає переваги фірмам, господарським суб’єктам, а стимули до пошуку нових знань породжує конкуренція. Проблема координації – значною мірою проблема інформації. Якщо намагатися координувати господарську діяльність, порушується механізм передачі інформації. Таким чином, Хаск хотів би відтворити світ вільної конкуренції, яким він був сто чи двісті років тому.
“Щоб зберегти особисту волю потрібно обмежити усяку владу довгостроковими принципами, схваленими народом” (Ф. Хаск).

Відмінності поглядів Хаска від інших доктрин

<i>Фрідріх фон Хаск</i>	<i>Інші доктрини</i>
Існує стан “спонтанного порядку”.	Такого стану реально не існує (неокласики).
Розширювальна грошова політика може стимулювати виробництво, оскільки за рахунок помірної інфляції створюється ілюзія зростання доходів.	Концепція Кейнса.

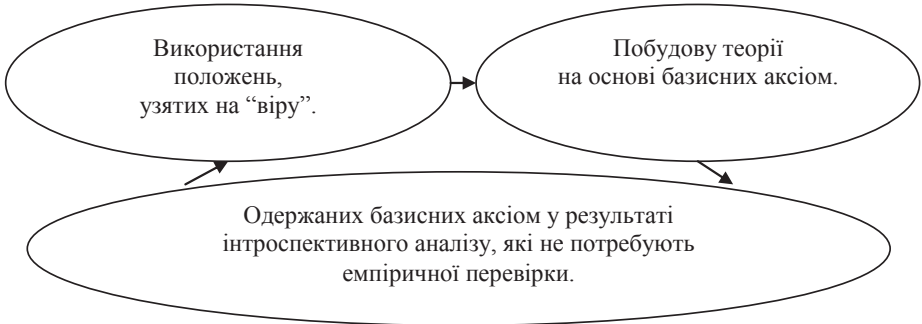
Лондонська школа зробила сучасним:

класичне трактування завдань і цілей функціонування
ринкових механізмів в умовах обмеженості.

Лайонел Чарльз Роббінс (1898–1984)

- ✓ Професор лондонської школи економіки.
- ✓ Один із керівників популярної у фінансових колах газети “Financial Times”.
- ✓ Удало поєднував наукову, викладацьку, практичну діяльність.
- ✓ Сформулював основи доктрини апіоризму.

Доктрина апіоризму передбачає

Наукові праці

- ✓ “Досвід про природу й значення економічної науки” (1932).
- ✓ “Велика депресія” (1934).
- ✓ “Економічне планування й міжнародний порядок” (1937).
- ✓ “Економічні причини війни” (1939).

У цих працях Роббінс із позиції економічного лібералізму виступав проти кейнсіанської прорами посилення державного втручання в економічне життя країни, у руслі австрійської школи граничної корисності розробив концепцію витрат виробництва, доводив, що причиною криз є недостатній рівень заощаджень.

Паризька школа

Жак-Леон Рюєф (1896–1979)

- ✓ Видатний учений, член Французької академії, фінансист, державний діяч.
- ✓ Займав посади в Міністерстві фінансів, секретаріаті Ліги Націй, національному банку Франції, був державним радником, професором ряду університетів.
- ✓ Впливав на економічну політику уряду де Голля.

Найвідоміші праці

- ✓ “Від природничих до соціальних наук” (1922).
- ✓ “Соціальний порядок” (1945).

- ✓ Фундатор французького неолібералізму виявив велику прихильність до математичних методів економічного аналізу й уважав, що політична економія, як і будь-яка природнича наука, має виходити з небагатьох фундаментальних

постулатів, які називаються законами, принципами, аксіомами. Основним методом пізнання економічної дійсності Рюеф вважав економіко-математичний та статистичний і велику увагу приділяв математичному та статистичному моделюванню економічних процесів.

- ✓ Був прихильником мінової концепції, зводячи всі економічні процеси до обміну.
- ✓ Предметом економічної теорії вважав “поведінку суб’єктів господарювання в процесі створення суспільного багатства”, тобто продовжував традиції неокласичної школи.
- ✓ Свої ліберальні погляди майбутній французький академік обґрунтував у теоріях “соціального порядку” та “регулюючого механізму”, за якими вільна конкуренція й взаємодія вільних ринкових цін завжди й усюди ведуть до автоматичного встановлення економічної рівноваги.

Моріс Фелікс Шарль Алле (1911–2010)

- ✓ Видатний економіст, нобелівський лауреат 1988 р., науковий співробітник національного центру наукових досліджень, професор.
- ✓ Створив нову теоретичну модель ринкової економіки, у якій остання трактувалась не як єдиний глобальний ринок із доступною для всіх інформацією, а як система ринків різних товарів і послуг, у якій не існує єдиних цін і акти ринкового обміну здійснюються не одномоментно, а безперервно. Тому він замість терміну “ринкова економіка” починає застосовувати термін “економіка ринків”, підкреслюючи тим самим наближення до розуміння основ реального функціонування сучасного ринкового господарства.
- ✓ Як справжній науковий “монстр” М. Алле сприймається різочим чином, як спеціаліст, що поєднує теоретичну й практичну діяльність, а також роботу в різних сферах науки. Так, наприклад, у віці 26 років він очолив службу

гірничодобувної промисловості й контролю над залізницями, а в 32 роки став директором Бюро гірської документації й статистики в Парижі. Згодом він став директором Центру економічного аналізу в Парижі й головою експертного комітету з вивчення тарифної політики на транспорті Європейського економічного союзу. Професорську діяльність у багатьох навчальних закладах різних країн світу він поєднав із грандіозною за своїми масштабами дослідницькою роботою. Його перу належать наукові праці з фундаментальної й прикладної економіки, історії цивілізацій, історії економічних навчань, соціології й політології, теорії імовірностей і фізики.

- ✓ Автор “теореми еквівалентності”, “парадокса Алле”, концепції конкурентного планування в застосуванні до великих державних монополій. Серед праць Алле:
  - “Дослідження економічної науки. Чиста економічна теорія” (1943),
  - “Чиста економічна теорія і суспільний оптимум” (1945),
  - “Економіка і відсоток” (1947),
  - “Трактат із чистої економічної теорії” (1952),
  - “Підстави числення економіки” (1967),
  - “Загальна теорія прибутку” (1978),
  - “Гранична корисність і загальна теорія випадкового вибору” (1989).

До основних умов економічної ефективності французький неоліберал зарахував такі:

- ✓ достатність інформації про ринки;
- ✓ децентралізація рішень і самостійність господарських суб’єктів;
- ✓ економічна зацікавленість;
- ✓ конкуренція.

Використовуючи методи економіко-теоретичного порівняльно-історичного аналізу, М. Алле доводить:

По-перше:

тільки ринкова, конкурентна організація господарства може бути економічно ефективною.

По-друге:

без ефективної роботи економічної системи не може бути реального соціального прогресу.

Американський неолібералізм. Монетаризм

У США альтернативою кейнсіанству стала так звана Чиказька школа неолібералізму, монетарні ідеї якої зародилися в стінах Чиказького університету ще в 1920-і рр. Однак самостійне, а тим більше, лідируюче значення в неоліберальному русі американський монетаризм одержав наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. із появою ряду публікацій Мілтона Фрідмана (1912–2006), що

став в 1976 р. одним із нобелівських лауреатів з економіки. Фрідман видав 27 книг і понад 250 інших праць. Його праці присвячені структурі доходів і споживання, грошового обігу, проблематиці “людського капіталу”, взаємозв’язку інфляції та безробіття.

Основними з них є:

- “Доходи від незалежної приватної практики” (1940, спільно із С. Кузнецом),
- “Нариси позитивної економічної науки” (1953),
- “Статистика грошової системи Сполучених Штатів” (1970),
- “Контрреволюція в монетарній теорії” (1970),
- “Теоретичні основи грошового аналізу” (1970),
- “Гроші та економічний розвиток” (1973).

Сучасний монетаризм – це один із напрямків неолібералізму, що виник у США в рамках Чиказької школи. Це плін економічної думки, що відводить грошам визначальну роль у коливальному русі економіки. У центрі уваги представників цієї школи знаходиться проблема зв’язків між грошовою масою й обсягом виробництва. На їхню думку, банки – провідний інструмент регулювання економічних процесів. Викликані ними зміни на грошовому ринку трансформуються в зміни на ринку товарів і послуг. Отже, монетаризм – це наука про гроші та їхню роль у процесі відтворення.

Теорія монетаризму

По-перше, якщо раніше швидкості обертання грошей не приділялася особлива увага, то монетаристи розробляють цю теорію спеціально.

По-друге, у неокласиків попит на гроші не враховував швидкості обертання грошей, у монетаристів обидва параметри були зв’язані функціонально.

По-третє, до попиту на гроші застосовується звичайна теорія цін (рівновага попиту та пропозиції).

Монетаристи ретельно проаналізували інфляцію. Вони визначають її лише як грошове явище. Причина інфляції – надлишок грошової маси: “багато грошей – мало товарів”.

Відмінності теорій кейнсіанства та монетаризму

<i>Ознаки</i>	<i>Кейнсіанство</i>	<i>Монетаризм</i>
<i>Історичні умови виникнення</i>	Криза неокласичної концепції в 30-х рр. ХХ ст.: велика депресія, недостатній обсяг сукупного попиту, криза мікроекономічного підходу.	Криза кейнсіанської доктрини в 70-х рр. ХХ ст.: стагфляція, шоки пропозиції, бюджетні дефіцити, значна частка державного сектору, бюрократизм.
<i>Характеристика напрямку</i>	Доктрина депресивної економіки.	Теорія стабільно зростаючої економіки.
<i>Характер економічної системи</i>	Нестійкий, має схильність до порушення рівноваги.	Стійкий, урівноважений, нестабільність визнається результатом

		державного втручання.
<i>Основна причина нестабільності</i>	Недостатній, неефективний сукупний попит, що є наслідком відсутності державного регулювання.	Нестабільність пропозиції грошей унаслідок помилкової кредитно-грошової політики.
<i>Центральна економічна проблема</i>	Безробіття, незавантаження наявних потужностей.	Інфляція, порушення стабільності грошового обігу.
<i>Об'єкт аналізу</i>	Реальний сектор економіки у взаємозв'язку з грошовим.	Грошовий сектор економіки, виробництво – “чорний ящик” (особливо на початковій стадії аналізу).
<i>Джерело циклічних коливань</i>	Зміни обсягів інвестиційних ресурсів.	Коливання обсягу грошової маси.
<i>Характер інвестування</i>	Державні інвестиції (особливо в послідовників Кейнса) через недостатність попиту приватного сектору.	Переважно приватний характер інвестування.

Відмінності економічної політики монетаризму й кейнсіанства

<i>Ознаки</i>	<i>Кейнсіанство</i>	<i>Монетаризм</i>
<i>Об'єкт регулювання</i>	Ставка процента, обсяг інвестицій.	Грошова маса M через грошову базу.
<i>Методи державного регулювання</i>	Переважно фіскальне регулювання: розвиток виробничої й соціальної сфери, державні програми, зростання видатків держбюджету.	Грошово-кредитне регулювання, засноване на дотриманні “грошового правила”, відмова від прямого державного втручання у виробництво.
<i>Механізм грошово-кредитного регулювання</i>	Грошова маса, ставка процента, обсяг інвестицій, номінальний ВНП.	Грошова маса, зміна сукупного попиту, перебудова активів, зміни фізичного та грошового обсягу ВНП.
<i>Часовий лаг грошово-кредитної політики</i>	3–4 місяці (короткострокова дія).	12–18 місяців (довгостроковий вплив).

<i>Взаємозв'язок інфляції та безробіття</i>	Обернена залежність у формі кривої Філіпса.	Гіпотеза природного рівня безробіття, вертикальна крива Філіпса в довгостроковому періоді.
<i>Характер регулювання</i>	Політика “точного настроювання”, дискреційна фіскальна політика.	Дотримання “грошового правила”, формування точних передбачень (очікувань) економічних суб'єктів.

Відмінності теорій монетаризму та економіки пропозиції

<i>Критерій</i>	<i>Монетаризм</i>	<i>Економіка пропозиції</i>
<i>Основна економічна категорія</i>	Грошова маса, попит на гроші.	Товарна пропозиція.
<i>Важелі регулювання</i>	Грошові.	Бюджетно-податкові.
<i>Об'єкт регулювання</i>	Кількість грошей в обігу.	Податкові ставки.
<i>Природа інфляції</i>	Грошова, переважає інфляція попиту.	Негрошова, переважає інфляція витрат.
<i>Вплив грошей на економічну систему</i>	Гроші впливають на виробництво й зайнятість у короткостроковому періоді.	Не впливають узагалі.
<i>Основа регулювання</i>	“Грошове правило” – забезпечення стабільних термінів зростання грошової маси.	“Цінове правило” – забезпечення стабільних цін і стійкої купівельної спроможності грошей.
<i>Система міжнародних розрахунків</i>	Вільноплаваючі (гнучкі) валютні курси.	Фіксовані валютні курси, або повернення до системи золотого стандарту.

М. Фрідман і його колеги на основі досліджень навколо “конструкції” кривої Філіпса прийшли до висновку, що ця крива далеко не стабільна, особливо з урахуванням ситуації в економіці багатьох країн світу наприкінці 1960-х рр., коли ріст інфляції, усупереч “логіці” цієї кривої, супроводжувався не зниженням, а ростом безробіття, і потім – на початку 1970-х рр. – спостерігався навіть одночасний ріст як інфляції, так і безробіття.

Концепція М. Фрідмана про “природну норму безробіття” ґрунтується як на інституціональних, так і на законодавчих детермінантах (маючи на увазі під першими, наприклад, профспілки, а під другими – можливість, приміром, прийняття закону про мінімальний рівень заробітної плати). Вона дозволяє обґрунтовувати мінімальний рівень безробіття, за якого протягом визначеного

періоду часу інфляція буде неможлива. На думку М. Блауга, “природна норма безробіття, до якої постійно повертається економіка, – це сучасна монетарна версія старої класичної доктрини прямо пропорційного відношення між кількістю грошей і цінами в довгостроковій перспективі; “якір”, що утримує процентну ставку в стійкому положенні...”.

Економічні погляди М. Фрідмана

<i>Інфляція</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Монетаристи на чолі з Фрідманом уважали, що зростання грошової маси в обігу понад потреби ринку породжує невідповідність між попитом на гроші та їх пропозицією, і, як наслідок, негативно впливає на цінову кон'юнктуру, заробітну плату й зайнятість. Держава не може вплинути на обсяги товарної пропозиції, а тому не може забезпечити рівноваги між попитом і пропозицією. Проблеми, які виникають під час інфляції, розладнують ринковий механізм, і держава вже не може регулювати суспільне виробництво інакше, ніж застосовуючи надзвичайні заходи.
<i>Ставка процента</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Фрідман уважав, що норма процента як ціна кредитних грошей визначається співвідношенням попиту на них і їхньою пропозицією. Він стверджував, що попит на гроші є об'єктивно стабільним із зв'язаним з динамікою основних економічних показників – валового національного продукту, національного доходу, реальних доходів на душу населення, зайнятості та ін., тобто зв'язок між ВВП і грошовою масою є тіснішим, ніж між ВВП і ставкою процента. ✓ Якщо пропозиція грошей (а не попит на них) буде регулюватись державою і якщо вона також буде орієнтованою на основні економічні показники, то ставка процента встановлюватиметься ринком і сприятиме активізації механізмів саморегулювання економіки.
<i>Проблема зайнятості</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Фрідман формулює <i>концепцію “об'єктивного, природного безробіття”</i>. Він робить висновок, що зайнятості, як і виробництву, притаманна циклічність. Її природа криється в недостатній пропозиції грошової маси. Зменшення грошової маси – ознака криз та застою, воно обов'язково супроводжується зміною кон'юнктури на ринку праці. Тобто безробіття він зв'яже з існуванням “об'єктивного” грошового попиту на робочу силу, розміри якого залежать від обсягів виробництва. Якщо намагатись стимулювати цей попит з допомогою штучного впливу, то відповіддю стане зростання цін, а не зайнятості. ✓ Найкращим регулятором зайнятості є ринок. Фрідман наголошує, що <i>резерв робочої сили</i> забезпечує рівновагу, дозволяє швидко збільшувати зайнятість за умов поживалення виробництва, повніше використовувати

	<p>виробничі ресурси, швидко нарощувати товарну пропозицію й запобігати значному зростанню заробітної плати. Він вважає економічно виправданим 4–5 відсотковий рівень безробіття, оскільки соціальне забезпечення такої кількості безробітних не становить проблеми для держави.</p>
<p><i>Фінансова політика</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Фрідман звертається також до <i>питання фінансової політики</i>, зазначаючи, що держава намагається вирішити проблеми, які сама й створює, за рахунок прогресивного оподаткування, перекладаючи їх на плечі високорентабельних підприємств, підриваючи основи економіки. ✓ Фрідман виступає з різкою критикою політики незбалансованого державного бюджету, визнаючи її однією з причин розбалансування механізмів ринкового саморегулювання, постійно діючим фактором інфляції. ✓ Основні рекомендації Фрідмана випливають із його постулату, що подолати інфляцію можна лише з допомогою політики стримування – <i>“рестриктивної політики”</i>. Зменшення державних витрат сприятиме скороченню дефіциту державного бюджету, обмежить приріст грошової маси, уповільнить темпи інфляції. Це призведе до звуження попиту, а отже, зросте безробіття. Однак постійне згасання темпів інфляції зменшить інфляційні очікування, поживить ділову активність і рівень безробіття почне знижуватись.
<p><i>Економічна модель капіталістичного суспільства</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Діяльність держави</i> обмежується: <ul style="list-style-type: none"> – по-перше, створенням умов для вільного функціонування ринку, а не для його регламентації; – по-друге, гарантуванням безпеки громадян; – по-третє, законодавчою функцією та контролем за дотриманням законодавства. ✓ Фрідман, як і інші неоліберали, визнає, що ринкове господарство має великий внутрішній потенціал самоврівноважування, саморегулювання. Коли в ринковому механізмі й виникають диспропорції, то тільки через надмірне зовнішнє втручання. Тому <i>втручання в економіку необхідно обмежити макроекономічною сферою</i>, зокрема <i>контролем за грошовим обігом</i>. ✓ <i>Соціальна сфера</i>, за Фрідманом, не мусить бути пріоритетним напрямом діяльності держави. Індивідуалізм і свобода передбачають нерівність. Фрідман захищає індивідуалізм і засуджує <i>“соціальний компроміс”</i>, <i>“колективне планування”</i> та інші форми <i>“сповзання до соціалізму”</i>.

**ТЕМА 8. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ
(50-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

8.1. Особливості економічних систем і форм господарювання провідних країн у другій половині ХХ ст.

Періодизація Другої світової війни

<i>I варіант</i>	<i>II варіант</i>
<i>Перший період</i>	
1 вересня 1939 р. – 21 червня 1941 р.	1 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.
<i>Другий період</i>	
22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.	22 червня 1941 р. – 19 листопада 1942 р.
<i>Третій період</i>	
19 листопада 1942 р. – грудень 1943 р.	19 листопада 1942 р. – 6 червня 1944 р.
<i>Четвертий період</i>	
1 січня 1944 р. – 8 травня 1945 р.	6 червня 1944 р. – 8 травня 1945 р.
<i>П'ятий період</i>	
9 травня – 2 вересня 1945 р.	8 травня – 2 вересня 1945 р.

Україна під час Другої світової війни

На окупованій території України був встановлений нацистський “новий порядок”.

Особливості окупаційного режиму (“новий порядок”) в Україні

- ✓ Уведено 12–14-годинний робочий день у промисловості.
- ✓ Як найсуворіше контролювалася робота колгоспів (колгоспи не були скасовані фашистами).
- ✓ У Німеччину з України вивозилися люди як робоча сила, сировина, матеріальні цінності, витвори мистецтва тощо.
- ✓ Під час німецької окупації в Україні було вбито й закатовано 3,9 млн мирних жителів; на примусові роботи в Німеччину вивезено 2 млн чоловік.
- ✓ Створено 150 концентраційних таборів, де загинули 1,9 млн військовополонених.

Народна освіта України в роки війни

- ✓ Зруйнована значна частина шкіл і вищих навчальних закладів, знищена їхня матеріальна база.
- ✓ На окупованих територіях ліквідовано довоєнну систему освіти: дозволялися тільки початкові й професійні школи, що працювали за програмами, розробленими німецькими чиновниками; вищі навчальні заклади були закриті.
- ✓ Вузи України продовжували працювати в евакуації (70 вузів).

Втрати України в роки Другої світової війни

- ✓ Загинула п'ята частина населення: близько 3 млн осіб на фронтах і 5,5 млн в зоні окупації.
- ✓ Промисловість, сільське господарство, транспорт були повністю зруйновані.
- ✓ Зруйновано 714 міст і селищ. 10 млн осіб залишилися без житла.

Наслідки Другої світової війни

<i>Кривава данина війни</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ СРСР втратив понад 20 млн чоловік. ✓ Польща – 6 млн чоловік. ✓ Китай – 5 млн чоловік. ✓ Індонезія – 2 млн чоловік. ✓ Югославія – 1,7 млн чоловік. ✓ Філіппіни – 1 млн чоловік. ✓ Франція – 600 тис чоловік. ✓ Англія – 375 тис чоловік. ✓ США – 300 тис чоловік. ✓ Німеччина – 13,6 млн чоловік. ✓ Японія – 2,5 млн чоловік.
<i>Знищення матеріальних цінностей, матеріальні витрати</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Воєнні витрати та воєнні збитки країн-учасниць війни становили 4 трильйони доларів. ✓ Матеріальні витрати досягли 60–70 % національного доходу країн, що воювали.
<i>Політичні зміни у світі</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Повоєнне облаштування світу не вирішило всіх суперечностей; особливо загострилося протистояння соціалістичних та капіталістичних країн. ✓ Сформувався двополярний світ, де лідерами були США й СРСР. ✓ Європа поділилася на сфери впливу: Західна – США; Східна, Центральна – СРСР. ✓ Розпочалась “холодна війна” між США (та їх союзниками) і СРСР (та його союзниками). ✓ Створені військові блоки – НАТО (у 1949 р.) та Варшавський Договір (у 1955 р.), що протистояли один одному. ✓ “Холодна війна” викликала гонку озброєнь, подальше розповсюдження ядерної зброї (США, СРСР, Великобританія, Франція). ✓ Важливим завданням усіх миролюбних сил стає боротьба за мир і ядерне роззброєння. ✓ Посилилась боротьба колоній за свободу та незалежність (численні країни в 1950–1960-і рр. досягли декларованих цілей, а пізніше колоніалізм був ліквідований). ✓ Зросла роль ООН у боротьбі за мир і співробітництво між народами.

Характеристика структури промисловості США в післявоєнний період

- ✓ Скорочення частки добувної промисловості.
- ✓ Зменшення темпів розвитку металургії.
- ✓ Третина промислового виробництва – машинобудування.
- ✓ Швидкий розвиток електронної, електротехнічної та аерокосмічної галузей.
- ✓ Зменшення значення автомобілебудування, верстатобудування, текстильної та харчової галузей.

Монополізація галузей промисловості США в 1950–1960-х рр.

№ з/п	Галузь промисловості	Кількість корпорацій
1	Нафтова	16
2	Автомобільна	3
3	Електротехнічна	5
4	Хімічна	6
5	Металургійна	5
6	Кольорова металургія	2
7	Авіаційна	5

Загальна тенденція розвитку господарства США в 1950 та 1970 рр.

Галузь	Частка у ВВП, %		Структура зайнятості, %	
	1950	1970	1950	1970
Сільське господарство	7	3	11	4
Промисловість, будівництво	38	35	34	34
Транспорт, сфера послуг і торгівля	55	62	55	62

США в середині 1970–1980-х рр.

<i>Основні події</i>	<i>Факти</i>
<i>Депресія 1974–1975 рр.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Обсяг промислового виробництва знизився на 6–7 %. ✓ Заробітна платня знизилася на 1–5 %, ціни різко зросли. ✓ 21 тис компаній збанкрутували. ✓ Зареєстровано 8,3 млн безробітних.
<i>Другий етап науково-технічної революції</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Упровадження автоматичного виробництв, роботів, лазерної техніки. ✓ Розвиток мікроелектроніки, приладобудування, засобів зв'язку, інформатики, аерокосмічної галузі. ✓ Освоєння космічного простору (висадка астронавтів на Місяць у 1969 р., створення багаторазового космічного корабля “Спейс Шаттл”, запуски автоматичних станцій на Марс,

	до Венери, віддалених планет Сонячної системи тощо).
<i>Участь США в розрядці міжнародної напруженості</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Участь у зустрічах на вищому рівні, візит у СРСР Р. Ніксона (1972, 1974), Зустріч Л. Брежнєва з Дж. Фордом (1974), Дж. Картером (1976). ✓ Підписання документів, що закріплювали принцип мирного співіснування, скорочення озброєнь.
<i>Відхід від політики “розрядки”</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Віголошення нової міжнародної доктрини (президент Р. Рейган, 1982), що відроджувала “холодну війну”. ✓ Прискорення гонки озброєнь, оголошення програми СОІ (1983). ✓ Окупація о. Гренада, де при владі перебував уряд радянсько-кубинської орієнтації. ✓ Таємне надання підтримки керівникам нікарагуанських контрас. ✓ Воєнні акції в Лівані. ✓ Підтримка афганських партизанів.
<i>“Рейганоміка” – підтримка приватної ініціативи, зменшення соціальних виплат і федеральних та соціальних витрат; зниження податків на доходи до 10 %</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Подолано кризу 1970-х рр. ✓ Зріс життєвий рівень американців, знизилася безробіття, інфляція. ✓ Збільшилися закордонні інвестиції.

Особливості сільськогосподарського виробництва

- ✓ Високий рівень електрифікації.
  - ✓ Поширення сільськогосподарської кооперації.
  - ✓ Зростання інвестицій у сільське господарство.
  - ✓ Формування агропромислового комплексу (АПК).
- ✓ Повна механізація обробітку ґрунту.
  - ✓ Створення певного типу сільськогосподарського маркетингу.
  - ✓ Використання інтенсивних методів господарювання.
- ✓ Ріст потужності та універсальності техніки.
  - ✓ Зростання продуктивності праці.

**Країни Західної Європи
Великобританія**

Після Другої світової війни, у ході якої Великобританія втратила 25 % національного багатства, основною проблемою країни була відбудова зруйнованої економіки. Здійснити це було надзвичайно важко: у 1946 р. державний борг, що збільшився за роки війни у 3 рази, становив 23,7 млрд фунтів стерлінгів.

“Новий консерватизм” М. Тетчер

<i>Основні положення</i>	<i>Заходи щодо здійснення</i>
<i>Вживання сильніших</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Стимулювання вільного підприємництва. ✓ Скасування пілг, що надавалися державним підприємствам. ✓ Денаціоналізація, приватизація збиткових галузей. ✓ Зниження податків на високі прибутки. ✓ Зменшення витрат на соціальну сферу.
<i>Монетаризм</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Держава значно посилила контроль за масою грошей, що перебувала в обігу; безпосередньо не втручаючись у виробництво та збут товарів, забезпечила функціонування державного механізму.

У курсу Маргарет Тетчер були як прибічники, так і противники. У 1982 р. уряд змушений прийняти закон, що обмежував право громадян на проведення страйків, а поліції надавав право проводити арешти в місцях масових заворушень. “Тетчеризм” урятував Великобританію від кризових явищ в економіці на кілька років. Але з 1987 р. знову розпочалось зростання інфляції, бюджетного дефіциту. Загострилися соціальні проблеми:

- ✓ *конфлікт в Ольстері* між ірландськими католиками й англійськими протестантами;
- ✓ *руйнування* системи охорони здоров'я;
- ✓ *погіршення* системи освіти;
- ✓ *расові конфлікти*;
- ✓ *знизився* рівень добробуту населення (у 1990 р. 9 млн британців потрапили в категорію бідних, податки зросли у 22 рази тощо);
- ✓ *невдоволення опозиції* війною Великобританії з Аргентиною (1982) за Фолклендські (Мальвінські) острови, що офіційно продовжували вважатися колоніальним володінням Великобританії.

Загальна тенденція розвитку господарства Великобританії в 1950 та 1970 рр.

<i>Галузь</i>	<i>Частка у ВВП, %</i>		<i>Структура зайнятості, %</i>	
	<i>1950 р.</i>	<i>1970 р.</i>	<i>1950 р.</i>	<i>1970 р.</i>
Сільське господарство	6	3	5	3
Промисловість, будівництво	49	37	49	47

Транспорт, сфера послуг і торгівля	45	60	46	50
--	----	----	----	----

Франція

Під час Другої світової війни Франція зазнала величезних економічних збитків, унаслідок яких рівень промислового виробництва в 1944 р. становив 38 % від довоєнного. У 1948 р. відновлено довоєнний рівень економіки.

1969 р.	Уряд проводить низку соціальних реформ (уведені додаткові пенсії, розширені права профспілок).
1981 р.	Президентом Франції обраний Ф. Міттеран – соціаліст, прибічник націоналізації й розширення соціальних програм. Уряд зосередив зусилля на забезпеченні економічного підйому.
1986 р.	Уряд не досяг успіхів в економіці. На виборах до Національних зборів перемогу здобув блок правих сил, їхній лідер Ж. Ширак очолив уряд. Почалася денационалізація, були зменшені витрати на соціальну допомогу.
1988–1990 рр.	Президентом знову обраний Ф. Міттеран. Розпочалась економічна криза (1990–1993 рр.).
1995 р.	Президентом Франції обраний Ж. Ширак. Посилився страйковий рух у відповідь на соціальні реформи, розпочаті урядом (збільшення податків, обов'язкові сплати у фонд соціального страхування). Зросло безробіття.

Загальна тенденція розвитку господарства Франції у 1950 та 1970 рр.

Галузь	Частка у ВВП, %		Структура зайнятості, %	
	1950 р.	1970 р.	1950 р.	1970 р.
Сільське господарство	15	6	82	13
Промисловість, будівництво	48	48	37	38
Транспорт, сфера послуг і торгівля	37	46	35	49

Німеччина

Після Другої світової війни в Німеччині введено систему *чотиристоронньої окупації* військами СРСР, США, Великобританії й Франції. Німеччину було поділено на 4 зони окупації, Берлін – на 4 сектори. До 1990 р. Німеччина лишалася поділеною на ФРН і НДР. У ФРН формувався режим західної демократії, в НДР були проведені соціалістичні реформи.

Економіка ФРН і НДР (1949–1990 рр.)

ФРН	НДР
✓ Відбувалася швидка відбудова	✓ Проведені соціалістичні реформи в

<p>монополістичної економіки, значну роль в цьому відіграла участь ФРН у плані Маршалла.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Здійснюється технічне переозброєння, з'являються новітні технології й галузі виробництва (безлюдне виробництво в машинобудуванні, біотехнології). ✓ Темпи економічного зростання були високими, унаслідок чого ФРН перетворилася на одну з найрозвинутіших країн світу (що поступалася за деякими показниками лише США та Японії). ✓ Незважаючи на високий рівень економічного розвитку, відбуваються періодичні кризи (1965, 1973–1975, 1980–1982), збільшується кількість безробітних і погіршується рівень життя населення. ✓ На початку 1990 р. вдалося подолати кризові явища в економіці, добитися високих показників. 	<p>економіці: часткова націоналізація, створення державних сільськогосподарських об'єднань, кооперативів.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Наприкінці 1950-х років соціалістичний сектор в економіці стає визначальним. ✓ Зберігалися (на відміну від СРСР) дрібні приватні, кустарні виробництва, але їхня роль в економіці була незначна. ✓ Упроваджено соціалістичні методи управління економікою (планування, державний контроль тощо), а також госпрозрахунок (у ході економічної реформи 1968 р.). ✓ Досягнута загальна зайнятість населення, уведено соціальні гарантії (пенсії, допомоги тощо). ✓ На економічний розвиток НДР негативно впливав відрив від історично сформованої сировинної бази (основні поклади кам'яного вугілля, залізної руди, кольорових металів залишились у ФРН). ✓ СРСР надавав НДР фінансову допомогу; скоротив, а з 1954 р. припинив стягнення репарацій. ✓ НДР у 1980-і роки була економічно найрозвинутішою країною серед соціалістичних країн Європи.
--	--

План Маршалла

<i>Учасники</i>	Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, з грудня 1949 р. ФРН.
<i>Мета</i>	Розвиток економіки на “принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності”.
<i>Завдання</i>	Відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжнародної фінансової стабілізації, установа справедливих обмінних курсів.

Загальна тенденція розвитку господарства ФРН у 1950 та 1970 рр.

<i>Галузь</i>	<i>Частка у ВВП, %</i>		<i>Структура зайнятості, %</i>	
	<i>1950 р.</i>	<i>1970 р.</i>	<i>1950 р.</i>	<i>1970 р.</i>

Сільське господарство	10	3	25	9
Промисловість, будівництво	49	54	42	49
Транспорт, сфера послуг і торгівля	41	43	33	42

Італія

<i>1947 р., грудень</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Прийнята конституція Італії. Італія проголошувалась республікою. Конституція гарантувала демократичні права й свободи, соціальне забезпечення, визнавала необхідність націоналізації ряду галузей, контролю за монополіями.
<i>1948 р.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Італія прийняла допомогу за планом Маршалла. ✓ Відновлено довоєнний рівень економіки.
<i>1953–1960 і наступні роки</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Італія бере участь у європейській інтеграції, вступила до ЄЕС. ✓ Італія розвиває економічні, політичні, культурні відносини з СРСР.
<i>1962–1964 рр.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Починають здійснюватись соціальні програми, спрямовані на поліпшення життя населення; досягнуті успіхи, але в цілому проблема не вирішена: рівень життя в Італії залишається більш низьким, ніж у розвинутих країнах.
<i>1970–1971 рр.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Італія ввійшла до сімки найбільш індустріально розвинутих країн світу. На міжнародному ринку зміцнилися позиції італійських монополій: ФІАТ (автомобільна промисловість), “Монте-катіні” (хімічна), “Едісон” (електротехнічна). Промисловий розвиток країни був нерівномірним: Південь країни набагато відставав від Півночі. ✓ Активізувалася мафія – терористична організація, що виникла за часів феодалізму на Півдні країни, а в 1970-ті роки поширилась на всю Італію.
<i>1980-і рр.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відновлюється економіка, що постраждала від кризи 1974–1978 рр. Значного розвитку досягає швейна, взуттєва промисловість, виробництво обчислювальної техніки, роботів, комп’ютерів. ✓ У 1983–1987 рр. уряд Італії проводив економічну політику підтримки монополій, скорочення соціальних витрат. ✓ Оголошено війну мафії, досягнуто певних успіхів у боротьбі із цим соціальним лихом. ✓ Обмежені права католицької церкви.

Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відроджені й нові незалежні держави

Втрати СРСР у Другій світовій війні за своїми розмірами набагато перевищували втрати інших країн-учасниць воєнних дій. За роки війни загинули

20–27 (або більше) млн чоловік, зруйновано 1710 міст, 70 тис сіл, 32 тис заводів і фабрик. СРСР утратив третину національного багатства. Країну довелося відроджувати з руїн ціною неймовірних зусиль мільйонів людей. До 1948–1950 рр. економіка в цілому була відбудована, показники досягли довоєнного рівня, але рівень життя населення лишався низьким.

1947 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Поліпшився матеріальний рівень життя (у 1947 р. скасовані картки на продукти харчування), з'явилися товари першої необхідності.
1957 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розпочалися реформи в економіці: створення територіальних органів управління економікою – раднаргоспів; запровадження методу матеріального стимулювання, нової техніки. ✓ Посилюється мілітаризація економіки.
1958 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Реорганізовані, а потім ліквідовані МТС, техніку передано колгоспам.
1959 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розпочато реформу загальноосвітньої школи (уведення 11-річного навчання, політехнізація, русифікація, обов'язкове 8-річне навчання, скасування плати за навчання). ✓ Упроваджено вирощування в широких масштабах на полях колгоспів та радгоспів кукурудзи. ✓ Укрупнення колгоспів та радгоспів. ✓ Обмежена індивідуальна трудова діяльність селян, зменшені присадибні земельні ділянки.
1961 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Погіршилось економічне становище, не вистачало продуктів харчування, з'явилися черги за хлібом.
1962 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відбулися масові антиурядові демонстрації, що були викликані погіршенням постачання, зростанням цін, відсутністю політичних свобод. ✓ Посилився контроль державних органів над усіма сферами суспільного життя. ✓ Реформовано апарат КПРС (розділено на дві структури – промислову й сільську).
1963–1964 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Здійснюються спроби продовжити економічні реформи, але економічне становище СРСР погіршується.
1964–1982 рр. СРСР в роки “застою”	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Згортаються економічні реформи, розпочаті в 1965 р. за ініціативою Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна (“косигінські реформи”). Реформи передбачали введення обмежених економічних методів управління, зростання самостійності підприємств. Утверджується екстенсивний шлях розвитку економіки. ✓ У сільському господарстві вжиті заходи щодо вирішення гострої продовольчої проблеми: зростання капіталовкладень, агропромислова інтеграція, меліорація земель тощо. Але істотних успіхів вони не дали. ✓ Поглиблення мілітаризації економіки (у середині 1970-х рр.

	<p>СРСР досяг військового паритету за рівнем озброєнь з НАТО й США); утворення військово-промислового комплексу (ВПК); ігнорування принципу достатності у виробництві озброєнь.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Досягнуті успіхи на окремих напрямках розвитку НТП (освоєння космосу, ядерна енергетика), пов'язаних з ВКП; у цілому народногосподарський комплекс СРСР був несприйнятний до досягнень НТП (упровадження комп'ютерів, “безлюдних” виробництв, біотехнології тощо). ✓ Будівництво заводів-гігантів із застарілими технологіями; напередодні 1982 р. ручна праця в промисловості становила 40 %. ✓ Здійснювались екологічні руйнівні проекти, що призвели до загострення низки соціальних проблем (меліорація Нечорнозем'я; бавовництво в Середній Азії; тощо). ✓ Зростав освітній і культурний рівень працівників у різних галузях матеріального виробництва, який входив у суперечку з наявним рівнем самого виробництва. ✓ Спостерігалися успіхи в житловому будівництві, введення до ладу численних об'єктів культурно-побутового призначення. Водночас у будівництві збільшується обсяг “довгобуду” – об'єктів, що десятиліттями не вводилися в експлуатацію. ✓ У галузях матеріального виробництва спостерігається зростання заробітної плати.
<p>СРСР у 1985–1991 рр.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Курс на прискорення соціально-економічного розвитку почав здійснюватися відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС. ✓ Ініціатором курсу “прискорення” був М. Горбачов. ✓ Засадами здійснення цього курсу повинні стати: активізація “людського фактора” (самодисципліна й самоорганізація; відповідальність працівників усіх ланок); прискорене впровадження досягнень НТП в усі сфери життя (комп'ютеризація тощо); адміністративні методи (держприймання продукції, жорсткий контроль за її якістю); громадсько-політичні кампанії (проти пияцтва та алкоголізму, “нетрудових прибутків” тощо). ✓ Здійснити прискорення соціально-економічного розвитку не вдалося. Однією з причин стали жахливі наслідки аварії на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.). Акцент перенесено на критику “механізмів гальмування”, а потім і всього радянського періоду історії. Криза в країні поглибилась.

Країни Центральної та Східної Європи

У 1945–1946 рр. в країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія) була встановлена

влада народно-демократичних урядів, що були, як правило, коаліційними, склалися із союзників по Народних фронтах, Руху Опору (винятком були Албанія і Югославія, уряди яких були однопартійними). У народно-демократичних урядах провідне місце поступово почали займати комуністи, що були прибічниками соціалістичних реформ. Цю політику підтримував СРСР, який надавав економічну, військову допомогу.

У 1950–1960-і рр. в країнах Центральної Європи завершуються соціалістичні реформи. Соціалізм, який побудовано в цих країнах, був більш демократичним, економічно гнучкішим, ніж в СРСР. Але задовольнити широкі верстви населення соціалістична форма держави не змогла, успіхи соціалістичних країн за численними показниками були нижчими за західноєвропейські. Особливо наочно це почало проявлятися в 1970–1980-і рр.

Польща

1945–1949 рр.	Уряд Польщі організував відбудову економіки (у роки війни знищено понад 38% національного багатства держави); провів соціалістичні реформи (аграрну, націоналізацію великої промисловості, частини транспорту, банків, сільськогосподарського сектора, торгівлі), репресії проти опозиції, УПА (операція “Вісла”, 1947).
1950 р.	Почалася індустріалізація, Польща перетворилась з аграрної на аграрно-індустріальну країну. Велику економічну допомогу Польщі надав СРСР.
1960–1970-і рр.	Незважаючи на певні успіхи, яскраво проявилися негативні риси соціалізму в економіці, ідеології, культурі, усіх внутрішньополітичних процесах. Посилилась напруженість у суспільстві.
1975 р.	Польща орієнтувалася на співробітництво з розвинутими країнами Заходу. Саме там купували нове устаткування й технології.
1981 р.	Державна рада за згодою уряду, очолюваного В. Ярузельським, увела надзвичайний військовий стан, що діяв до 1983 р. “Солідарність”, інші опозиційні організації були заборонені, але нормалізувати обстановку й поліпшити економічні показники уряду не вдалося.
Кінець 1990 р.	На загальнонародних виборах президентом Польської Республіки (назва повернена у 1989 р.) обраний Л. Валенса.
1991 р.	Відбулися вибори до парламенту, на яких перемогу здобули правочентристські сили. Польща вступила на шлях ринкових, демократичних реформ. Після перших успіхів, пожвавлення економіки настала смуга труднощів. Внутрішньополітична обстановка загострилась, посилилась боротьба між політичними партіями.
	На чергових президентських виборах Л. Валенса не здобув більшості голосів, президентом Польщі обрано О. Квасьньєвського – лідера соціал-демократичної партії.

	Незважаючи на те що до влади прийшли ліві сили, ринкові реформи були продовжені. Польща орієнтується на співробітництво із Заходом, вступила до НАТО.
--	---

Чехословацьчина в 1945–1989 рр.

У 1945 р. за участю СРСР створено Національний фронт чехів та словаків (НФ) і уряд. У травні 1945 р. чехословацькі партизани, національно-визвольна армія, радянські війська завершили визволення Чехословацьчини від німецької окупації.

1945 р.	У НФ переважали комуністи, на їхню вимогу негайно була розпочата аграрна реформа (ліквідоване поміщицьке землеволодіння) і часткова націоналізація.
1946 р.	У НФ відбувся розкол, буржуазно-демократичні партії виступили проти соціалістичних реформ.
1947 р.	Соціалістичні реформи тривали: було ліквідоване велике й середнє землеволодіння, прискорилося націоналізація.
1946–1960 рр.	Почалася прискорена індустріалізація Словаччини. Досягнуті успіхи в економіці, культурі.
Середина 1960-х рр.	Зростають негативні явища в економіці, внутрішньополітичній обстановці, типові для соціалістичних країн цього періоду історії.
1975 і наступні роки	Зростають економічні проблеми, корупція.
1990 р.	Уряд почав проводити ринкові реформи й політику демократизації внутрішньополітичного життя.

У грудні 1992 р. Чеська й Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР) як єдина держава перестала існувати; на її теренах виникли дві держави – Чехія та Словаччина. У січні 1993 р. між Чехією та Словаччиною укладений договір про добросусідство й співробітництво.

Угорщина в 1945–1990 рр.

1945 р.	Проведено денацифікацію, аграрну реформу (ліквідація поміщицького землеволодіння), вибори до Національних зборів (більшість здобула ПДСГ – Партія дрібних сільських господарств).
1947 р.	Парламент приймає закон про націоналізацію великих підприємств і банків.
1950–1955 рр.	Зростають економічні труднощі, накопичуються внутрішньополітичні проблеми, формується опозиція радянському режиму.
1957 р.	Угорське керівництво на чолі з Я. Кадаром обрало шлях національної згоди й поступових ринкових реформ.
1960–1980-і рр.	Розвивається підприємницька діяльність, кооперація. Створюються спільні з іноземною (західною) участю фірми.

	підприємства, вдосконалюється система управління економікою.
1991 р.	В Угорщині розпочались ринкові реформи.

Болгарія в 1945–1991 рр.

1946 р.	Розпочалися економічні реформи: аграрна (обмеження розмірів земельної власності) і податкова (уведення прогресивного податку).
1948 р.	Проведені прискорена приватизація, колективізація, кооперування. Відновлена економіка на довоєнному рівні.
1953–1956 рр.	Продовжені колективізація, націоналізація.
1958–1971 рр.	Зросла економічна допомога СРСР (1,8 млрд крб. тільки кредиту).
1970–1980-і рр.	Завершена індустріалізація, створення агропромислових комплексів. Болгарія досягла певних успіхів в економіці (національний прибуток, наприклад, збільшився в 9 разів порівняно з довоєнним рівнем), створені нові галузі: енергетична, електротехнічна, електронна, хімічна, машинобудівна тощо.
1991 р.	У Болгарії розпочалися ринкові реформи, але швидких позитивних наслідків вони не принесли; навпаки, соціально-економічне становище країни погіршилось. Президент П. Стоянов (обраний у 1996 р.) очолив виконання антикризової програми.

Румунія в 1945–1989 рр.

1944–1945 рр.	Новий уряд, сформований із представників Національно-демократичного фронту (створеного в жовтні 1944 р.), здійснив у 1944–1945 рр. низку реформ (ліквідацію поміщицького землеволодіння, введення державного контролю над приватним сектором, денацифікацію).
1949 р.	Починається індустріалізація й колективізація.
1958–1965 рр.	Створена міцна економічна база, завершена індустріалізація й колективізація.
1965 і наступні роки	Довоєнний рівень економічного розвитку Румунії перевищений у 10 разів.
1970–1985 рр.	Погіршилось економічне становище. Рівень життя населення лишався надто низьким. Зростала корупція. Клан Чаушеску розкрав державну власність, дозволяв собі неприпустиму розкіш. Н. Чаушеску став президентом країни (1974 р.). Стрімко зростала заборгованість Румунії західним країнам.
1985–1989 рр.	Посилюються репресії. Зростає невдоволення населення. Стан економіки – катастрофічний.

1992 р.	Румунія підписує договори про економічне співробітництво з Італією, Францією, Великобританією, США та ін.
---------	---

Югославія в 1945–1975 рр.

1947–1948 рр.	Розпочата націоналізація й аграрна реформа, що ліквідувала велике поміщицьке землеволодіння. Приватний сектор ліквідований повністю. Уведено державне планування по п'ятирічках, жорсткий контроль за діяльністю підприємств.
1949–1957 рр.	Демократичні підходи до побудови соціалізму були викладені Й. Броз Тіто в Скупщині (1950), а потім на їхніх засадах прийнята низка законів (1952–1956). Відповідно до цих законів були розширені права республік, місцевих органів влади, підприємств, трудових колективів, кооперативів в економічній діяльності. На зміну жорсткому плануванню взято курс на розвиток товарно-грошових відносин. ЦК СКЮ (КПЮ, з 1952 р. – СКЮ – Союз комуністів Югославії) висунув у 1957 р. завдання посилення ролі партії, піддав критиці економічну політику уряду, закликав до державного контролю за діяльністю підприємств. Уведено п'ятирічне планування, але незабаром реформаторські сили знову беруть гору в югославському керівництві.
1963 р.	Посилювалась децентралізація управління економікою, упродовжувались ринкові відносини.
1964 р.	Розпочалась “суспільно-економічна реформа”: ліквідовані державні інвестиційні фонди, їхні права передані республіканським і місцевим банкам, збільшився відсоток громадського продукту, що лишався в розпорядженні підприємства (52 %); переведені на самофінансування з місцевих джерел охорона здоров'я, освіта, культура. Незгодні з реформами були позбавлені всіх державних і партійних посад.
1975 і наступні роки	Назріває глибока соціально-економічна криза.

Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – середині 1950-х рр.

Відбудова народного господарства України

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відбудова народного господарства України розпочалась відразу ж після визволення від німецько-фашистських загарбників. У 1946 р. на основі Закону СРСР про п'ятирічний план відбудови народного господарства прийнято Закон про відбудову народного господарства України. ✓ Відповідно з вище вказаним законом відбудову народного господарства планувалося завершити до 1950 р. Насамперед відбудовувалась важка промисловість, транспорт, енергетика. У ці галузі спрямовувалось 88 % капіталовкладень.

- ✓ Сільське господарство одержало 7 % вкладень і відбудовувалось за рахунок більш жорсткої дисципліни в колгоспах. Збільшився сільськогосподарський податок. Колгоспникам, як правило, не виплачувалась заробітна платня.
- ✓ Для відбудови народного господарства використовувались репарації з Німеччини (сировина, устаткування), примусова праця військовополонених, колгоспників, робітників, інтелігенції.
- ✓ Відбудувати народне господарство України допомагали всі республіки СРСР. Наприклад, Дніпрогес відбудовували 120 підприємств СРСР, представники 26 національностей.
- ✓ Відбудова народного господарства проходила в умовах патріотичного піднесення народу. Заводи, шахти, дороги, електростанції, колгоспи були відбудовані ціною неймовірних зусиль, самовідданої праці мільйонів людей.
- ✓ П'ятирічний план відбудови народного господарства України в цілому було виконано.
- ✓ На відміну від країн Західної Європи, відбудова економіки України здійснювалась без впровадження нових технологій і матеріалів. Відкидалися ринкові відносини, зміцнювався командно-адміністративний стиль керівництва економікою. Поступово виникали засади техніко-технологічного відставання як України, так і СРСР від розвинутих країн Заходу.
- ✓ Легка й харчова промисловість, сфера охорони здоров'я, освіти, науки були відбудовані не в повному обсязі, тому що їм приділялося замало уваги.
- ✓ Відбудова народного господарства проходила в напруженій міжнародній обстановці – розпочалась “холодна війна”. У цих умовах розраховувати можна було лише на власні сили. Країни Заходу згортали торгіві відносини з СРСР, не здійснювали передбачених угодами поставок.

Причини, масштаби й наслідки голоду 1946–1947 рр.

- ✓ У 1946 р. на значній території України була посуха.
- ✓ План хлібозаготівлі у зв'язку із цим зменшено не було, держава фактично вивезла все зерно з колгоспів та радгоспів, прагнучи виконати план.
- ✓ Підсобні господарства селян були розорені війною.
- ✓ Керівництво країни продовжувало вивозити хліб за кордон, незважаючи на голод, що розпочався. Голодуючим не надавали допомоги до березня 1947 р.
- ✓ У 1946–1947 рр. голодували кілька мільйонів жителів сільської місцевості, з них близько 1 млн померли від голоду.

У тих районах, де голоду не було, становище населення було дещо кращим. Не вистачало найнеобхідніших товарів: взуття, одягу, продовольства. У частини населення погіршилось матеріальне становище у зв'язку з **грошовою реформою**, що була проведена в 1947 р. До 1947 р. діяла **карткова система** на продукти харчування; після її скасування ціни зросли майже втричі. Тяжкими були умови праці. Як і раніше, численні види продукції випускались просто неба, значна частина устаткування перебувала в аварійному стані, цехи й установи не опалювались. У містах невід'ємною рисою побуту повоєнного часу були “комуналки”, бараки, напівпідвали.

Грошова реформа 1947 р.

- ✓ Гроші, накопичені населенням в ощадкасах у розмірах до 3 тис крб, обмінювалися в пропорції 1:1.
- ✓ Суми заощаджень, що перевищували 3 тис крб, обмінювались так: від 3 до 10 тис крб – зі скороченням заощаджень на 1/3; від 10 тис крб і вище – зі скороченням на 2/3.
- ✓ Обмін грошей, що зберігалися в населення вдома, здійснювався з розрахунку 1:10.

Завершення об'єднання українських земель

Радянсько-польський договір (серпень 1945 р.)	Польща визнала входження до складу України західних областей, що відійшли від Польщі в 1939–1940 рр.
Радянсько-чехословацький договір (червень 1945 р.)	Чехословаччина визнала факт входження Закарпатської України до складу Радянської України.
Радянсько-румунський договір (1947 р.)	Установлено кордон із Румунією.

Радянізація західних областей України (1945–1950)

- ✓ Для реалізації політики радянізації в Західну Україну направлені працівники партійного апарату, правоохоронних органів, державної безпеки, культури, освіти з інших регіонів СРСР.
- ✓ Створюються партійні, комсомольські, профспілкові організації, що були фундаментом радянської влади.
- ✓ Відновлюється колективізація, розпочата ще в 1934 р. Використовуючи примусові методи, влада здійснює суцільну колективізацію до 1950 р.
- ✓ У 1946–1948 рр. проведені масові депортації західних українців.
- ✓ Заборонено греко-католицьку церкву.
- ✓ Здійснювались репресії.

Боротьба ОУН-УПА в 1944–1952 рр.

- ✓ У 1944–1947 рр. ОУН-УПА веде збройну боротьбу з радянською владою, проти сталінського режиму, за незалежність Української держави. Чисельність ОУН-УПА перевищила 100 000 чоловік.
- ✓ З метою придушення збройної боротьби ОУН-УПА в Західну Україну направлені загони МВС-МДБ, війська, винищувальні загони й групи самозахисту з місцевих активістів.
- ✓ Керує збройною боротьбою ОУН-УПА Роман Шухевич (псевдонім Тарас Чупринка).
- ✓ У 1948 р. частини підрозділів УПА зазнали поразки, перейшли на територію Польщі, потім в західну зону Німеччини.
- ✓ У 1950 р. Р. Шухевича із загonom було оточено поблизу Львова силами МВС-МДБ. Шухевич загинув, загін було знищено.
- ✓ У 1952 р. ОУН-УПА припинила існування як масова організація.

Початок десталінізації в Україні

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Союзним республікам надавались більш широкі права в економічній і культурній сферах. ✓ Почалася реабілітація (повне виправдання безвинно засуджених людей) репресованих у 1930-і рр. відомих радянських, партійних, військових діячів, науковців. ✓ З таборів ГУЛАГу в Україну повернулися ті, хто був репресований за дрібні “провини” – анекдоти про радянську владу та Й. Сталіна. ✓ Припинено масові репресії. ✓ Зі шпальт газет поступово зникло ім’я Й. Сталіна, усе частіше з’являлись матеріали, що засуджували сталінський режим.
--

Культурне життя в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

<i>Освіта</i>	
Відбудова системи освіти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1950 р. мережа шкіл і вузів досягла довосного рівня. ✓ Уведено обов’язкове семирічне навчання дітей, вечірня й заочна форми освіти. ✓ Створено фонд загальної освіти, що надавав допомогу дітям із незабезпечених сімей. ✓ Посилилася русифікація.
<i>Наука</i>	
Успіхи в розвитку науки	Втрати в розвитку науки
<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1946 р. здійснено запуск першого в СРСР атомного реактора. ✓ Створено лабораторію моделювання й обчислювальної техніки при Інституті електроніки. У 1948–1951 рр. тут створено першу малу електронно-обчислювальну машину (ЕОМ). ✓ Винайдено автомат зварювання металів (Інститут електрозварювання). 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1948 р. на серпневій сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенко (якого підтримував Й. Сталін) одержав перемогу над приборчниками генетики. Почались переслідування й репресії проти генетиків і тих учених-біологів, що поділяли їхні погляди. ✓ Численних учених звинувачено в прихильності до “буржуазної лженауки” (наприклад, С. Лебедева – творця обчислювальної техніки – переслідували, звільнили з роботи).
<i>НТР і радянська наука</i>	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Матеріальні й політичні умови на дали можливості науковим закладам України (як і СРСР у цілому) працювати на рівні світової науки, що викликало в подальшому зростаюче відставання від розвинутих держав. ✓ В окремих галузях (ракетно-космічна техніка, технічна кібернетика, фізика кристалів, танкобудування, літакобудування та ін.) Україна (як і СРСР у цілому) досягла значних успіхів. 	

Країни Азії й Африки

Після Другої світової війни процес розпаду колоніальної системи помітно прискорився. Історія деколонізації в повоєнний час поділяється на три періоди:

I період – 1945 – середина 1950-х рр.	Незалежними стали країни Азії.
II період – середина 1950-х – середина 1960-х рр.	Незалежними стали країни Північної й Тропічної Африки.
III період – 1975–1990 рр.	Повна ліквідація колоніальної системи.

Японія у 1945–1996 рр.

1946 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Проведена аграрна реформа (ліквідовано поміщицьке землеволодіння). ✓ Проведена часткова демонополізація економіки. ✓ Проведена реформа системи освіти (уведене дев'ятирічне обов'язкове безкоштовне навчання).
1948 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Темпи розвитку економіки були низькими. ✓ Американський уряд розробив план стабілізації економіки Японії. ✓ Макартур вимагав від японського уряду негайного виконання плану стабілізації економіки, який передбачав розширення сфери іноземних інвестицій; повернення Японії 850 заводів, інших підприємств, вилучених у рахунок репарацій, розширення прав монополій, зменшення витрат на соціальну сферу тощо.
1950 р.	✓ Почалось економічне зростання.
1951 р.	✓ США надавали Японії військові замовлення й кредити, що викликало економічний підйом.
1954 р.	✓ США надали Японії фактично безвідплатний кредит на переозброєння.
1956 р.	✓ Триває економічне зростання.
1960 і наступні роки	✓ Триває швидке економічне зростання, технічне переозброєння, створення нових, сучасних галузей виробництва.
1973 і наступні роки	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розпочалася всеохоплююча економічна криза. ✓ Загострилася внутрішньополітична обстановка у зв'язку з падінням рівня життя. ✓ Тривали антивоєнні виступи. У 1976 р. опозиція домоглася прийняти рішення про те, що асигнування на оборону не повинні перевищувати 1 % валового національного продукту. ✓ Відбувається подальший розвиток японської економіки, з'являються нові галузі й виробництва: виробництво мікроелектронної техніки, промислових роботів, великих і надвеликих інтегральних схем, нових засобів зв'язку; розвивається біотехнологія тощо.
Кінець 1980-х – 1996 рр.	✓ Країнам, що входять до Асоціації країн Південно-Східної Азії (створена в 1967 р.), Японія надає фінансову допомогу,

	політичну підтримку. ✓ У 1990-і роки розширилося співробітництво з Китаєм. Японія починає відігравати все більш помітну роль на світовій арені.
--	--

Загальна тенденція розвитку господарства Японії в 1950 та 1970 рр.

Галузь	Частка у ВВП, %		Структура зайнятості, %	
	1950 р.	1970 р.	1950 р.	1970 р.
Сільське господарство	23	7	50	19
Промисловість, будівництво	31	46	21	34
Транспорт, сфера послуг і торгівля	46	47	29	47

Китай у 1950–1976 рр.

1950 р.	✓ СРСР підписав угоду з Китаєм про передачу своїх прав з управління Чаньчуньською залізницею; виведення радянських військ із військово-морської бази Люйшунь (Порт-Артур); надання Китаю кредиту в розмірі 300 млн доларів.
1951–1953 рр.	✓ Проведено реформи (націоналізація частини промисловості, ліквідація поміщицького землеволодіння). ✓ За допомогою СРСР відновлено зруйноване війною господарство країни.
1954–1955 рр.	✓ Збільшилась допомога СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, інших соціалістичних країн Китаю. ✓ Завершено суцільну колективізацію, націоналізацію. ✓ Проведено індустріалізацію.
1956–1958 рр.	✓ Прийнято план економічного розвитку країни (1958), що передбачав здійснення “великого стрибка” (збільшення промислового виробництва в 6,5 раза, а сільськогосподарського – у 2,5 раза). ✓ Утілюючи політику “великого стрибка”, керівництво Китаю створює “народні комуни”, у яких скасована оплата праці; усуспільнена власність, навіть дрібна; уведена військова дисципліна.
1958–1961 рр.	✓ Керівництво Китаю скасувало план “великого стрибка” й ужило заходів щодо економічного “врегулювання” (1961).
1961–1965 рр.	✓ “Народні комуни” скасовані, подоланий спад виробництва.
1965–1976 рр.	✓ Проводиться “велика культурна революція”. У ході цієї революції: – проведені репресії проти інтелігенції, високих посадових осіб; – утворені спеціальні каральні органи – загони “червоних

	<p>охоронців” (“хунвейбінів”) та “бунтівників” (“цзяофаней”);</p> <ul style="list-style-type: none"> – скасовані профспілки, громадські організації; закриті школи, вузи, бібліотеки, музеї, театри тощо; – культ особи Мао досяг апогею.
1978–1979 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відомий діяч Комуністичної партії Китаю (КПК) Ден Сяопін сформулював “чотири принципи” розвитку країни, що ввійшли до Конституції 1982 р.: <ul style="list-style-type: none"> – соціалістичний шлях; – диктатура пролетаріату; – керівна роль Компартії; – додержання марксизму-ленінізму та ідей Мао Цзедуна. ✓ З 1978 р. в Китаї почали здійснювати реформи, метою яких був “соціалізм із китайською специфікою”, розвинута економіка, стабільне внутрішнє та міжнародне становище.

Реформи в Китаї (1978–1995)

<i>Етапи реформ</i>	<i>Основні заходи</i>
1979–1984 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Перебудова сільського господарства (надання землі селянським родинам у довгострокову оренду, підвищення закупівельних цін на сільгоспродукцію). ✓ Перебудова економіки (утворення спільних підприємств з іноземними інвестиціями, економічних зон, у яких надавались пільги іноземним інвесторам).
1984 – кінець 1980-х рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Реформа системи управління економікою на засадах ринкових механізмів. ✓ Упровадження підрядних форм праці на підприємствах. ✓ Зменшення кількості спільних підприємств, створення іноземних підприємств. ✓ Зміцнення особливих економічних зон, створення аналогічних зон у 14 містах Китаю.
Кінець 1980-х – 1990-і рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Часткове реформування всіх сфер життя суспільства на засадах демократичних принципів (керівна роль КПК, ідеологічний контроль зберігались). ✓ Заходи щодо модернізації економіки, упровадження НТР. ✓ Заходи щодо зміцнення національної валюти, банківської сфери. ✓ Розширення прав громадян (у тому числі на власність).

Наприкінці 1980-х – у середині 1990-х рр. результати реформ стають наочними:

- Китай спромігся забезпечити населення продуктам харчування (це надто серйозна проблема для такої густонаселеної країни, де мешкає 20 % населення Землі);
- країна вийшла на друге місце за темпами економічного зростання (12–18 % на рік).

Таким чином, реформи вивели Китай із соціально-економічної кризи. Але всевладдя КПК, відсутність демократичних і політичних свобод, а також низький рівень життя викликають невдоволення багатьох китайців. Успіх проведенні реформ зміцнили міжнародні позиції Китаю, який прагне розвивати взаємовигідні стосунки з різними країнами світу.

Індія

Після Другої світової війни в Індії розпочався масовий рух проти колоніальної залежності під проводом ІНК (Індійський національний конгрес) та Мусульманської ліги. Мусульманська ліга вимагала, щоб на частині землі Індії було утворено мусульманську державу Пакистан. ІНК виступав за збереження цілісності і єдності країни.

У 1947 р. з Індії виведено британські війська, водночас віце-король на підставі закону, прийнятого парламентом Великобританії, виголосив утворення нових держав на теренах Індії – Індійського союзу (Індії) та Пакистану.

Індія у 1950–1989 рр.

1950 р.	✓ Почалась земельна реформа (часткова ліквідація поміщицького землеволодіння).
1951 р.	✓ Тривала земельна реформа (відчужувались за викуп землі поміщиків, знижувалась рента, поліпшувались умови оренди тощо).
1951–1956 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Здійснювалась часткова націоналізація (транспорт, засоби зв'язку, банки, великі підприємства, гідроенергетичні й зрошувальні системи). ✓ Упроваджувалось п'ятирічне планування державного сектору економіки. ✓ Держава підтримувала підприємництво. ✓ У 1955 р. на сесії ІНК прийнято програму побудови соціалізму, але при збереженні приватної власності на засоби виробництва.
1960–1962 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Уряд ішов на поступки великому капіталу, давав згоду на створення в деяких галузях монополій, послаблював контроль за приватним сектором, надавав пільги іноземним інвесторам. ✓ Уведення максимуму приватного землеволодіння сприяло збереженню поміщицьких земель.
1963–1966 рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1966 р. прем'єр-міністром Індії стала Індіра Ганді – дочка Дж. Неру (більше 10 років очолював уряд країни, був одним із лідерів ІНК. Помер у 1964 р.). ✓ Розпочалась економічна криза, відбулась девальвація рупії.
1971 р.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ СРСР надав Індії значну матеріальну допомогу, брав участь у спорудженні заводів, шахт, електростанцій. ✓ Курс Індії на побудову соціалізму зміцнився.
1972–1979 рр.	✓ У 1973 р. розпочалась світова енергетична криза, що викликала різке погіршення економічного становища Індії.

	✓ У 1975 р. у зв'язку з економічною кризою в країні оголошено надзвичайний стан.
1984 р.	✓ І. Ганді вбита сикхськими терористами. Уряд очолив її син – Раджив Ганді. Уряд Р. Ганді залишився вірним курсу І. Ганді, незважаючи на протидію опозиції.
1989 р.	✓ Тамільські терористи вбили Р. Ганді; уряд очолив лідер ІНК (І) – Н. Рао. Обстановка в країні лишалась важкою. Уряд намагався вивести країну з економічної кризи, нескінченних воєнних конфліктів, зміцнити єдність країни, але вирішити ці проблеми остаточно й повністю не вдалося.

Країни Південно-Східної Азії

Після Другої світової війни в Індокитаї та Індонезії тривала національно-визвольна боротьба. Франція й Нідерланди не відразу пішли на поступки своїм колоніям і, лише усвідомивши безперспективність протидії, визнали незалежність В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі (французькі колонії), Індонезії (нідерландська колонія).

Набувши юридичної незалежності, країни Південно-Східної Азії не стали фактично незалежними, а перетворилися на арену боротьби за сфери впливу між СРСР і США. СРСР за підтримки КНР докладав зусиль до того, щоб у Південно-Східній Азії утворився соціалізм. США всіма засобами протидіяли цьому, маючи на меті утвердження тут подоби західної демократії.

Але соціалізм і західна демократія виявилися однаково недосяжними для надто відсталих В'єтнаму, Камбоджі, Лаосу. Дещо більш сприятлива ситуація склалася в Індонезії, що спромоглася в 1970-і рр. здійснити низку реформ, які вивели країну з відсталості і злиднів.

Індокитаї

- ✓ Реформи в СРВ (Соціалістична Республіка В'єтнаму) почалися у 1986 р. У ході реформ скасовані обмеження на утворення приватних підприємств, селяни одержали право вільного продажу сільгосппродукції, припинено примусове кооперування.
- ✓ Приділена увага розвитку міжнародної торгівлі.
- ✓ Реформи дещо поліпшили економічне становище В'єтнаму, але рівень розвитку країни і рівень життя населення лишалися низьким.

Індонезія в 1950 – кінці 1990-х рр.

1950–1960 рр.	✓ Проводяться реформи в дусі “індонезійського соціалізму”.
1968-й – кінець 1990-х рр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Почали проводитись ринкові реформи. ✓ У 1970–1990-і рр. Індонезія досягла значних економічних успіхів (наприклад, прибуток на душу населення зріс у 4 рази, приріст національного продукту щорічно зростав на 7 %). ✓ У 1998 р. Індонезію охопила важка економічна криза. Виявилися факти величезної корупції, біла витоки якої знаходився генерал Сухарто (президент) і його “родина”. Режим Сухарто був скинутий масовими народними виступами. Економіка Індонезії була відкинута далеко назад.

Країни Близького та Середнього Сходу в 1945-ому – 1990-х рр.

Близький та Середній Схід у повоєнний період – одна з “гарячих” точок планети. Держави цього регіону – Іран, Афганістан, Пакистан, Туреччина, Ізраїль, Ірак, інші арабські країни – не змогли досягти внутрішньої й міжнародної стабільності. Локальні війни, чвари, військові заколоти, громадянські війни стали частими явищами в цьому регіоні; вони завдавали горя й руйнувань, страху та відчаю народам, що мешкали тут.

Ситуація на Близькому та Середньому Сході практично всі повоєнні роки турбувала світову громадськість, яка вбачала в драматичному перебігу подій в цьому регіоні небезпеку нової великомасштабної війни.

1945–1946 рр.	Придушення сепаратистського руху в Ірані й зміцнення незалежності країни.
1948–1949 рр.	Перша арабо-ізраїльська війна.
1956–1957 рр.	Друга арабо-ізраїльська війна.
1967–1970 рр.	Третя арабо-ізраїльська війна.
1973–1979 рр.	Четверта арабо-ізраїльська війна.
1955 р.	Багдадський пакт.
1947–1948 рр.	Афгано-пакистанський конфлікт.
1978–1979 рр.	Ісламська революція в Ірані.
1979 р.	Режим С. Хусейна в Іраку з 1979 р. Він організував проведення економічних реформ, які передбачали розвиток приватної власності.
1980–1990 рр.	Ірано-іракська війна.
1990–1991 рр.	Війна в Кувейті. Економіка Іраку зруйнована війною та міжнародними санкціями (що не виправдано затягнулися), рівень життя населення різко погіршився.
1978 р.	Квітневий переворот в Афганістані. Почалось проведення соціалістичних реформ, що не були підтримані певною частиною населення.

Країни Африки

Після Другої світової війни розпочався процес *деколонізації Африки*. Вирішальним став 1960 р., що набув назви “Рік Африки”. Саме в цей рік здобули незалежність 17 країн континенту. Напередодні 1990 р. всі країни Африки стали незалежними.

Довгий час Африка була об’єктом суперництва СРСР і США. Провідні держави світу надавали африканським країнам економічну допомогу в обмін на обіцянку йти запропонованим шляхом розвитку (соціалістичним або капіталістичним). Деякі африканські країни досягли певних успіхів у розвитку економіки (Алжир, Марокко, Єгипет, Ангола, Зімбабве, Південно-Африканська Республіка, Нігерія, Kenia), переважна частина – лишилися на вкрай низькому рівні розвитку.

Після розпаду СРСР інтерес до долі Африки катастрофічно зменшився, скоротилась допомога африканським країнам. Це сприяло загостренню

внутрішньополітичного становища, виникненню хаосу й безладдя в певних регіонах “Чорного континенту”.

Проблеми Африки в 1990-і рр.

<i>Проблеми</i>	<i>Факти</i>
Економічна, соціально-політична, культурна відсталість	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Частка Африки в обсязі світової торгівлі становить 3 %. ✓ Значна частина країн мають у край низький рівень розвитку економіки. ✓ Середній показник виробництва продукції на душу населення в 15–20 разів нижчий, ніж у розвинутих країнах. ✓ Близько 80 % населення Африки – неписьменні, нездатні оволодіти сучасними професіями, засвоїти соціально-політичні норми, загальноприйняті в розвинутих країнах.
Голод, хвороби, екологічні катастрофи	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Близько 150 млн жителів Африканського континенту голодують. ✓ Медичної допомоги, лікувальних препаратів не одержує 70 % населення африканських країн. ✓ Кожний п’ятий житель Африки інфікований СНІДом. У ряді районів Тропічної Африки ВІЛ-інфікованим є все населення. ✓ Безперервно розширюється зона пустелі, з сільськогосподарського обороту щорічно виводиться значна кількість земель. ✓ У Тропічній і Південній Африці середня тривалість життя становить 30–40 років.

Країни Латинської Америки

Після Другої світової війни у деяких країнах Латинської Америки прискорився економічний розвиток (Мексика, Чилі, Венесуела, Колумбія, Бразилія, Аргентина). Головною причиною цього прискорення був підвищений попит на сільськогосподарську продукцію цих країн, а також заходи щодо державного регулювання економіки, протекціонізм. Внутрішньополітичне становище латиноамериканських країн довгий час було нестабільним, боротьба за владу між різними політичними силами призводила до військових заколотів, установлення диктатур. Низький рівень життя більшої частини населення сприяв посиленню страйкового руху, а збереження поміщицького землеволодіння – латифундій, малоземелля селян спричиняло заворушення.

США активно втручались у долю латиноамериканських країн увесь повоєнний період. Це втручання набуло різних форм (економічна допомога, воєнні інтервенції, політичний тиск, підбивна діяльність тощо). З усіх латиноамериканських країн тільки на Кубі встановився прорадянський режим, що зберігся й досі.

Країни Латинської Америки (1945 – 1990-і рр.)

<i>Основні події</i>	<i>Хід, наслідки події</i>
Міжамериканська конференція в Боготі	✓ На конференції створено Організацію американських держав (ОАД), мета якої полягала в розвитку

(1948 р.)	співробітництва країн-учасниць у військовій, економічній, культурній сферах.
Посилення впливу США в регіоні	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Збільшуються інвестиції США в економіку країн Латинської Америки. ✓ У 1961 р. прийнята програма економічної допомоги США країнам Латинської Америки до 1971 р. (“Союз заради прогресу”).
Комуністичні (соціалістичні) режими	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1959 р. на Кубі відбувається національно-визвольна революція, що призводить до встановлення соціалістичного ладу. СРСР надає Кубі економічну та дипломатичну підтримку.
Інтеграція: координація економічної політики; утворення вільних зон торгівлі; співробітництво	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У 1960 р. створено Латиноамериканську асоціацію вільної торгівлі (з 1980 р. – Латиноамериканська асоціація інтеграції – ЛАІ), членами якої стали 11 країн; у 1961 р. – Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР). ✓ У 1975 р. створено латиноамериканську економічну систему – союз 26 країн. ✓ У 1992 р. утворено Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА). До неї ввійшли США, Канада, Мексика.
Гострі проблеми 1990-х років	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Уповільнення темпів економічного розвитку, зростання безробіття, інфляції, злидні навіть у найрозвинутіших країнах: Бразилії, Аргентині, Мексиці. ✓ Посилення корупції, мафії, створення нелегальних виробництв (особливо часто наркотиків; яскравий приклад – Колумбія). ✓ Після розпаду СРСР Куба – єдина соціалістична країна регіону – залишилась без економічної підтримки, унаслідок чого ускладнились економіка й внутрішньополітична ситуація в країні.

Характерні риси сучасного світового господарства

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розвиток міжнародного переміщення чинників виробництва та ріст на цій основі міжнародних форм виробництва на підприємствах. ✓ Економічна політика держав, що передбачає підтримку міжнародного руху товарів і чинників виробництва на двосторонній та багатосторонній основі. ✓ Виникнення економіки відкритого типу в рамках багатьох держав і міждержавних об'єднань.

Три панівні центри світу

<i>Японія</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Перетворилася на економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції в міжнародному поділі праці. ✓ Показники продуктивності праці в країні – одні з
---------------	--

	<p>найвищих у світі. Причому за останні десятиріччя зростання продуктивності праці обганяло ріст заробітної плати, а заробітна плата поступово стала однією з найвищих у світі.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Японія – одна з найбільших торгових держав світу, причому 98 % її експорту – це готові промислові вироби. Наприклад, на неї припадає понад 2/5 лічильної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та роботів; понад 1/5 продажу автомобілів, сталі, текстильних виробів.
<i>США</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Забезпечує найвищі показники ВВП на душу населення. ✓ Сьогодні США – це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовою порівняно з іншими країнами світу галузевою й відтворюючою структурами. ✓ З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступеня насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку США випереджують своїх конкурентів. ✓ У 2000 р. американська економіка, яка одержала назву “нова економіка”, увійшла в період найтривалішого економічного зростання за всю історію. Середні темпи зростання її ВВП з 1992 по 2000 рр. становили 3,6 %, безробіття – 3,9 % – тобто перебувало на найнижчому рівні за останні тридцять років.
<i>Західноєвропейські країни</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ На них припадає понад третину території й дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 1960-и рр., ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. ✓ Головною “винуватицею” тенденції до зменшення питомої ваги “четвірки” в західноєвропейській економіці стала Англія, частка якої від 1960 р. зменшилась у ВВП Західної Європи на 25 %. Водночас частки Франції та Італії у ВВП за цей період трохи підвищились. ✓ Найрозвинутішою й стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку істотно не вплинуло навіть об'єднання з НДР, що зумовило використання величезних ресурсів на “підтягування” економіки останньої. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП становить близько 20 %.

8.2. Науково-технічна революція та її вплив на розвиток світової системи господарства

У другій половині ХХ ст. відбуваються глобальні зміни в житті більшості народів Землі. Ці зміни пов'язані з прискоренням процесу урбанізації, науково-технічною революцією, глобалізацією всіх сфер життя суспільства.

У другій половині ХХ ст. відбувається розквіт науки, підвищується її роль у вирішенні глобальних проблем сучасності. Нові засоби передачі й обробки інформації зблизили країни й народи, але роз'єднали людей. Тому дедалі значущим стає погляд на культуру як мету соціально-економічного прогресу, як засіб зміцнення загальнолюдських цінностей. Саме така концепція культури була покладена ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань науки, освіти, культури; утворена в листопаді 1945 р.) в основу Всесвітнього десятиріччя розвитку культури (1988–1997).

Термін “НТР” запровадив у науковий обіг англійський учений Дж. Бернал наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Наукова революція розпочалась наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з початком вивчення структури матерії, відкриттям електрона, фотона, протона та інших елементарних частинок, дослідження різних видів випромінювання, створення нових хімічних елементів, теорії відносності. На основі цих та інших відкриттів збудовано ядерні реактори, лазери, ЕОМ, космічні апарати, відбулося злиття наукової й технічної революції.

В епоху НТР у межах суспільного поділу праці домінуючою формою стає розвиток одиничного поділу праці, у т. ч. на інтернаціональній основі. НТР – перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу.

Науково-технічна революція

<i>Сутність НТП</i>	<i>Основні напрями її розвитку</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Науково-технічна революція (НТР) – процес якісних змін у техніці й технології виробництва, в організації праці та управлінні господарством, у самій трудовій діяльності людини, що відбувається на засадах використання здобутків науки в процесі виробництва. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Упровадження нових матеріалів із заданими властивостями у виробництво й побут. ✓ Використання атомної енергії, розвиток атомної енергетики. ✓ Вихід у космічний простір, розвиток ракетно-космічної техніки. ✓ Упровадження ЕОМ, комп'ютеризація виробництва, управління, транспорту, побуту; автоматизація виробництва, упровадження “безлюдних” технологій.

Характерні риси НТР

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Кардинальні зміни в техніці (штучно створених засобах праці, що є проміжними у взаємодії людини й природи). В історії розвитку техніки виділяють інструменталізацію (знаряддя ручної праці). Автоматизація стає основою виникнення й розвитку нового сучасного технологічного способу виробництва. Центральна ланка революційного перетворення в цей період – істотно-якісна зміна робочих машин. Сучасна техніка все більше охоплює
--

такі види трудової діяльності людини, як технологічна, транспортна, енергетична й контрольно-управлінська. Упровадження принципово нової техніки в процес виробництва безпосередньо впливає на предмети праці найновішої технології; на структуру речей на молекулярному, атомному, субатомному рівнях, що зумовлює якісні зміни в змісті праці людини, сприяє розвитку її сутнісних сил у процесі виробництва.

- ✓ Докорінні перетворення головної продуктивної сили – людини-працівника, що полягають у радикальній зміні змісту праці, гармонійному поєднанні розумових, фізичних, психологічних зусиль людини, духовному збагаченні особистості.
- ✓ Докорінне перетворення предметів праці, поява принципово нових видів матеріалів із наперед заданими властивостями, створених на основі синтезу використовуваних раніше матеріалів і речей, які мають необхідні фізико-хімічні властивості. Так з'явилися композитні матеріали, сплави різних металів, полімери, надчисті матеріали, хімічне волокно.
- ✓ Характерна риса НТР, що формується на основі попередніх, – упровадження принципово нових технологій, створених на базі фундаментальних відкриттів: лазерних, плазмових, мембранних, електронно-променевих та ін..
- ✓ Революція у використовуваних людьми силах природи. Уперше вона відбулася під час промислової революції наприкінці XVII – на початку XIX ст., коли в безпосередньому виробництві використовувалися такі сили природи, як вітер, сонце, пара. В умовах НТР важливу роль відіграють ядерна та термоядерна енергія, розробляються методи використання енергії, сонця, підземного тепла землі та ін..
- ✓ Революція у формах і методах організації виробництва. Революційні зміни в цій сфері відбулися з упровадженням системи Тейлора.
- ✓ Початок інформаційної революції, матеріальна база якої – принципово нові засоби передачі інформації, тобто революція в засобах зв'язку.
- ✓ Мультимедіа (вид інформаційних технологій, що передбачає комплексне використання графічних образів, відео, звуку та інших спеціальних ефектів за допомогою комп'ютерних засобів, унаслідок чого відбувається їхня інтеграція та виникають нові джерела інформації).

Роль науки у вирішенні глобальних проблем сучасності

- ✓ В останній третині XX ст. перед людством виникли глобальні проблеми, що зачіпали інтереси не тільки окремих країн чи регіонів, але й людства в цілому.
- ✓ До числа глобальних проблем належать: екологічні проблеми; військово-політичні проблеми; соціально-економічні проблеми.
- ✓ Розширився вплив людства на природу, набув руйнівного характеру (проблеми відходів і забруднень; глобальне потепління – “парниковий ефект”, кислотні дощі; збіднення біосфери).
- ✓ Сформульовано концепцію “стійкого розвитку” (1992 р., Ріо-де-Жанейро).
- ✓ Гонка озброєнь – загроза миру й життю на Землі.
- ✓ Сформульована концепція “ядерної зими” як наслідку можливого ядерного конфлікту (М. Моїсєєв, СРСР; К. Саган, США).

- ✓ Загострення проблеми регіональних конфліктів.
- ✓ Необхідність вирішення гострих соціально-економічних проблем (демографічної; перенаселеності міст і окремих територій; невиліковні хвороби – серцево-судинні, онкологічні, СНІД, наркоманія; тероризм).
Наука допомагає усвідомити ці проблеми й знайти засоби для їх вирішення.

Розвиток освіти в другій половині ХХ ст.

- ✓ Відбувалось усвідомлення вирішальної ролі освіти в суспільному розвитку.
- ✓ Освітня сфера стає частиною внутрішньої політики багатьох країн світу.
- ✓ Реформування освіти з метою демократизації, подолання неписьменності, приведення у відповідність рівня освіти населення до суспільних потреб.
- ✓ Подальше розширення мережі навчальних закладів усіх рівнів, розвиток традиційних ланок навчання, поява принципово нових видів навчальних закладів.
- ✓ У 1960–1970-і рр. виникає криза освіти, пов'язана з розподілом західної школи на елітну і масову, з низькою якістю підготовки школярів.
- ✓ До кола провідних країн у розвитку освіти (крім “сімки”, соціалістичних країн) у 1970–1990-і рр. ввійшли Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія.
- ✓ Зросло фінансування освіти в розвинутих країнах.
- ✓ Набуває розвитку комп'ютеризація освіти; з 1980-х рр. у розвинутих країнах приймають закони щодо обов'язкового вивчення обчислювальної техніки й основ інформатики.
- ✓ Зростала роль Інтернету в розвитку освіти й самоосвітньої діяльності населення розвинутих країн.
- ✓ Посилилась інтеграція освіти на регіональному та світовому рівнях.
- ✓ Зберігалася та відтворювалась неписьменність у нових поколіннях громадян, що мешкали у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Науково-технічна революція впливає на зміни в розміщенні господарства світу. Так, географія промисловості, що склалися під впливом чинників, які діяли наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст., доповнюється такими новими рисами:

- ✓ відбулася переорієнтація базових матеріаломістких галузей промисловості від орієнтації на місцеву сировину до орієнтації на ринку збуту кінцевого продукту. Більшість промислових районів, що нині найбільш динамічно розвиваються, якраз не мають сировинних баз. Так, Японія, Франція, Італія на 9/10 залежить від довозення енергоносіїв, мінеральної сировини, але мають потужну енергетику й важку промисловість;
- ✓ сучасні процеси перебудови світового господарства призвели до високої територіальної концентрації виробничої діяльності й населення. Посилилися процеси урбанізації, що, з одного боку, сприяє консолідації ринку збуту, створенню перспективних маркетингових систем, використанню інфраструктури, з другого – загострює екологічні й соціальні проблеми. Звичайно, на розміщення господарства впливають й інші чинники: орієнтація на використання висококваліфікованої робочої сили в економічно розвинутих

країнах або дешева робочу силу в країнах, що розвиваються; можливості використання вигідного географічного положення; орієнтація на потенційні ринки збуту продукції.

Світове господарство – система національних господарств, що пов'язані й взаємодіють відповідно до законів міжнародного поділу праці.

Світове господарство – складна система, яка має численні структури. Особливий вплив на розвиток світового господарства має науково-технічна революція, яка являє собою якісний стрибок у розвитку науки, техніки й продуктивних сил суспільства. Під її впливом перебувають не тільки сучасний стан та структура господарства, а й відбуваються якісні й територіальні зрушення в географії світового господарства.

Основні риси сучасної науково-технічної революції

- ✓ Небувало швидкий розвиток, її взаємодія як з матеріальним виробництвом, так й іншими видами діяльності, перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Наука не тільки перетворилася на одну з повідних сфер людської діяльності, а й стала одним з інтеграційних чинників виникнення міжгалузевих систем господарства, як національних, так і світових.
- ✓ Усеосяжність НТР, яка охоплює не тільки матеріальне виробництво, а й обслуговування, побут, культуру, впливає на психологію й ментальність жителів передових країн.
- ✓ Корінним чином змінюється технічна та технологічна база господарства світу. НТР розвивається й углиб – гenna інженерія, нові фізико-хімічні процеси, та вишир – у нових технічних конструкціях поєднуються традиційні механічні й електричні системи з мікропроцесорною технікою, системи управління – з мережами ЕОМ, електронного зв'язку та кібернетичними пристроями.

Спільний ринок – Європейський Союз

У 1950-х рр. у більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства. Швидкі темпи економічного зростання доповнювалися початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. У Парижі створене *Європейське об'єднання вугілля й сталі (ЄОВС)*, до складу якого входили Франція, Італія, Бельгія, ФРН, Нідерланди, Люксембург. Міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, металургійну, залізорудну галузі. ЄОВС контролювала в Західній Європі 60 % виплавлення сталі й 50 % видобутку кам'яного вугілля.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Мета ЄЕС у західній Європі:

- ✓ створити “спільний ринок”;
- ✓ забезпечити рівномірний розвиток;
- ✓ стабільність і добробут населення.

Нині Євросоюз – одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10 000 млрд євро. Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямками перевищує економічний потенціал США та є лідером світової торгівлі (40 %). Головна особливість існування й функціонування ЄС полягає в тому, що його органи наділені повноваженнями на прийняття з ряду питань, ухвал, які мають безпосередню обов'язкову силу для країн-учасниць.

Світові інтеграційні процеси

<i>Регіон</i>	<i>Інтеграційні угруповання</i>
<i>Центральна та Східна Європа</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Чорноморське економічне співробітництво. ✓ Союз Балтійських держав. ✓ СНД. ✓ Дунайсько-Адріатичне угруповання. ✓ Карпатський Єврорегіон.
<i>Північна</i>	✓ Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) (один

<p><i>Америка</i></p>	<p>з найбільших і найбагатших об'єднаних ринків, що склався в Північній Америці після об'єднання національних ринків США, Канади та Мексики) підписана в 1989 р., а в 1994 р. перетворилась на союз трьох держав. Створена для заохочення збільшення торгівлі й інвестицій між партнерами по НАФТА. Угода містить грандіозний план знищення тарифів і скорочення нетарифних бар'єрів поряд із докладними положеннями щодо ведення бізнесу в зоні вільної торгівлі, де записані правила, що стосуються інвестицій, послуг, інтелектуальної власності, конкуренції й пересування ділових людей через кордони.</p> <p><i>Вигода від інтеграції</i></p> <p><i>Для США</i> – забезпечення глобальної конкурентоспроможності за рахунок об'єднання природних ресурсів Канади й дешевої робочої сили Мексики.</p> <p><i>Для Канади</i> – необхідність участі в глобальній інтеграції, розширення доступу канадських товарів на мексиканський ринок та ринки країн Латинської Америки.</p> <p><i>Для Мексики</i> – величезний приплив капіталів США та Канади, створення нових підприємств, підвищення зайнятості та технологічного рівня виробництва.</p>
<p><i>Інтеграційні процеси Азії та Африки</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Північна й Середня Азія раніше була в складі СРСР, а тепер ці країни ввійшли в СНД. ✓ Порівняно давно, з 1967 р., в Азії існує Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), створена з метою налагодження взаємних економічних, соціальних і культурних зв'язків, координації економічного розвитку країн-учасниць (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней). Помітний вплив на країни АСЕАН має Японія, яка закуповує в цих країнах сировину для виробництва та експортує їм готову продукцію. ✓ У 1985 р. створено Асоціацію регіонального співробітництва Південної Азії (СААРК): Індія, Бангладеш, Непал, лідером якого є Індія, а головною особливістю цього регіону є багатство ще не вичерпаних природних ресурсів. ✓ Найбільшим з африканських інтеграційних груп є Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС, 1975 р.), зусилля якого спрямоване на створення митного союзу. Існують ще інші інтеграційні угруповання в Африці, але вони менш розвинуті: Південноафриканська конференція з координації розвитку (САДКК, 1967 р.), Центральнаафриканський економічний союз. Головною проблемою інтеграції африканських країн є їхня бідність.

Роль ООН у розвитку загальносвітової інтеграції

У всьому світі йде зародження тенденції в напрямку загальносвітової

економічної інтеграції, про це свідчить створення різних світових організацій.

Універсальною організацією, що охоплює різноманітні сторони суспільного розвитку, є ООН (створена в 1945 р.). Економічна й соціальна Рада ООН – ЕКОСОР – є головним органом, який відповідає за виконання її функцій в галузі міжнародного економічного й соціального співробітництва. Під керівництвом ЕКОСОР працюють 5 регіональних економічних комісій:

- ✓ Європейська економічна комісія – СЕК, 1947 р.;
- ✓ Економічна та соціальна комісія Азії та Тихого океану – ЕСКАТО, 1947 р.;
- ✓ Економічна комісія Африки – ЕКА, 1958 р.;
- ✓ Економічна та соціальна комісія Західної Азії – ЕСКЗА, 1973 р.;
- ✓ Економічна комісія Латинської Америки – ЕКЛІАК, 1948 р.

8.3. Глобалізація як тенденція розвитку людства. Глобальні проблеми світового господарства

Глобалізація – це об’єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючі взаємозв’язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини й навколишнього середовища. В основі глобалізації лежить розвиток світових ринків товарів, послуг, праці, капіталу. Глобалізація – це продукт епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування основ ноосферно-космічної цивілізації.

Глобалізація господарського життя – формування цілісного світового господарства на основі розвитку обширних економічних зв’язків між фірмами, країнами й регіонами.

Основні підходи до визначення глобалізації

Культурологічний підхід розглядає глобалізацію в широкому цивілізаційному контексті. Глобалізація – це завершальний етап загальної глобальної трансформації.

Економічний підхід визначає глобалізацію як бурхливий розвиток світових ринків, інтернаціоналізацію господарювання.

Екологічний підхід. Основні поняття цієї школи – екологічний розподіл, політична екологія.

Комплексний підхід. Глобалізація являє собою комплексне геополітичне, гео економічне, геокультурне явище, що має потужний вплив на всі аспекти життєдіяльності спільноти.

Глобалізація

<i>Об’єктивна глобалізація</i>	<i>Суб’єктивна глобалізація</i>
Відображає історичний процес формування єдиного міжцивілізаційного, міжнаціонального простору в усіх сферах життя людей на основі міжнародного поділу праці й діалогу цивілізацій.	Відбиває ідеологію ринку, зміст і правила якої диктують Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, індустріально розвинені країни, олігархічні країни.

Періодизація розвитку науки в глобальному світі

Період перший

Ідею циклічного глобального розвитку світу як суми різних форм державного устрою знаходимо ще у філософів давнини. Вони обґрунтовували “трагічне коло генезис” – освіта, становлення та занепад людських спільнот.

Період другий (XVIII–XIX ст.)

На зміну трагічному песимізму прийшло життєствердне прогресивне бачення єдиної історії народів. Обґрунтовувалася лінійна концепція глобального розвитку: неухильне, без зупинок і падінь сходження до висот розуму, справедливості, миру й добра. Ця концепція надихала й спонукала до історичної дії, ставала життєвим змістом багатьох людей.

Третій період

Досвід ХХ ст. підірвав ідею прогресивного розвитку, чому сприяли:

- ✓ екологічна криза;
- ✓ політичні революції;
- ✓ світові війни;
- ✓ небачені катастрофи в усіх сферах людського існування: диктатури й геноцид, масові репресії, атомні бомбардування й аварії, загроза атомного знищення світу та ін.

Період четвертий

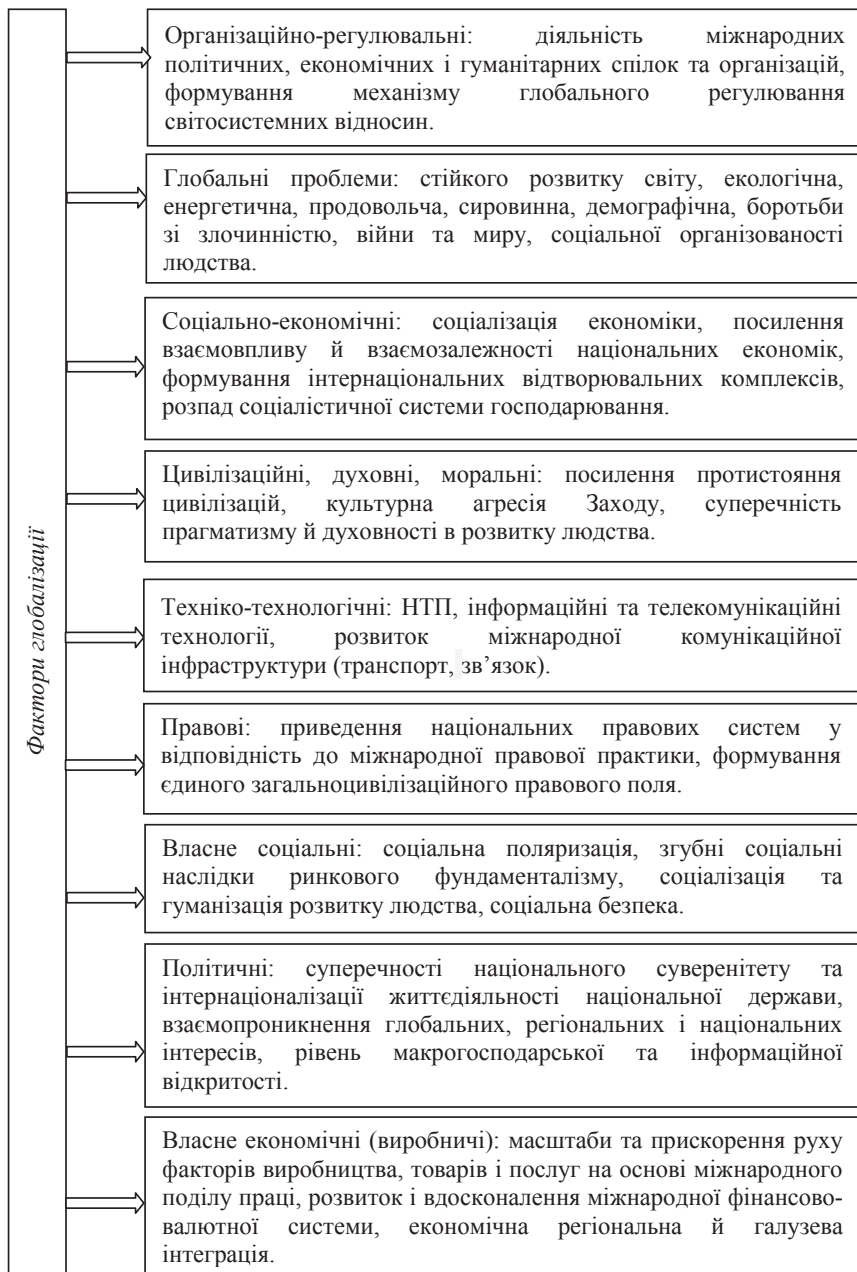
Відбувається постмодерністська розкутість. В основі постмодернізму – утрата сенсу й логіки у всьому та осягненні сенсу існування за допомогою інтуїції, осяяння, проникливості.

Політекономічні концепції глобалізації

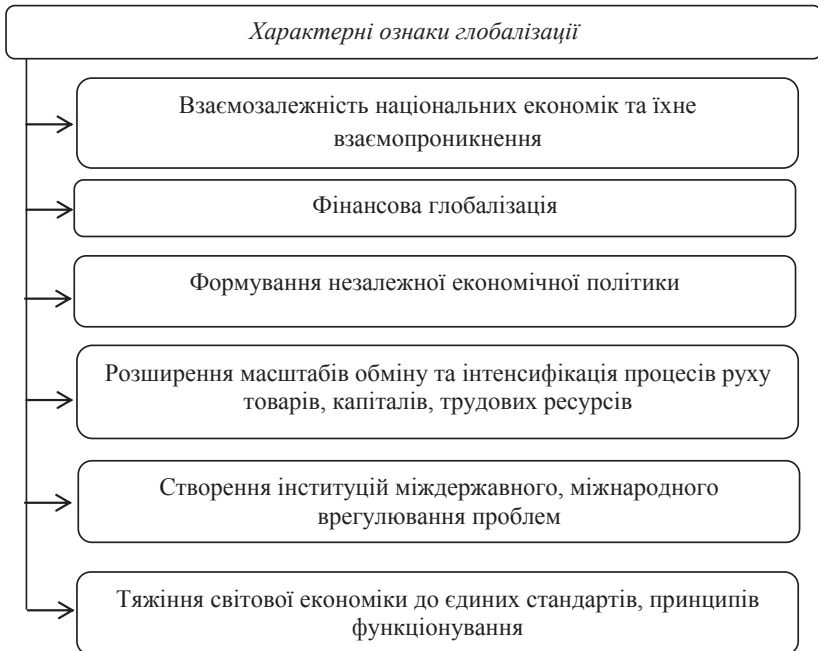
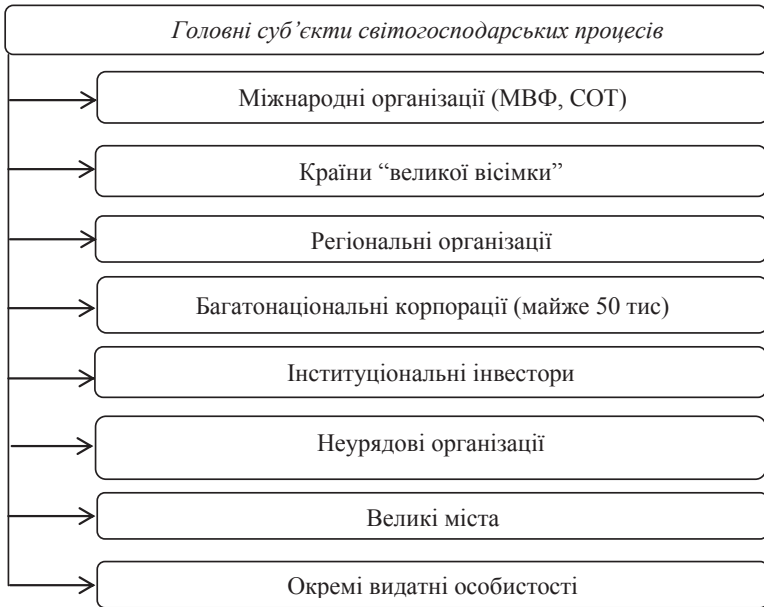
<i>Перша позиція</i>	Спостерігаються в цілому слабкі зміни, які є результатом природного розвитку капіталістичної економіки як інтернаціональної економіки, при цьому національні держави будуть і далі виступати регуляторами національних економік.
<i>Друга позиція</i>	Діаметрально протилежна. Відповідно до неї глобальна економіка – це така економіка, у якій транснаціональний капітал підпорядковує собі національні економіки, фактично ніким і нічим не стримується у своїй активності. Національні держави послаблюються й утрачують здатність протистояти владі транснаціональних корпорацій. Формується єдиний економічний простір, не розділений національними кордонами, на якому відношення суб'єктів регулюються “правом сильного”.
<i>Третя позиція</i>	Її прихильники не заперечують, що відбувається глобальна трансформація всієї організації світової економіки і її глобалізація відбиває кількісні зміни в розподілі світових доходів, їхні поляризації. Однак це не має наслідком ослаблення національних держав.
<i>Четверта позиція</i>	Підтверджує, що існують якісні зміни в мікроекономіці, і вони, ці зміни, проникають в усі сфери життя суспільства.

Основні тенденції процесу сучасної глобалізації

- ✓ Зростання масштабів глобалізації.
- ✓ Стрімке прискорення процесів глобалізації.
- ✓ Підсилення й поглиблення інтеграції світової економіки та інтернаціоналізації світоустрою.
- ✓ Переважання ринкових сил в економіці.
- ✓ Агресія ісламського екстремізму.
- ✓ Від глобалізму освіти – до езотеричного глобалізму.

Основні елементи для зміцнення національних фінансових систем

- Модернізація міжнародного фінансового ринку
- Зміцнення фінансової та банківської систем
- Залучення приватного сектору
- Лібералізація фінансових відносин
- Транспарентність економічної політики та валютно-фінансових відносин

Показники, що визначають ступінь інтегрованості економік різних держав у глобальну економіку

- Співвідношення зовнішньоторговельного обігу та ВВП
- Прямі іноземні інвестиції (ПІІ), які спрямовуються в економіку країни та з країни, а також портфельні інвестиції
- Потік платежів роялті в країну та з країни, що пов'язані з передаванням технологій

Основна суперечність глобальної економічної системи простежується за такими напрямками

- Концентрація в постіндустріальному світі більшої частини інтелектуального й технологічного потенціалу людства
- Зосередження основних торговельних потоків у межах співдружності розвинених держав
- Замикання інвестиційних потоків
- Спрямованість міграційних потоків із країн третього світу в розвинені регіони планети

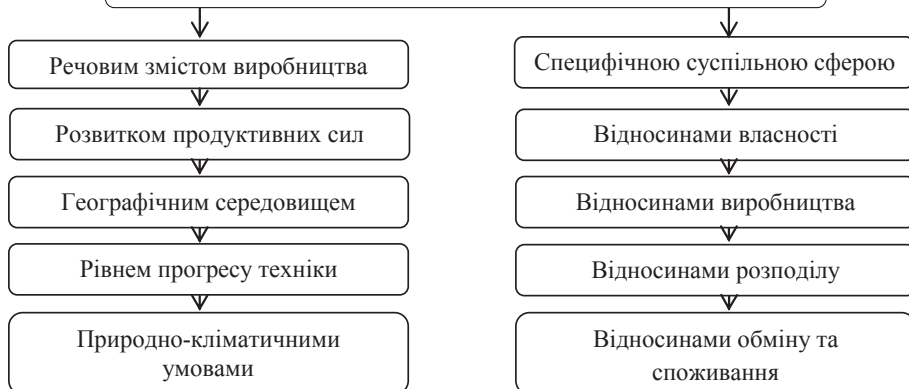
Класифікація глобальних проблем

1	Політичні проблеми (недопущення світової ядерної війни й забезпечення стабільного миру, роззброєння, вирішення військових та регіональних конфліктів).
2	Природно-екологічні проблеми (необхідність ефективної й комплексної охорони навколишнього середовища, енергетична, сировинна, продовольча, боротьба з хворобами тощо).
3	Соціально-економічні проблеми (стабільність розвитку світового співтовариства, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, проблема розвитку людини, злочинність, стихійні лиха та ін.).
4	Наукові проблеми (освоєння космічного простору, довгострокове прогнозування тощо).

Класифікація глобальних проблем за групами

<i>Взаємодія природи й суспільства</i>	<i>Суспільні взаємовідносини</i>	<i>Розвиток людини</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством. ✓ Збереження навколишнього середовища, освоєння ресурсів світового океану. ✓ Оволодіння космічним простором. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відносини між державами різних соціально-економічних устроїв. ✓ Подолання економічної відсталості багатьох країн світу. ✓ Локальні, регіональні та міжнародні, військові, національні та релігійні конфлікти. ✓ Відвернення загрози ядерної війни. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Демографічна проблема. ✓ Проблема сучасної урбанізації. ✓ Проблема пристосування до умов природного й соціального середовища, яке постійно змінюється під впливом НТП. ✓ Проблема боротьби з епідеміями й тяжкими захворюваннями тощо.

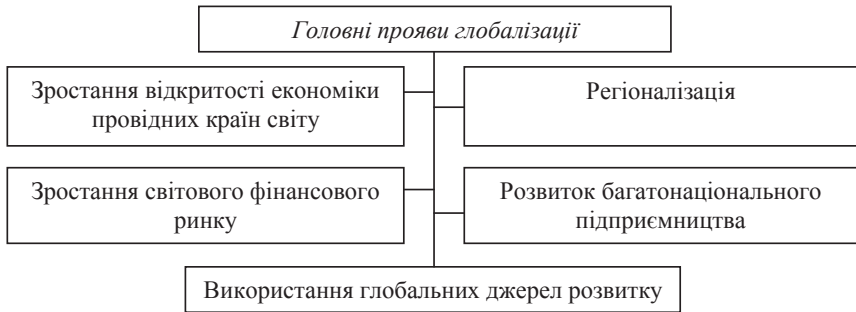
Причини глобальних проблем породжені

Основні шляхи розв'язання екологічної проблеми

1	Швидкий розвиток і використання таких основних видів самовідновлюваної енергії, як сонячна, енергія вітру, океанічна, гідроенергетична та ін..
2	Структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії, а саме: збільшення частки вугілля в енергобалансі при зменшенні частки нафти й газу.
3	Необхідність створення екологічно чистої вугільної енергетики, яка б працювала без шкідливих викидів газу, що потребує значних державних витрат на природоохоронні заходи.
4	Розробка всіма країнами конкретних заходів із дотримання екологічних стандартів – чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії.
5	Вивчення запасів усіх ресурсів із використанням найновіших досягнень НТР.

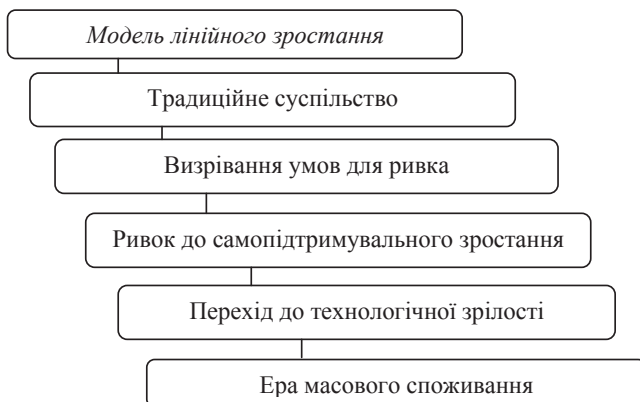
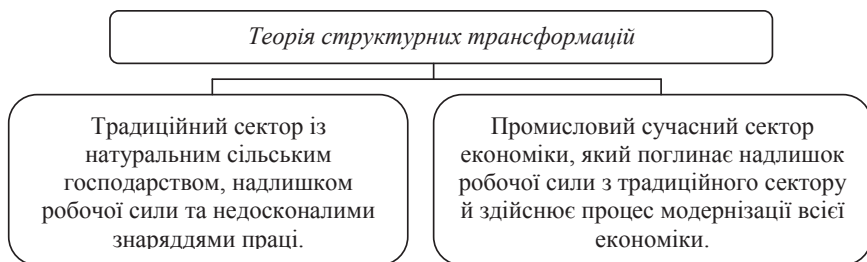
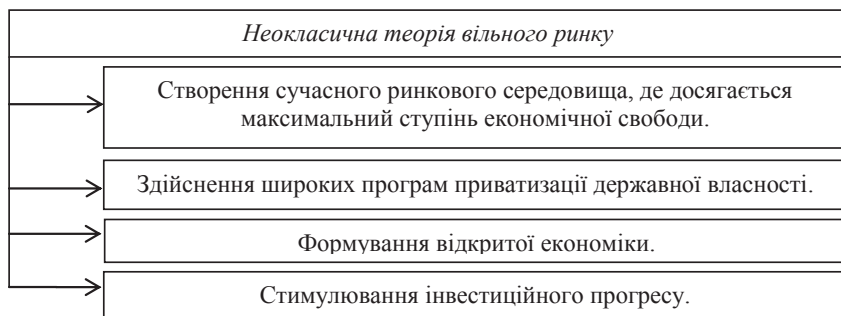
Економічний розвиток є визначальною фазою в процесі неперервних економічних змін, господарської еволюції людського суспільства.

Фактори економічного розвитку:

- ✓ земля, праця, капітал;
- ✓ менеджмент;
- ✓ технології;
- ✓ політичні та економічні інституції;
- ✓ форми й типи власності та суспільних відносин;
- ✓ релігійні та культурно-ментальні особливості різних націй і народів;
- ✓ рівень суспільного поділу праці та кооперування виробництва.

Моделі економічного розвитку

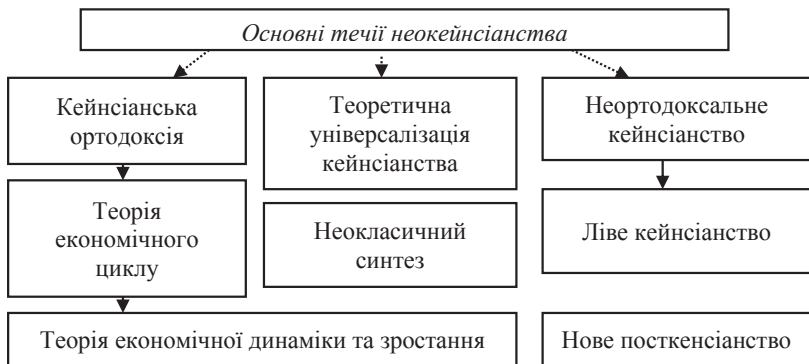
1.	Модель лінійних стадій розвитку (зростання).
2.	Теорія структурних трансформацій.
3.	Теорія зовнішньої залежності.
4.	Неокласична модель вільного ринку.
5.	Теорія ендегенного зростання.
6.	Модель сталого розвитку.

8.4. Розвиток кейнсіанства та його течії. Некейнсіанство та посткейнсіанство

Основні етапи еволюції кейнсіанського напрямку

<i>Етап</i>	<i>Зміст та особливості етапу</i>
30 – 40-і рр. XX ст.	Генезис кейнсіанства: виникнення теорії Кейнса та започаткування схожих наукових розробок у галузі макроекономічної теорії.
50–70-і рр. XX ст.	Формування та розвиток некейнсіанства: його теоретичне розгалуження, перетворення ортодоксального кейнсіанства на провідний напрям світової економічної науки та домінуючу теоретичну основу державного регулювання ринкової економіки.
Середина 70-х – початок 80-х рр. XX ст.	Криза теорії та політики ортодоксального кейнсіанства, утрата теоретичного лідерства, перехід в опозицію до неокласики.
80-і рр. XX ст. – сучасність	Подальша еволюція кейнсіанства: диференціація течій, розмежування з ортодоксією новітніх модернізованих течій – посткейнсіанства та нового кейнсіанства.

Розвиток методології макроекономічного дослідження в некейнсіанській теорії економічної динаміки та зростання:

- ✓ подолання статичності теорії Кейнса;
- ✓ урахування факторів економічної динаміки;
- ✓ вивчення показників технічного прогресу;
- ✓ дослідження впливу науково-технічного прогресу на економічне зростання;
- ✓ розробка теорії кумулятивного процесу та моделей економічного зростання, розрахованих на тривалий час.

Розвиток методології макроекономічного дослідження в некейнсіанській теорії циклу

- ✓ Поширення макроаналізу на всі фази економічного циклу, вирішення нових завдань регулювання економіки на різних фазах циклу.

✓ Включення до предмету дослідження всіх макроекономічних суб'єктів.
✓ Фокусування уваги на запобіганні циклічним спадам та подовження фази економічного піднесення.
✓ Поглиблена розробка типів та інструментів державної стабілізаційної політики.
✓ Урахування соціальних аспектів формування ефективного попиту.
✓ Пріоритетна всебічна розробка фіскальної політики.
✓ Перехід до аналізу відкритої економіки.

Елвін (Алвін) Хансен

Елвін Хансен (1887–1975) – представник неокейнсіанства. Основні праці: “Фіскальна політика і промисловий цикл”, “Економічна політика та повна зайнятість” (1947). Стверджував, що коливання циклу залежить від реальних інвестицій (виробництво машин, житлове будівництво).

Сформулював принцип акселератора, який ґрунтується на тому, що в умовах технічного прогресу зростання доходів відбувається на ґрунті більш масштабного збільшення капіталовкладень, а саме автономних інвестицій.

Акселератор $A = \Delta I / \Delta Y$ (зворотний мультиплікатору), чим більше Y , тим більше можливостей для інвестування (A – коефіцієнт акселератора, ΔI – приріст інвестицій (обсяг чистих інвестицій), ΔY – приріст національного доходу).

Акселерація відбувається тому, що деякі види обладнання, машин і механізмів (елементи капіталу у виробничій формі) мають порівняно тривалий період виробництва й очікування протягом цього часу психологічно впливає на розширення виробництва потрібного обладнання чи машин в обсягах, що перевищують реальний попит, а тому викликають зростання попиту на інвестиції.

Це означає, що інвестиції породжують доходи, сума яких тим вища, чим більша “схильність до споживання”. Зростання ж доходів викликає похідні інвестиції, які збільшують національний доход.

Цикл Хансена: НТП → економічне зростання (мультиплікатор – акселератор) → вичерпання буму → спад → поштовх до інвестицій у нові технології → НТП.

Хансен запропонував два методи боротьби із циклічними коливаннями. Перший полягає в стабілізації безпосереднього обсягу інвестицій, другий – у

компенсації коливань приватних інвестицій заходами фіскальної та кредитно-грошової політики держави.

Різновиди циклів за Е. Хансеном

<i>Малі цикли</i>	2–3 роки	Спричинені нерівномірністю відтворення оборотного капіталу, коливаннями капіталовкладень та товарно-матеріальних запасів
<i>Великі цикли</i>	6–13 років	Обумовлені нерівномірністю відтворення основного капіталу
<i>Будівельні цикли</i>	16–20 років	Викликані коливаннями інвестицій у будівництві
<i>Довгохвильові цикли</i>	Від 40 років і більше	“Вікові циклічні хвилі”, обумовлені докорінними техніко-технологічними зрушеннями

Фактори державного макроекономічного регулювання за Е. Хансеном

<i>Вбудовані стабілізатори</i>	Прогресивна система оподаткування, високі соціальні виплати, заходи з підтримання цін на продукцію фермерів.
<i>Автоматично діючі контрзаходи</i>	Регулювання процентної ставки та інші елементи кредитної політики; інструменти грошової політики.
<i>Керовані програми компенсації</i>	Активне ситуаційне маніпулювання бюджетними видатками залежно від фази циклу: збільшення в умовах спаду, скорочення в умовах економічного піднесення.

Заходи неокейнсіанської антициклічної політики

Підтримка факторів, що визначають інвестиційний попит (функцію інвестицій).
Підтримка факторів, що визначають споживчий попит (функцію споживання).
Забезпечення безперебійної дії рушійних сил економічного підйому – взаємодії мультиплікатора й акселератора.

Джон Річард Гікс (1904–1989) – британський економіст, нобелівський лауреат 1972 р., професор Манчестерського (1938–1946) та Оксфордського (1952–1965) університетів. Запропонував у 1937 р. модель рівноваги товарного й грошового ринків, відому під назвою IS – LM. Згодом до її розробки підключився й Елвін Хансен, тому в економічній теорії цю модель називають “моделлю Гікса – Хансена”. Графічно модель IS – LM має такий вигляд.

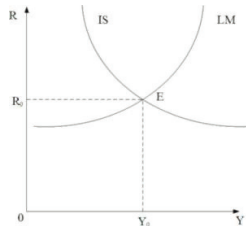

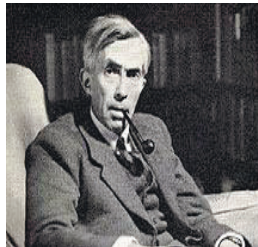
Рис. Модель IS – LM Гікса – Хансена

Як і модель “кейнсіанський хрест” (модель $AD-AS$; AD – сукупний попит, AS – сукупна пропозиція), модель Гікса-Хансена графічно зображується перетином двох кривих: IS (“інвестиції – заощадження”), яка відображає стан товарного ринку, і LM (“ліквідність – гроші”), що відображає стан грошового ринку. Перша показує ситуацію на ринку товарів і послуг (через інвестиції та заощадження), а друга – на грошовому ринку (через попит та гроші та їх пропозицію). Обидва компоненти моделі пов’язує *процентна ставка* (R), адже вона має вплив як на інвестиції, так і на попит грошового ринку.

Отже, *модель IS – LM* показує, як взаємодія між товарним і грошовим ринками визначає сукупний попит в економіці.

У цій моделі рівновага обох ринків забезпечується *рівноважною ставкою процента*, яка зумовлює існування рівноважного доходу на товарному та грошовому ринках (криві утворюються сукупністю точок, що відображають співвідношення зміни доходів під впливом зміни процентної ставки).

До неокейнсіанців належать **Рой Форбс Гаррод** (1900–1978) та **Овсій Девід Домар** (1914–1997).

Рой Форбс Гаррод

Рой Гаррод – британський теоретик, професор Оксфордського університету, у різні роки був радником адміралтейства з питань статистики, членом підкомісії ООН з питань зайнятості й стабільного розвитку, економічним радником МВФ.

Головні праці британця: стаття “Нарис теорії економічної динаміки” (1939) та книга “До динамічної економічної науки” (1948), – присвячені проблемам теорії економічного зростання, циклів, міжнародної торгівлі та грошей. У них він розробив динамічний варіант теорії економічного зростання, виходячи з того, що в основі економічного зростання перебувають три фактори: робоча сила, випуск продукції або дохід на душу населення, розмір наявного капіталу.

Він запропонував своє рівняння “гарантованого зростання”, яке має такий

ВИГЛЯД:

$$S = cG,$$

де S – норма нагромадження, c – гранична капіталомісткість ВВП, G – темп приросту національного доходу.

Овсій Девід Домар

Овсій Девід Домар – американський дослідник, професор Массачусетського технологічного інституту, економіст польського походження (справжнє прізвище – Домашовицький). Домар проживав у США з 1936 р., закінчив Каліфорнійський університет, ступінь доктора філософії здобув у 1947 р. в Гарварді. Був співробітником Федеральної резервної системи США. Головною працею Домара є “Нариси теорії економічного зростання” (1957), у якій він розробив “рівняння рівноваги”, яке встановлювало співвідношення між зростанням виробництва та збільшенням попиту.

Модель Домара має вигляд такого рівняння:

$$G = aS,$$

де G – темп приросту національного доходу, S – норма нагромадження, a – коефіцієнт акселератора.

При цьому темп приросту інвестицій дорівнює темпові приросту національного доходу, норма нагромадження визначається величиною акселератора.

Американський економіст у своїй динамічній моделі економічного зростання розглядає принцип акселерації як теоретичне положення, що найбільш яскраво відображає динамічність економіки. Він вважає інвестиції основним фактором і рушійною силою економічного зростання у зв’язку з їхнім подвійним ефектом – “виробничим” і “доходним”.

Албан Вільям Філліпс (1914–1975)

Помітний слід в розвитку теорії Кейнса в 50–60-х роках залишили дослідження британського економіста австрійського походження А. Філіпса. Центром його уваги стали проблеми залежності зайнятості від змін заробітної плати та інфляції. Початок цим дослідженням Філіпс поклав у статті “Співвідношення між безробіттям і ступенем зміни грошової заробітної плати у Великій Британії. 1862–1957” (1958 р.).

Філіпс, використавши майже сторічний фактичний матеріал, довів існування оберненого функціонального зв'язку між зміною ставок заробітної плати та чисельністю безробітних, відобразивши його графічно у вигляді оригінальної кривої, яку згодом назвали його іменем. Він виявив, що у Великій Британії за рівня безробіття приблизно 2,5 % заробітна плата зростає приблизно на 2 % на рік, що веде до стабілізації цін, якщо продуктивність праці також зростає на 2 %.

В 1960 році американські дослідники, майбутні Нобелівські лауреати, Самуельсон і Солоу побулували так звану *модифіковану криву Філіпса* (див. рис. нижче), в якій відобразили залежність між динамікою інфляції та зайнятості. Заміна показника темпу заробітної плати на показник темпу інфляції не має принципового значення, адже зростання заробітної плати та зміна споживчих цін тісно взаємопов'язані.

Рис. Крива Філіпса

Ця крива відображає обернений вплив інфляції на безробіття — чим вищі темпи інфляції, тим нижчий рівень безробіття. Це пояснюється тим, що високий рівень безробіття змушує найманих працівників погоджуватись на нижчу заробітну плату, що зрештою уповільнює зростання цін. За низького рівня безробіття легше вимагати високої заробітної плати, але наслідком цього буде зростання інфляції. Отже, низький рівень безробіття супроводжується високою інфляцією, а значне безробіття — низьким темпом інфляції.

Самуельсон і Солоу виявили, що “крива Філіпса” для економіки США лежить правіше британської кривої. Це означає, що у США для досягнення “нульової” інфляції рівень безробіття має становити майже 4 %. До середини 60-х років економісти розраховували розміщення “киврі Філіпса” для більшості розвинених країн, і вона стала обов'язковим атрибутом макроекономічних досліджень.

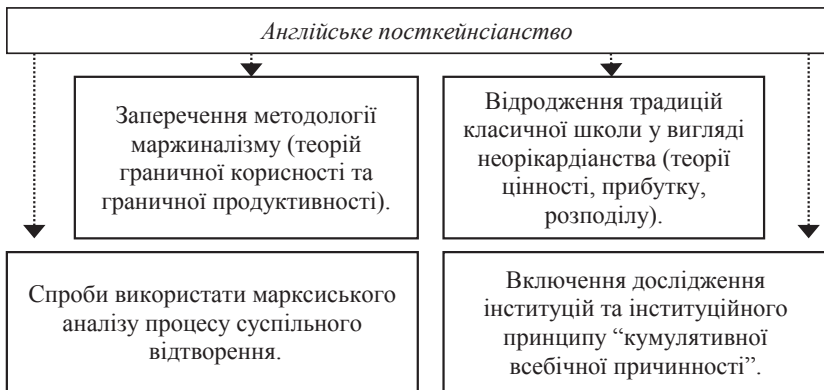
Якщо неокенсіанство (40–60-і роки ХХ ст.) характеризувалося певним зближенням з неокласичною теорією, то *посткейнсіанство*, яке заявило про

себе в 70-і роки, виявилося їй жорстким опонентом. Це пояснюється такіи причинами. З одного боку, у ринковій економіці з'явилися нові явища:

- ✓ інтелектуалізація економічних відносин;
- ✓ глобальна технологічна модернізація виробництва на основі переходу до наукомістких та ресурсозберігаючих технологій;
- ✓ посилення інтенсивних факторів економічного зростання;
- ✓ загострення проблеми рідкості ресурсів, насамперед дефіцитності енергоресурсів, що виявилось у глобальній енергетичній кризі 1972–1975 років;
- ✓ загострення екологічних проблем;
- ✓ наростаюча глобалізація світогосподарських зв'язків;
- ✓ посилення нестабільності економічного розвитку і виникнення принципово нового явища – *стагфляції* (одночасне наростання стагнації, неповної зайнятості та інфляції, що суперечило постулатам кейнсіанства).

З іншого боку, виявилися проблеми у поясненні цих явищ виключно кейнсіанською та некейнсіанськими теоріями. Розпочалася різка критика кейнсіанства, яке почали розглядати як дестабілізуючий фактор економічного розвитку через несвоєчасне застосування регулюючих заходів, помилковості їх вибору, надмірних масштабів державного втручання тощо.

Ліве кейнсіанство є реформістським дрібнобуржуазним варіантом кейнсіанської теорії. Виходом з гострих суперечностей сучасної економіки його представники бачили в обмеженні влади монополій, розширенні ринку за рахунок конверсії, збільшення витрат на житлове і дорожнє будівництво, охорону здоров'я, соціальне страхування.

Ліве кейнсіанство, як і кейнсіанство, бачить причину безробіття недостатній “ефективний попит”, однак його причиною вважає нерівномірний і несправедливий розподіл національного доходу, який потрібно перерозподілити в інтересах широких верств населення за рахунок монополій.

Найвідоміші представники лівого кейнсіанства

<i>Джоан Робінсон (1903–1983)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Одна з перших визнала кризу ортодоксального кейнсіанства. Всесвітню славу їй принесла книга “Економіка недосконалої конкуренції” (1933 р.), в якій вона розробила теорію “недосконалої конкуренції”, а в 50-і – концепцію зростання капіталістичної економіки. ✓ Розвиваючи модель економічного зростання, Робінсон зробила спробу повязати теорію Кейнса з марксистом і включити в неї соціально-економічні фактори, у тому числі розподіл національного доходу. На її думку, збалансоване зростання можливе за умови, коли частка заробітної плати у національному доході буде знаходитися на досить високому рівні і балансуватиметься з прибутком. ✓ Важливе значення в теоретичній спадщині Робінсон маї розробка концепції розподілу, яка опирається на теорію відтворення та зростання Кейнса.
<i>П'єро Сраффа (1898–1984)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Перший пост кейнсіанець, британський економіст італійського походження. ✓ У своїй головній праці “Виробництво товарів за допомогою товарів” (1960 р.) Сраффа піддав критиці

	розподільчу функцію вільної конкуренції – оплоту неокласичної теорії. Він доводив, що час вільної конкуренції безповоротно минув, тому розподіл продукту та доходів здійснюється нині за іншими законами. Цінова конкуренція – найхарактерніший прояв вільної конкуренції – поступилась неціновій, що робить акцент не на ціні, а на інших параметрах товару: якості, дизайні, упаковці, його собливостях, а також на торговій марці, рекламі тощо. У зв'язку з цим відбулася модифікація законів попиту та пропозиції, що порушує ринкову рівновагу.
<i>Ніколас Кардор (1908–1992)</i>	✓ Один із авторів теорії економічного зростання лівого кейнсіанства. У пост кейнсіанській теорії Калдора важливе місце належить розробці теорії розподілу Кейнса. На відміну від Кейнса, основний акцент при аналізі механізму, що забезпечує вирівнювання очікуваних заощаджень та інвестицій, Калдор робить на змінах у системі розподілу. Система розподілу повинна бути такою, вважає дослідник, щоб забезпечити відповідний рівень заощаджень. Вирішення проблем розподілу Калдора можна подати у вигляді такої схеми – якщо заощаджень недостатньо, то необхідно збільшити доходи тих, хто більше заощаджує.
<i>Франко Модільяні (1918–2003)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Головна праця “Переваги ліквідності, теорії процента і грошей” (1944 р.). ✓ Предметом дослідження Модільяні було вивчення механізму створення заощаджень, аналізуючи який, він заклав основи теорії фінансування фірми. При цьому великого значення він надавав психологічним факторам. ✓ Модільяні разом із Самуельсоном виступав за “змішану” економічну політику, тобто застосування як фінансово-бюджетних (суто кейнсіанських), так і грошово-кредитних важелів державного регулювання ринкової економіки, водночас розрізняючи їх.

<i>Основні завдання “кейнсіансько-неокласичного синтезу”</i>			
Синтез методологічних принципів неокласики та кейнсіанства	Синтез мікроекономічної та макроекономічної теорій	Синтез макроекономічної статистики та динаміки	Синтез аналізу рівноваги та нерівноважних станів

Одним з фундаторів “кейнсіансько-неокласичного синтезу” став американський економіст *Пол Ентоні Самуельсон* (1915–2009). Йому належать

наступні наукові праці:

- “Економікс” (1948 р.), яка за 50 років пережила 15 видань;
- “Основи економічного аналізу” (1947 р.);
- “Лінійне програмування і економічний аналіз” (1958 р., спільно з Р. Дорфманом і Р. Солоу);
- “Макроекономіка” (1995 р. спільно з В. Нордгаузом);
- “Мікроекономіка” (1995 р.) та багато інших.

Наукові праці Самуельсона присвячені аналізу економічної рівноваги, структури споживання, ефективності та оптимальності економічного розвитку. Він став автором концепцій “максимізації корисності”, “принципу відповідності”, “прихованих переваг”, “неокласичного синтезу”.

На початку 50-х років Самуельсон виступив з обґрунтуванням необхідності об’єднання неокейнсіанства та неокласичної теорії у якусь єдину течію. Він говорив, що “такий синтез ліквідує прогалину між агрегатною макроекономікою і мікроекономікою та зведе їх до взаємодоповнюючої єдності” і постійно вказував на те, що Кейнс вийшов з неокласицизму, оскільки був учнем Маршалла та Пігу і виховувався на традиціях “кембриджської” школи.

Отже, йшлося про поєднання макроекономічного підходу кейнсіанства та мікроекономічного підходу неокласичної теорії. Основою “синтезу” стало поєднання кейнсіанської теорії “ефективного попиту” і неокласичної теорії виробництва та розподілу. Загальним підґрунтям спроби об’єднання стала спільність предмету дослідження – кількісних функціональних залежностей ринкової економіки. І неокейнсіанство, і неокласична теорія зростання під різними кутами зору вивчають функціональні аспекти процесу відтворення.

8.5. Еволюція інституціоналізму. Неоінституціоналізм та його основні представники

Термін інституціоналізм увів **Уолтон Гамільтон**. Інститут – пучок соціальних звичаїв. Інститути – рушійна сила суспільного розвитку:

а) громадські інститути, тобто сім’я, держава, монополія, профспілки, конкуренція й т. д.;

б) суспільна психологія, мотиви поведінки, звичаї.

Виділяється 3 етапи інституціоналізму:

- 20–30 рр. XX ст.;
- від закінчення Другої Світової війни до 70-х рр. XX ст.;
- неоінституціоналізм із 70-х рр. XX ст.

1 етап інституціоналізму

Торстейн Веблен (1857–1929). Основна праця “Теорія дозвільного класу” (1899). Виступав проти homo economicus. Під час прийняття рішень людина керується вродженими інстинктами:

- ✓ самозбереження й збереження роду (“батьківське почуття”);
- ✓ інстинктом майстерності, схильністю до наслідування й суперництва.

Основна суперечність капіталізму – між індустрією та бізнесом. Мета

індустріалів (інженери та робітники) – багатство суспільства. Мета бізнесу – прибуток. Слід передати владу технічній інтелігенції через загальний страйк.

Джон Роджерс Коммонс (1862–1945). Основні праці: “Правові основи капіталізму” (1924), “Інституційна економічна наука” (1934).

Теорія угод або теорія спільної діяльності. Основне поняття – угода. Кожна угода відображає три основні моменти:

- ✓ конфлікт (зіткнення інтересів учасників угоди);
- ✓ взаємозалежність їхніх інтересів;
- ✓ порядок – завершення конфлікту й укладення угоди.

Соціальний світ, коли всі домовляться.

Періодизація стадій капіталізму:

- ✓ торговий капіталізм;
- ✓ підприємницька стадія;
- ✓ банківський капіталізм;
- ✓ адміністративний капіталізм.

На останній стадії створюються основи “гармонії інтересів”. Урядові комісії – арбітри між корпораціями й профспілками.

Веслі Клер Мітчелл (1874–1948). Склав понад 1000 динамічних рядів показників для передбачення (1917 р. – “Гарвардський барометр”, який дав збій у 1929 р.). Поділяв центральну ідею інституціоналізму – посилення соціального контролю над економікою.

Центром економічних досліджень Мітчелл уважав проблеми руху виробництва, грошей, кредиту, фінансів, ціни. Його особистим внеском в інституціональну теорію є з’ясування впливу на ці економічні фактори неекономічних чинників – психології, поведінки, інстинктів тощо. Тому політичну економію він вважав наукою про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, що коріняться у звичках, традиціях, інстинктах.

Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику й математичну обробку даних, Мітчелл і його Національне бюро досліджень особливу увагу приділяли аналізу циклічних коливань. Вони мали на меті:

- 1) установити закономірності в кон’юнктурних коливаннях циклу;
- 2) спробувати обґрунтувати концепції без кризового економічного циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

II етап інституціоналізму

Джон Кеннет Гелбрейт (1908–2006). “Суспільство достатку” (1958), “Нове індустріальне суспільство” (1967).

Американську економіку поділяє на:

- ✓ планову (великі корпорації);
- ✓ ринкову (дрібний та середній бізнес).

Провів аналіз “зрілої корпорації”. Висновки аналізу:

- ✓ у корпорації реальну владу мають не власники, а техноструктура;
- ✓ техноструктура зацікавлена не в максимізації прибутку, а в тому, щоб власники потребували її послуг, у зростанні продажів, зростанні розмірів корпорації.

Розвинена корпорація, за Гелбрейтом, – це основа промислового планування та трансформації капіталізму в нове індустріальне суспільство.

III етап інституціоналізму

Неоінституціоналізм має 2 основні напрямки:

- ✓ теорія суспільного вибору;
- ✓ теорія прав власності.

Дж. Б'юкенен (1919–2013), Вірджинський університет (нобелівська премія 1986 р.). Протиник державного втручання, концепція Б'юкенена спирається на індивідуалізм, раціональне поведінку. Політика – процес обміну (податки ↔ суспільні блага).

Р. Коуз (р. н. 1910) (Нобелівська премія 1991 р.). Якщо чітко встановити й розмежувати права власності, то сторонам порівняно неважко прийти до бажаних результатів. Проблема побічних ефектів може бути вирішена шляхом угоди між зацікавленими сторонами. Трансакційні витрати повинні враховуватися й включатися в аналіз.

Інституціоналізм – система філософських і математичних ідей та методів, зв'язаних із розумінням математики як сукупності “інтуїтивно переконливих” розумових побудов. З погляду інституціоналізму, основним критерієм істинності математичної думки є інтуїтивна переконливість можливості проведення уявного експерименту, що пов'язується із цією думкою.

З 50–60-х рр. ХХ ст. в межах неокласичної течії формується новий науковий напрям, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук – філософії, соціології, політології, кримінології тощо. Якщо інституціонально-соціологічний напрям, що виник на початку ХХ ст., уважається “старим” інституціоналізмом, то цей новий науковий напрям називають неоінституціоналізмом. Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія здобула визнання у 80–90-х рр. ХХ ст.

Основні представники неоінституціоналізму: (нобелівські лауреати)

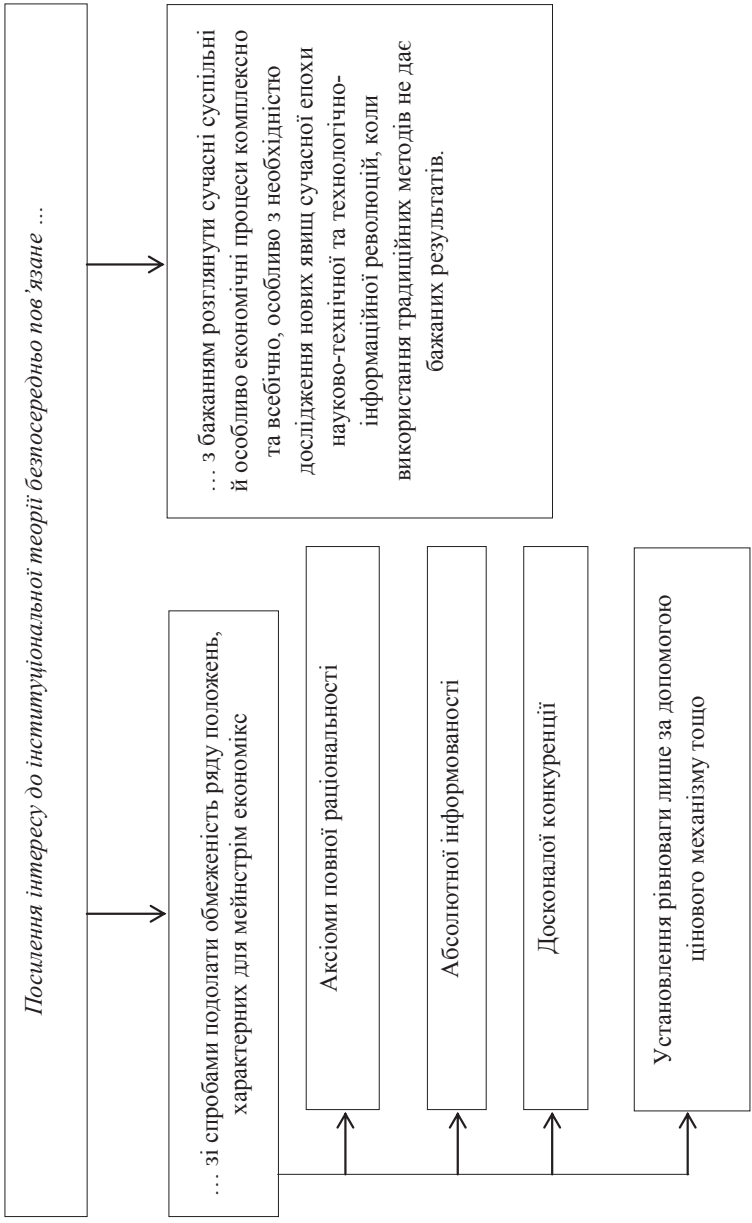

Рональд Коуз (р. н. 1910)
Основна праця
“Природа фірми” (1937)

Дуглас Сесіл Норт (р. н. 1920)
Основна праця
“Інституції, інституціональні зміни та функціонування економіки” (1990)

Інституціоналізм як провідний напрямок світової економічної думки

Характерною рисою інституціоналізму стало те, що її об'єднує не єдина теорія, а спільна методологія, тому в ній, крім власне інституціоналістів, об'єдналися представники різноманітних течій і напрямів – неокласики та кейнсіанці, сучасні монетаристи й неоліберали та ін.

Інституціоналізм ґрунтується переважно на позаекономічному тлумаченні суті господарських процесів у ринковому суспільстві. Рушійними силами економічного розвитку вважаються соціальні явища як політичного, правового, етичного, морального, психологічного, технічного, так і економічного характеру – такі як держава та профспілки, сім'я й традиції, звичаї та мораль, правові акти та етичні норми, технічний прогрес і наука, конкуренція й ринкова влада, еволюція економіки тощо. Ці та інші явища об'єднані одним спільним терміном – *інститути*, або *інституції*, що й дало назву цьому напрямку економічної думки.

Водночас інституціоналізм не дає єдиного визначення основи економічних процесів. Зокрема, Т. Веблен вважав такою основою психологію й біологію, Дж. Коммонс – психологію і право, В. Мітчелл – безліч позаекономічних явищ, Й. Шумпетер – новаторство підприємців, технічний прогрес, конкуренцію й ринкову владу, Дж. К. Гелбрейт – технологію, Р. Коуз – трансакційні витрати й права власності тощо. Тому представників цієї течії об'єднує не єдина теорія, а єдина методологія, тобто переважно позаекономічне трактування економічних явищ і процесів.

Стовбур сучасного інституціоналізму

Неоінституційна економіка

Нова інституційна економіка

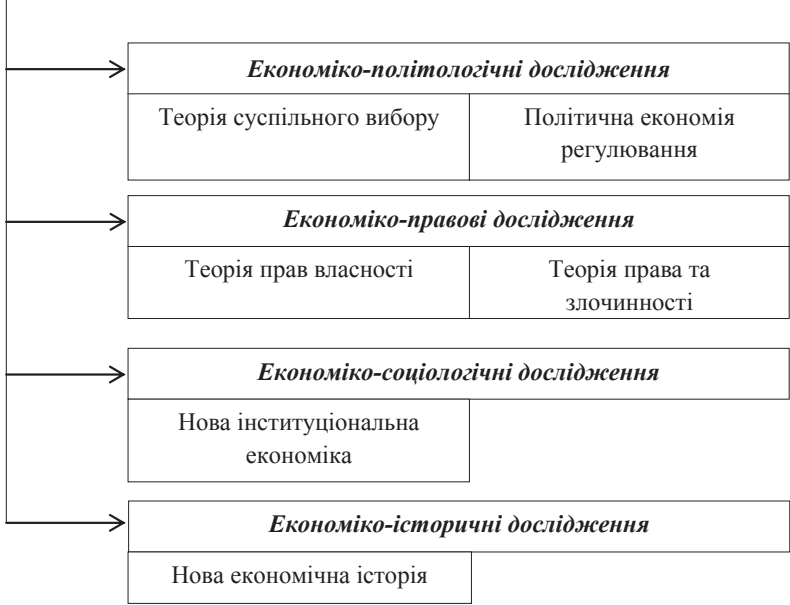
Залишає незмінним жорстке ядро неокласики. Вторгнувшись у сферу інших наук про суспільство – права, соціології, психології, ідеології, політики, норми поведінки, сім'ї тощо – ця школа використовувала традиційні мікроекономічні методи аналізу, намагаючись дослідити різноманітні суспільні відносини з погляду раціонально мислячої “економічної людини”. Тому стосунки між людьми тут розглядаються перш за все через призму взаємовигідного обміну та контрактів.

Навпаки, відображає спробу створити нову теорію інститутів, не пов'язану з колишніми постулатами неокласики.

Структура як старого, так і сучасного інституціоналізму та шляхи його еволюції в другій половині ХХ ст. досить складні. Так, до цього часу зберігається дуалізм “старого” інституціоналізму та неоінституціональних теорій.

**Сфери неоінституціонального аналізу, що знаходяться на межі між
"економікс" та іншими суспільними науками**

Відмінності в поглядах представників “старого” інституціоналізму та неоінституціоналізму

“Старий” інституціоналізм

Рухається від права та політики до економіки, намагаючись підійти до аналізу проблем сучасної економічної теорії за допомогою методів інших наук про суспільство.

В основі лежить перш за все метод індукції, дослідження здійснюють від окремих випадків до узагальнень, у результаті чого загальна інституціональна теорія так і не склалася. Інститути аналізуються без загальної теорії, у той час як ситуація з економікою була протилежною: традиційна неокласика була теорією без інститутів.

Відкидає суто індивідуалістичний підхід до суспільства. Як течія радикальної економічної думки в основному звертає увагу на дії колективів, насамперед профспілок та уряду, спрямовані на захист інтересів індивіда.

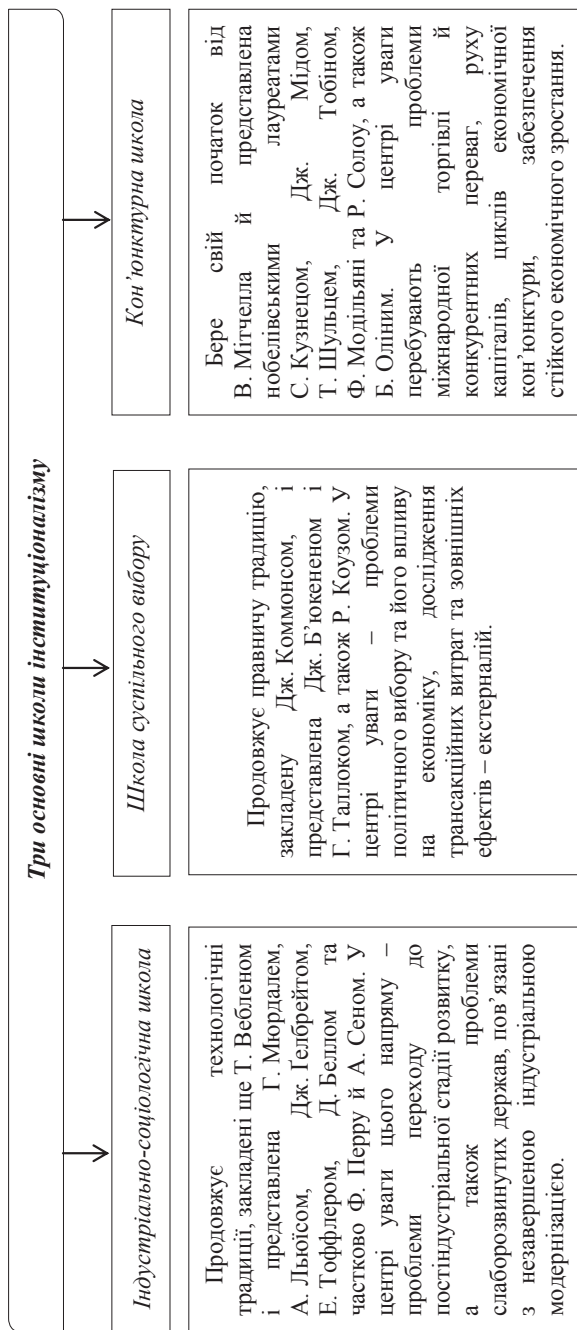
Неоінституціоналізм (вісім нобелівських лауреатів)

Вивчає правові, соціальні, політичні та інші проблеми за допомогою методів неокласичної економічної теорії, перш за все з використанням інструментів сучасної мікроекономіки та теорії ігор.

Неоінституціоналізм використовує дедуктивний метод – від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя. Зроблено спробу аналізу інституцій на основі єдиної теорії та всередині неї.

Заснований на національному індивідуалізмі. Основну увагу звертає на незалежного індивіда, який сам, з власної волі й згідно з власними інтересами вирішує, членом яких колективів йому вигідніше бути.

Такі економічні явища, як власність, товар, гроші, кредит, процент, прибуток тощо, прибічники інституціоналізму вважають лише формою прояву психології суспільства. Однак, на відміну від учених австрійської школи маржиналізму, які досліджували психологію ізольованого раціонального суб'єкта, інституціоналісти звертаються до групової психології окремих груп і верств суспільства, визнаючи її вирішальний вплив на економіку. Підхід до економічних процесів із позицій “соціальної психології” дав інституціоналізмові можливість у цілому правильно описати соціальні аспекти економічного життя, що було неможливо з методологічних позицій маржиналізму.

У більшості напрямів *неоінституціоналізму* основна увага звертається на правові аспекти економічного життя. Відповідно до контрактної (договірної) парадигми *неоінституціоналізму*, будь-які відносини між людьми розглядаються як взаємовигідний обмін, що закріплюється певними зобов'язаннями сторін. Саме способи регламентації договірних відносин визнаються найважливішою економічною інституцією.

Труднощі класифікації інституціональних теорій

Сьогодні *неоінституціоналізм* становить цілу сукупність підходів, об'єднаних декількома спільними базовими ідеями.

О. Вільямсон запропонував таку класифікацію:

- ✓ **неокласичній доктрині притаманна:** переважно технологічна орієнтація (яка передбачає, що обмін здійснюється миттєво й без витрат, що укладені контракти чітко виконуються, а межі економічних організацій (фірм) обумовлюються характером використовуваної технології);
- ✓ **неоінституціональна теорія** виходить із організаційно-контрактної перспективи (де на перший план висуваються витрати, що супроводжують взаємодію економічних агентів).

У **деяких концепціях**, що належать до цього теоретичного напрямку, предметом вивчення є інституційне середовище, тобто фундаментальні політичні, соціальні та юридичні правила, у межах яких відбуваються процеси виробництва та обміну (конституційне, виборче, майнове, контрактне право та ін.). Вони представлені:

- ✓ **теорією суспільного вибору** (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон та ін.) (публічна сфера), у якій акцент робиться на втратах, що породжуються діяльністю політичних інституцій;
- ✓ **теорією прав власності** (Р. Коуз, А. Алчіан, Г. Демсетц, Р. Познер та ін.) (приватна сфера), яка акцентує увагу на виграші у добробуті, який забезпечують правові інституції (судова система тощо).

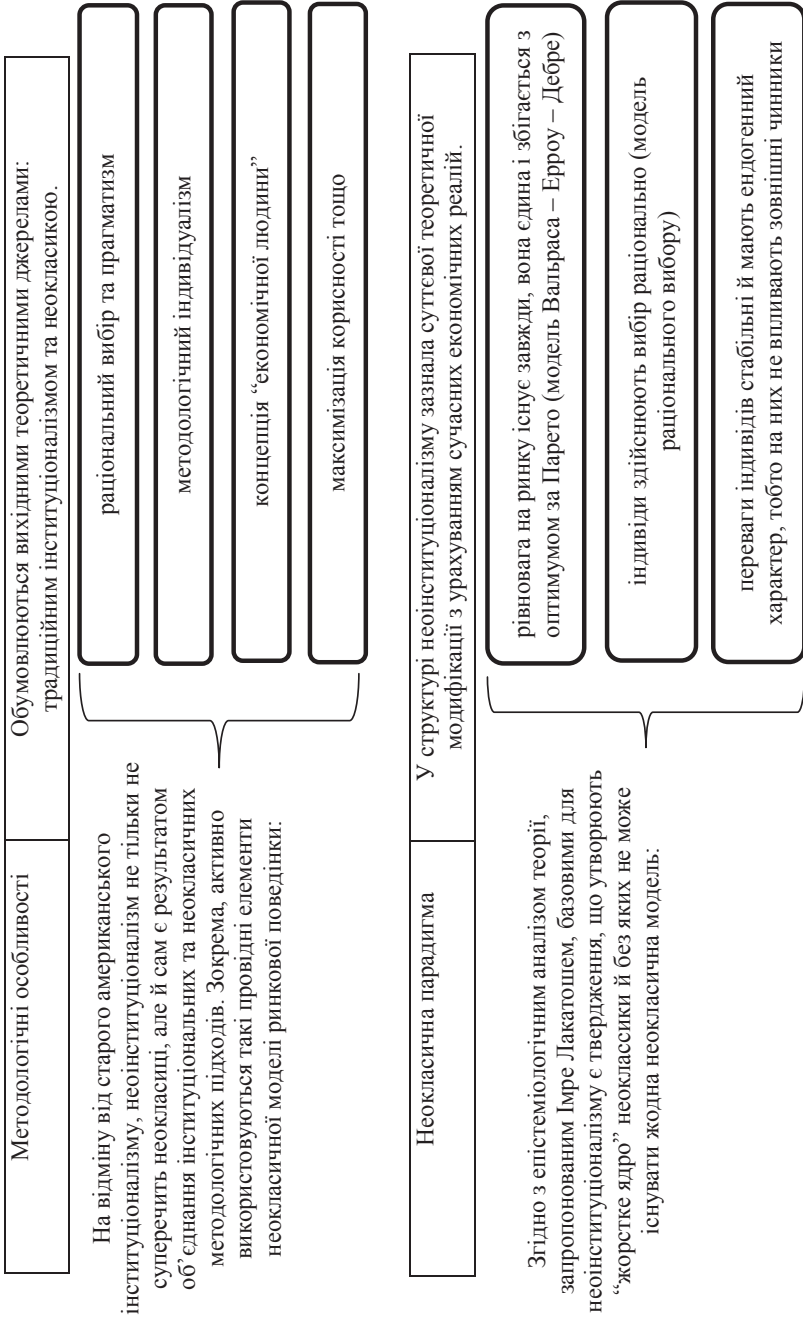
Організаційні структури, які з урахуванням чинних правил, створюються економічними агентами на контрактній основі, вивчає **теорія агентських відносин**, що існує у двох основних версіях:

- ✓ **теорія механізмів стимулювання**, яка досліджує організаційні схеми, що можуть забезпечувати оптимальний розподіл ризику між принципалом (власником) та агентом (менеджером);
- ✓ **“позитивна” теорія агентських відносин**, що звертається до проблеми відокремлення власності та контролю й сформульована ще в 30-х рр. ХХ ст. А. Берлі та Г. Мінзом. Провідними представниками також є У. Меклінг, М. Дженсен, Ю. Фама, а центральним є питання стосовно контрактів, необхідних для забезпечення поведінки агентів.

Важлива риса інституціоналізму – визнання еволюційного розвитку єдино можливою формою економічного та соціального прогресу. Усі без винятку інституціоналісти були принциповими противниками революційних зрушень, пропонували реформістський шлях оздоровлення капіталізму. Вони одними з перших в економічній науці визнали важливу роль держави в організації ринкової економіки, обґрунтували можливість регулювання останньої.

Інституціоналізм, таким чином, став якісно новим напрямом економічної думки. Він увібрив найвищі теоретико-методологічні досягнення попередніх економічних шкіл, зокрема обґрунтовані математикою й математичним апаратом граничні принципи економічного аналізу “неокласиків”, а також методологічний інструментарій історичної школи.

Методологічні особливості та неокласична парадигма в структурі неінституціоналізму

Рональд Коуз та дослідна програма неінституціоналізму

Засновником неінституціоналізму по праву вважається Рональд Коуз. У його статтях “Природа фірми” (1937) та “Проблема соціальних витрат” (1960) уперше сформульована дослідна програма неінституціоналізму, з якою пов’язані подальші зміни в захисній оболонці неокласичної теорії.

По-перше

Розглядається ширший, ніж у неокласиці, спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін. Так, нарівні з приватною аналізуються колективна, державна, акціонерна форми власності й порівнюється їхня ефективність у забезпеченні угод на ринку (*теорії оптимального контракту, теорія суспільного вибору, конституційна економіка*).

По-друге

У неокласичну модель вводиться *поняття інформаційних витрат*, тобто витрат, пов’язаних із пошуком і одержанням інформації про угоду та про ситуацію на ринку в цілому. Хоча теорія інформації (Дж. Стіглер) і не належать безпосередньо до неінституціоналізму, вона значно вплинула на його подальший розвиток.

По-третє

Поряд із виробничими, або трансформаційними витратами неінституціоналісти припускають існування *транзакційних витрат*. Під цим терміном, центральним для теорії *транзакційних витрат* (Р. Коуз, О. Вільямсон), розуміються всі витрати, що виникають під час здійснення угод. Саме нова економічна історія (Д. Норт, Р. Фогель) виникла в результаті використання теорії транзакційних витрат та теорії прав власності для історичного аналізу. *Учення про транзакційні витрати має основоположне, фундаментальне значення в неінституціоналізмі*. Представники цієї школи вважають, що неокласична теорія звужує можливості свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей з природою (*трансформаційні витрати*). Необхідно також брати до уваги й глибоко вивчати витрати взаємодії між людьми – *транзакційні витрати*. Детальніше їх можна визначити як *витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації, та контролю за виконанням узятих індивідами зобов’язань у процесі відчуження та привласнення прав власності й свобод, прийнятих у суспільстві*.

Частка транзакційного сектору у ВВП США, 1870–1970 рр.

Роки	Приватний транзакційний сектор, %	Державний транзакційний сектор, %	Усього, %
1870	25,27	3,6	26,09
1880	29,12	3,6	28,87
1890	30,43	3,6	32,72
1900	31,51	3,67	34,1
1910	35,1	3,66	35,17
1920	38,19	4,87	39,97
1930	37,9	8,17	43,69
1940	40,3	6,6	51,25
1950	41,3	10,95	55,34
1960	40,8	14,04	54,7

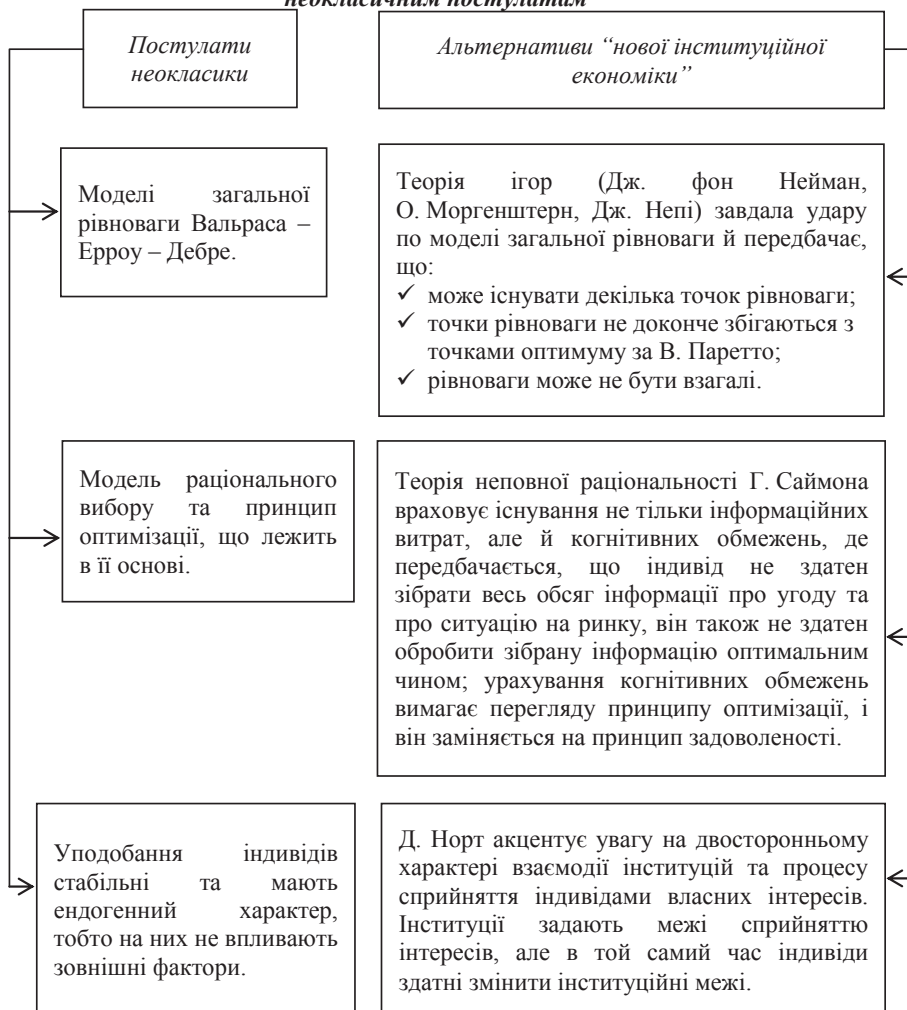
Методологічні особливості неінституційної економічної теорії порівняно з неокласикою

<i>Неокласична теорія</i>	<i>Неінституційна теорія</i>
Ядро становить модель раціонального вибору за умов заданого набору обмежень.	Використовує цю модель як базову, але має ряд допоміжних передумов, якими вона завжди супроводжувалася, і збагачує її новим змістом.
Провідним елементом неокласичної моделі ринкової поведінки є також методологічний індивідуалізм, згідно з яким реально діючими “акторами” соціального процесу визнаються не групи чи організації, а індивіди.	Критикує традиційну неокласичну теорію за відступ від принципу методологічного індивідуалізму; ні фірма, ні держава як колективні спільноти, на думку неінституціоналістів, не існують самостійно, окремо від своїх членів, і тому вони мають пояснюватися з погляду цілеспрямованої поведінки індивідуальних агентів.
Розглядала два види обмежень: фізичні, породжені рідкісністю ресурсів; технологічні, що відображають рівень знань та практичної майстерності економічних агентів. Не розглядала інституційного середовища та витрат з укладання угод, оскільки: всі ресурси, з її погляду, розподілені й перебувають у приватній власності; права власності чітко визначені та надійно захищені; наявна вичерпна	Уводить ще один клас обмежень, що обумовлені інституційною структурою суспільства й виконують свою роль після економічного вибору. Відмовляється від будь-яких спрощуючих передумов і наголошує, що економічні агенти діють у разі: великих транзакційних витрат; погано чи недостатньо визначених прав власності; жорстких інституційних реальностей, сповнених ризику та невизначеності.

інформація та абсолютна рухомість ресурсів тощо.	
<p>Показує людину як істоту гіперраціональну.</p> <p>Опортуністична поведінка не розглядалася, оскільки володіння вичерпною інформацією заперечує її можливість.</p>	<p>Характеризує людину реалістичніше, що знаходить своє відображення у двох найважливіших поведінкових передумовах неінституційної теорії, а саме:</p> <ul style="list-style-type: none"> – обмежена раціональність, що відображає, з одного боку, факт обмеженості людського інтелекту (знання людини завжди неповні, її рахункові та прогностичні здатності далеко не безмежні, а на здійснення логічних операцій витрачає багато сил і часу), а з іншого боку, свідчить про те, що інформація – дорогий ресурс; раціональність агентів буде виявлятися в прагненні економити не лише на матеріальних витратах, але й на власних інтелектуальних зусиллях. За інших однакових умов агенти будуть надавати перевагу рішенням, що висувають менше вимог до їхніх прогностичних та рахункових можливостей; – опортуністична поведінка як “переслідування власного інтересу, що доходить до віроломства” (О. Вільямсон), ідеться про будь-які форми порушення взятих на себе зобов’язань. Індивіди, що максимізують корисність, будуть поводитись опортуністично (наприклад, надавати послуги гіршої якості та в меншому обсязі), коли інша сторона не в змозі цього виявити.
<p>З погляду нормативного аналізу ортодоксальна неокласична теорія під час оцінювання реально діючих економічних механізмів “грішить” порівнянням реальних, але недосконалих інституцій із досконалими, яких в ідеалі не можна досягти (“економіка нірвани”), тобто за точку відліку бралась модель досконалої конкуренції, а відхилення від її оптимальних</p>	<p>Неінституціоналісти наполягають, що нормативний аналіз має здійснюватися в порівняльно-інституційній перспективі, тобто, оцінювання чинних інституцій має виходити із зіставлення не з ідеальними конструкціями, а з альтернативами, які можна реалізувати на практиці, що призводить до переоцінки багатьох традиційних форм державного втручання в економіку.</p>

<p>властивостей розглядалися як “провали ринку”, подолати які сподівались за допомогою держави, яка, як уважалося, володіє всією повнотою інформації й на відміну від індивідуальних агентів діє “без тертя”.</p>	
---	--

**Протистояння альтернатив нової інституціональної економіки
неокласичним постулатам**

Теорії системної трансформації капіталізму

Теорії системної трансформації капіталізму сформувались у 50–60-х рр. XX ст. і набули значного поширення в другій половині XX ст. Ці теорії виходили з реальних соціально-економічних процесів та явищ капіталістичного суспільства. У складі цього напрямку основного значення та найбільшої впливовості набули такі *теорії*:

✓ <i>народного капіталізму</i>	теорія дифузії власності, теорія управлінської революції теорія революції доходів
✓ <i>колективного капіталізму</i>	А. Берлі, Г. Мінз
✓ <i>змішаної економіки</i>	Е. Хансен, Дж. М. Кларк
✓ <i>суспільства добробуту</i>	Дж. К. Гелбрейт, Дж. М. Кларк
✓ <i>соціального партнерства</i>	Р. Арон, Дж. Гелбрейт

У кожній із цих теорій тією чи тією мірою теоретично відображались якісно нові риси капіталізму, ознаки еволюційної модифікації його соціально-економічної системи та господарського механізму. У цілому зазначені теорії констатували здатність капіталізму до трансформаційних змін.

Теорія народного капіталізму

З'явилася в 50-х рр. XX ст. в США. З її обґрунтуванням виступили такі відомі економісти та соціологи, як А. Берлі, С. Чейз, М. Сальвадорі, Дж. М. Кларк, С. Кузнець, М. Наслер та ін. Теорія народного капіталізму, як й інші теорії трансформації капіталізму, містить спільні концептуальні підходи до висвітлення новітніх явищ в економічній системі капіталізму. Вони знайшли втілення в таких ключових концепціях, які покладені в основу вищезазначених теорій трансформації капіталізму:

✓ *концепція управлінської (менеджерської) революції*
(П. Друкер, Дж. Бернхем, Т. Ніколс)

✓ *концепція демократизації капіталу, або дифузії власності* (А. Берлі, Дж. М. Кларк, Т. Карвер, Е. Джонсон)

✓ *концепція революції доходів* (С. Кузнець, Дж. Гелбрейт, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен)

На середину XX ст. відбувся перелом в основних процесах розвитку людства: завершився затяжний період великих світових воєн та глибоких і важких криз, революцій, громадянських воєн, фашистських диктатур та масових репресій.

Нові політичні, соціальні та економічні умови вимагали принципово нових підходів і теорій. На зміну старим учінням, що вже не відображали адекватно змін в економічній та соціальній структурі суспільства, з'являється велика кількість нових концепцій та теорій.

Основою для цих теорій стала ідея науково-технічної революції, а її розвиток відокремив один від одного три відносно стійкі функціональні структури:

✓ *індустріальне суспільство початку XX ст.*

✓ *суспільство масового споживання 1960-х рр.*

✓ *нове громадянське, або ж постіндустріальне (інформаційне), суспільство кінця XX – початку XXI ст.*

Кожна із цих принципово відмінних одна від одної економічних структур мала свої соціально-економічні відносини, які відображались економічними теоріями.

Суспільство масового споживання

прийшло на зміну індустріальному суспільству в результаті:

– двох повеснних конверсій масового військового виробництва в США й в основному завершився до 1947 р.

– у 1948–1951 рр. нові методи консервного виробництва товарів масового споживання широко проникли в процесі реалізації плану Маршалла до ряду країн Європи.

Із цього часу тема глобальної промислової революції привернула увагу дослідників.

Терміни

“Глобальна промислова революція”

“друга промислова революція”

“індустріальне суспільство”

“нова індустріальна держава”

“нове суспільство”

набули широкого визнання після виходу у світ
книги П. Друкера

“Нове суспільство: анатомія індустріального, ладу”
(1949)

На відміну від попередніх праць та теорій (оцифузі власності, корпоративної та управлінської революцій) праця П. Друкера подала загальну картину нової індустріальної системи, поставивши в центр уваги промисловою корпорацію, профспілки, менеджмент, розвиток людини та суспільства.

Пітер Фердінанд Друкер

Пітер Фердінанд Друкер (1909–2005) народився у Відні. Здобув юридичну й економічну освіту в Австрії та Великій Британії. Ступінь доктора цивільного й міжнародного права присвоєна Франкфуртським університетом (Німеччина) у 1931 р. Після приходу до влади нацистів учений емігрував і провів більшу частину життя в Англії й США.

Наукову кар'єру П. Друкер розпочав як професор соціальної філософії в Веннінгтон-коледжі (штат Вермонт, США). У 1939 р. вийшла його перша книга «Кінець економічної людини», яка витримала в Англії й США понад 20 видань.

У 1930–1950-х рр. П. Друкер займав посади оглядача й редактора кількох британських газет (як власний кореспондент «The Guardian» у 1930–1931 рр. працював протягом семи місяців в СРСР), а також був радником у ряді англійських та американських банків.

У 1950–1971 рр. П. Друкер працював професором школи бізнесу при Нью-Йоркському університеті, з 1971 р. був професором соціології та управління Клермонтського університету (штат Каліфорнія). У різні роки вчений співпрацював із рядом відомих міжнародних корпорацій і некомерційних організацій, був радником із проблем управління ряду американських міністерств, а також урядів Канади і Японії.

Професор П. Друкер – автор тридцяти книг, серед яких у США бестселерами стали «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Теорія корпорації» (1946), «Невидима революція» (1976), «Менеджмент у епоху змін» (1980), «Нові реалії» (1989), «Посткапіталістичне суспільство» (1993), «Завдання менеджменту у ХХІ столітті» (1999) та ін. Його праці перекладені більш ніж тридцятьма мовами, а наукові заслуги відзначені вищими нагородами Нью-Йоркського та Гарвардського університетів. У 1987 р. Клермонтський університет назвав на його честь свою школу менеджерів, з 1995 р. функціонує міжнародний Фонд Друкера, який спеціалізується на проблемах дослідження управління в некомерційних організаціях.

П. Друкер – почесний професор шести американських університетів, а також університетів Бельгії, Чехії, Великобританії, Іспанії, Швеїцарії і Японії. Перу видатного вченого належать, крім наукових праць, два романи, книга мемуарів і дослідження з японського живопису кінця ХІХ – початку ХХ ст.

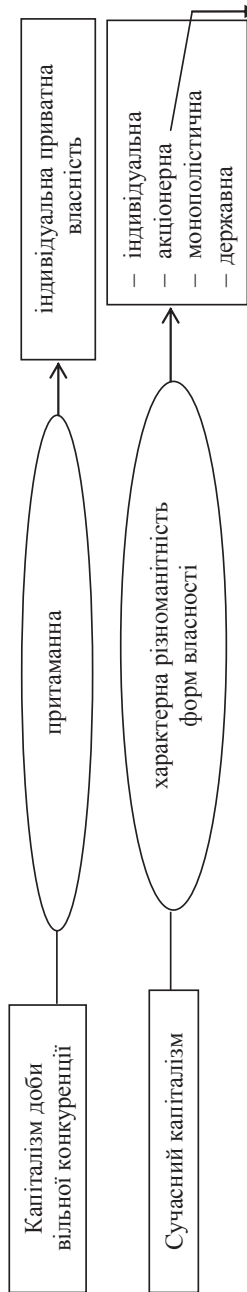

Концепція дифузії власності

У концепції дифузії власності (А. Берлі, Дж. М. Кларк) досліджуються зміни у формах та структурі відносин власності за умов:

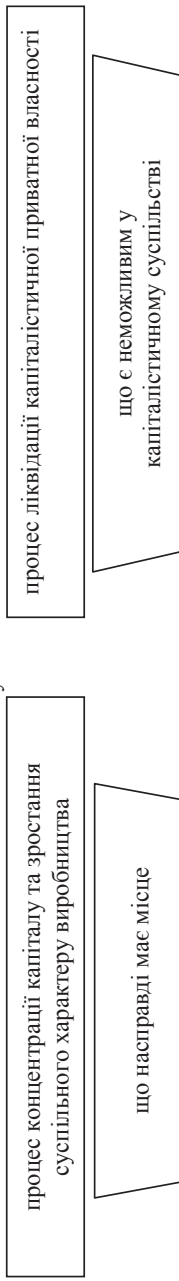

Суть концепції полягає в тому, що з розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталістичної власності:

Провідною формою підприємств, а отже, і власності є *акціонерна*. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення багато хто з економістів розглядає як дифузю ("розпорошення" власності)

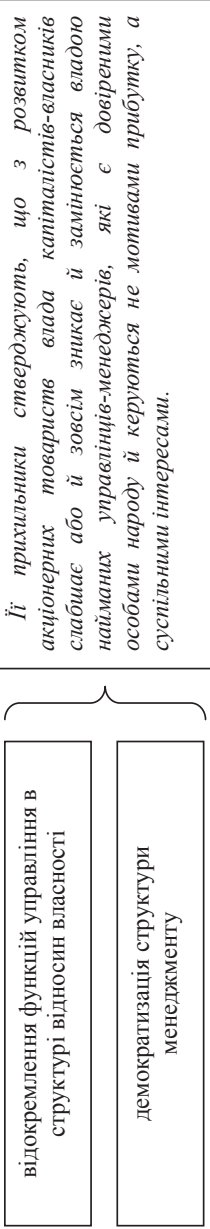
Необхідно зазначити, що прихильники цієї теорії плутають два різні процеси, що відбуваються в капіталістичному суспільстві:

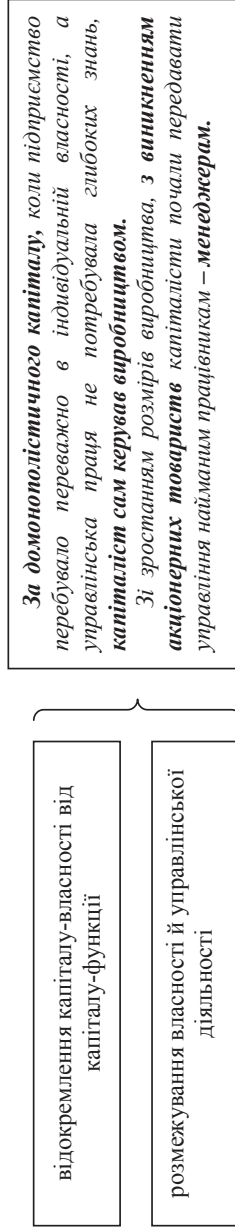
NB!

Концепція управлінської революції

Концепція управлінської революції (П. Друкер, Дж. Бернхем, А. Берлі, Т. Ніколс) аналізує такі процеси:

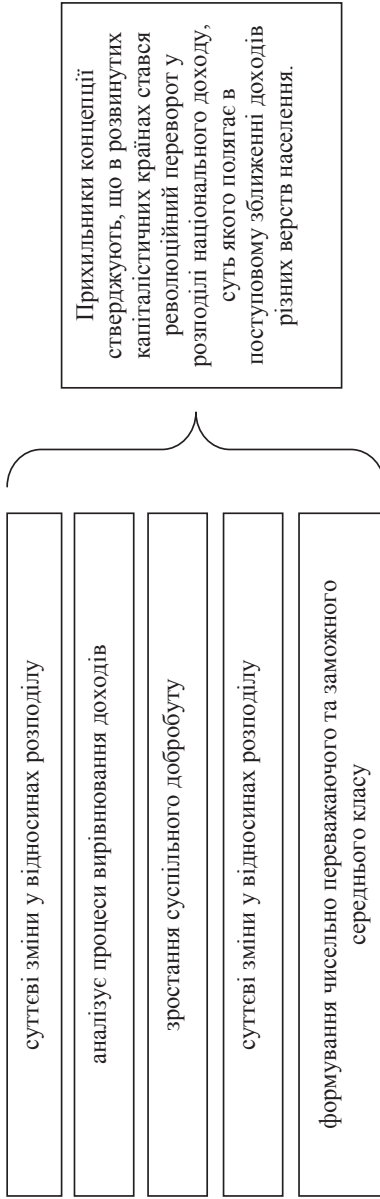
Ця концепція теж відображає цілком реальні процеси в розвитку капіталізму, а саме:

Досить часто цей процес подається як такий, за якого капіталіст усувається не лише із виробництва, а й із суспільства взагалі. Але необхідно зазначити, що за такого підходу ігнорується питання про характер власності, чим і визначається природа підприємства.

Концепція революції в доходах

Концепція революції в доходах (Дж. Гелбрейт, С. Кузнець, К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та ін.) розкриває:

Значний внесок в обґрунтування концепції здійснив американський економіст українського походження, лауреат Нобелівської премії з економіки 1971 р. С. Кузнець. У своїх працях С. Кузнець зробив спробу дати статистичне обґрунтування революції в доходах. Концепція революції в доходах популярна в західній економічній науці вже понад 30 років. У книзі “Частка вищих за доходом груп у доході та заощадженнях” (1953) він робить висновок, що розподіл національного доходу змінюється в бік зниження частки, яку одержує верхівка суспільства.

Саймон Сміт Кузнець (1901–1985) – лауреат Нобелівської премії з економіки 1971 р. Член Шведської королівської академії наук, почесний професор Гарвардського університету. Йому присвоєні почесні вчені ступені Принстонським, Колумбійським, Пенсильванським, Гарвардським і Єврейським університетами.

Саймон Сміт Кузнець народився в м. Харкові 30 квітня 1901 р. Коли хлопчиком було 6 років, його батько, який займався торгівлею хутра, виїхав до США.

Після закінчення гімназії протягом двох років С. Кузнець навчався на юридичному факультеті Харківського університету, де досить активно вивчав економічні науки (окремо економічного факультету в університеті не було). Потім два роки працював у статистичному відділі Центральної ради профспілок, де керував однією із секцій бюро статистики. У 1921 р. в збірнику “Матеріали зі статистики праці на Україні” опублікована його перша стаття “Грошова заробітна плата робітників і службовців фабрично-заводської промисловості м. Харкова в 1920 р.” У 1922 р. разом зі старшим братом Соломоном переїхав до батька в Нью-Йорк. Ставши громадянином США, він через рік закінчив Колумбійський університет, здобувши ступінь бакалавра, а наступного року – магістра з економіки. У 1926 р. за захист дисертації на тему “Циклічні коливання: роздрібна й оптова торгівля, Сполучені Штати, 1919–1925”, яку підготував під керівництвом В. Мітчелла, йому присвоїли науковий ступінь доктора економіки.

Наступні півтора року С. Кузнець працює науковим співробітником Ради з досліджень у галузі соціальних наук. У 1927–1960 рр. – провідний співробітник Національного бюро економічних досліджень США, успішно розробляє економіко-статистичний напрям, надаючи великого значення закономірним зв'язкам і відношенням, що виявляються шляхом аналізу безпосередніх даних спостереження.

С. Кузнець – автор праць, присвячених застосуванню статистичних і економічних методів обробки цифрових даних із метою виявлення різних типів коливань економічної діяльності при капіталізмі. Серед них **“Циклічні коливання: роздрібна й оптова торгівля, США, 1919–1925 рр.” (1926), “Сутність і значення тенденцій” (1930), “Сезонні коливання в промисловості й торгівлі” (1933).**

дивись далі:

продовження:

С. Кузнеця особливо цікавили теоретичні проблеми циклів і коливань в економіці. Характерно, що в більшості теорій довгих хвиль, запропонованих ученими, провідну роль відігравали особливості відтворення капіталу. При цьому ціни товарів або не бралися до уваги, або їм відводили другорядну роль індикаторів процесів, що відбувалися в сфері виробництва. От чому цікаво, що ще в 1930 р. С. Кузнець опублікував працю *“Статистія динаміка виробництва й цін”*, у якій тривалі коливання досліджувалися на підставі порівняльного аналізу різноманітної статистики виробництва й цін.

У 1931 р. С. Кузнець (у віці тридцяти років) став професором економіки й статистики Пенсильванського університету. Він працював у ряді американських університетів: 1954–1960 рр. – професором політекономії в університеті Джонса Гопкінса, з 1960 р. – професором економіки в Гарвардському університеті. С. Кузнеця знали як блискучого лектора й талановитого педагога, який дуже переконливо викладав лекційний матеріал, залучаючи своїх слухачів безпосередньо до процесу дослідження.

Із середини 1930-х рр. С. Кузнець спеціалізується на вивченні національного доходу й національного продукту США, про що свідчать такі праці: *“Національний дохід і формування капіталу, 1919–1935 рр.”* (1937), *“Товарний потік і формування капіталу”* (1938), *“Національний продукт в період війни”* (1945), *“Національний продукт з 1869 р.”* та *“Національний дохід: підсумки досліджень”* (1946).

У 1942–1944 рр. С. Кузнець перебував на державній службі в управлінні військового виробництва, а в 1944–1946 рр. працював заступником директора бюро планування та статистики при міністерстві військової промисловості. Звільнившись з державної служби, він до кінця своїх днів (10 липня 1985 р.) займався викладацькою й науково-дослідною діяльністю.

Завдяки науковим досягненням С. Кузнець здобув високий авторитет серед колег. У 1949 р. його обрано президентом Американської статистичної асоціації, у 1954 р. – президентом Американської економічної асоціації, а в 1977 р. ця асоціація нагородила його медаллю імені Ф. Волкера. Був почесним членом і членом Асоціації з економічної історії, Економетричного товариства, Міжнародного статистичного інституту, Американського філософського товариства та інших професійних і громадських організацій.

Формування соціально-інституціональних техніко-технологічних теорій належить до 60–80-х рр. ХХ ст.
Предметом дослідження сучасних техніко-технологічних концепцій є соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на різних фазах його сучасного розвитку. Центральними теоріями цього напрямку інституціоналізму є:

- ✓ теорії індустріального та нового індустріального суспільств
- ✓ теорія постіндустріального суспільства
- ✓ теорія суспільства “третьої хвилі”
- ✓ теорія інноваційно-підприємницької економіки
- ✓ теорія суспільства знання
- ✓ теорія інформаційного суспільства
- ✓ теорія постекономічного суспільства та ін.

Теорії індустріального та нового індустріального суспільства створюються в 60-і рр. ХХ ст. й представлені дослідженнями таких мислителів-теоретиків, як Дж. К. Гелбрейт, В. Ростон, Ж. Елльоль, Р. Арон. Головні проблеми, які ними розглядаються, – це:

- ✓ визначення стадій економічного зростання
- ✓ форми еволюції підприємництва та ринку
- ✓ економічні ознаки індустріального суспільства
- ✓ посилення ролі технічної структури тощо

Відомий американський економіст і соціолог **Джон Кеннет Гелбрейт** народився в селищі Айна Стейшн в канадській провінції Онтаріо. З 1927 р. до 1936 р. навчався в університетах Торонто, Берклі (де здобув докторський ступінь у 1934 р.) і Кембриджа (Великобританія). Більша частина життя професора Дж. Гелбрейта пов'язана з Гарвардським університетом, у якому він працював понад шістьдесят років – з 1934 р. до 1939 р., з 1949 р. до 1961 р., і з 1963 року, займаючи посади від стажиста до почесного професора.

Він виявив цікавість до багатьох галузей знань: економічної історії, проблем відсталості, досліджень у галузі кредитно-грошових відносин. Його внесок в економічну теорію – вивчення ролі організації в умовах сучасного капіталізму.

Наукова кар'єра Дж. К. Гелбрейта поєднувалась з активною політичною діяльністю. Дж. Гелбрейт – член Демократичної партії і на посаду президента США не висувався тільки тому, що народився в Канаді. З 1941 р. до 1943 р. працював заступником голови Комісії з урегулювання цін, після закінчення Другої світової війни був призначений директором відділу економічної безпеки Державного департаменту США, був особистим радником президента Дж. Ф. Кеннеді і як економіст-практик впливав на американську економічну політику в 60-ті роки XX ст. Будучи послом в Індії з 1961 р. до 1963 р., він цікавиться проблемами відсталості цієї країни. У 1969 р. Дж. Гелбрейт видає дві книги про Індію. В “Теорії масової бідності” (1978) синтезує свої дослідження з проблем відсталості. На відміну від представників панівних концепцій того часу, які пояснювали бідність браком капіталу, традиційними антиекономічними заходами, браком заощаджень, Дж. Гелбрейт показує існування “рівноваги бідності”, що стало можливим через пристосування індивідів до нестійкого навколишнього середовища. Дж. Гелбрейт і всі економісти-інституціоналісти вважають, що вивчення економічних явищ передбачає врахування соціальних і культурних факторів. Впродовж п'яти років він редагував “Форчун” – журнал великого бізнесу. У 1967–1968 рр. обирався головою національного об'єднання на захист демократії, у 1971 р. – президентом Американської економічної асоціації, а з 1984 р. до 1987 р. був головою ради Американської академії наук та мистецтв.

дивись далі:

продовження:

Дж. Гелбрейт – почесний професор понад 30 університетів, має численні американські та зарубіжні нагороди. Неодноразово бував в СРСР і пострадянській Росії. Активно виступав за ядерне роззброєння.

Працюючи викладачем у Гарварді, де свого часу був учнем Й. А. Шумпетера, Дж. Гелбрейт викладає студентам особливий критичний підхід до неокласичної теорії. Його ідеї стали відомими завдяки публікації творів, багато з яких призначалися для широкого кола читачів. Популярність Дж. Гелбрейта багато в чому зумовлена легкістю пера та ерудиції. Так, П. Самуельсон “дорікає” Дж. Гелбрейту за те, що він “піше занадто добре”.

Дж. Гелбрейт став широко відомим завдяки своєму твору “Нова індустріальна держава. Есе про американську економічну систему” (1967). Слід зазначити, що ця книга – плід тривалих роздумів, розпочатих автором у праці “Компенсуючі органи влади та американський капіталізм” (1952) і продовжених в іншій праці “Ера добробуту” (1958). У його творах наголошується на ролі організації (держави, великих підприємств, лобістських груп) у сучасному капіталізмі. Вони перебувають у певній залежності від американської інституціональної думки, представленій також Т. Вебленом. Згідно з основними теоретичними положеннями цієї течії, економічна наука має інтегрувати формування й розвиток економічних інститутів і не може розглядати економічну систему як саморегульований механізм. Дж. К. Гелбрейт написав понад 40 книг, що були видані в 50 країнах світу. Більшість із них присвячено економічним і соціологічним проблемам та користуються величезним успіхом насамперед завдяки їхньому міждисциплінарному характеру, постановці гострих, актуальних проблем, оригінальності аргументації, чіткому стилю викладу. Серед найбільш відомих його монографій поряд із зазначеними вище виділяються “Американський капіталізм. Теорія урівноважуючої сили” (1952), “Великий крах” (1955), “Епоха невизначеності” (1976), “Теорія масової бідності” (1978), “Культура задоволеності” (1992), “Справедливе суспільство” (1996). Значну увагу професор Дж. Гелбрейт приділяє питанням історії економічної думки. Йому належить праця “Історія економічної науки: минуле як теперішнє” (1987). Учений написав також три романи, книгу “Записки посла” (1969), автобіографічну роботу “Життя в наш час” (1981), кілька розділів в колективній монографії “Індійський живопис” (1969).

Раніше, під час активної діяльності, Дж. Гелбрейт зазвичай мешкав у власному будинку в передмісті Бостона – Кембриджі, за кілька хвилин ходи від корпусів Гарвардського університету, професором якого він був. Останні роки Дж. Гелбрейт проживав у штаті Вермонт, у затишному маєтку розміром понад 100 га.

Проблеми трансформації суспільства та теорія техноструктури Дж. Гелбрейта

За своїм складом і соціальними симпатіями сучасний інституціоналізм має:

Найбільш активне крило, представники якого відстоюють ліберальні позиції у вирішенні соціально-економічних питань

Ліберальне крило

Дж. Гелбрейт, Л. Тууро
Р. Хейлбронер,

Консервативне крило

А. Берлі, Д. Бернхем,
А. Грачі, В. Ростю

Джон Кеннет Гелбрейт – один із впливових економістів ХХ ст. Автор теорій:

✓ урівноважуючих сил

✓ суспільства достатку

✓ нової індустріальної держави

з її зрілою корпорацією й техноструктурою

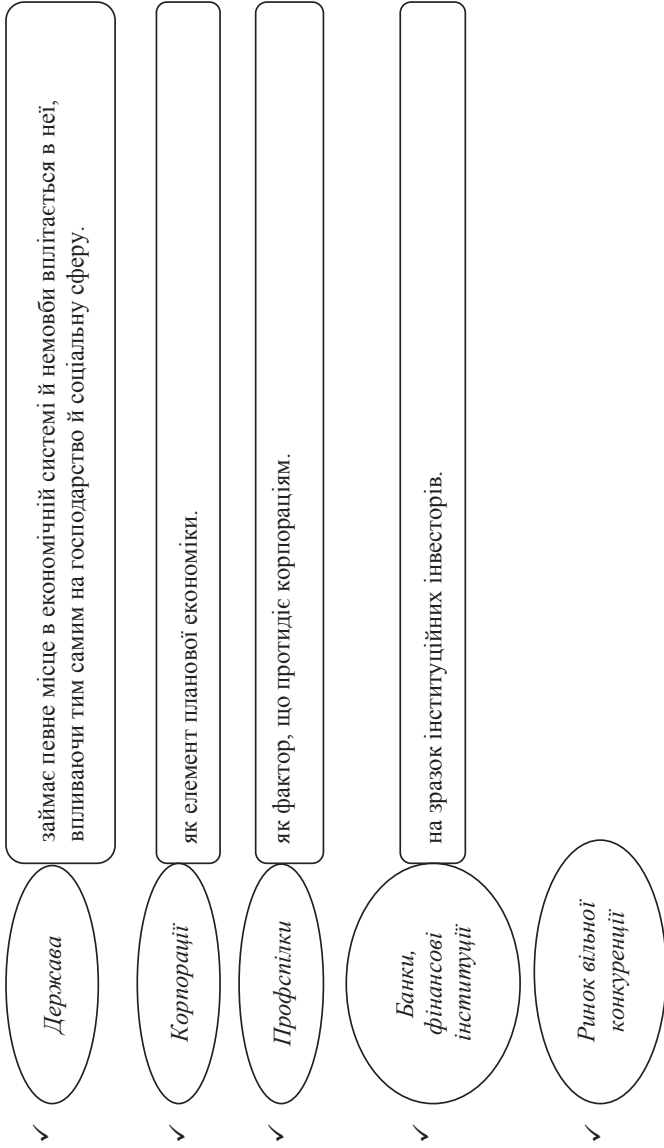
✓
конвергенції двох систем (капіталізму і соціалізму). Теорія “конвергенції” (від лат. “наближатися”, “сходитись”) – це теорія, яка стверджує, що в результаті еволюційного розвитку та взаємопроникнення капіталізму й соціалізму ніби виникає певне єдине суспільство, засноване на об’єднанні позитивних якостей обох суспільно-економічних систем.

Дж. Гелбрейт уважав, що США в період після Другої світової війни створили “суспільство загального благоденства” (суспільство масового споживання) і в цьому розумінні стали світовим лідером.

дивись далі:

продовження:

Об'єкти дослідження Дж. Гелбрейта

“Нова індустріальна держава. Есе про американську економічну систему” (1967)

Основна праця Дж. Гелбрейта, завдяки якій він перш за все й став широко відомим, була написана під час економічного процвітання, коли західний капіталізм розглядався як модель для наслідування. Ця книга набула широкої популярності одразу після її виходу у світ.

Основні тези:

Влада

В індустріальному суспільстві влада належить великим підприємствам, які утворюють промислову систему. Цими компаніями керують “промислові бюрократи”, а не “капіталісти”.

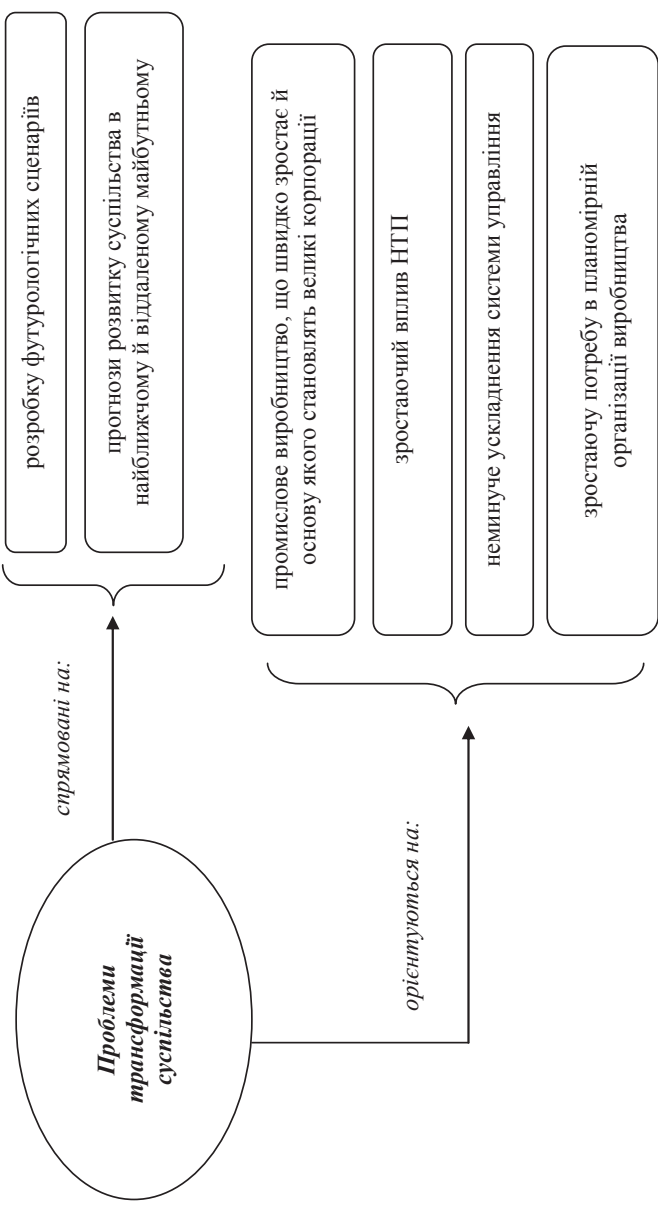
Планування

Збільшення періоду між прийняттям виробничого рішення й появою товару, що надходить у продаж, потребує використання *планування*. Великі компанії у своїх рішеннях виходять із природи вироблених ними товарів, самі встановлюють ціни й розробляють стратегію.

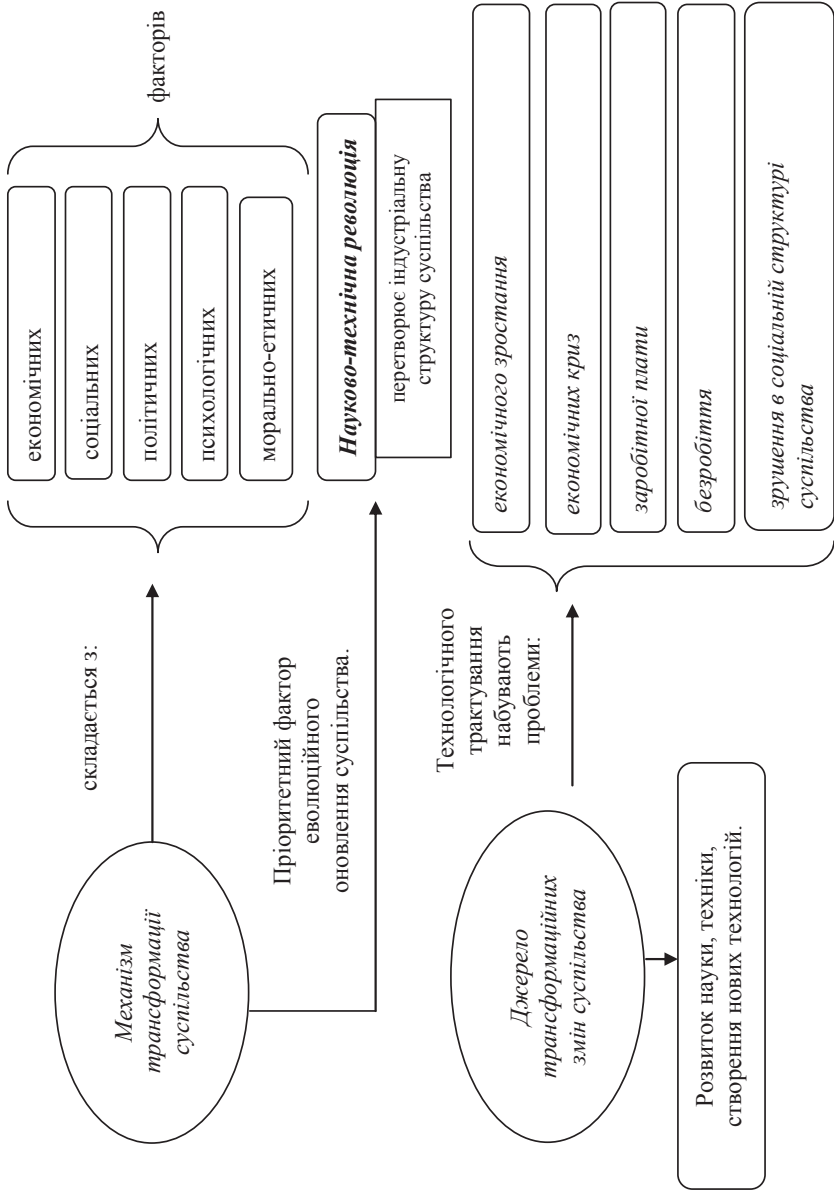
Держава

Вплив великих компаній поширюється й на *державу*, роль якої полягає в тому, щоб знизити вартість і ризик використання технологій, фінансуючи розвиток сучасної техніки чи гарантуючи ринок для технічно передових товарів.

Дж. Гелбрейт піддає сумніву економічний постулат ринку: наша економіка більшою мірою планова, у якій великі підприємства, що утворюють промислову систему, прагнуть до контролю над ринками. Це змушує Дж. Гелбрейта зробити висновок про те, що “є багато спільного в різних промислових укладах”, якими є соціалізм й капіталізм.

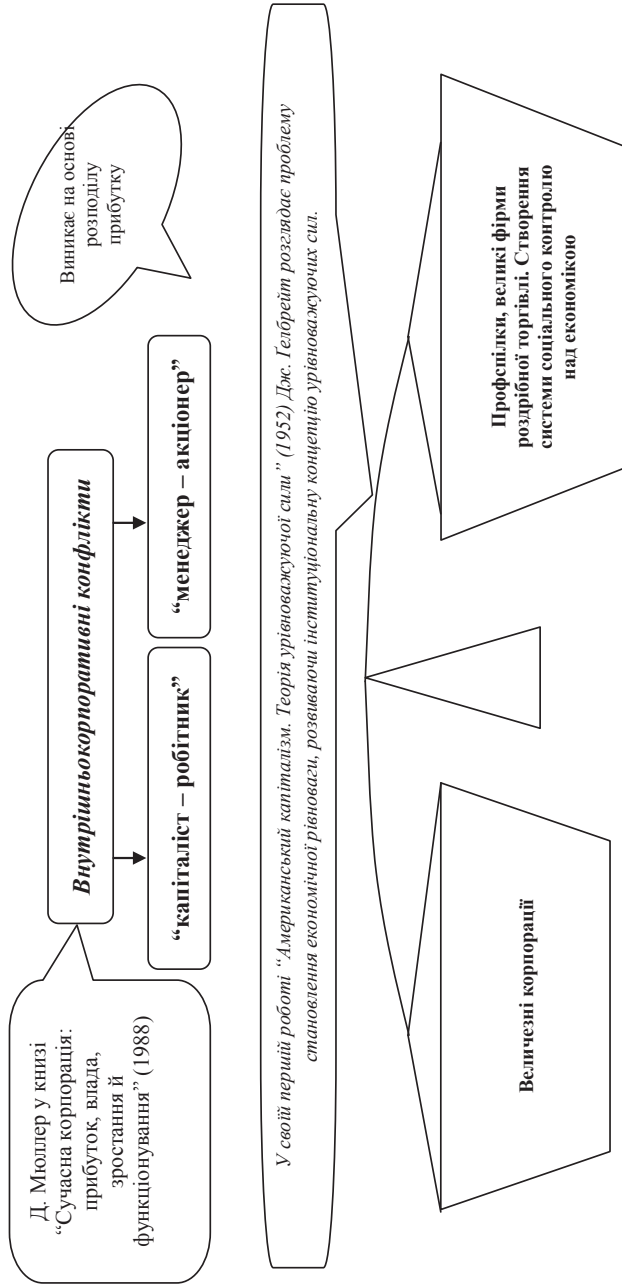

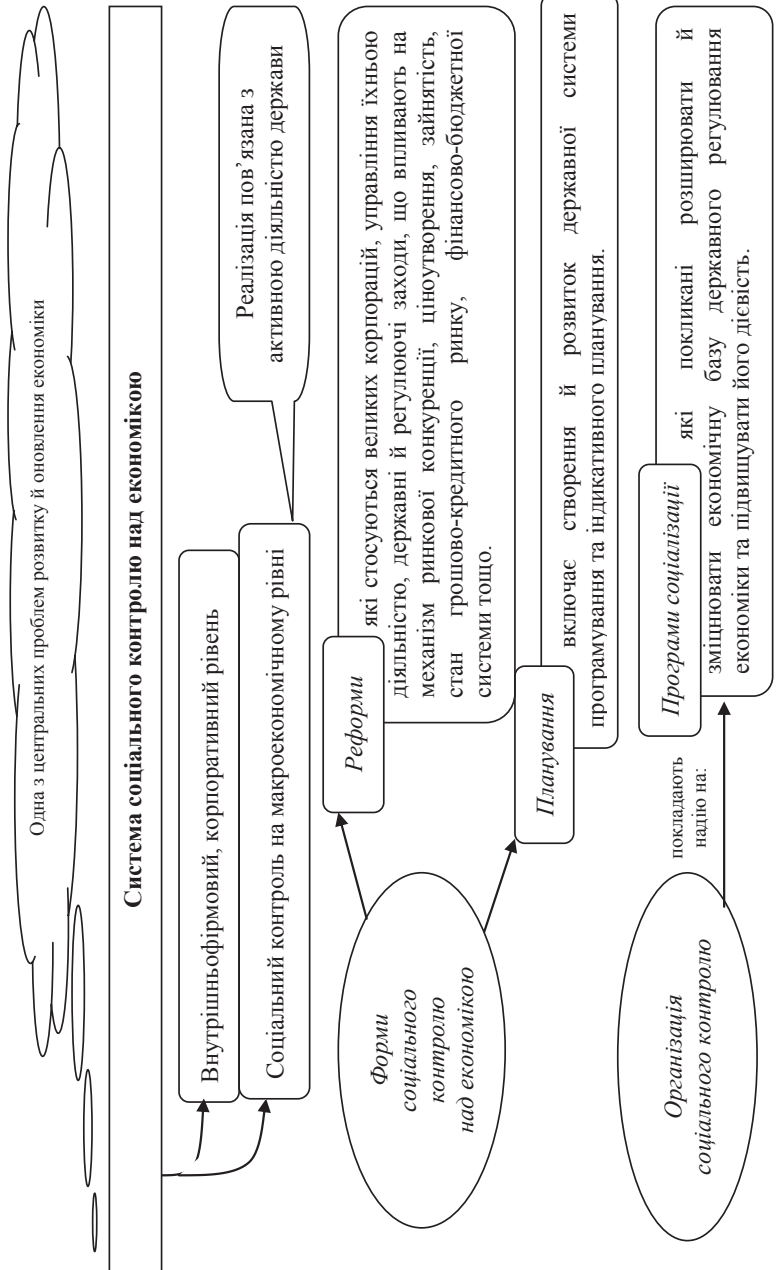
Досліджуючи сучасний йому капіталізм, Дж. Гелбрейт характеризує його як лад, який постійно зазнає перетворень і основу якого, на його думку, становить еволюційне оновлення суспільства, його спонтанна трансформація.

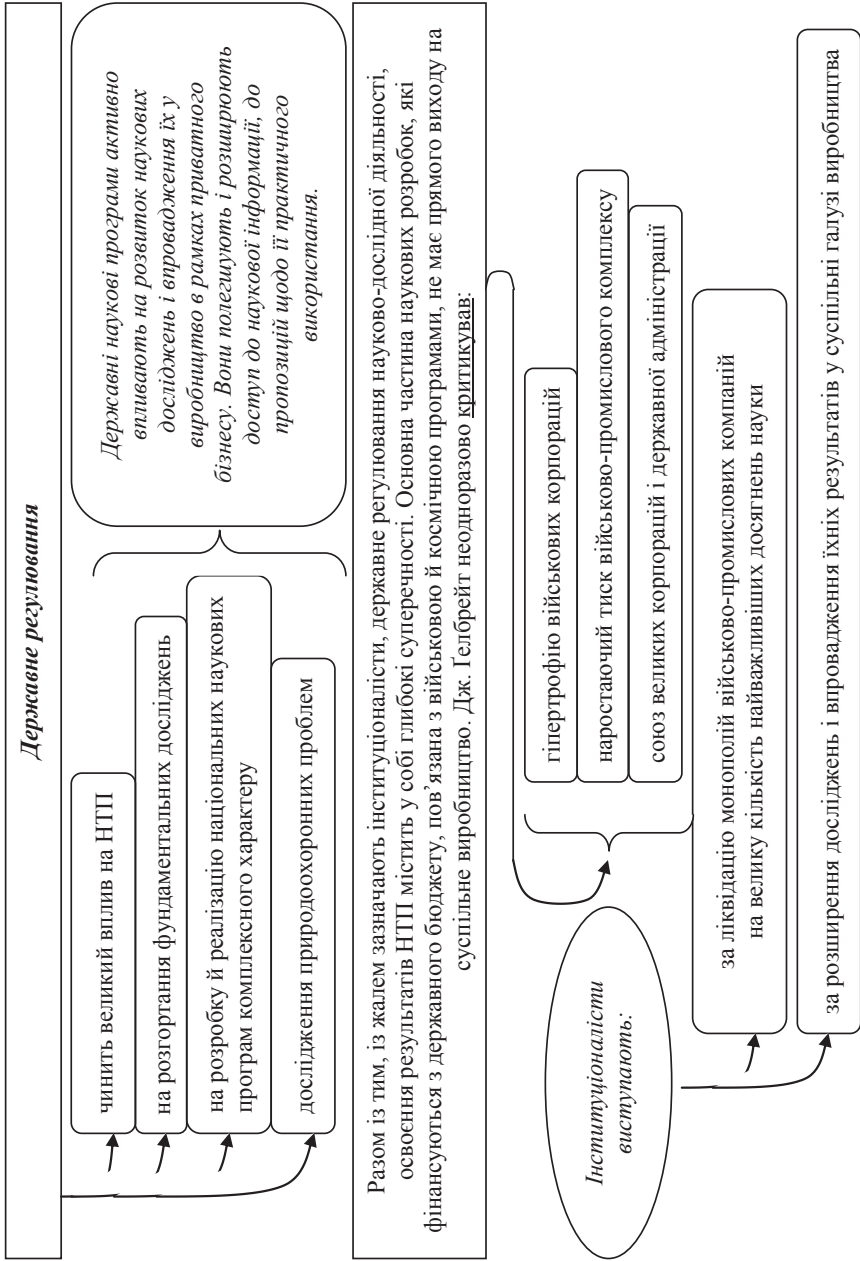
Корпорація – велике монополістичне об'єднання, яке втілює в собі економічну могутність

Визначаючи незаперечним фактом панування великого виробництва, інституціоналісти розглядають корпорацію як його основну складову, приділяючи їй дослідженню велику увагу. Корпорація, на думку інституціоналістів, – одна з найголовніших інституцій в індустріальній структурі суспільства. Вона становить основу, організаційну структуру індустріальної системи сучасного суспільства, дослідження якого мають відповідати на багато запитань, які виникають під час розгляду індустріальних відносин.

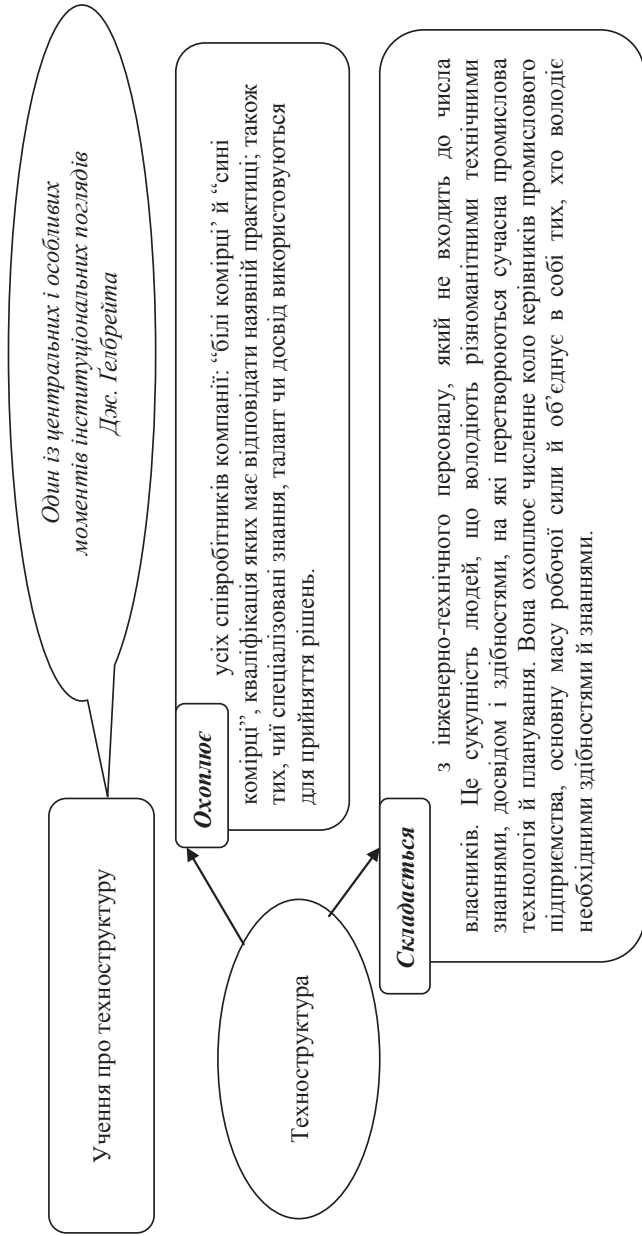
Таким чином формується модель "тотально контрольного суспільства"

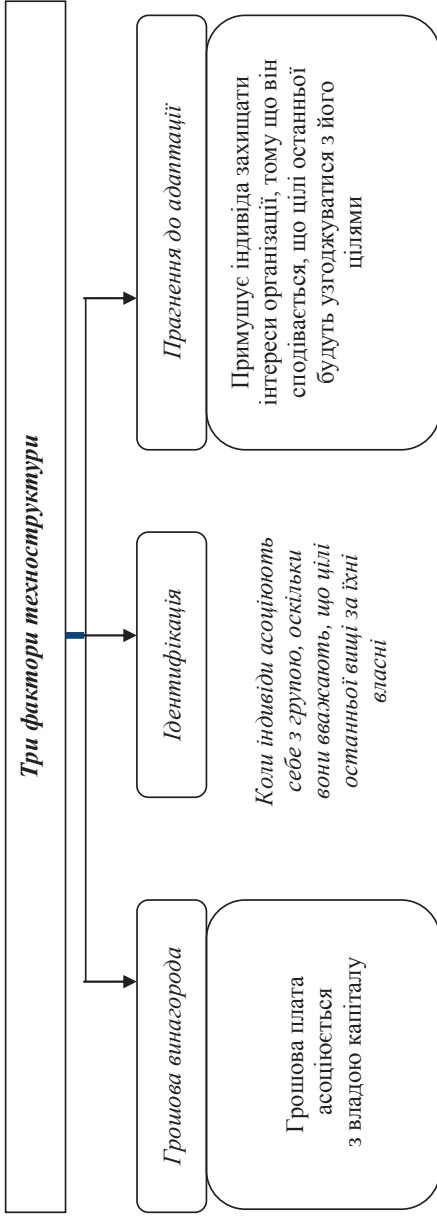

Корпорація з її техноструктурою

Трансформацію економіки в індустріальній системі Дж. Гелбрейт простежує на великих корпораціях в умовах НТР. Він висунув поняття зрілої корпорації порівняно зі звичайною виробничою корпорацією (монополією), показав її як носія НТП. Об'єднання таких корпорацій становить кістяк індустріальної системи, яку він називає плануючою системою. Американський економіст Д. Сіссел назвав концепцію плануючої системи заміником теорії ринку. Дж. Гелбрейт виходив із того, що в зрілих корпораціях і в плануючій системі в цілому влада й управління перемістились від власника до техноструктури.

Уважаються особливо важливими, бо є мотиваторами психологічного характеру: ідентифікація й прагнення до адаптації є новими видами мотивації, пов'язаними з пануванням техноструктури

На думку Дж. Гелбрейта, необхідно, щоб існував зв'язок між цілями суспільства, підприємства й індивіда: виробництво товарів у великій кількості й збільшення попиту набувають соціальної цінності. У зв'язку із цим зростання компанії як основна мета техноструктури й зростання ВНП, а також технологічний прогрес стають символами суспільного прогресу.

“Влада – це виробничий фактор, який найважче одержати чи замінити.
... Спеціальні таланти чи організаторські здібності сьогодні становлять рідкісний виробничий фактор”.
Дж. Гелбрейт

Основні ознаки передачі влади “від капіталу – організованому розуму”

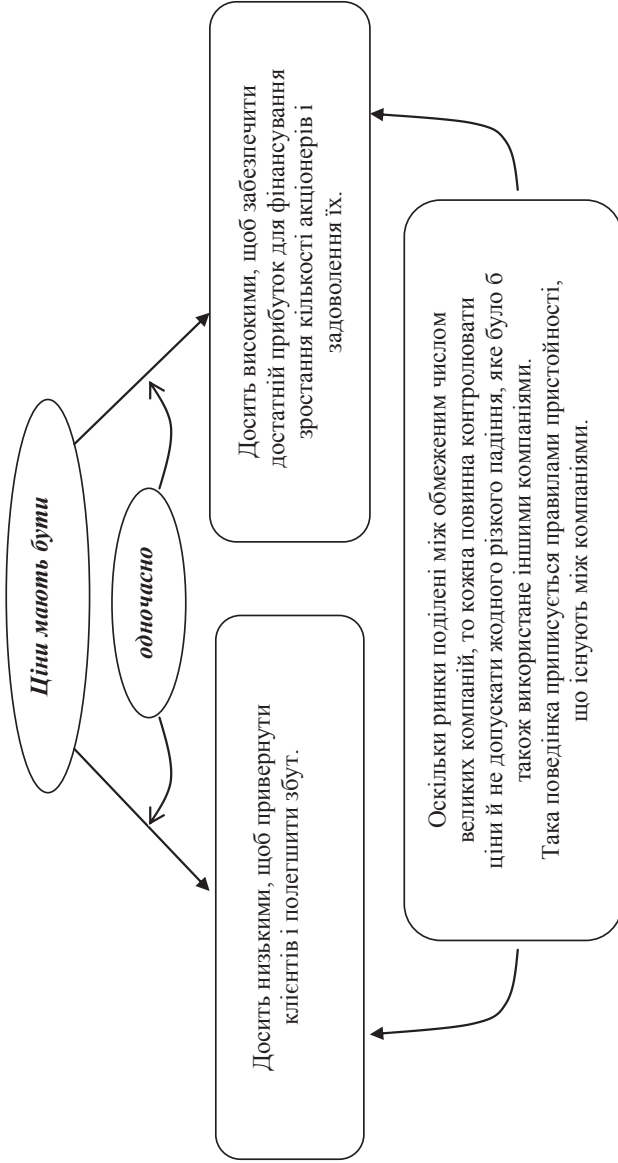
- ✓ втрата влади акціонерами
- ✓ неприступна позиція керівництва процвітаючих компаній
- ✓ втрата суспільного авторитету банкіром
- ✓ специфічний ефект, який породжує думку про те, що США управляються з Уолл-Стрит
- ✓ дедалі енергійніший пошук талантів для промисловості
- ✓ новий престиж навчання й викладання

Сучасне підприємство:

- ✓ надає перевагу формі акціонерного товариства
- ✓ надає перевагу самофінансуванню, ніж фінансуванню зовнішньому
- ✓ намагається звести до мінімуму залежність підприємства від ринків капіталу
- ✓ вимагає реального планування прибутку
- ✓ прагне звести до мінімуму залежність підприємства від ринків капіталу

Ціни – інструмент промислового планування компанії

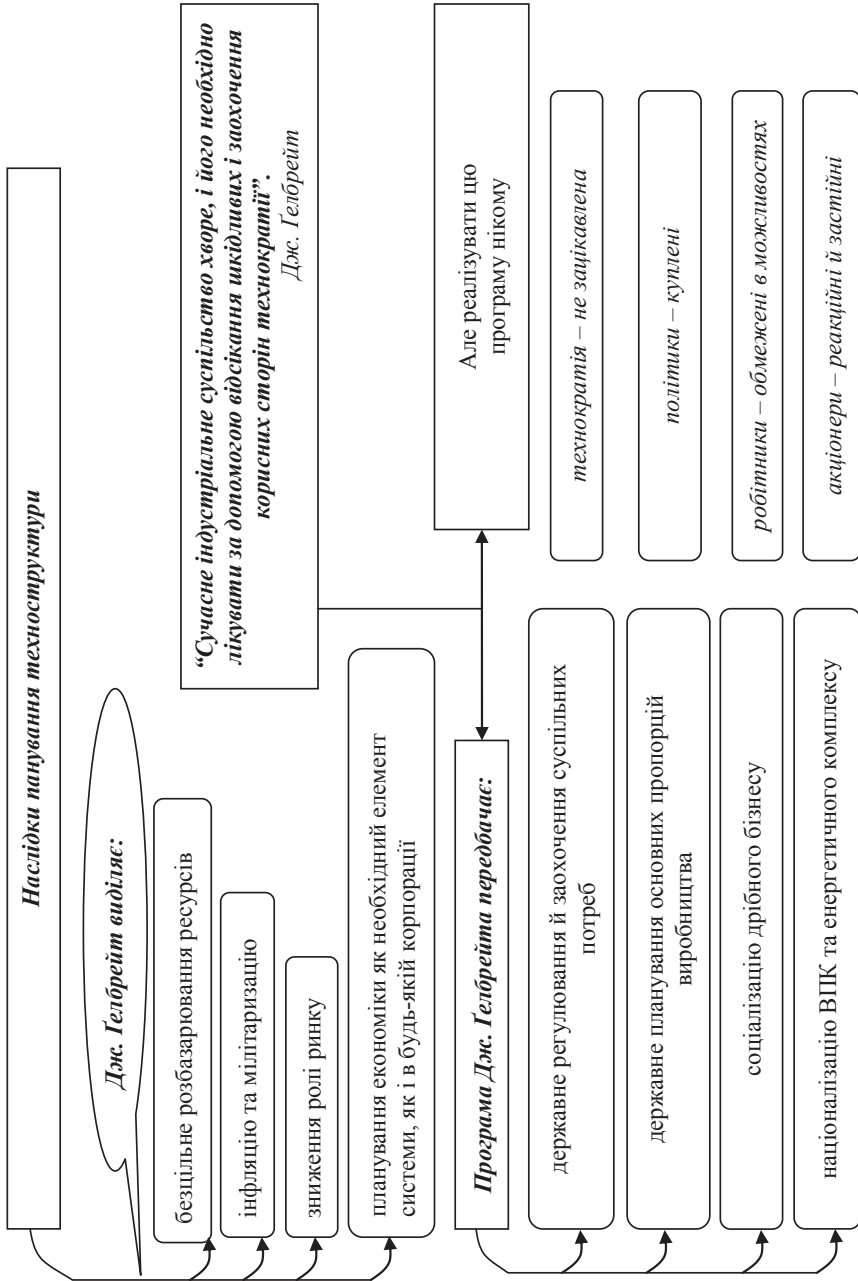
Контроль за цінами просто необхідний для того, щоб задовольнити потреби сучасної технології в капіталах. Більше того, зменшуючи ризик збитків, контроль за цінами захищає самостійність технічної структури й дає змогу зроби́ти зростання компанії максимальним. Дж. Гелбрейт вважає, що необхідно уникати цінової конкуренції.

Дж. Гелбрейт першим серед економістів обґрунтував тезу про заміну влади ринку рішеннями менеджменту, і в цьому полягає його заслуга.

Аналіз розвитку суспільної системи в другій половині ХХ ст. за Дж. Гелбрейтом

- ✓ Корпорації вступили в принципово іншу стадію свого розвитку, стадію **“зрілої корпорації”**, що пов'язане з НТР і грандіозним ускладненням всього технологічного процесу.
- ✓ Менеджери вже не контролюють усього процесу виробництва; **“революція управлінців (менеджерів)”** змінилася **“революцією технічної інтелігенції”** – науково-технічної інтелігенції, яка є “головним і спинним мозком сучасного виробництва”.
- ✓ **Техноструктура** має необхідну компетенцію, а отже, **володіє реальною владою в суспільстві**.
- ✓ **Прибуток уже не є головною метою виробництва**, оскільки техноструктуру цікавить не він, а зростання посадових окладів та стабільність, а для цього необхідне постійне (стале) економічне зростання, яке і є метою техноструктури, а не всього суспільства.
- ✓ З метою досягнення економічного зростання корпорація спонукає в людях за допомогою реклами, ідеології та прямого тиску **“споживчий психоз”**, що призводить до гіперпрофорованого зростання індивідуальних потреб.

Порівняльна характеристика трьох хвиль цивілізації

Перша

Друга

Третя

Х а р а к т е р и с т и к и

Назва суспільства / цивілізації

Аграрне, доіндустріальне

Індустріальне суспільство (цивілізація)

Постіндустріальне суспільство (інформаційне)

Хронологічні межі

Близько 10 ти років тому – виникнення аграрної цивілізації як наслідок першої економічної революції

XVI ст. – перша половина XIX ст. до другої половини XX ст.

3 другої половини XX ст.

Темпи економічного зростання

Украй повільне економічне зростання

Швидке економічне зростання в 1970-і рр.

Суттєво знижуються темпи економічного зростання, але воно стає рівномірнішим

Населення

Повільне, але неухильне зростання кількості населення

Значне (різке) зростання чисельності населення

Різко знижуються темпи зростання населення, а в окремих країнах (наприклад в Україні) навіть є негативними

дивись далі:

продовження:

Перша хвиля

Друга хвиля

Третя хвиля

Х а р а к т е р и с т и к и

**Рівень
споживання**

Низький рівень
споживання в більшості
населення – на межі
фізіологічного мінімуму

**Розподіл
праці**

Був наявним у досить
простих формах, хоча й
виділилось до 300
специфічних ремесел

**Основний
вид
енергій**

Сила м'язів
людини та тварини

Зростання споживання, рівня та
якості життя; ці процеси
характеризувалися
нестабільністю, циклічністю та
нерівномірністю

Перехід від “кількості” до
“якості” життя у
високорозвинених країнах

Знижується рівень спеціалізації, усе
більшим попитом користуються
спеціалісти широкого профілю

Поки що визначити важко, але
зрозуміло, що це буде один із
нетрадиційних, альтернативних
видів: ядерна (необов'язково),
сонячна, геотермальна, енергія
вітру, хвиль, припливів-відпливів
тощо або ще будь-яка, досі невідома

дивись далі:

закінчення:

Перша хвиля

Друга хвиля

Третя хвиля

Х а р а к т е р и с т и к и

**Головний
засіб
виробництва**

Земля,
яку обробляли
80–97 %
населення

Промисловий капітал:
будівлі, машини та обладнання.
У промисловості зайнято
45–65 % працездатного
населення

Наукові знання,
інформація, де буде
зайнято 55–75 %
працездатного
населення

**Соціальна
структура
суспільства**

Жорстко ієрархічна й
здавалася переважно
некономічними факторами –
походження, приналежність,
сила, влада, авторитет

Опирається на майнові
фактори й формально
не є жорстко ієрархічною

Класовий поділ
поступається
професійному

**Основний
соціальний
конфлікт**

Щодо проблем
землеволодіння та
землекористування

Між працею
та капіталом

Між знанням
та некомпетентністю

**Соціальна
та просторова
мобільність**

Практично були відсутні

Суттєво зросли

Багаторазово зросли

Раймон Арон (1905–1983)

Французький філософ, соціолог і економіст професор Р. Арон був знаменитим викладачем та одним із кращих європейських публіцистів, що описували тоталітаризм у всіх його проявах. Він прожив насичене, важке, але яскраве життя. Під час фашистської окупації Франції редагував у Лондоні журнал “Франс”, протягом 20 років був політичним оглядачем газети “Фігаро”, співпрацював у щотижневику “Експрес”, у 1978 р. заснував журнал “Коммантер”, девізом якого обрані слова Фукідіда: “Немає щастя без волі, і немає волі без мужності й відваги”.

Він є автором ряду фундаментальних, “працюючих” і сьогодні концепцій соціально-політичного розвитку, у тому числі одним із творців теорії індустріального суспільства.

На думку Р. Арона, сучасний досвід свідчить не тільки про те, що формальні й реальні волі не є несумісними, але й про те, що в нашу епоху в західних суспільствах волі першого й другого роду реалізовані “найменш недосконалим способом”. Звичайно, ні інтелектуали, ні прості люди на Заході не здаються вдоволеними, але їхня незадоволеність “відкидає як розпач, так і сподівання”.

У своїх працях Р. Арон незмінно займав критичну позицію стосовно радянського марксизму й соціалістичної політико-економічної системи та розробляв дві концепції: “глобалізації” суспільного життя й “індустріального суспільства”.

Методології Р. Арона властивий технологічний підхід до аналізу економічних процесів, коли в основу розвитку суспільства, визначення його типу і соціальної структури береться рівень розвитку техніки.

Волт Уїтмен Ростоу (1916–2003)

В. Ростоу – політичний діяч, засновник теорії стадії економічного зростання. Був чи не найвідомішим теоретиком формування та розвитку індустріального суспільства ХХ ст. В. Ростоу є автором понад 30 книг. Найвідоміша праця “Стадії економічного зростання: некоммуністичний маніфест” (1960), у якій він поділяє історію людського суспільства з точки зору економічного зростання на п’ять стадій:

✓ 1-а стадія – “традиційне суспільство” – первісне, рабовласницьке та феодальне суспільство, де переважає сільське господарство (с/г);

- ✓ 2-а стадія – “перехідне суспільство” – виникнення сучасних типів промислових підприємств та банків;
  - ✓ 3-а стадія – “зрушення або зліт” – швидкий розвиток промисловості та с/г;
  - ✓ 4-а стадія – “рух до зрілості” – забезпечення стабільного перевищення випуску продукції відносно зростання населення;
  - ✓ 5-а стадія – “суспільство високого масового споживання” – виробництво предметів споживання та послуг відіграє значну роль.
- У 1976 р. Ростоу до своєї схеми увів 6-у стадію “стадію зростання” – “пошуку нової якості життя”.

За концепцією Ростоу, основними є два типи суспільства: традиційне (докапіталістичне) та індустріальне (розвинене ринкове). Ростоу зробив пророчий висновок: *СРСР відстає від США на цілу соціальну епоху, а з досягненням стадії індустріального суспільства “комунізм напевне зачакне”*.

В. Ростоу розробив теорію економічної історії в цілому, яка є сучасною альтернативою марксизму. Ця теорія, спрямована проти марксистського вчення про закономірну зміну суспільних формацій, і була одним із головних знарядь антикомунізму. Під час економічного зростання будь-яка економічна система досягне однакового рівня розвитку незалежно від політичного устрою.

Згодом американський дослідник у книзі “Політика та стадії економічного зростання” (1971) здійснив спробу поєднати свою концепцію з аналізом економічної політики. На його думку, економічна політика в кінцевому рахунку визначається рівнем технологічного розвитку суспільства.

Жак Еллюль (нар. 1912 р.)

Жак Еллюль – французький соціолог, що розробив концепцію “технологічного суспільства”. Основою “технологічного суспільства” є техніка, яка панує над суспільством і людиною. Вона розвивається за власними законами й невіддільна людині. Вона автономна й щодо економіки та політики. Техніка в його розумінні не обмежується машинами й технологіями, а охоплює всі сфери людської діяльності. Він виділяв такі види техніки:

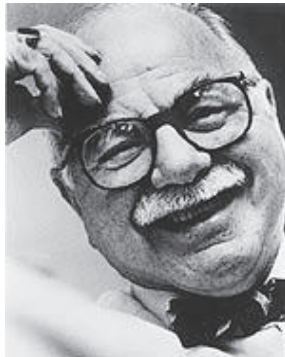
- ✓ економічна техніка (пов’язана з виробництвом);
- ✓ техніка організації (включає комерційну і промислову діяльність, державу, поліцію, військову справу);
- ✓ людська техніка (охоплює медицину, генетику, пропаганду тощо).

Техніка є вирішальним фактором економічного розвитку. Саме розвиток техніки зумовлює зміну стадій розвитку:

- ✓ від індивідуального підприємництва до “економіки корпорацій”;
- ✓ від “ліберальної” економіки до державно регульованої;
- ✓ від ринкової до планової економіки.

В існуючому суспільстві французький соціолог виділяє дві системи – “корпоративну” (капіталістичну) і “планову” (пролетарську). Обидві системи в нього базуються на техніці, тому мають тенденцію до злиття на чолі з технічною елітою.

Даніел Белл (1919–2011)

Даніел Белл закінчив Колумбійський університет. Формування його світогляду припало на роки після Великої депресії, у короткий період, коли соціалістичні ідеї, за традицією, не дуже популярні в США, набули певного поширення. Був прибічником “демократичного соціалізму”. Белл викладав соціологію в Чиказькому (1945–1948) та Колумбійському (1952–1969) університетах, де здобув учений ступінь доктора філософії та звання професора.

Науковій популярності сприяли його праці *“Кінець ідеології”* (1960), *“Капіталізм сьогодні”* (1971), *“Прийдешиє постіндустріальне суспільство”* (1973), *“Суперечності культури капіталізму”* (1976). За оцінками деяких міжнародних видань, дві останні праці Белла ввійшли до переліку ста робіт, які виявили найбільший вплив на формування інтелектуального капіталу західного світу у XX ст.

Белл став автором однієї з найпопулярніших і найвпливовіших теорій сучасної економічної науки – теорії “постіндустріального суспільства”. Її методологічною основою став еволюційний підхід до історичного розвитку й принцип технологічного детермінізму.

У “постіндустріальному суспільстві” американський соціолог виділив три основні структурні елементи:

- ✓ соціальну структуру;
- ✓ політичну організацію;
- ✓ культуру.

Указував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному – машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стають знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їхня якість, в ширшому розумінні – якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла

Особливості історико-культурного розвитку капіталізму в різних країнах обумовили формування різних варіантів концепції постіндустріального суспільства, серед яких можна виділити два основних:

ліберальний

Ліберальний варіант спирається на американську модель капіталістичного розвитку, серед його представників – Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, К. Боулдінг.

радикальний

Радикальний варіант базується на європейській моделі й найяскравіше представлений у концепціях Р. Арона, А. Турена, Ж. Фурастьє, М. Кастельєса.

Переходу до постіндустріального суспільства та постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки сприяв цілий ряд факторів:

- ✓ перехід економіки від такої, де панує виробництво товарів (вторинний сектор господарства), до панування виробництва та надання найрізноманітніших послуг (третинний сектор господарства);
- ✓ зміна соціальної структури суспільства – класовий поділ поступається місцем професійному (страпи, ситоси тощо);
- ✓ теоретичне знання займає центральне місце у визначенні політики в суспільстві – університети як центри зосередження цього знання стають головними інститутами суспільства;
- ✓ створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування та контролю над технологічними змінами.

8.6. Концепції футурології та їхня еволюція

Футурологія – учення, наука прогнозування майбутнього, зокрема шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних або соціальних тенденцій чи методами прогнозу майбутніх тенденцій. Назву новій науці дав німецький учений О. Флехтхейм. Екстраполяція – лише один із багатьох методів техніки, використовуваних під час вивчення майбутнього (таких як сценарії, метод Дельфі, мозковий штурм, морфологія та інші).

Метою було створити нову науку, своєрідну “філософію майбутнього”, що була орієнтована на науково-теоретичну розвідку з тим, щоб протиставити її утопії. Він розглядав футурологію як науку, вільну від будь-яких ідеологічних і соціально-утопічних доктрин, як галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій майбутнього людства, перспектив розвитку соціальних процесів. З 60-х рр. XX ст. футурологія й прогнозування в західній науці зблизилися й одержали значний поштовх.

<i>Футурологія</i>	<i>Прогнозування (політичне)</i>
Орієнтується переважно на широку соціальну стратегію.	Реалізується в тактичних короткострокових прогнозах: аналізі політичних ризиків, запобіганні прогнозованих конфліктів, передбаченні доступних для огляду політичних ситуацій, плануванні державних управлінських рішень та прогнозуванні їхніх наслідків.
Загальні спостереження, які стосуються футурології, підходять для прогнозування.	

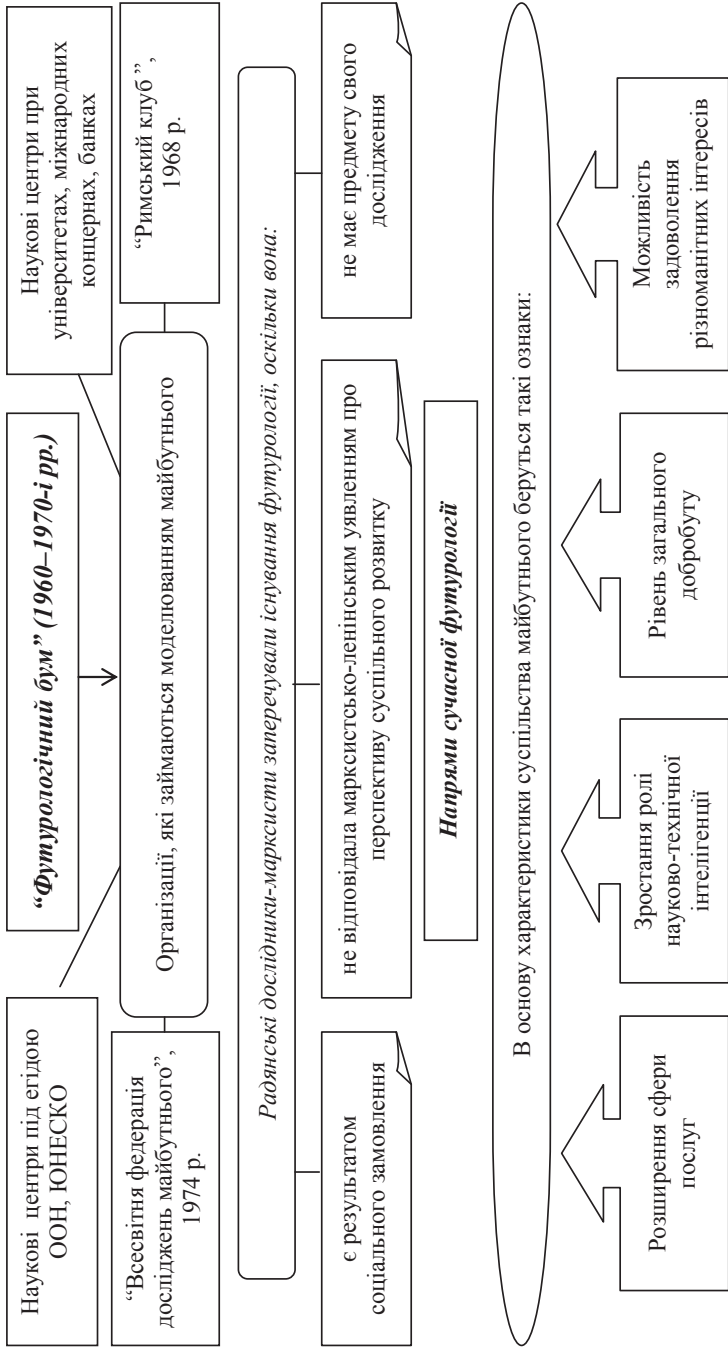
Відколи футурологічний напрям почав розглядатися як засіб підведення теоретичної бази під практику прогнозування, простежується періодизація футуроорієнтованих прогностичних підходів, яка включає три основні етапи:

<i>Етап</i>	<i>Часовий період</i>
1	1960-і – середина 1970-х рр.
2	Кінець 1970-х – початок 1980-х рр.
3	Від 1990-х рр.

Головною цінністю для суспільства в майбутньому має стати не доход, а гармонійний розвиток людини, її права, соціальна свобода, висока культура й освіченість. Майбутнє суспільство – це творча спільнота, у якій кожна людина має виконувати свої обов’язки високопрофесійно, з усвідомленням власної місії – забезпечення прагнення суспільства та окремих індивідів до конструктивних змін, формування впевненості в майбутньому, органічне поєднання світових здобутків та національної культурно-історичної традиції. Мусимо завжди пам’ятати: хоча майбутнє й не визначає нашого сучасного буття, однак уявлення про нього, поза сумнівом, впливає на дії людей у рамках сучасності.

Концепції футурології

Футурологія (наука про майбутнє) виникла як протистояння марксистсько-ленінській концепції суспільного розвитку.

Футурологічні концепції 1960-х – середини 1970-х рр.

Особливість: ототожнення футурології з науковим прогнозуванням і оформлення її як спеціального наукового напрямку.

Відобразилось у праці: “Комісії 2000 року” при Американській академії мистецтв і наук під головуванням Д. Белла, а також у доповідях Римського клубу.

Римський клуб

- ✓ Заснований 1968 року з ініціативи італійського вченого А. Печчеї, автора широко відомої праці “Людські якості” (1977).
- ✓ Є міжнародною неурядовою організацією, не пов’язаною з політичними партіями, класами, ідеологіями.
- ✓ Об’єднує до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політичних діячів із різних країн світу.

Члени Римського клубу основними цілями своєї діяльності визначили:

- ✓ дати суспільству методичку, за допомогою якої можна було б науково аналізувати проблеми людства, пов’язані з фізичною обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим зростанням виробництва й споживання;
- ✓ застерегти людство щодо критичної ситуації, яка склалася у світі;
- ✓ визначити для суспільства заходи доцільного управління, досягнення „глобальної рівноваги”.

Римський клуб переймався вивченням глобальних проблем людства, таких як: гонка озброєнь і загроза ядерної війни, засмічення довкілля, виснаження природних ресурсів, зростання народонаселення та нерівності в різних країнах і регіонах тощо.

Тривоги членів клубу щодо подальшого розвитку людства знайшли відображення в доповідях: “Межі зростання” (1972 р., Д. Медоуз та ін.), “Людство біля поворотного пункту” (1974 р., М. Месарович і Е. Пестель), “Перегляд міжнародного порядку” (1975 р., Я. Тінберген), “Поза межами століття марнотратства” (1976 р., Д. Гарбор та ін.).

“Майбутнє не можна передбачити, але його можна винайти”.

*Д. Гарбор, англійський фізик і футуролог,
лауреат Нобелівської премії*

У 60–70-х роках ХХ ст. надзвичайною популярністю користувалась *теорія конвергенції*, що ґрунтувалася на уявленні про паралельну еволюцію двох світових систем – ринкової (демократичної) і планової (тоталітарної) та їх “синтези” у майбутньому в “єдине змішане суспільство”.

Термін “конвергенція” походить від латинського *convergers*, тобто зближення, набуття у ході еволюції подібних ознак. Його запропонував для широкого вжитку *Ян Тінберген*.

Починаючи з 60-х років значного поширення набули погляди, за якими конвергенція двох систем здійснюватиметься під впливом НТП, яка тоді лише починала розгортатися. Було розроблено кілька варіантів процесу конвергенції:

- ✓ раціоналістичний;
- ✓ технологічний;

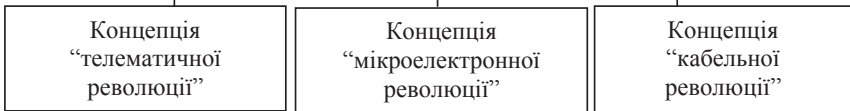

- ✓ менеджеристський;
- ✓ зближення та синтезу методів економічного регулювання.

Особливості футурологічних концепцій кінця 1970-х – початку 1980-х рр.

- ✓ Зосередження дослідницьких зусиль переважно на екологічних проблемах.
- ✓ Розробка концепцій та моделей, які відбивають злам світової цивілізації – перехід людства від епохи модерну до постмодерну.
- ✓ Розроблено концепції “нового світового порядку” (Г. Кіссінджер) та постіндустріального суспільства (Е. Тоффлер, З. Бжезинський, Д. Белл, А. Турен).

**“Реіндустріально-ресурсозберігаючий” етап НТП
(1980-і рр.)**

Римський клуб у цей період переорієнтував свою діяльність на глобальні пошуки перспектив виживання людства.

Це засвідчують доповіді “Мета для людства” (1977 р., Е. Ласло та ін.), “Енергія: зворотний рахунок” (1978 р., Т. Монбріаль), “Не існує меж освіти” (1979 р., Дж. Боткін, Е. Ельманджра, М. Маліца), “Мікроелектроніка й суспільство” (1982 р., Г. Фрідріхс, А. Шафф).

До цього періоду належить і доповідь Римському клубові Б. Гаврилишина “Дороговкази в майбутнє”

Доповідь зафіксувала прагнення вчених

відшукати шляхи, якими можуть розвиватися різні суспільства, з тим, щоб, за словами японського вченого й політика С. Окіти, “не залишатися застиглими в тенетах учорашніх поглядів, ідеологій і проблем”.

Г. Кан

Концепція “постцивілізації”

Розвиває оптимістичні прогнози подальшого розвитку суспільства.

Праці: “Світовий економічний розвиток 1979 і далі” (1979),
“Прийдешній бум” (1982),
“Роздуми про неймовірне в 1980-і роки” (1984)

Г. Кан, А. Вінер праця “Рік 2000” (1968)

Класифікація стадій суспільного розвитку (за рівнем доходів на душу населення)

- I. Передіндустріальна – 50–100 доларів.
- II. Перехідна – 200–600 доларів.
- III. Індустріальна – 800–1500 доларів.
- IV. Масового споживання – 1500–4000 доларів.
- V. Постіндустріальна – 4000–20000 доларів.

Концепція “постцивілізації” Г. Кана

Ознаки, що беруться в основу характеристики суспільства майбутнього

- ✓ Розширення сфери послуг.
- ✓ Зростання ролі науково-технічної інтелігенції.
- ✓ Загальний добробут.
- ✓ Можливість задоволення різноманітних інтересів.

Розвиток оптимістичних прогнозів щодо подальшого розвитку суспільства за Г. Каном

Постіндустріальний світ, який ми передбачаємо, буде:

- ✓ світом зростаючого достатку та зменшення конкуренції;
- ✓ світом великих подорожей і контактів;
- ✓ світом, що забезпечить зменшення відмінностей між його народами.

З. Бжезинський

Концепція
“технотронної ери”

Поділяє думку, що техніка – основний фактор, котрий визначає соціальні зрушення, зміну соціальної структури, звичаїв, цінностей суспільства в цілому.

Праці: “Америка в технотронному столітті ” (1967),
“Між двома століттями. Роль Америки в технотронній ері” (1970).

Основні ідеї З. Бжезинського:

- ✓ Прогнозування майбутнього.
- ✓ Розвиває думку про провідну роль США в цьому майбутньому.
- ✓ Називає США “соціальною лабораторією світу”.

З. Бжезинський

Сектори економічної системи “технотронного суспільства”

Технотронний
зосереджено нові галузі
виробництва, ЗМІ, сферу послуг

Доіндустріальний
переважають робітники з низькою
кваліфікацією, низькими доходами

Індустріальний
сконцентровано традиційні галузі, робітники яких є добре
матеріально забезпеченими

Визначальні риси “технотронного суспільства”

- ✓ Переважання сфери послуг.
- ✓ Розвиток індивідуальних здібностей людини.
- ✓ Доступність освіти.
- ✓ Заміна мотиву нагромадження особистого багатства “моральним імперативом використання науки в інтересах людини”.
- ✓ Утрата власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом.

Жан Фурастьє

Концепція
“цивілізації дозвілля”

Французький економіст, який розробляв прогнози майбутнього. Головна праця: “Цивілізація 1995 року” (1970).

- ✓ На його думку, НТП змінює проблеми класової боротьби й забезпечує автоматичне вирішення всіх соціальних проблем завдяки утворенню “суспільного споживання”.
- ✓ Учений виділяв у розвитку суспільства кілька стадій і наголошує, що в “суспільстві дозвілля” станеться перехід до “четвертинної цивілізації”, де основною метою стане одержання знань.
- ✓ Фурастьє критикує ортодоксальну політичну економію за її статичність і наголошує на необхідності опрацювання прогнозів, орієнтації на майбутнє.

Е. Тоффлер

Американський економіст і соціолог, представник напряму футурології.
Констатує наявність кризових явищ в індустріальній системі.

Праці: “Третя хвиля” (1980),
“Футурошок, або зіткнення з майбутнім” (1970),
“Передбачення та передумови” (1983),
“Зрушення влади. Знання, багатство й насильство на порозі XXI століття” (1980).

Елвін Тоффлер

“Хвилі змін” та народження нової цивілізації

✓ Перша хвиля

Аграрна хвиля цивілізації

✓ Друга хвиля

Індустріальна цивілізація

✓ Третя хвиля

Хвиля комп’ютерів,
комунікацій і утвердження
суперіндустріалізму

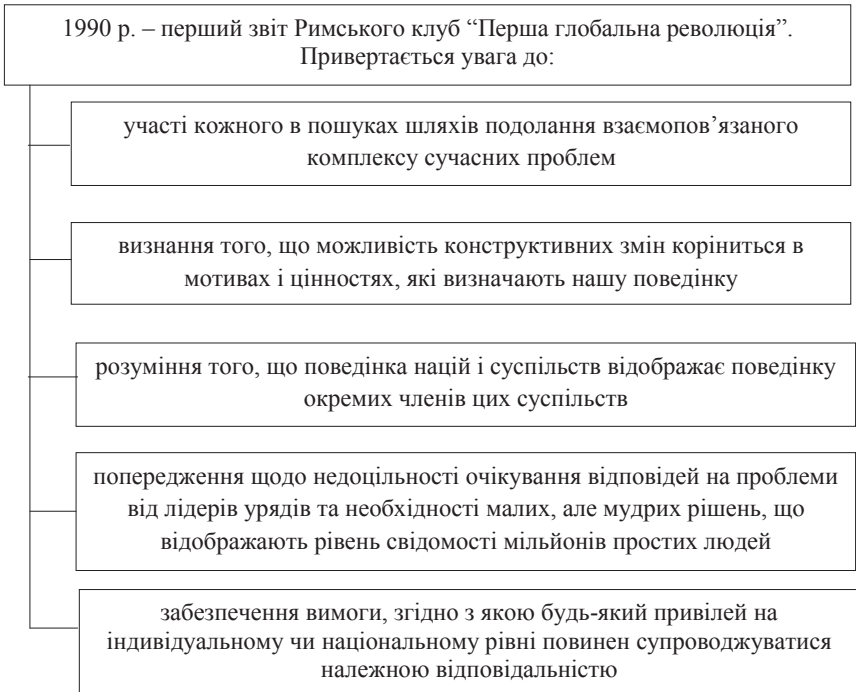
Третя хвиля цивілізації, на думку Е. Тоффлера призведе (у деяких країнах уже призвела) до формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, яка матиме такі ознаки:

- ✓ зниження темпів і стабілізація економічного зростання;
- ✓ стабілізація кількості населення;
- ✓ суттєве зростання якості споживання;
- ✓ розширення фахової універсальності праці;
- ✓ застосування нетрадиційних видів енергії;
- ✓ головний засіб виробництва – наука і знання;
- ✓ основний конфлікт – між знаннями і некомпетентністю;
- ✓ зміна соціальної структури суспільства за професійною ознакою;
- ✓ багаторазове зростання соціальної і просторової мобільності.

Футурологічні концепції 1990-х рр.

Для футурологічних концепцій стає характерною яскраво виражена філософсько-історична й соціально-політична орієнтація глобального характеру.

Виділяються такі ідеї	
Ф. Фукуяма	Ідея “кінця історії”, у якій обґрунтовується настання історичного затишшя в майбутньому внаслідок переваги ліберальної демократії на всьому геополітичному просторі.
С. Хантінгтон	Ідея “зіткнення цивілізацій”, яка стверджує, що після руйнації двополосного світу на людство чекає “реванш Бога”, тобто загострення суперечностей і вірогідне зіткнення цивілізацій, які консолідуються довкола традиційних релігій.

ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В УМОВАХ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ОСНОВ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА (20-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

9.1. Господарство України в період “воєнного комунізму” та нової економічної політики (НЕП)

УСРР – соціалістична держава. Економічна політика уряду була спрямована на ліквідацію приватних підприємств, поміщицького й капіталістичного землеволодіння.

Методи проведення цієї політики були різноманітними: націоналізація, фізичне знищення капіталістів і поміщиків, насильницьке впровадження колгоспів, радгоспів, комун, у яких земельна власність – спільна, продовольча диктатура, репресії. Навесні 1921 р., виправдовуючи жорстокість під час проведення соціалістичної економічної політики, В. Ленін назвав таку політику “воєнним комунізмом”. “Воєнний комунізм” – явище тимчасове, надзвичайне, породжене війною, – так пояснювали свої дії В. Ленін і більшовики в 1919–1921 рр.

Сутність політики “воєнного комунізму”

- ✓ Продовольча диктатура.
- ✓ Заборона підприємницької діяльності, торгівлі.
- ✓ Націоналізація землі, скасування приватної власності.
- ✓ Скасування товарно-грошових відносин.
- ✓ Уведення замість грошей карток на продовольчі та інші товари для працюючих.
- ✓ Зрівнювалась система оплати праці (через картки).
- ✓ Організація державними органами влади “трудова армія” для примусової, безкоштовної праці.
- ✓ Репресії, спрямовані проти ворогів влади більшовиків.

Внутрішнє економічне становище УСРР (1921–1922)

- ✓ Економіка УСРР перебувала в зруйнованому стані. Випуск промислової продукції становити лише 10 % від довоєнного обсягу.
- ✓ Сільське господарство також зруйноване. Посівні площі скоротились в 1,5 рази, відбулося різке падіння врожаїв. Починається голод.
- ✓ Зростає невдоволення політикою уряду, спалахують повстання.
- ✓ Починається реалізація плану ГОЕЛРО (Державна комісія з електрифікації Росії). У ньому передбачене будівництво електростанцій, заводів на теренах України. План ГОЕЛРО потребує надмірних матеріальних витрат.

На X з'їзді РКП(б), який відбувся в березні 1921 р., В. Ленін оцінив внутрішній стан РСФРР як катастрофічний. Аби виправити становище, що склалося в країні, запропонована й схвалена постанова “Про заміну продрозверстки натуральним податком” (натуральний податок – податок

продукцією сільського господарства, який сплачували селяни державі за користування землею). Це рішення започаткувало нову економічну політику (неп), яку більшовики запроваджуватимуть у 1921–1928 рр.

Сутність нової економічної політики (непу)

- ✓ Уведення замість продрозверстки натурального податку.
- ✓ Відновлення товарно-грошових відносин.
- ✓ Скасування “воєнного комунізму”.
- ✓ Відновлення підприємницької діяльності, повернення підприємств колишнім власникам.
- ✓ Припинення насильницького об’єднання селян у колгоспи, радгоспи, комуни.
- ✓ Розвиток усіх видів кооперації.
- ✓ Скасування заборони на оренду землі й залучення найманих сільгосппрацівників.

Особливості проведення непу в Україні

- ✓ В українських селах неп уведено пізніше, ніж у Росії, – наприкінці 1921 р. – на початку 1922 р.
- ✓ Уведення непу в сільському господарстві України збіглося з голодомором 1922 р., що відсунув нормалізацію становища в селах ще на рік-півтора.
- ✓ Продподаток в Україні був вищим, аніж у Росії, і стягувався примусово, часто за допомогою військових підрозділів.

У цілому неп позитивно вплинув на стан економіки: почали працювати заводи; була скасована карткова система; відновлено грошовий обіг; крамниці почали наповнюватися промисловими й сільськогосподарськими товарами. Нарешті зріс матеріальний рівень життя населення.

Політика українізації у 1920-і рр.

- ✓ На керівні посади призначалися переважно українці (це явище набуло назву коренізації).
- ✓ Офіційною мовою в Україні стає українська.
- ✓ Зростає кількість українських шкіл.
- ✓ Значна увага приділяється розвитку української культури.

Досягнення в галузі освіти та науки в роки непу

- ✓ Триває розширення мережі шкіл і вищих навчальних закладів.
- ✓ Завершується в основному боротьба з неписьменністю.
- ✓ Створюються навчально-виховні заклади для сиріт і безпритульних.
- ✓ Здійснюються, незважаючи на опір партійного й державного апарату, політика українізації.
- ✓ До 1925 р. плідно працювала Всеукраїнська академія наук (потім вона стає філією АН СРСР).
- ✓ Серед членів Всеукраїнської академії було багато видатних учених: ботанік В. Липський, математики Д. Граве й М. Крилов, хіміки Л. Писаржевський та В. Костяківський, історик М. Грушевський та ін..

Літературна дискусія 1925–1928 рр.

✓ Ініціатори дискусії	✓ ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури).
✓ Головна проблема дискусії	✓ Шляхи подальшого розвитку української літератури.
✓ Позиція М. Хвильового та його прибічників	✓ Українська культура повинна розвиватися, спираючись на європейський досвід і досягнення.
✓ Підсумки дискусії	<p>✓ У 1926 р. діяльність М. Хвильового оцінена пленумом ЦК КП(б)У як заклик до відокремлення України від Росії, тобто сепаратизм, націоналізм, вороже ставлення до радянської влади.</p> <p>✓ У націоналізмі й сепаратизмі звинувачено також інших численних митців слова (М. Рильського, М. Драй-Хмару, Є. Плужника, Г. Косинку та ін.).</p> <p>✓ У 1927 р. М. Хвильового виключено з ВАПЛІТЕ; через рік академія само ліквідується.</p>

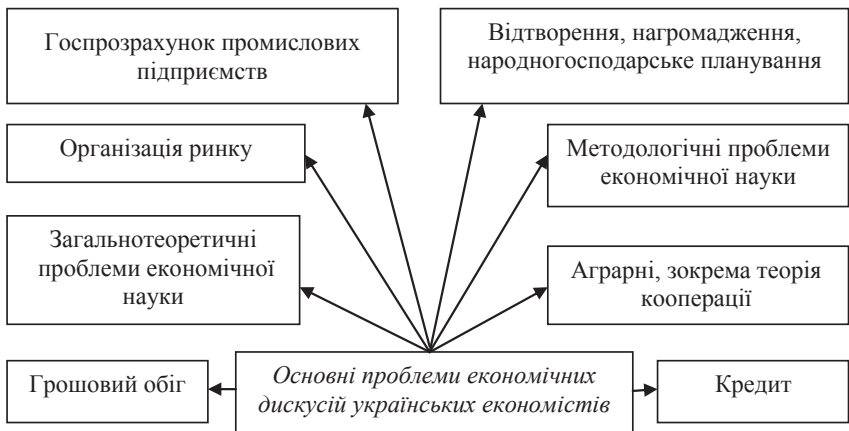
9.2. Економічні дискусії 20–30-х років ХХ ст.

<p>✓ Після Жовтневої революції та приходу до влади більшовиків у Росії <i>формування радянської економічної думки</i> відбувалось у процесі дискусій, що здійснювались на демократичних засадах, і завершилось установленням ідеологічного диктату так званої пролетарської політичної економії.</p> <p>✓ Дискусії позитивно позначилися на розвитку економічної теорії й сприяли визнанню необхідності існування політичної економії навіть у соціалістичному суспільстві, визначили її структуру.</p> <p>✓ На початку 1920-х рр. у теоретичному протиборстві зіткнулись два напрями економічної думки: той, що базувався на неокласичному підході й намагався пристосувати цей підхід до нової економічної практики, і той, що ґрунтувався на ортодоксальному розумінні марксизму.</p> <p>✓ У 1930-і рр. сталінізм остаточно поклав край навіть останнім натякам на плюралізм в економічних дослідженнях. Радянська політична економія починає розвиватись у замкненому просторі, у цілковитому відриві від світової економічної думки. Характерною ознакою економічної теорії, починаючи з 1930-х рр., була її заідеологізованість. Політична економія доводила правильність економічного курсу партії та уряду, проголошувала суб'єктивно створювані ними господарські форми справді соціалістичними і єдино можливими.</p> <p>✓ Особливу роль у розвитку радянської економічної думки цього періоду відіграли такі вчені, як <i>О. Чаянов, М. Кондратьєв</i>. Зокрема М. Кондратьєв розробив теорію великих циклів (довгих хвиль), теорію відносної динаміки й кон'юнктури народного господарства, заклав основи макроекономічної теорії</p>

наукового планування й прогнозування тощо.

- ✓ Водночас у радянській економічній науці спостерігалися періодичні пожвавлення, зумовлені певним послабленням політичної цензури. Так, у 1960-х рр. розпочалася кампанія щодо впровадження госпрозрахунку. При розгляді наукових праць із цієї проблеми слід звернути увагу на трактування таких категорій, як ціна й ціноутворення, прибуток, рента, заробітна плата.
- ✓ У 1970-х рр. у радянській економічній літературі починається дискусія з питань співвідношення політики та економіки, а також дискутувалося питання про зв'язок політичної економії з іншими науками. Політична економія соціалізму здобула можливість оперувати економіко-математичними та статистичними методами аналізу (*Л. В. Канторович*). Багато уваги приділялось питанням критики зарубіжних буржуазних економічних теорій, розробці абстрактних теоретичних проблем політичної економії.
- ✓ У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у зв'язку з кардинальними змінами соціально-економічної ситуації в суспільстві, проголошенням незалежності України головна увага стала приділятися проблемам роздержавлення, приватизації, ролі й значенню ринкових відносин тощо.
- ✓ Переосмислюється роль і значення праць українських економістів *М. Туган-Барановського, К. Воблого, О. Челінцева, М. Волобуєва, Є. Слуцького* та ін. У 90-х роках були опубліковані праці відомих українських економістів *І. Лукінова, Ю. Пахомова, В. Корнієнка, І. Ястремського, А. Чухно* та ін.

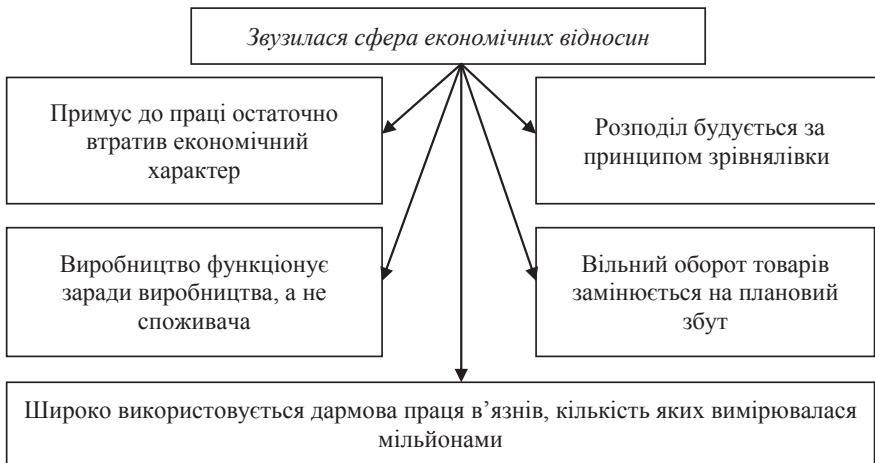

- ✓ *Р. Абрамович, Д. Далін, М. Устрялов* указували на те, що суспільна власність – це неприродна форма, що її можна встановити лише насильницьким шляхом, вона неодмінно призведе до руйнування господарства, оскільки підірве всі стимули до праці, до розвитку. Своє твердження вони обґрунтували, виходячи з неокласичних позицій.
- ✓ *Г. Гурвич* у статті "Соціалізм і власність", стверджував, що суспільна власність може належати лише державі й "ні найменшою мірою не належить

окремим частинам держави або окремим громадянам”, тому процес усупільнення є не що інше, як створення засад монополізації. На його думку, монополії – це руйнівна сила, яка спотворює всі природно-економічні зв’язки в суспільстві.

Дискусії, що розгорнулися довкола проблеми запровадження нової економічної політики (непу), визначили основні її складові:

- ✓ переведення державних підприємств на умови економічної самостійності;
- ✓ запровадження товарно-грошових відносин;
- ✓ установлення податкового принципу взаємодії підприємств усіх секторів економіки з державою;
- ✓ налагодження міжнародних економічних зв’язків.

- ✓ *Є. Преображенський* критикує новий курс як “політику, що означає свободу збагачення, накопичення та використання найманої праці й нічого більше”:
  - “природний закон” розвитку дрібного товарного виробництва відновлює капіталістичні відносини, скасовані Жовтнем;
  - “природний закон” розвитку соціалістичного суспільства ґрунтується на базі великої промисловості, орієнтується на розширення прориву, здійсненого революцією назовні, з прагненням за рахунок дрібнобуржуазного та середньокapіталістичного оточення розширити його ізсередини.
- ✓ У багатьох працях, виданих у перші роки непу, планування протиставлялося товарному виробництву. *Л. Красін, В. Куйбишев, С. Струмилін, Г. Александров* уважали, що план переможе стихію капіталістичного товарного виробництва. Для цього треба тільки перетворити план на закон. Вони стверджували, що провідною в соціалістичному плануванні має стати ідея директивності, оскільки директивний характер плану впливає з природи соціалізму, коли на зміну стихійному економічному розвитку приходить свідомо керований процес.

Микола Дмитрович Кондратьєв (1892–1938)

- ✓ Видатний російський економіст, широко відомий концепцією циклічних коливань, викладеної ним у праці “Довгі цикли кон’юнктури” (1925), в основі якої лежить розвиток ідеї про економічну рівновагу, її порушення та відновлення.
- ✓ Народився в родині костромського селянина, навчався в церковно-учительській семінарії, а потім на юридичному відділенні Петербурзького університету.
- ✓ Після закінчення університету в 1915 р. залишився на кафедрі політичної економії для підготовки до здобуття професорського звання.
- ✓ У 1920-х рр. М. Кондратьєв був директором Кон’юнктурного інституту в Москві при Наркоматі фінансів, викладав у Тимірязєвській сільськогосподарській академії, працював начальником управління, економіки й планування сільського господарства Наркомату землеробства.
- ✓ У 1928 р. його вчення – оголошене ідеологією капіталізму. Миколу Дмитровича звільнили з Кон’юнктурного інституту, а в 1930 р. заарештували й ув’язнили на 8 років.
- ✓ У 1938 р. важкохворого вченого судили вдруге й засудили до розстрілу.
- ✓ У 1987 р. посмертно реабілітований. Сьогодні його заслужено вважають найбільшим економістом-теоретиком Росії радянського періоду.
- ✓ 1992 р. ЮНЕСКО оголосила “роком Кондратьєва”.

Уважаючи, що для розвитку економіки характерними є хвилеподібні коливання різної тривалості, Кондратьєв пов’язував їхнє існування з наявністю **трьох видів економічної рівноваги**.

Рівновага <i>першого порядку</i>	Між звичайним ринковим попитом і пропозицією. Її порушення породжує короткотривалі коливання, що перетворюються через кожні два-три роки (“короткий” економічний цикл).
Рівновага <i>другого порядку</i>	Пов’язана з інвестиціями в засоби праці, порушення якої викликає циклічні коливання із середньою тривалістю 11 років (“середній”, або періодичний економічний цикл).
Рівновага <i>третього порядку</i>	Пов’язана із співвідношенням між “основними капітальними благами” (пасивною частиною основного) та технічними нововведеннями, з одного боку, і рештою

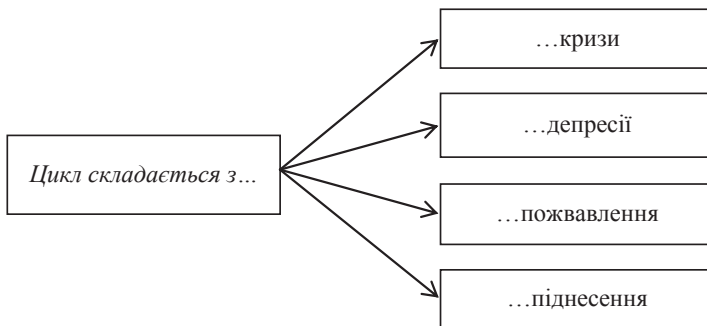
	факторів виробництва, визначають цей технологічний спосіб виробництва – з іншого, спричиняє циклічні “хвилі” тривалістю 50–60 років (“довгий” економічний цикл).
--	--

<p><i>Траєкторію рівноваги економічного зростання (тренд) визначають два основні показники:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ швидкість оновлення виробничих фондів; ✓ ефективність нововведень. <p><i>Матеріальна основа “довгих хвиль” – структурне оновлення технології виробництва, що означає перехід до нових технологічних принципів.</i></p> <p><i>Причини існування великих циклів:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ довгий цикл часу будівництва та дієздатності засобів виробництва; ✓ довготривале використання та віддача вкладених інвестицій (фабрики, заводи).

<p><i>Економічний цикл – рух виробництва від початку попереднього до початку наступного чергового спаду.</i></p> <p><i>Економічна кон’юнктура – це напрямок та ступінь зміни сукупності показників, які характеризують розвиток народного господарства.</i></p> <p><i>Феномен циклу – це періодичність повторення характерних соціоекономічних і технологічних ситуацій через певні відрізки часу.</i></p>
--

Періоди великих хвиль

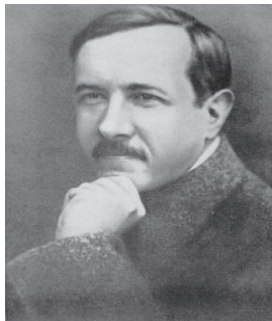
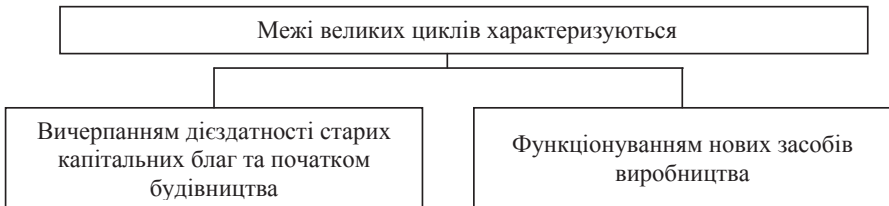
Хвиля	Фази	
	Піднесення	Занепаду
I	З кінця 80-х – початку 90-х рр. XVIII ст. до 1810–1817 рр.	З 1810–1817 рр. до 1844–1851 рр.
II	З 1844–1851 рр. до 1870–1875 рр.	З 1870–1875 рр. до 1890–1896 рр.
III	З 1890–1896 рр. до 1914–1920 рр.	З 1914–1920 рр.

4 емпіричні правильності великих циклів:

- ✓ на початку підвищувальної хвилі спостерігаються зміни в основних умовах господарського життя;
- ✓ періоди підвищувальних хвиль багатші великими соціальними потрясіннями суспільства;
- ✓ понижувальні хвилі супроводжуються тривалою депресією с/г;
- ✓ середньострокові, характеризуються тривалістю спадів і депресій та короткістю й слабкістю підйомів.

Олександр Васильович Чаянов (1888–1937)

- ✓ О. В. Чаянов народився 17 січня 1888 р. в Москві.
- ✓ У 1906 р. вступив до Московського сільськогосподарського інституту. Тут він пройшов шлях від студента до провідного професора, ученого зі світовим ім'ям.

- ✓ У 1910 р. він залишений для підготовки до викладацької роботи при кафедрі сільськогосподарської економії. З того часу регулярно виходили його наукові праці з теорії селянського господарства й кооперації. З кооперативним рухом пов'язана й суспільно-політична діяльність Чайянова.
- ✓ З 1915 р. він неодмінний учасник вищих органів російської кооперації, саме кооперативний рух висуває його восени 1917 р. на посаду заступника міністра землеробства в останньому складі Тимчасового уряду.
- ✓ З 1919 р. Чайянов дуже активно працює в Народному комісаріаті землеробства, готує план відновлення сільського господарства, очолює науковий семінарий із сільськогосподарської економії та політики.
- ✓ У 1922 р. на базі семінарія організовується великий науково-дослідний інститут, керівництво яким доручається О. В. Чайянову.
- ✓ Період 1923–1927 рр. – найбільш плідний у житті вченого, саме тоді вийшли його основні узагальнюючі праці:
  - “Організація селянського господарства” (1925),
  - “Короткий курс кооперації” (1925),
  - “Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації” (1927).

Головним предметом теоретичних досліджень О.В. Чайянова є сімейно-трудове селянське господарство в його взаєминах із навколишнім економічним середовищем.

Усю сукупність теоретичних поглядів О. В. Чайянова можна умовно поділити на три основні частини:

- ✓ концепцію трудового господарства окремої селянської родини;
- ✓ теорію селянської кооперації;
- ✓ теорію організації аграрного сектору в цілому.

Визначаючи предмет свого дослідження, О. В. Чайянов у головній праці “Організація селянського господарства” писав: “Ми ... прагнемо зрозуміти, що собою являє селянське господарство з організаційної точки зору, яка морфологія того виробничого апарату, який називається трудовим селянським господарством... Нас цікавить не система селянського господарства та форми організації в їхньому історичному розвитку, а сама механіка організаційного процесу”. Отже, перша стадія аналізу О. В. Чайянова стосується організації господарства окремої селянської сім'ї.

До числа парадоксальних ситуацій, пояснених Чайяновим, належать:

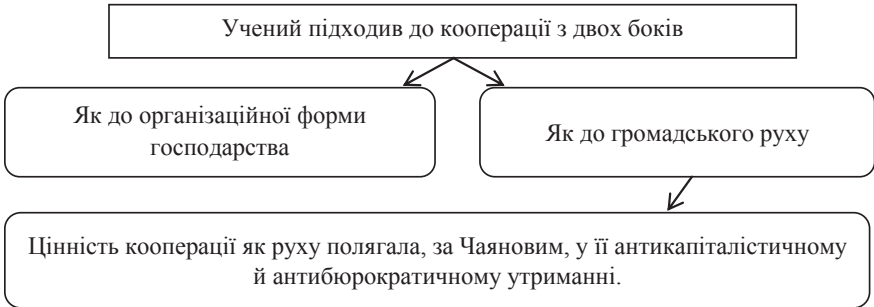
- ✓ сплата селянами дуже високих “голодних оренд” (з метою “завантажити вільні робочі руки”);
- ✓ регулярна практика відхожих промислів (вони послаблювали власне землеробське господарство, але давали селянам можливість більш рівномірно розподілити трудові ресурси за порами року).

Демографічні чинники обумовлюють той факт, що динаміка трудового потенціалу селянської сім'ї, підкоряючись процесу її зростання й розпаду, має хвилеподібний характер.

Класифікація, що включає *шість типів господарств*:

- ✓ капіталістичні;
- ✓ напівтрудоі;
- ✓ заможні сімейно-трудоі господарства;
- ✓ бідняцькі сімейно-трудоі;
- ✓ напівпролетарські;
- ✓ пролетарські.

Мета селянського господарства – забезпечити споживання відносно невеликої за розмірами сім'ї – несла в собі вельми помітні межі для розширення товарності й загального підйому виробництва.

Улітку 1917 р. вчений висунув чіткий *план реконструкції аграрного сектору*:

- ✓ передача землі у власність трудового селянства, уведення трудової власності на землю (без права купівлі-продажу ділянок);
- ✓ передача державі поміщицьких господарств і зразкових маєтків;
- ✓ запровадження єдиного сільгосподатку для часткового вилучення диференційної ренти.

О. В. Чайнов висунув вельми просту *методику визначення оптимальних розмірів підприємства*. Так, у землеробстві всі елементи собівартості він поділяв на три групи:

- ✓ зменшуються під час укрупнення господарств (адміністративні витрати, витрати з використання машин, устаткування, будівель);
- ✓ збільшуються під час укрупненні господарств (транспортні витрати, утрати, пов'язані з погіршенням нагляду за якістю праці);
- ✓ не залежать від розміру господарства (вартість насіння, добрив, вантажно-розвантажувальні роботи й т. д.).

В історію економічної думки О. В. Чайнов увійшов насамперед як теоретик трудового селянського господарства та сільськогосподарської кооперації. Саме у вчений *про вертикаль селянської кооперації, здатної поєднувати високу мотивацію до праці окремої селянської сім'ї та переваги добровільно створюваних кооперативів*, виявилися основні теоретичні досягнення цього економіста.

9.3. Господарський розвиток України в умовах командно-адміністративної системи

Радянська модернізація України (1928–1938)

Поняття “модернізація” означає оновлення, зміну відповідно до новітніх, сучасних вимог. Радянський уряд і більшовицька партія вважали, що необхідно модернізувати СРСР (і Україну). Засади, напрями, принципи й засади здійснення політики модернізації країни були визначені й розроблені партійними з’їздами, конференціями й пленумами ЦК ВКП(б) (назва партії більшовиків з 1925 р. – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)).

Радянська модернізація складалася з трьох реформ:

- індустріалізація (створення передової промисловості);
- колективізація (створення колгоспів, радгоспів);
- культурна революція (підвищення культурного рівня, освіченості населення, поширення соціалістичної ідеології).

Індустріалізація України

Методи проведення індустріалізації	Економічні досягнення індустріалізації
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Планування здійснення індустріалізації за п’ятирічками (п’ятирічними планами). Перша п’ятирічка розпочалася в 1928 р. ✓ Зосередження керування економікою у вищих органах влади – ЦК ВКП(б) і ВРНГ (Вищій Раді Народного Господарства). ✓ Обов’язковість виконання рішень ВКП(б) і ВРНГ. ✓ Збільшення податків із селянських господарств, випуск облігацій на індустріалізацію (розповсюджувались серед населення примусово). Економія на всіх соціальних сферах (охорона здоров’я, освіта, житлове будівництво) з метою накопичення грошових ресурсів для індустріалізації. ✓ Розвиток патріотичного ставлення до індустріалізації (соціалістичне змагання, перевиконання планів, суботники тощо). ✓ Використання праці в’язнів на будівництві об’єктів індустріалізації. ✓ Репресії проти супротивників індустріалізації (здебільшого уявних). 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Створена сучасна промисловість, що забезпечувала незалежність країни від імпорту верстатів, устаткування, чавуну, заліза, сталі та ін. ✓ Будівництво на території України заводів-гігантів: “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, Дніпроалюмінієвий, Крамашбуд, Харківський тракторний завод та ін. ✓ Докорінна реконструкція старих заводів: Луганський паровозобудівний, Макіївський, Дніпропетровський, Дніпродзержинський металургійні та ін. ✓ Будівництво Дніпрогесу – найбільшої в Європі електростанції. ✓ Будівництво потужних електростанцій (Зуєвська, Штерівська, Харківська, Київська, Дніпродзержинська та ін.).

Негативні соціально-економічні наслідки індустріалізації

Основні етапи колективізації

Етапи	Зміст етапу
1928 р.	Уряд СРСР ухвалив рішення в стислі строки провести суцільну колективізацію.
1929 р.	Пленум ЦК ВКП(б), який відбувся в листопаді, визначив, що колективізацію в Україні слід завершити восени 1931 – навесні 1932 рр.
1930 р. (січень–березень)	Партійно-державний апарат України почав застосовувати примусові заходи колективізації. У колгоспи зараховано 75% селянських господарств із реманентом, худобою, кіньми та ін.
1930 р. (березень)	Прийнята постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” (куркулями називали тоді заможних селян). Й. Сталін виступив у газеті “Правда” з критикою примусових методів колективізації (вони були названі “перегинами”), переклав відповідальність за них на місцеве керівництво.
1930 р. (квітень)	Селянам повернули присадибні ділянки, корів (одну), дрібну худобу, реманент. До кінця 1930 р. всім бажаючим не заважали виходити з колгоспів.
1931 р.	Відновилися примусові методи колективізації. 200 000 селянських господарств знищено як куркульські, майно їхнє передане колгоспам (це набуло назв “розкуркулювання”).
1932–1933 рр.	Колективізацію завершено. Індустріальних селянських господарств залишилося не більше 1 %.

Доля куркулів

Категорія	Здійснені заходи
I. Куркулі, що взяли участь у боротьбі з радянською владою (повстання, збройний опір і т. ін.).	“Ізоляція” в тюрмах, таборах або розстріл.
II. Куркулі, що чинили частковий опір	Висилка з родинами в північні райони

при розкуркулюванні.	Росії.
III. Куркулі, що не чинили опору розкуркулювання.	Після розкуркулювання надавали невеличкі земельні ділянки за межами села.

Як розпочався Голодомор 1932–1933 рр. в Україні

Рішення комісії	Підсумки виконання рішень комісії
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Провести додатковий збір хліба із селянських господарств у листопаді 1932 р. – грудні 1933 р. ✓ Накласти на ті колгоспи, що не мали зерна, штрафи – м'ясом та іншими продуктами. ✓ Увести блокадний стан в Україні: заборонялось увозити й вивозити продовольство. ✓ Позбавити селян деяких областей права виїхати із села. ✓ Не надавати допомоги голодуючим, не залучати міжнародних організацій до сприяння в подоланні Голодомору. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ У селян вилучено все зерно (навіть посівне), що прирєкло їх на голодну смерть. ✓ Колгоспи сплачували штрафи за рахунок селян, відбираючи в них усі продукти харчування. ✓ Не маючи права привезти продукти з інших районів, виїхати із села, позбавлені запасів продовольства селяни помирали від голоду. ✓ Через відсутність допомоги кількість жертв Голодомору збільшилась у багато разів.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні керівництво країни ретельно приховувало. Комісія Молотова працювала таємно (протоколи її роботи були знищені). У 1932–1933 рр. жертвами Голодомору, згідно з приблизними оцінками, стали 3–3,5 млн осіб.

Освіта в Україні в 1930-і рр.

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Остаточоно подолано неписьменність (у 1939 р. тільки 1,5 % дорослого населення лишалися неписьменними). ✓ Уведена загальна обов'язкова початкова освіта в сільській місцевості й семирічна – у містах (1939). ✓ Розширилась мережа середніх спеціальних закладів (576). ✓ У 1933 р. відновилась діяльність університетів (Харківського, Київського, Дніпропетровського). ✓ Не було ліквідовано дефіцит учителів із вищою освітою; не вистачало шкільних приміщень. ✓ Навчальні програми й увесь процес навчання ідеологізовано в дусі більшовизму. ✓ У школах діяли комсомольські й піонерські організації, які здійснювали не тільки суто виховні функції, але й ідеологічний контроль за школярами. ✓ Припинено українізацію. ✓ Багато педагогів стали жертвами репресій. ✓ Рівень вищої освіти, а також загальнокультурний і моральний рівень інтелігенції знизився.
--

Наука в Україні в 1930-і роки

- ✓ Плідно працювала Академія наук – низка науково-дослідних інститутів, окремі вчені (І. Курчатов, Л. Ландау, С. Патон, М. Крилов, М. Боголюбов, Ю. Кондратюк, О. Палладін, Д. Воронцов, О. Богомолець та ін.).
- ✓ Були дроблені відкриття, що мали світове значення:
  - кінетична теорія плазми (Л. Ландау);
  - метод електрозварювання металів (Є. Патон і колектив інституту електрозварювання);
  - дослідження в галузі ракетної техніки, теорія космічних польотів (Ю. Кондратюк);
  - штучне розчеплення атомного ядра літія (учені Харківського фізико-технічного інституту);
  - теорія нелінійної математики (М. Крилов, М. Боголюбов).
- ✓ Численні вчені були піддані репресіям (математик М. Кравчук, історики М. Яворський, М. Грушевський, винахідник Ю. Кондратюк, геолог М. Світальський, генетик І. Агол та ін.).

Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.

Доля західноукраїнських земель вирішувалась на Паризькій мирній конференції (1919). У 1923 р. Рада Антанти остаточно погодилася на приєднання частини українських земель до Польщі, Румунії, Чехословаччини за умови дотримання національних прав українців.

Розділ західноукраїнських земель

Учасники розділу	Приєднані території	Чисельність українського населення
Польща	Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Полісся	6 млн чол
Румунія	Північна Буковина й придунайські землі	790 тис чол
Чехословаччина	Закарпаття	455 тис чол

Національна дискримінація населення західноукраїнських земель

- ✓ Заборона української мови в державних і адміністративних органах влади.
- ✓ Закриття українських шкіл, звільнення з роботи вчителів-українців.
- ✓ Виселення українців із західноукраїнських земель у центральні райони Польщі, Румунії, Чехословаччини. Колонізація західноукраїнських земель більш “надійним” польським, румунським, чехословацьким населенням.
- ✓ Зміна українських географічних назв на польські, чехословацькі, румунські, примушування до відмови від українських імен та прізвищ на користь чужинських.

Національна дискримінація надзвичайно тяжкою була в Румунії, де були закриті всі українські школи, а українців не визнавали за націю. У кращому становищі було Закарпаття, бо Чехословаччина була однією з

найдемократичніших країн Європи того часу. Тому національне пригнічення не було таким тяжким, як у Польщі чи Румунії.

Характерні риси економічного стану західноукраїнських земель

- ✓ Економічному розвитку західноукраїнських земель приділялось мало уваги, вони перетворились на колонії Польщі, Чехословаччини, Румунії.
- ✓ Західноукраїнські землі опинились у залежності від іноземного капіталу (французького, англійського). Іноземці в союзі з урядами Польщі, Чехословаччини, Румунії по-хижацькому грабували багатства краю, гальмували його економічний розвиток.
- ✓ Промисловість залишалася напівкустарною (підприємств із чисельністю працівників понад 20 чол було 2% від загальної кількості).
- ✓ Надзвичайно відсталими були райони Буковини й Закарпаття.
- ✓ Закарпаття перетворювалось на аграрний додаток Чехословаччини.
- ✓ Значна кількість земель залишалася у власності поміщиків, держави, церкви. Селяни страждали через малоземелля.
- ✓ У середині 1930-х рр. економіка західноукраїнських земель зазнала важкого удару через світову економічну кризу. Уряди Польщі, Румунії залишили без підтримки українські підприємства, кооперативи й населення (“своїм” ту чи іншу допомогу було надано).

Відстала економіка зумовлювала й скрутне матеріальне становище населення. Поширеними явищами були **безробіття, низька заробітна плата, важкі умови праці, високі ціни на споживчі товари першої необхідності, а також епідемії, висока смертність**. Українцям не надавались субсидії, а вакансії розподілялись серед корінного населення.

Політика репресій із боку влади на західноукраїнських землях

Роки	Заходи уряду
1924	Жорстке придушення антирумунського Татарбунарського повстання, що розпочалося на придунайських землях.
1930	“Пацифікація” (упокорення) селян Східної Галичини. У ході “пацифікації” спеціальні загони проводили арешти, розстріли, конфіскації майна селян – учасників повстань.
1934	Організовано концтабір для політичних в’язнів-українців на Поліссі в місті Береза-Картузька.

Зупинити репресії була нездатною навіть міжнародна організація – Ліга Націй, яка засудила дії польської та румунської влади. Безправ’я, злидні, гірке розчарування в можливості здобути національну свободу мирними, конституційними заходами, ліберальною боротьбою, реформами – усе це сприяло появі в 1920-і рр. нової ідеології – **інтегрального націоналізму**.

Головним ідеологом інтегрального націоналізму стає Дмитро Донцов – емігрант зі Східної України, колишній соціаліст.

Основні ідеї положення інтегрального націоналізму

- ✓ Нація – абсолютна цінність.
- ✓ Вища мета – незалежність держави.
- ✓ Мета виправдовує всі засоби.
- ✓ Політичні партії, класи повинні об'єднатися заради – Вищої мети (ідея соборності, тобто єдності).
- ✓ Майбутню державу повинен очолити вождь, керманіч із необмеженою владою.
- ✓ Соціально-економічні питання – другорядні; швидше за все держава буде аграрною, з розвинутою кооперацією й капіталістичною промисловістю.
- ✓ Необхідно діяти, відкинувши всілякі політичні дискусії.

Україна в умовах десталінізації

У лютому 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, який став визначною подією в процесі десталінізації країни.

Десталінізація наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр.

- ✓ Змінені назви міст, селищ, районів, вулиць, майданів, заводів, колгоспів, кораблів тощо, які носили ім'я Сталіна.
- ✓ Докладались зусилля з демократизації всіх сфер суспільного життя.
- ✓ Зменшився контроль центральних органів над економікою, тому що були створені територіальні органи управління економікою – *ради народного господарства (раднархози)*.
- ✓ Розширились права республік у формуванні бюджету, у сфері матеріально-технічного забезпечення, збуту, в адміністративних питаннях.
- ✓ Більше можливостей з'явилося для розвитку культури, вільної творчості.

Непослідовність у політиці десталінізації викликала опір із боку її прибічників, що прагнули до її поглиблення. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. з'являється рух інакомислячих – дисидентів. Дисиденти відкрито висловлювали свої погляди, піддавали критиці політику КПРС і радянського уряду. В Україні дисиденти висловлювались за незалежну українську державу, проти колоніальної політики центру. Дисидентство – мирна боротьба, мета якої – переконати загал, суспільство в необхідності демократичних змін.

Особливості дисидентського руху в Україні

- ✓ Дисидентський рух був загальноукраїнським явищем; він виникає в усіх регіонах України.
- ✓ Дисидентський рух охоплював різні соціальні верстви суспільства.
- ✓ Дисидентський рух був масовим, організованим (спілки, об'єднання, комісії).

Дисидентські організації України

<i>Назва</i>	<i>Діяльність</i>
Українська робітничо-селянська спілка (УРСС).	✓ Пропагування ідеї незалежності України. ✓ Критика політики русифікації.
Український національний комітет (УНК).	✓ Критика радянської системи, методів керівництва країною.

Український національний фронт (УНФ).	✓ Організація конференцій, мітингів, видання книг, брошур.
---------------------------------------	--

Економіка України наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр.

✓ Темпи росту економіки значно зросли, але традиційні галузі індустрії – металургія, видобування вугілля, важке машинобудування – потребували модернізації .
✓ У машинобудуванні були розроблені й упроваджені нові види техніки (металорізальні верстати, кукурудзозбиральні комбайни тощо), але якість нових виробів була низькою, а металомісткість – значною.
✓ Побудовані нові машинобудівні заводи на Півдні України (завод важких пресів і бурякозбиральних комбайнів у Дніпропетровську, трансформаторний завод у Запоріжжі, завод вантажних автомобілів у Кременчуці тощо).
✓ Розпочався випуск найбільших у світі вантажних суден і рибальських траулерів у Миколаєві, реактивних літаків Ту-124 в Києві.
✓ Продовжувалось зменшення паливно-енергетичної бази. Побудовано Дніпровський каскад гідроелектростанцій.
✓ Досягнуто приріст сільськогосподарської продукції.

*Заходи КППС і уряду в сфері економіки
(кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр.)*

<i>Роки</i>	<i>Зміст</i>	<i>Мета</i>
1957	Заміна галузевих міністерств територіальними органами управління – радами народного господарства (раднаргоспами).	Децентралізація управління економікою.
1958	Реорганізація МТС (машино-тракторних станцій), унаслідок якої колгоспи, радгоспи зобов'язалися викупувати техніку в держави (МТС), а ремонтувати в РТС (ремонтно-тракторних станціях).	Надання колгоспам більшої господарської самостійності.
1959–1965	Укрупнювання колгоспів, зменшення присадибних ділянок.	Поліпшення умов праці й побуту селян, створення більш рентабельних господарств.
	Обмеження індивідуальної трудової діяльності селян, зменшення присадибних ділянок.	Поліпшення ставлення селян до праці в колгоспах і радгоспах.
	Упровадження в широких масштабах на полях колгоспів і радгоспів кукурудзи (за досвідом США).	Збільшення кількості зерна й корму для тварин.
1962	Створення в Москві державних комітетів, відповідальних за	Прискорення створення та впровадження нової

	впровадження нової техніки.	техніки.
1963	Створення Вищої Ради Народного Господарства СРСР.	Удосконалення управління економікою.

Культура й духовне життя в Україні (1956–1964)

Народна освіта		
Перебудова загальноосвітньої школи (1959)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Упровадження обов'язкового восьмирічного навчання дітей. ✓ Перетворення 10-річних шкіл на 11-річні. ✓ Скасування плати за навчання в старших класах. ✓ Створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл виробничими професіями. ✓ Політехнізація школи, тобто встановлення зв'язків із виробництвом. ✓ Русифікація освіти. 	
Розширення мережі вищої, середньої спеціальної та професійної освіти	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зросла кількість вузів, технікумів, профтехучилищ. ✓ Розгорнулась підготовка фахівців згідно з новими вимогами НТР (обчислювальна техніка, автоматика й телемеханіка тощо). ✓ Матеріальна база спеціальних навчальних закладів лишалася недостатньою. ✓ Вузи в основному переходили на викладання російською мовою. 	
Наука		
Досягнення науки	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Створення найпотужнішого у світі прискорювача електронів (фізико-технічний інститут АН УРСР). ✓ Розвиток кібернетики (Інститут кібернетики під проводом академіка В. Глушкова). ✓ Розвиток ракетно-космічних технологій ("Південмаш" у Дніпропетровську). ✓ Створення штучних діаметрів (науково-дослідний конструкторсько-технологічний інститут синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР). ✓ Нові методи електрозварювання (Інститут електрозварювання ім. Є. Патона). ✓ Квантова теорія поля й статистичної фізики (академік М. Боголюбов). ✓ Теоретичні розробки та впровадження в клінічну практику методів хірургічного лікування серцево-судинних захворювань (академік М. Амосов). 	

Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985)

Радикальні реформи

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Утворення в економіці різних форм власності (державної, приватної, кооперативної акціонерної тощо) та умов для розгортання підприємницької діяльності.
--

- ✓ Розвиток ринкових відносин, які б будувались на чесній конкуренції виробників товарів.
- ✓ Демократизація політичної системи, методів керівництва, усього суспільства.
- ✓ Перерозподіл частини функцій центральної влади на користь республіканської, обласної, міської ланок.
- ✓ Зміна позиції КПРС у суспільстві, ліквідація контролю КПРС над органами влади й управління, створення багатопартійної політичної системи.

Криза в економіці

<i>Кризові явища</i>	<i>Основні заходи керівництва країни</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Зниження приросту промислового виробництва. ✓ Неefективне використання виробничих фондів. ✓ Значна собівартість товарів, погіршення якості продукції. ✓ Технічне відставання від розвинутих країн, низька продуктивність праці. ✓ Падіння виробництва в сільському господарстві, масовий від'їзд сільського населення в міста, що загостило дефіцит робочої сили в сільському господарстві. ✓ Відсталі агротехнічні методи ведення сільського господарства; прогресуюче вироблення земель. ✓ Гострий дефіцит якісних товарів народного споживання, продовольства та послуг. ✓ Безгосподарність, розбазарювання, розкрадання матеріальних цінностей і грошових коштів. ✓ Поява і розростання тіньової економіки. ✓ Недбале ставлення до праці, державної власності, пияцтва на виробництві, масовий випуск бракованої продукції. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ліквідовано раднаргоспи, підприємства підпорядковано союзникам і союзно-республіканським міністерствам. ✓ Підвищено науковий рівень планування, розширено сферу госпрозрахункових відносин. ✓ Створено спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців. Уведено гарантовану заробітну платню колгоспникам. ✓ Підвищуються закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Держава визначає тверді плани закупівель на кілька років. ✓ Передбачалось зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. ✓ Прийнято Продовольчу програму (1982–1990). Її виконання повинне було забезпечити продовольством країну в повному обсязі. ✓ Проголошується боротьба з тіньовою економікою й розкраданням матеріальних коштів за допомогою правоохоронних органів і громадськості. ✓ Посилюється виховна робота в трудових колективах. Упроваджується матеріальне й моральне заохочення сумлінної праці, покарання за погану працю. Поліпшується контроль за якістю продукції.

Криза в соціальних відносинах

<i>Кризові явища</i>	<i>Заходи щодо усунення кризових явищ</i>
✓ Зросло соціальне напруження, зумовлене	✓ Кризові явища в соціальних

<p>погіршенням матеріального становища значної частини населення, виникненням стійкої нестачі (“дефіциту”) товарів, житла, послуг.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ В умовах дефіциту товарів, житла, послуг гостро ставилися проблеми “чесного” (тобто рівного відповідно до комуністичної ідеології) розподілу. Розподіл благ стає дестабілізуючим соціальним фактором. ✓ Зріс розрив у рівні життя жителів міста й села, робітників та інтелігенції, народу й номенклатури, представників тіншової економіки. ✓ Номенклатура, яка користувалася привілеями під час розподілу матеріальних благ, поступово перетворюється на особливу соціальну групу, що викликала ненависть основної маси населення. ✓ Замість обіцяного суспільства рівності керівництво країни й партії створило суспільство з яскраво вираженою нерівністю; засадами успіху особи в ньому були не наполеглива праця або яскравий талант, а приналежність до привілейованої групи населення. 	<p>відносинах піддавались критиці в засобах масової інформації, але глибокий аналіз їхніх причин блокувався.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Партія та уряд, органи державної влади обіцяли зробити все належне для подолання негативних явищ в соціальній сфері. ✓ Привілеї номенклатури приховувались; якщо інформація про них і потрапляла в засоби масової інформації, то не в повному обсязі. ✓ Здійснювались намагання відрегулювати розподіл дефіцитних товарів через спеціальні черги (“за записом”, розподіляти на підприємствах з урахуванням думки трудових колективів тощо). ✓ Періодично підвищувалась заробітна плата всім категоріям працюючих.
--	---

Яскравою сторінкою історії дисидентського руху в Україні стала діяльність Української Гельсінкської спілки (УГС). Вона була створена в 1976 р. з метою сприяння виконанню рішень Гельсінкської наради 35 держав Європи й Північної Америки щодо прав людини й дотримання принципів демократії (1975). УГС була легальною організацією, що співпрацювала з аналогічними групами, створеними в інших республіках СРСР, а також правозахисними організаціями західних країн.

Діяльність Української Гельсінкської Спілки

<i>Напрями діяльності</i>	<i>Лідери УГС</i>
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Сприяли ознайомленню українського загалу з Декларацією прав людини. ✓ Вимагали акредитації в Україні представників закордонної преси. ✓ Поширювали інформацію про незаконні арешти, становище політв’язнів у в’язницях, таборах, на засланні. ✓ Вимагали, аби на міжнародних нарадах 	<p>М. Руденко, О. Тихий, М. Мариневич, М. Матусевич, Л. Лук’яненко, О. Шевченко, В. Чорновіл, В. Стус,</p>

<p>обговорювалися питання щодо порушень прав людини, а Україна була представлена на них окремою делегацією.</p> <p>✓ Створили в 1990 р. Українську республіканську партію.</p>	<p>С. Хмара, В. Марченко, Ю. Литвин та ін.</p>
--	--

Значення дисидентського руху

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Дисиденти спромоглися оприлюднити факти справжнього стану речей у багатьох сферах суспільного життя України. ✓ Дисиденти поставили за мету вихід України зі складу СРСР. ✓ Дисидентський рух сприяв формуванню суспільної свідомості, заснованої на демократичних цінностях; виховував у широких верствах населення готовність боротися за свободу й демократію.
--

Розпад Радянського Союзу та відродження незалежності України
Політика керівництва України в період “перебудови”

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Перший секретар ЦК КП України В. Щербицький, вище партійне керівництво країни перебували на консервативних позиціях, але внаслідок історичних традицій вони виконували рішення центральних органів партії. ✓ У керівництві КПУ не було творчого ставлення до перебудови, що розпочалась у квітні 1985 р. Усе нове, демократичне надходило із центру. Авторитет КПУ стрімко знижувався. ✓ КПУ не змогла правильно оцінити тенденції суспільного розвитку (до демократії, національного суверенітету). ✓ Партійне керівництво не змогло вирішити найгостріші проблеми, що стояли перед республікою (перш за все економічні, відродження національної культури тощо). ✓ КПУ не змогла підтвердити свій статус керівної політичної сили в нових умовах.

Наприкінці 1980-х рр. після численних спроб поліпшити стан справ в економіці керівництво як в цілому СРСР, так і України зокрема було змушене визнати, що економічна ситуація погіршилась; розпочалась ***руйнація народного господарства***.

Погіршення економічної ситуації в Україні наприкінці 1980-х рр.

<ul style="list-style-type: none"> ✓ Прискорення науково-технічного прогресу не було здійснене. ✓ Структурна перебудова промисловості не відбулась. ✓ Основні виробничі фонди підприємств були спрацьовані майже на 60 %. ✓ Не було розгорнуте виробництво якісних товарів народного споживання. ✓ Почастішали зриви планового постачання, поглиблювався розрив економічних зв'язків як між окремими підприємствами, так і союзними республіками. ✓ Не поліпшилось керування економікою. ✓ Не змогли ефективно запрацювати нові підприємства, створені на засадах інших форм власності: орендні, кооперативні, приватні, змішані, з участю

іноземного капіталу.

- ✓ Послаблення контролю за діяльністю підприємств почало відігравати руйнівну роль, особливо тому, що ринковий механізм регулювання економіки не було започатковано.
- ✓ Підприємства почали переходити на випуск тільки тієї продукції, що давала надприбуток, економічно необгрунтовано підвищували ціни на товари та послуги.
- ✓ Не відбулися позитивні зміни й у сільському господарстві. У 1989 р. керівництво СРСР визнало можливість нових форм господарства – фермерських, орендних, кооперативних колективів. Але колгоспно-радгоспне керівництво було проти впровадження цих форм господарювання; крім того, об'єктивні умови також не сприяли цьому (відсутність коштів, дієвого захисту з боку законів тощо).
- ✓ З 1988 р. прискорилась інфляція. З 1990 р. грошове регулювання економіки замінюється натуральним обміном (бартером).
- ✓ Національний дохід України скоротився на 1,5 %.

Спроба державного перевороту в СРСР і Україна

- ✓ 19 серпня 1991 р. в СРСР оголошено надзвичайний стан.
- ✓ Президента М. Горбачова, що знаходився на відпочинку в Форосі (Крим), фактично усунуто від влади.
- ✓ Надзвичайним органом влади оголошено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) з 8 осіб. Очолив ДКНС Г. Янаєв – віце-президент СРСР. Мета ДКНС, оголошена в спеціальній заяві, полягала в збереженні цілісності СРСР, наведенні порядку в країні. ДКНС був підтриманий КДБ, армією, центральними державними й господарчими органами
- ✓ Керівництво КПУ, численні ради різних рівнів заявили про підтримку ДКНС. Верховна Рада України відкрито не заявляла про свою позицію до 21 серпня 1991 р.
- ✓ Рух та інші демократичні партії України розцінили події, що відбувалися в країні, як заколот і закликали до боротьби з ним.
- ✓ Президент Росії Б. Єльцин засудив створення ДКНС як заколот, спробу покінчити з демократією й суверенітетом республік СРСР.
- ✓ Після невдалої спроби заколотників захопити “Білий дім” (Будинок Рад) у Москві (де знаходилися уряд і Президент Б. Єльцин) у ніч з 20 на 21 серпня Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради.
- ✓ Позачергова сесія Верховної Ради 24 серпня 1991 р. прийняла **“Акт проголошення незалежності України”**.
- ✓ 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі Акт проголошення незалежності України було підтверджено: 90,32 % учасників референдуму схвалили цей документ.
- ✓ 7–8 грудня в Біловезькій Пущі поблизу Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, Президент Росії Б. Єльцин констатували факт утворення **СНД – Співдружності Незалежних Держав.**

9.4. Розбудова національної економіки України в роки незалежності, її ринкова трансформація

Труднощі в створенні національної економіки (1991–1994)

- ✓ Згідно з Декларацією про державний суверенітет, *економічна політика України набула самостійності*. Загальносоюзні багатства підлягали розподілу між республіками колишнього СРСР. Розподіл відбувся несправедливо. Наприклад, золотий, алмазний фонди, Держбанк СРСР стали власністю Росії.
- ✓ *Головним принципом* створення національної економіки України стали соціально орієнтовані ринкові реформи.
- ✓ Головні перешкоди на шляху таких реформ: стара партійна та державна номенклатура, криміналізація економіки, некомпетентність керівництва, а також певна неготовність до нових економічних умов усього суспільства, яке звикло до соціалістичних стереотипів.
- ✓ У 1992 р. Кабінет Міністрів Російської Федерації на чолі з Є. Гайдаром зняв контроль за ціноутворенням. Ціни значно зросли спочатку в Росії, а потім і в економічно пов'язаній із нею Україні. Розпочалась невпинна інфляція, банкрутство підприємств, вивезення дешевих товарів за межі України.
- ✓ Відсутність належного митного контролю сприяла розкраданню країни: з України у великих масштабах вивозилась цінна сировина.
- ✓ Держава, яка розпочала ринкові реформи, послабила (або навіть втратила) контроль над державними підприємствами, колгоспами, радгоспами, що створювало ідеальні умови для розкрадання державної власності.
- ✓ Швидко створити капіталістичний сектор у промисловості й сільському господарстві не вдалося.
- ✓ Не принесла бажаних наслідків і приватизація, бо вона торкнулася дрібних промислових об'єктів, частка яких у промисловості України була незначною.
- ✓ Розпочалася руйнація економічних зв'язків із республіками колишнього СРСР, не виконувались угоди про постачання сировини, устаткування. Унаслідок цього зупинилися підприємства.
- ✓ Виникли труднощі з розрахунками за отримані з Росії газ і нафту. Розпочалась енергетична криза.
- ✓ Стихійно, без контролю держави розширилась мережа комерційних банків (230). У банківській сфері розпочались зловживання.
- ✓ Національний банк не зміг подолати інфляцію. Фінансова сфера країни опинилася в глибокій кризі.

У березні 1992 р. Верховна Рада України розглянула “Основи національної економічної політики України”, у яких зазначалося, що Україна залишається в СНД, але повністю виходить із рубльового простору. Документи, прийняті Верховною Радою, постанови та рішення урядів не були результативними. Однак у деяких галузях легкої промисловості спостерігається спроба переорієнтації на ринкову економіку. Ідеться про харчову галузь, яка в Україні представлена 25 підгалузями. З них найголовніші:

- ✓ цукрова;
- ✓ м'ясна;

- ✓ молочна;
- ✓ маслосироробна;
- ✓ олійна;
- ✓ хлібопекарська;
- ✓ пивоварна;
- ✓ спиртова;
- ✓ виноробна;
- ✓ лікєро-горілочна.

За даним Міністерства статистики, споживання основних продовольчих товарів жителями України на одну людину з кожним роком невинно падало з 1990 до 1993 рр.

Продукти	1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.
М'ясо й м'ясопродукти, кг	68	65	53	46
Молоко й молокопродукти, кг	373	345	295	275
Яйця, шт	272	256	227	193
Олія, л	11,7	11,2	10,6	8
Цукор, кг	49,7	50	45	30

Основні економічні показники України з 1990 до 1993 рр.

Показник	1990 р. до 1989 р.	1991 р. до 1990 р.	1992 р. до 1991 р.	1993 р. до 1992 р.	1993 р. до 1990 р.
Валовий суспільний продукт	97,4	92,5	89,8	90,6	75,2
Національний дохід	96,4	86,6	82,2	85,1	60,6
Обсяг промислової продукції	99,9	95,2	93,6	92,4	82,2
Виробництво товарів народного споживання, у тому числі:	105,3	94,9	89,5	83,5	70,9
– продовольчих;	–	86,5	84,4	89,5	65,4
– непродовольчих.	–	103	95,3	73,8	72,5

Показники, що характеризують кризу державного сектору сільського господарства України в 1990–1993 рр.

Показник	1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.
Валова продукція сільського господарства (в цінах 1993 р.) у тому числі продукція:	96,3	83,6	76,7	77,8
– рослинництва;	93,4	77,4	78,6	87,9
– тваринництва.	98,8	88,9	77	69,2
З валової продукції сільського господарства виробили				
колгоспи, радгоспи, міжгоспи	95,3	78,7	64,9	63
населення, фермери, орендарі	99,3	97,6	110,2	119,8

Унаслідок катастрофічного стану в економіці значно знизився життєвий рівень значної частини населення: збільшилось безробіття, хронічними стали несплачені заробітної плати, її рівень абсолютно не відповідав цінам і прожитковому мінімуму, погано фінансувалася система охорони здоров'я, освіта, уся соціальна сфера. За даними ООН, Україна за індексом людського розвитку, який ураховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 рр. перемістилася з 54-го на 102-е місце у світі. Але об'єктивне висвітлення становища, що склалося в економіці України, засвідчує, що в цей надзвичайно важкий період мали місце й певні досягнення.

Досягнення України в проведенні ринкових реформ у кінці 90-х рр. ХХ ст.

- ✓ Удалося законодавчо й практично сформувати *багатоукладність* народного господарства. Крім державної, почали функціонувати такі форми власності: *державно-асоціативна* (частину внеску у виробництво здійснює держава, частину – трудовий колектив, що є власником поряд із державою); *асоціативна* (усі працівники є власниками акцій підприємства); *асоціативна відкритого типу* (акції розповсюджуються серед працівників підприємства та інших громадян); *орендна; індивідуальна* (приватна); *спільна з участю іноземного капіталу*.
- ✓ Почали створюватися *фермерські* (індивідуальні) господарства на селі. Досвід засвідчив, що саме в таких господарствах була вищою продуктивність праці, краща, аніж в колгоспах і радгоспах, якість продукції.
- ✓ Уведено національну валюту – гривню (1996); удалося підтримувати її відносно твердий курс.
- ✓ Багато підприємств, що подолали кризу, вийшли на новий рівень виробництва, почали освоювати світовий ринок: “Мотор-Січ” (Запоріжжя); Сумське науково-виробниче об'єднання ім. Фрунзе; об'єднання “Азовсталь” (Маріуполь); Київські науково-виробничі об'єднання ім. Артема та ім. Антонова; завод “Комунар” (Запоріжжя); Львівський автобусний завод; Південтяжмаш (Дніпропетровськ); Донецьке об'єднання “Норд”; Миколаївський суднобудівний завод; завод ім. Малишева (Харків) та ін..
- ✓ Удалося створити достаток промислових товарів і продуктів харчування (але за низького рівня зарплати і, як наслідок, споживання).
- ✓ Поліпшилось ставлення працівників до виконання своїх безпосередніх обов'язків, якість обслуговування.

Зміни в системі освіти

Зміни в системі шкільної освіти

- ✓ Розпочався й триває донині процес реформування системи освіти на принципах демократизації всього навчально-виховного процесу.
- ✓ Створення навчальних закладів нових видів: ліцеїв, гімназій, шкіл із поглибленим вивченням певних дисциплін, приватних шкіл.
- ✓ У навчальному процесі почали використовуватись різноманітні підручники та програми.
- ✓ У 1993 р. діапазон оцінювання навчальної праці учнів був звужений до 4-бальної шкали – “5”, “4”, “3”, ”2”.

<ul style="list-style-type: none"> ✓ З 2000 р. в школах України діє 12-бальна шкала (система) оцінювання знань учнів.
Зміни в діяльності вузів
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Відкриття нових вузів (найбільш авторитетний серед них – Києво-Могилянська академія). ✓ Відкриття комерційних вузів. ✓ Уведення платного (контрактного) прийому на навчання. ✓ Уведення системи державного ліцензування вузів (надання права на освітянську діяльність) і акредитація (визначення рівня освітньої діяльності вузу). ✓ Гуманізація освіти (зміни у викладанні суспільних наук за обсягом, формою, змістом із метою залучення студентів до загальнолюдських цінностей). ✓ У 2005р. міністр освіти С. Ніколаєнко в Бергені підписав Болонську декларацію від імені України, відповідно до якої порядок оцінювання знань студентів ВНЗ відбувається з урахуванням вимог Болонської декларації (рейтингова 100-бальна система оцінювання знань, дипломи бакалавра та магістра).

Умовний поділ розвитку економіки України на періоди у ХХІ ст.

<p><i>I період</i> 1999 р. (листопад) – 2001 р. (травень)</p>	<p>Президентом у цей період був Л. Кучма, прем'єр міністром – В. Ющенко. Характерні ознаки цього періоду:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ уперше за останні десять років призупинено спад виробництва й намітилася тенденція до економічного зростання; ✓ збільшилися надходження в бюджет, що дало можливість скоротити заборгованість із виплат заробітної плати та пенсій; ✓ поліпшилися фінансові результати діяльності підприємств і галузей; ✓ почалося зростання виробництва й реалізації продукції сільського господарства; ✓ відбулося скорочення обсягу зовнішнього державного боргу; ✓ збільшився рівень золотовалютних резервів Національного банку України; ✓ розпочалася боротьба проти корупції та “тіньової” економіки. <p>Усе це було результатом трансформаційних перетворень, що дало можливість Раді ЄС у жовтні 2000 р. прийняти рішення про вилучення України з переліку країн із неринковою економікою.</p> <p>Що стосується рівня життя народу, то істотного його зростання не відбулося, хоча тенденція до цього спостерігалася. Це проявилася в зниженні рівня інфляції, безробіття, підвищенні заробітної плати та пенсій.</p>
<p><i>II період</i></p>	<p>У цей період, як свідчить аналіз, уряд А. Кінаха не зумів</p>

<p>2001 р. (червень) – 2002 р. (листопад)</p>	<p>ефективно використати здобутки свого попередника В. Ющенка й зберегти динаміку позитивних економічних змін. Як наслідок, уже наприкінці 2001 р. сповільнилися темпи зростання реальних доходів населення (майже на 15 %), практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції АПК. Прогресуючими темпами погіршувався фінансовий стан підприємств, зростала їхня збитковість, істотно поглиблювалась платіжна криза. Усе це призвело до того, що за рівнем щорічних доходів на душу населення Україна, за даними ООН, опустилася на передостаннє місце в Європі, випереджаючи тільки Молдову. Понад 27 % українців у цей період проживали за межею бідності.</p>
<p><i>III період</i> 2002 р. (листопад) – кінець 2004 р.</p>	<p>Цей період пов'язаний із керівництвом десятого за роки незалежності України прем'єр-міністра В. Януковича. У 2003–2004 рр. істотно прискорилося зростання економіки (приріст ВВП у 2003 р. становив 9,4 %, у 2004 р. – 12,7 %). Зросли й обсяги промислового виробництва відповідно на 16 % і 13 %. Одержано у 2004 р. рекордний урожай зернових – 45 млн т, що у 2,2 раза більше показника 2003 р. Скоротилася заборгованість із заробітної плати у 2,5 раза. Середня зарплата протягом двох років підвищилася на 42 %, а мінімальна – на 44 %. Але в цілому це майже не сприяло підвищенню рівня життя українського народу, що обумовлювалося зростанням цін на основні продукти харчування й пального, збільшенням державного боргу, скороченням чистих міжнародних резервів НБУ.</p> <p>Незадоволення населення призвело в листопаді 2004 р. до Української помаранчевої революції, обрання нового президента В. Ющенка й призначення (4 лютого 2005 р.) Ю. Тимошенко головою Уряду.</p>
<p><i>IV період</i> 2005–2010 рр.</p>	<p>З 2005 р. розпочався новий період в розвитку економіки України. Його основні ознаки такі:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ повернення в державну власність і наступна законна приватизація металургійного комбінату “Криворіжсталь”; ✓ збільшення (на 70 %) доходної частини державного бюджету без підвищення податків і залучення позики; ✓ зменшення суми державного боргу; ✓ створено рівні умови для бізнесу; ✓ сформовано єдину систему оподаткування; ✓ розроблено концепцію енергетичної безпеки; ✓ відбулося зростання рівня доходів громадян, соціальних виплат і пенсій. <p>Дослідники новітньої історії економіки обґрунтовують і недоліки в роботі уряду Ю. Тимошенко. Серед них найбільш істотними є: непродумане скасування вільних економічних</p>

	<p>зон і територій пріоритетного розвитку; заяви щодо масштабної реприватизації; адміністративний тиск на нафтотрейдерів. Усе це призвело до уповільнення (у першій половині 2005 р.) економічного зростання, підвищення інфляції, цінових сплесків на ринку м'яса, цукру, бензину, а також до внутрішніх конфліктів у владі й відставки уряду Ю. Тимошенко (8 вересня 2005 р.).</p> <p>Політика нового уряду Ю. Єханурова, зосереджена на виконанні поточних завдань, збереженні економічної стабільності й передбачуваності свого курсу, значною мірою сприяла тому, що в грудні 2005 р. Європейський Союз, а пізніше й сенат США, офіційно визнали Україну країною з ринковою економікою.</p> <p>Загалом за 2005 р. зміцнилися й зросли більшість економічних і соціальних показників, які почали падати під тиском труднощів, що виникли з експортом м'яса, молока, металу в Росію й особливо газового конфлікту (1 січня 2006 р.). Збільшення ціни газу (майже вдвічі) стало причиною підвищення цін на енергоресурси й тарифи житло-комунального господарства. Наслідок цих процесів – зростання інфляції й зниження реальних доходів населення.</p> <p>У період 2006 р. – першої половини 2008 р. динамічними темпами розвивалася більшість галузей промисловості, обсяги якої у 2006 р. зросли на 6,2 % , у 2007 р. – на 10,7 %. За даними Державного комітету статистики, зростання реального ВВП у 2006 р. становило 6,7 % (у 2005 р. – 2,6 %), у 2007 р. – 7,2 %. У січні–липні 2008 р. ВВП досяг 530 млрд грн. Усе це сприяло зрушенням в соціальній сфері. 16 травня 2008 р. Україна стала 152-м повноправним членом СОТ.</p> <p>У кінці 2008 р. економіка України вступила в новий, складний період розвитку, пов'язаний зі світовою фінансовою кризою, яка охопила й нашу країну. Ця криза свідчить про завершення 30-річного циклу розвитку світової економіки, її розглядають як трамплін до майбутнього зростання, закладання підвалин наступного циклу.</p>
<p><i>У період 2011 р. й до сьогодні</i></p>	<p>Президентом України з 2010 р. стає В. Янукович, прем'єр міністром – М. Азаров. Президентом визначено Національний план дій на 2012 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”. Напрями реформ такі:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ “Дерегуляція, розвиток підприємництва та реформування надання адміністративних послуг”. ✓ “Розвиток транспортної інфраструктури”. ✓ “Реформа медичного обслуговування”. ✓ “Реформа соціальної сфери”.

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ “Розвиток сільського господарства й земельна реформа”. ✓ “Приватизація та управління державною власністю”, “Міжнародна економічна інтеграція”. ✓ “Реформа освіти та розвиток науково-технічної сфери”. ✓ “Реформа житлово-комунального господарства”. ✓ “Реформа державних фінансів”. ✓ “Реформа системи державного управління”. ✓ “Упровадження національних проєктів та інвестиції”.
--	--

Зведений зовнішньоторговельний баланс України за 2010–2011 рр.

(млн дол США)

	<i>Експорт</i>		<i>Імпорт</i>		<i>Сальдо</i>	
	<i>2010 р.</i>	<i>2011 р.</i>	<i>2010 р.</i>	<i>2011 р.</i>	<i>2010 р.</i>	<i>2011 р.</i>
<i>Усього</i>	<i>63164,6</i>	<i>82186,4</i>	<i>66189,9</i>	<i>88843,4</i>	<i>-3025,3</i>	<i>-6657,0</i>
Країни СНД	24350,2	32420,0	27637,2	38385,7	-3287,0	-5965,7
інші країни	38814,4	49766,4	38552,7	50457,7	261,7	-691,3
Товари	<i>51405,2</i>	<i>68394,2</i>	<i>60742,2</i>	<i>82608,2</i>	<i>-9337,0</i>	<i>-14214,0</i>
Країни СНД	18740,6	26177,0	26697,4	37212,4	-7956,8	-11035,4
інші країни	32664,6	42217,2	34044,8	45395,8	-1380,2	-3178,6
Послуги	<i>11759,4</i>	<i>13792,2</i>	<i>5477,7</i>	<i>6235,2</i>	<i>6311,7</i>	<i>7557,0</i>
Країни СНД	5609,6	6243,0	939,8	1173,3	4669,8	5069,7
інші країни	6149,8	7549,2	4507,9	5061,9	1641,9	2487,3

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в економіці України

(млн дол США)

	<i>01.01.2011 р.</i>	<i>01.01.2012 р.</i>
<i>Усього</i>	<i>44806,0</i>	<i>49362,3</i>
Країни СНД	3790,9	4011,3
Азербайджан	33,0	45,6
Білорусь	43,6	43,0
Вірменія	4,4	4,5
Казахстан	256,4	262,2
Киргизстан	0,1	0,2
Молдова	27,2	37,4
Росія	3403,2	3594,5
Туркменістан	0,5	0,5
Узбекистан	22,4	23,5
Інші країни	41015,1	45351,0

Прямі інвестиції (акціонерний капітал) з України в економіці країн світу

(млн дол США)

	<i>01.01.2011 р.</i>	<i>01.01.2012 р.</i>
<i>Усього</i>	6868,3	6898,0
Країни СНД	242,4	282,0
Азербайджан	**	**
Білорусь	4,1	4,1
Вірменія	**	**
Казахстан	25,2	24,5
Молдова	15,2	15,4
Росія	190,3	236,5
Туркменістан	**	**
Узбекистан	1,4	1,4
Інші країни	6625,9	6616,0

Основні державні соціальні гарантії станом на 1 січня 2013 р.

<i>Назва державної соціальної гарантії</i>	<i>(грн)</i>
Прожитковий мінімум в середньому на одну особу на місяць, у тому числі:	1108
– для працездатних осіб	1147
– для осіб, які втратили працездатність	894
– для дітей віком до 6 років	972
– для дітей віком від 6 до 18 років	1210
Мінімальна пенсія за віком	894
Мінімальна заробітна плата:	
– місячна заробітна плата;	1147
– погодинна мінімальна заробітна плата.	6,88
Допомога на поховання:	
– пенсіонерів;	2 пенсії
– застрахованих осіб;	2200
– безробітних осіб.	1147
Допомога при народженні дитини:	
– на 1-у дитину (30 розмірів ПМ, у тому числі одноразово 10 ПМ, решта – протягом 24 місяців);	29160
– 2-а дитина (60 розмірів ПМ, у тому числі одноразово 10 ПМ, решта – протягом 48 місяців);	58320
– 3-я дитина (120 розмірів ПМ, у тому числі одноразово 10 ПМ, решта – протягом 72 місяців).	116640
Мінімальний розмір допомоги з безробіття (без урахування поточної індексації):	
– для незастрахованих осіб;	544
– для застрахованих осіб.	882

Основні соціально-економічні показники України (2000–2011 рр.)

Показник	2000 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах), млн грн – у розрахунку на одну особу, грн	170070 3436	345113 7273	441452 9372	544153 11630	720731 15496	948056 20495	913345 19832	1082569 23600	1316600 28806
Основні засоби (у фактичних цінах на кінець року), млрд грн	829	1141	1276	1569	2047	3150	3904	6649	...
Доходи населення, млн грн	128736	274241	381404	472061	623289	845641	894286	1101175	1251005
Індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року), %	125,8	112,3	110,3	111,6	116,6	122,3	112,3	109,1	104,6
Індекс цін виробників промислової продукції (грудень до грудня попереднього року), %	120,8	124,1	109,5	114,1	123,3	123,0	114,3	118,7	114,2
Індекс цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами (до попереднього року), %	155,8	105,7	108,1	102,4	138,0	110,3	106,4	130,0	113,6
Зведений бюджет, млрд грн:									
– доходи;	49,1	91,5	134,2	171,8	219,9	297,9	273,0	314,5	398,6
– видатки;	48,0	101,4	141,7	175,3	226,1	309,2	307,4	377,8	416,9
– кредитування;	0,1	1,1	0,3	0,2	1,6	2,8	2,8	1,3	4,8
– дефіцит (+) / профіцит (-).	-1,0	11,0	7,8	3,7	7,7	14,1	37,3	64,7	23,1
Фінансовий результат до оподаткування, млрд грн	13,9	44,6	64,4	76,3	135,9	9,0	-45,0	58,3	126,7

Показник	2000 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
Обсяг реалізованої промислової продукції, млрд грн	182,7	400,8	468,6	551,7	717,1	917,0	806,6	1065,1	1329,3
Продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.), млрд грн: – рослинництва, – тваринництва.	151,0 92,8 58,2	179,4 117,5 61,9	179,6 114,5 65,1	184,1 116,6 67,5	172,1 106,0 66,1	201,6 136,3 65,3	197,9 129,9 68,0	194,9 124,6 70,3	233,7 162,4 71,3
Оборот роздрібною торгівлі (у фактичних цінах), млрд грн	47,5	116,3	174,4	237,8	325,1	456,0	444,3	541,5	685,7
Обсяг реалізованих послуг, млрд грн	—	74,4	95,8	120,9	157,0	215,8	224,6	256,4	308,2
Експорт товарів і послуг, млрд дол США	18,1	38,0	40,4	45,9	58,3	78,7	49,3	63,2	82,2
Імпорт товарів і послуг, млрд дол США	15,1	31,1	39,1	48,8	65,6	92,0	50,6	66,2	88,8
Кількість зайнятих, тис	20175,0	20295,7	20680,0	20730,4	20904,7	20972,3	20191,5	20266,0	20324,2
Кількість безробітних (за методологією МОП), тис	2655,8	1906,7	1600,8	1515,0	1417,6	1425,1	1958,8	1785,6	1732,7
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	11,6	8,6	7,2	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1	7,9
Кількість зареєстрованих безробітних (на кінець року), тис	1155,2	981,8	881,5	759,5	642,3	844,9	531,6	544,9	482,8
Рівень зареєстрованого безробіття, %	4,1	3,5	3,1	2,7	2,3	3,0	1,9	2,0	1,8
Середньомісячна номінальна заробітня плата, грн	230	590	806	1041	1351	1806	1906	2239	2633

Державний бюджет України – це головний фінансовий план країни, який віддзеркалює суспільно-економічний стан у державі. При формуванні Державного бюджету основною задачею є його збалансованість або, іншими словами, як наблизитися до ідеального варіанта. Мається на увазі повне покриття витрат прибутками й утворення залишку засобів, тобто перевищення прибутків над витратами. *Цього стану, на перший погляд, можна досягти двома засобами:*

- ✓ зменшення розміру витрат;
- ✓ збільшення розмірів прибутку.

Основним джерелом доходів бюджету є національний дохід. Основними методами, якими держава перерозподіляє національний дохід для створення бюджетних доходів, є такі:

- ✓ стягнення податків та зборів;
- ✓ залучення позик;
- ✓ пряме вилучення доходів із державного сектору, одержання доходів від державних угідь, майна, продаж державної власності;
- ✓ емісія.

Економічна класифікація видатків визначає конкретне спрямування коштів, тобто предметно-цільове їхнє призначення, і поділяється на:

- ✓ поточні видатки – усі платежі бюджету, що передбачаються на поточні цілі;
- ✓ капітальні видатки – платежі з метою придбання капітальних активів, стратегічних і надзвичайних запасів товарів, землі, нематеріальних активів або невідплатні платежі, що передаються утримувачам бюджетних коштів із метою придбання ними капітальних активів, пов'язаних із руйнуванням чи пошкодженням основних засобів;
- ✓ нерозподілені видатки – видатки з резервних фондів Кабінету Міністрів України та фондів передбачених видатків Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних і місцевих адміністрацій, виконкомів місцевих рад;
- ✓ кредитування з урахуванням погашення – платежі бюджетів усіх рівнів із метою проведення економічної політики, у результаті яких у них виникають фінансові вимоги до інших суб'єктів господарювання. При застосуванні категорії кредитування обов'язковою умовою є виникнення зобов'язання щодо повернення коштів.

Адам Сміт, 1776 р.: “Єдиним хорошим бюджетом є збалансований бюджет”.

Уоррен Сміт, 1955 р.: “Хорошим правилом є те, що бюджет ніколи не повинен бути збалансованим – крім моменту, коли надлишок, що стримує інфляцію, змінюється на дефіцит, щоб боротися зі спадом”.

Практика розвитку фінансових відносин в Україні підтверджує це й вимагає:

- ✓ *по-перше*, формувати Державний бюджет України та Державну програму соціально-економічного розвитку України на основі єдиної концепції суспільно-економічного розвитку й у контексті загальнодержавної фінансово-економічної політики;
- ✓ *по-друге*, досконалого аналізу та оцінки соціально-економічного стану регіонів і держави й розробки реальних макроекономічних показників розвитку на плановий рік та перспективу;
- ✓ *по-третьє*, виконання Державного бюджету й Державної програми соціально-

економічного розвитку має проходити в руслі єдиних підходів, цілісного механізму, ефективних норм та методів організації фінансово-економічних відносин;

- ✓ *по-четверте*, підтримки загальних принципів економічного розвитку й насамперед принципу формування та виконання доходів бюджету за рахунок платежів, які активно й ефективно впливають на виробництво. Виконання показників економічного розвитку, а не шляхом розширення кількості податків та зборів, як сьогодні відбувається. Використання емісійних джерел поповнення бюджету;
- ✓ *по-п'яте*, проведення належного, своєчасного контролю та піднесення рівня відповідальності за стан виконання доходів бюджету та показників соціально-економічного розвитку регіонів, міністерств (відомств), держави в цілому.

9.5. Сучасний стан розвитку української економічної думки

В економічній літературі обґрунтовується наукове положення про те, що сучасний стан розвитку української економічної думки пов'язується зі змінами політичних і економічних орієнтирів у розвитку СРСР, які розпочалися в 1982–1983 рр. і тривали в період “перебудови” соціалізму, починаючи з квітня 1985 р., а також проголошенням незалежності України (24 серпня 1991 р.). Українська економічна думка включилася в розгляд проблем “перебудови”, а потім і ринкових відносин. Одночасно слід відзначити, що спочатку в дослідженнях вчених не йшлося про формування нового суспільства, а лише про вдосконалення командно-адміністративної системи господарювання.

Сучасний етап розвитку економічної думки в Україні – це період, для якого характерні намагання подолати кризовий стан, перетворитися на систему об'єктивних і неупереджених досліджень перехідної економіки й ринкової економічної системи.

Кризові явища в економіці завжди були підґрунтям для теоретичних проривів в економічній науці, адже будь-яка криза загострює всі суперечності, виявляє слабкі місця, розгортає перед очима людей різноманітність економічних форм, створюючи можливості для глибшого пізнання сутності економічних явищ і процесів. Саме такий кризово-інноваційний процес характерний для розвитку економічної теорії в Україні.

Насамперед необхідно усвідомити сутність і чинники трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні. Сутність їх полягає в переході від одноконцептуальної теорії, яка розвивається здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки. Це передбачає такі заходи:

- ✓ освоєння знань, набутих світовою наукою, і впровадження їх у науковий обіг та практику економічної діяльності;
- ✓ збереження реальних здобутків попередніх теоретичних концепцій шляхом очищення їх від ідеологічних нашарувань;
- ✓ адаптація нових теоретичних економічних поглядів до економічних реалій сучасності.

Формування в Україні нового типу ринкових відносин посилює інтерес до економічної теорії та економічної політики сучасних цивілізованих держав, яка базується на аргументованій економічній теорії. Вивчаючи історію формування основних напрямів і шкіл в економічній науці, сучасні економічні теорії, а також практику їх використання державами при розробці соціально-економічної політики, ми все більше переконуємося в необхідності змішаного типу економіки, інтегрованої у світову систему. Розуміння й прийняття цього твердження є досить важливим для формування стратегії й тактики України у вирішенні соціально-економічних проблем. Вивчаючи погляди провідних науковців і наслідки практичного використання теоретичних розробок різними державами, ураховуючи історичний досвід, ми зможемо на цій основі формувати власну соціально-економічну програму розвитку України.

<i>Представники економічної думки України в кінці XX – на початку XXI ст.</i>	<i>Напрями та наукові дослідження</i>
Ю. Пахомов, І. Лукінов, В. Черняк	Досліджували проблеми власності при соціалізмі, прийшли до висновку про неоднорідність відносин власності, їхню багатовимірність. Це був важливий крок у розвитку економічної теорії, тому що соціалістична економічна наука обґрунтовувала лише наявність двох форм суспільної власності – державної й колгоспно-кооперативної.
Т. Ковальчук	Досліджував питання про підприємливість як складову соціалістичного господарського механізму.
Л. Каніщенко, І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Агафонов, О. Беляєв, Д. Богиня, В. Бобров, А. Чухно, В. Черняк, А. Покритан, М. Чумаченко, Г. Клімко, В. Нестеренко, П. Єщенко, В. Панченко	У своїх наукових працях досліджували питання використання в практиці господарювання приватнопідприємницьких відносин.
В. Черняк, Ю. Пахомов, В. Ворона, Л. Каніщенко, Т. Ковальчук	Розглядали проблеми індивідуальної трудової діяльності й пов'язане із цим упровадження приватної власності в умовах соціалізму.
І. Лукінов та Ю. Пахомов	У своїх працях поставили питання про кризовий стан української економічної науки, її неготовність дати відповідь на актуальні питання суспільного розвитку, що гальмувало процеси перетворення. Доводили, що економічна думка в Україні догматична (1987 р. – В. Черняк), і це впливає на її викладання у вищих навчальних закладах й особливо на

	реальну практику.
А. Гальчинський, В. Геєць, О. Амоша, В. Пинзеник, М. Савлук, А. Мороз, О. Дзюбалоук, А. Філіпенко	У 1980–1990-х рр. особливо інтенсивно почали розроблятися теоретичні проблеми переходу до ринкової економіки. Перед науковцями постало питання необхідності усвідомлення сутності й чинників трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні. Провідні вчені наголошували на актуальності переходу від одноконцептуальної теорії, яка розвивалась здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки.
Л. Корнійчук, В. Базилевич, С. Злупко, С. Мочерний, П. Леоненко, С. Степаненка, Н. Татаренко, В. Тарасевич, М. Довбенко, І. Мешко, Б. Лановик, М. Лазарович, В. Ковальчук, П. Мазурок	Наукові дослідження на початку ХХІ ст. присвячені історії вітчизняної та зарубіжної економічної думки.
В. М. Тарасевич, В. Савчук, К. Кривенко, В. Лановий, А. Мельник, П. Круш, І. Радіонова, І. Яремчук, Ю. Ніколенко	Наукові праці та дослідження присвячені економічним проблемам, що виникають на шляху сталого соціально-економічного розвитку країни.
З. Варналій, І. Мазур, О. Турчинов, Я. Жаліло, В. Магдибура, В. Мунтіян	Дослідження присвячені особливостям та шляхам детінізації економіки, економічній безпеці України.
А. Чухно, В. Геєць, А. Гриценко, Г. Задорожний, Л. Федулова	У свої працях досліджують: – відносини інтелектуальної власності та виявлення їхнього впливу на формування економіки знань; – інноваційну модель розвитку економіки України.
Ю. Пахомов	У наукових працях висвітлено глобальні проблеми сучасної цивілізації, обґрунтовано мета історичні принципи та синергетичний підхід до аналізу цивілізаційного розвитку, визнаено цивілізаційне положення України, як складової Східнохристиянської православної цивілізації.
О. Нестеренко, Ю. Пахомов, А. Покритан, А. Чухно, М. Чумаченко, І. Ястремський	Досліджували широке коло методологічних проблем політичної економії – системи, структури, законів як форм вираження виробничих відносин власності, планомірності.
І. Пасхавер	Зробив вагомий внесок в розробку прикладних

	проблем статистики населення й трудових ресурсів.
В. Геєць	Займається дослідженнями в напрямку удосконалення економіко-математичних методів прогнозування й планування. На сучасній методологічній платформі ним розроблено ендогенно орієнтовану модель розвитку економіки України з переходом до постіндустріального суспільства, в якій акцент зроблено на внутрішні ресурси і забезпечення національних економічних інтересів.
Е. Лібанова	Започаткувала фундаментальні основи соціальної економіки та політики в Україні. Її наукові розробки присвячено фундаментальним засадам соціоекономічного розвитку, фундаментальним і прикладним проблемам народонаселення, прогнозування соціально-демографічного розвитку країни та її регіонів.
В. Базилевич	Засновник нових парадигмальних підходів у висвітленні метафізичної сутності економічного знання, дослідженні страхової діяльності, поглибленому аналізі теоретико-методологічних проблем макро- та мікроекономіки.
А. Чухно	Дослідження присвячені концепції інформаційно-інноваційної економіки, яка містить широкий спектр методів державного регулювання економіки, інтеграції господарського механізму і національної інноваційної системи У наукових працях значне місце посідає проблематика інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу, як ключових складових постіндустріального розвитку.
О. Амоша	Наукові дослідження присвячені пошуку шляхів інтенсифікації інноваційних та інвестиційних процесів; економічним та соціальним проблемам промислового виробництва, зокрема, економіці та охороні праці.
В. Савчук	Присвятив праці визначенню місця та співвідношення інноваційних та інвестиційних теорій у фундаментальній економічній науці. Представив концепцію глобальної політичної економії, провів ґрунтовний аналіз проблем світогосподарських зв'язків, міжнародного

	поділу праці, світового руху капіталів і товарів, умов торгівлі та нееквівалентного обміну.
М. Зверяков	У працях досліджуються фундаментальні теоретичні проблеми і передумови формування національної економічної системи, в тому числі, діалектика перехідних економічних форм, особливості первісного нагромадження капіталу, національного відтворення. Висвітлено інноваційні процеси у сфері вищої освіти.
А. Гриценко	В наукових працях обґрунтовано концепції сумісно-роздільних відносин, інверсійного типу ринкової трансформації, інституційної архітекτονіки та економічної динаміки; теорію соціально-часової вартості.
В. Геєць, Б. Кваснюк, Е. Лібанова	Обґрунтували концептуальні засади державної стратегії економічного розвитку України на довгострокову перспективу, що орієнтована на забезпечення стабільного зростання на основі інноваційно-інвестиційної модернізації економіки, її структурно-технологічного оновлення та інтеграції у світову економіку.
О. Власюк	Пріоритетним напрямом діяльності є актуальні проблеми економіко-математичного моделювання процесів соціально-економічного розвитку. В роботах розглянуто місце інноваційної політики в стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та пріоритети інноваційної стратегії українських реформ.
О. Онищенко	Дослідження присвячені питанням економіко-математичного моделювання в аграрному виробництві.
С. Ямпольський	Наукові праці присвячені технологічним інноваціям у машинобудуванні та економічним чинникам їх впровадження.
О. Бакаєв	Розробив систему галузевих розрахунків для промисловості на основі системи національних рахунків. Обґрунтував суперечливий вплив іноземного капіталу на розвиток країн з перехідною економікою.
В. Мунтіян	Розробив модель трансформації оборонної економіки у відповідності до умов ринкових відносин, визначив механізм фінансового забезпечення обороноздатності держави.

Характеризуючи в цілому сучасний період розвитку економічної думки України в науковій літературі, можна констатувати той факт, що вона ще не пододала кризи й властивого їй консерватизму. Надія на молоде покоління науковців, яке зростає, навчається, виховується в умовах ринкової трансформації, свободи мислення, можливості одержання знань у розвинутих країнах світу – тобто на вас, тих, хто прийде в науку. А також на тих, хто працюватиме в реальній економіці чи в сфері послуг, застосовуватиме найкращі, найефективніші досягнення світової й української науки, техніки, технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартенев С. А. История экономических учений : учебн. / С. А. Бартенев – М. : Юрист, 2003. – 456 с.
2. Бартенев С. А. Экономическая история : учебн. – М. : Экономист, 2004. – 442 с.
3. Березин И. Краткая история экономической мысли : учеб. пособ. – М. : Русская Деловая Литература, 2000. – 368 с.
4. Березин И. С. Краткая история экономического развития: Учебн. пособ. – М. : Русская Деловая Литература, 1998. – 288 с.
5. Богиня Д. П., Краус Н. М., Манжура О. В. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. (модульний варіант). – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.
6. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2010. – 1472 с.
7. Вандер Вее Г. История мировой экономики: 1945–1990 гг. – М. : Наука, 1994. – 412 с.
8. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина XIX – перша третина XX ст. – К. : Наук. думка, 1994. – 112 с.
9. Гусейнов Р. История мировой экономики: Запад – Восток – Россия : учеб. пособ. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2004. – 552 с.
10. Данилишин Б. Українська економіка: курс на модернізацію // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 186. – С. 6–7.
11. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. – М. : Экономика, 1995. – 85 с.
12. Злупко С. М. Історія економічної теорії. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
13. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський. Український економіст світової слави. – Львів : Каменяр, 1993. – 308 с.
14. Історія економічних учень : підручн. : У 2 ч. – Ч. 1, 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.
15. Історія економічних вчень [текст] : підручник / за ред. Тарасевича В. М., Петруні Ю. Є. – К. : “Центр учбової літератури”, 2013. – 352 с.
16. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська [та ін.] – К. : Либідь, 1993. – 272 с.
17. Історія економічних учень : підруч. / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник [та ін.]; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
18. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку XX ст. / За ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової – К. : Знання. – 2011. – 566 с.
19. Історія економіки та економічної думки: XX ст. – початок XXI ст. / За ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання. – 2011. – 582 с.
20. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. – К. : КНЕУ, 2010. – 743 с.
21. Історія економіки та економічної думки : підруч. Затв. МОН / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко – К., 2011. – 646 с., тв. пал., (ст. 5 пр.).

22. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег : Пер. с англ. [Текст] – М. : Прогресс, 1978. – 494 с.
23. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : Реф.-дайдж. / Укл. В. М. Фещенко – К. : АУБ, 1999. – 189 с.
24. Ковальчук В. М., Лі Цзе Гао, Останкова Л. А. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 524 с.
25. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки [Текст] : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К.: Знання, 2008. – 647 с.
26. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України : навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
27. Кушнір В. С. Історія економічних вчень : навч. посіб. / В. С. Кушнір. – К. : Еспада, 2004. – 208 с.
28. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія: навч. посіб. – К. : “Знання-Прес”, 2004. – 570 с.
29. Лісовицький В. М. Історія економічних учень : навч. посіб. – К : Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.
30. Лортикян З. Л. История экономики и экономической мысли Украины : Эволюция рыночной экономики. – Харьков : Консул, 2004. – 360 с.
31. Лукинов И. И. Стратегические приоритеты и механизмы управляемости современной трансформации экономики Украины // Общество и экономика. – 2001. – № 11–12. – С. 217–231.
32. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях : навч. посіб. / П. П. Мазурок. – 2-е вид., стереотип. – К. : Знання, 2006. – 477 с.
33. Макконел К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика [Текст] – М.: Республика, 1996. – 785 с.
34. Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. Экономикс : принципы, проблемы и политика : Пер. 18-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2011. – XXX, 1010 с.
35. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Книга I: Процес виробництва капіталу : Пер. з англ. І. І. Степанова-Скворцова [Текст] – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – Т. 1. – 789 с.
36. Маршалл А. Принципы экономической науки. – т. I. : Пер. с англ. – М. : изд. группа “Прогресс” “Универс”, 1993. – 26 л. (“Экономическая мысль Запада”. Для научных библиотек). – 415 с.
37. Маршалл А. Принципы экономической науки. – т. II. : Пер. с англ. – М. : изд. группа “Прогресс” “Универс”, 1993. – 19,5 л. (“Экономическая мысль Запада”. Для научных библиотек). – 310 с.
38. Маршалл А. Принципы экономической науки. – т. III. : Пер. с англ. – М. : изд. группа “Прогресс” “Универс”, 1993. – 22 л. (“Экономическая мысль Запада”. Для научных библиотек). – 351 с.
39. Милль Дж. Основы политической экономии : В 2 т. [Текст] – М. : Прогресс, 1980. – Т. 2. – 480 с.
40. Новітня історія України (1900–2000) : Підруч. / А.Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин [та ін.] – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 2002. – 663 с.

41. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. Вид. 2-е, стереотипне. – К. : Либідь, 2000. – 358 с.
42. Петрушенко М. Уроки світової кризи // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 187. – С. 5.
43. Петти В. Рикардо Д. Трактат о налогах и сборах. Начала политической экономии и налогового обложения [Текст]: Шедевры мировой экономической мысли / В. Петти, Д. Рикардо – Петрозаводск : Петроком, 1993. – Том 2. – 159 с.
44. Петти В. Трактат о налогах и сборах. Verbum sapient – Словом мудрым. Разное о деньгах / В. Петти. – М.: “Ось-89”, 1997. – 112 с. (библиотека “Элиткласс”).
45. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2005. – 372 с.
46. Рикардо Давид. Начало налогообложения / Давид Рикардо. – М. : ЗАО “Бизнеском”, 2010. – 288 с. : илл. – (Библиотека Генерального Директора. Вечная классика; том III (XXVII)).
47. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] : Філософські першоджерела: Наук. вид. / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.
48. Тимочко Н. О. Економічна історія України. – К. : КНЕУ, 2005. – 204 с.
49. Толмачева Р. П. Экономическая история: генезис рыночной экономики : учеб. – М. : Дашков и К°, 2002. – 604 с.
50. Туган-Барановський М. І. Політична економія. Курс популярний / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наук. думка, 1994. – 263 с.
51. Україна і світове господарство : взаємодія на межі тисячоліть : навч. посіб. – К. : Либідь, 2002. – 385 с.
52. Царенко О. М. Економічна історія України і світу. Курс лекцій : Навч. посіб. / О. М. Царенко; А. С. Захарчук. – Суми : Універ. книга, 2000. – 310 с.
53. Чемберлен Э. Теория монополистической конкуренции : Переориентация теории стоимости : Пер. с англ. / Под ред. Ю. Я. Ольсевича. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.
54. Черкашина Н. К. Економічна історія : навч. посіб. / Н. К. Черкашина. – К. : ЦНЛ, 2003. – 193 с.
55. Чухно А. А. Твори : У 3 т. – Т. 1. Становлення і розвиток ринкової економіки. – К., 2006.
56. Чухно А. А. Твори : У 3 т. – Т. 2. Інформаційна постіндустріальна економіка : теорія і практика. – К., 2006.
57. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). – М., 1992. – 562 с.
58. Экономическая история мира. Европа. – Т. 1–4 / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М. : Дашков и К°, 2004. – 2006 с.
59. Юхименко П. І. Історія економічних учень : підруч. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2005. – 583 с.
60. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень : навч. посіб. для студ. вузів. – К. : Знання-Прес, 2000. – 514 с.

ДОДАТКИ Додаток А

Нобелівські лауреати з економіки

Премія Шведського центрального банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля (швед. *Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne*), відома також, як Нобелівська премія з економіки (швед. *Nobelpriset i ekonomi*) – сама престижна премія в сфері економічних наук, заснована Банком Швеції в 1968 році з приводу свого 300-річчя. Премія вперше була присуджена в 1969 році.

Щорічно в жовтні Шведська королівська академія наук оголошує ім'я лауреата премії, попередньо вибравши його з числа кандидатур, представлених комітетом присудження премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля. Нагородження лауреата Премії з економіки відбувається одночасно з лауреатами в інших галузях в річницю смерті Альфреда Нобеля – 10 грудня. Кожному лауреату вручається медаль, диплом та грошова винагорода.

Всього за період з 1969 по 2012 роки премія присуджувалась 44 рази, а її лауреатами ставали 73 учених. Різниця між кількістю премій і її лауреатами обумовлена тим, що премія може присуджуватись одразу декільком особа. Так 22 рази її отримував один учений, 18 раз – двоє науковців, 5 раз – троє учених.

Середній вік лауреатів на момент одержання премії складав 62 роки. Наймолодшим лауреатом, що отримав премію, є американський економіст Кеннет Ерроу, який став лауреатом премії з економіки 1972 року в віці 51 року. Найстаршим є американець – Леонід Гурвич, одержавший премію 2007 року в віці 90 років.

З 73 лауреатів 72 є чоловіки. Єдиною жінкою – нобелівським лауреатом з економіки стала Елінор Остром, яка одержала премію 2009 року.

Аверс медалі лауреата премії

Рік	Фотопортрет	Фамілія та ім'я	Країна	Обґрунтування
1	2	3	4	5
1969		Рагнар Фріш (1895–1973)	 Норвегія	За створення і застосування динамічних моделей економічного зростання для аналізу господарських процесів
		Ян Тінберген (1903–1994)	 Нідерланди	
1970		Пол Самуельсон (1915–2009)	 США	За наукову працю, що розвинула економічну теорію та зробила вклад у підвищення загального рівня аналізу в економічній науці
1971		Саймон Кузнец (1901–1985)	 США	За емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, що призвело до нового, глибинного розуміння економічної і соціальної структури та процесу економічного розвитку вцілому
1972		Джон Хікс (1904–1989)	 Великобри- танія	За новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту
		Кеннет Ерроу (р. 1921)	 США	

1	2	3	4	5
1973		Василь Леонт'єв (1905–1999)	 США	За розвиток методу “витрати-випуск” та його застосування у вирішенні важливих економічних проблем
1974		Гуннар Мюрдаль (1898–1987)	 Швеція	За визначений внесок у теорію грошей і теорію економічних коливань та глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів
		Фрідріх Гайєк (1899–1992)	 Австрія	
1975		Леонід Канторович (1912–1986)	 СРСР	За вклад у теорію оптимального розподілу ресурсів
		Тьяллінг Купманс (1910–1985)	 США	
1976		Мілтон Фрідман (1912–2006)	 США	За досягнення в галузі аналізу споживання, теорії грошового обігу та практичну демонстрацію складності політики економічної стабілізації
1977		Бертіль Олін (1899–1979)	 Швеція	За оригінальний вклад у теорію міжнародної торгівлі і теорію руху міжнародного капіталу
		Джеймс Мід (1907–1995)	 Великобританія	

1	2	3	4	5
1978		Герберт Саймон (1916–2001)	 США	Відзначений за новаторські дослідження процесу прийняття рішень в межах економічних організацій
1979		Теодор Шульц (1902–1998)	 США	За визначні дослідження проблем економічного розвитку країн, що розвиваються, і вклад у теорію “людського капіталу”
		Артур Льюїс (1915–1991)	 Великобританія	
1980		Лоуренс Клейн (р. 1920)	 США	За визначний вклад у розробку проблем економіко-математичного моделювання і програмування для аналізу циклічних коливань та економічної політики
1981		Джеймс Тобін (1918–2002)	 США	За аналіз фінансових ринків та їх зв'язків із рішеннями у галузях витрат, зайнятості, виробництва та цін
1982		Джордж Стіглер (1911–1991)	 США	За плідне вивчення промислових виробництв, функціонування ринків, причин і наслідків державного регулювання
1983		Жерар Дебре (1921–2004)	 США	За вклад у розробку економіко-математичних прогностичних моделей загальної економічної рівноваги

1	2	3	4	5
1984		Річард Стоун (1913–1991)	 Великобри- танія	За фундаментальний внесок у розробку системи національного рахівництва
1985		Франко Модільяні (1918–2003)	 Италия	За новаторський вклад в аналіз заощаджень і фінансових ринків
1986		Джеймс Макгілл Б'юкенен (1919–2013)	 США	За розвиток теорії прийняття рішень у галузях економіки та політики, а також політичних теорій, що демонструють обмежену роль уряду в економіці
1987		Роберт Солоу (р. 1924)	 США	За фундаментальний вклад у теорію економічного зростання
1988		Моріс Алле (1911–2010)	 Франція	За новаторський вклад у теорію ринків та ефективне використання ресурсів
1989		Трювге Гаавельмо (1911–1999)	 Норвегія	За вклад у статистичні основи економетрики і дослідження одночасних економічних структур
1990		Гаррі Марковіц (р. 1927)	 США	За вклад в теорію фінансової економіки
		Мертон Міллер (1923–2000)	 США	
		Вільям Шарп (р. 1934)	 США	

1	2	3	4	5
1991		Рональд Коуз (р. 1910)	 Великобританія	За розкриття і з'ясування змісту трансакційних витрат та майнових прав в інституціональній структурі та функціонуванні економіки в цілому
1992		Гаррі Беккер (р. 1930)	 США	За розширення сфери мікроекономічного аналізу на ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, враховуючи її неринкову поведінку
1993		Роберт Фогель (р. 1926)	 США	За вклад в оновлення досліджень економічної історії з застосування економічної теорії і кількісних методів з метою пояснення економічних і інституціональних змін
		Дуглас Норт (р. 1920)	 США	
1994		Джон Харсані (1920–2000)	 США	За фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор
		Джон Неш (р. 1928)	 США	
		Райнгард Зелтен (р. 1930)	 Німеччина	

1	2	3	4	5
1995		Роберт Лукас (р. 1937)	 США	За розвиток і застосування гіпотези раціональних очікувань, трансформацію макроекономічного аналізу та поглиблене розуміння економічної політики
1996		Джеймс Міррліс (р. 1936)	 Великобри- танія	За фундаментальний вклад в економічну теорію стимулів в умовах асиметричної інформації
		Вільям Вікрам (1914–1996)	 США	
1997		Роберт Мергон (р. 1944)	 США	За новий метод визначення вартості похідних фінансових інструментів
		Майрон Скоулз (р. 1941)	 Канада	
1998		Амартія Сен (р. 1933)	 Індія	За вклад в економіку добробуту
1999		Роберт Манделл (р. 1932)	 Канада	За аналіз монетарної та фіскальної політики в умовах різних режимів валютних курсів і за аналіз оптимальних валютних зон

1	2	3	4	5
2000		Джеймс Хекман (р. 1944)	 США	За розвиток теорії і методів аналізу селективних вибірок
		Деніель Макфадден (р. 1937)	 США	За розвиток теорії і методів аналізу дискретних вибірок
2001		Джордж Акерлоф (р. 1940)	 США	За дослідження ринку з асиметричною інформацією
		Майкл Спенс (р. 1943)	 США	
		Джозеф Стігліц (р. 1943)	 США	
2002		Даніель Канеман (р. 1934)	 Ізраїль США	За інтеграцію психологічних досліджень в економічну науку, а саме судження і прийняття рішень в умовах невизначеності
		Вернон Сміт (р. 1927)	 США	За створення лабораторних експериментів в якості інструменту емпіричного економічного аналізу, особливо при вивченні альтернативних ринкових механізмів

1	2	3	4	5
2003		Роберт Енгл (р. 1942)	 США	За методи аналізу часових рядів з циклічними тенденціями (авторегресивна умовна гетероскедастичність)
		Клайв Гренджер (1934–2009)	 Великобританія	
2004		Фінн Кідланд (р. 1943)	 Норвегія	За вклад у вивчення впливу фактора часу на економічну політику і вивчення русійних сил ділових циклів
		Едвард Прескотт (р. 1940)	 США	
2005		Роберт Ауманн (р. 1930)	 Ізраїль США	За застосування теорії ігор для розуміння прояву конфліктів і співпраці
		Томас Шеллінг (р. 1921)	 США	
2006		Едмунд Фелпс (р. 1933)	 США	За аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці

1	2	3	4	5
2007		Леонід Гурвіч (1917–2008)	 США	За створення основ теорії оптимальних механізмів
		Ерік Мескіна (р. 1950)	 США	
		Роджер Маєрсон (р. 1951)	 США	
2008		Пол Кругман (р. 1953)	 США	За аналіз торгових моделей і місць розташування економічної активності
2009		Еліно́р Остро́м (1933–2012)	 США	За роботу в галузі економічного управління
		Олівер Вільямсон (р. 1932)	 США	

1	2	3	4	5
2010		Пітер Даймонд (р. 1940)	 США	За роботу з аналізу ринків з моделями пошуку
		Дейл Мортенсен (р. 1939)	 США	
		Крістофер Піссарідеc (р. 1948)	 Кіпр Великобри- танія	
2011		Томас Сарджент (р. 1943)	 США	За імперичні дослідження причинно- наслідкового зв'язку в макроекономіці
		Крістофер Сімс (р. 1942)	 США	
2012		Елвін Рот (р. 1951)	 США	За теорію стабільного розподілу і практику улаштування ринку
		Ллойд Шеплі (р. 1923)	 США	

Додаток Б

Особливості і характерні ознаки зародження та розвитку економічної думки

Науківий напрям (теорія, течія, школа)	Період	Науковці, філософи (представники шкіл)	Наукова праця (вір, трактат, закони, повчання)	Характерні ознаки (особливості), ідеї
I Витоки економічної думки	2 XIII–II ст. до н.е.	3 Різні невідомі автори	4 Біблія	5 Старий Завіт Біблії включає 50 книг і є збіркою вибраних творів стародавньої єврейської літератури. Він містить три частини: <i>П'ятикнижжя</i> Мойсея (Тора), <i>Пророки</i> (пророцтво народних проповідників) та <i>Священні Писання</i> (збірка текстів релігійного змісту). Основний мотив уявлення Старого Завіту – засудження лихварства та боргового рабства. Невідомі автори та упорядники Біблії виступали проти відчуження земельних наділів за борги, засуджували будь-яке гноблення, злочини економічного характеру, хабарництво, несправедливий суд, надмірне нагородження багатства і “купання” в розкошах.
	XXII ст. до н.е.	Автор невідомий	“Повчання гераклеопольсько го царя своєму синові Мерікарі”	<i>Стародавній Єгипет</i> Даються уявлення про політичні та економічні функції фараона – глави держави, про класовий характер старосипетської влади, висловлює рекомендації щодо підвищення ефективності роботи чиновницького апарату управління, від роботи якого залежало економічне процвітання держави та успіх царювання.

1	2	3	4	5
	XX ст. до н. е.	Автор невідомий	“Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піопі”	Описується соціальна структура Стародавнього Єгипту, прославляється професія писаря (чиновника), яка дозволяла посісти високе місце у ієрархічній державній системі. Йдеться про привілеї, незалежність, почесність посади писаря, яку можна було отримати лише пройшовши підготовку спеціальної школи писання.
	XVI ст. до н.е.	Автор невідомий	“Повчання фараона Аменемхета I своєму синові”	Знаначається, що всі підлеглі – раби царя, а придворним вірити не можна, ніхто з них не заслуговує на почесті.
	Відома копія пам’ятки XIII ст. до н.е.	Припушення, що Ігусер автор	“Речення Ігусера”	Викладаються погляди чиновника на соціально-політичний переворот у Єгипті у XXIII–XXI ст. до н.е. Автор аналізує наслідки перевороту, який призвів до розпаду централізованої системи управління, знищенню податкових декларацій, сувоїв законів судової палати, порушив сурову регламентацію господарського життя і контроль за діяльністю безпосередніх виробників.
	XX ст. до н.е.		“Закони Ешнунні” (Евшунна – стародавнє місто Вавілона)	<p style="text-align: center;"><i>Месопотамія</i></p> Містить 59 статей-законів, які встановлювали фіксовані ціни на основні продукти, норми заробітку та матеріальну відповідальність наймитів за погану роботу.

Продовження додатку Б

1	2 XX ст. до н.е.	3	4 “Закопи Ліпід-Іштара” (43 статті)	5 Закопи були покликані встановити справедливiсть у країні і припинити потік скарг до царя від незадоволених та ображених.
	XVIII ст. до н.е.		“Закопи Хаммурапі”	Були увiчнені клинописом на камені, стали пам’яткою про першу в історії спробу управляти господарським життям на основі правових норм. У “Законах Хаммурапі” багато було запозичено і з попередніх збірок законів, шумерських судових ухвал, нового законодавства. Текст законів складався зі вступу, 282 статей та підсумку. Основна мета законів – всебічне зміцнення економічної влади держави.
	551–497 рр. до н.е.	Кун Фу-ци (Конфуцій)	Збірка праць “Бесіди і розмови” записана учнями Конфуція	Конфуціанство – провідний напрям, що перетворився у державну ідеологію майже на два тисячоліття. У збірці праць викладені основи теорії природного права, в якій стверджується, що першопричиною світу є Бог, який створив людей і не втручається у їх життя. Тому людське суспільство розвивається за власними законами, пізнається розумом, охороняється та регулюється державним правом.
	VI–V ст. до н.е.	Цан Чань (VI–V ст. до н.е.); Лі Куй (424–386 рр. до н.е.)	“Зведення” (Лі Куй)	Засновники легізму. Обґрунтували необхідність державного управління на традиціях, ритуалах і моральних нормах гуманізму, а на досконалому законодавстві та реформування економіки.

1	2	3	4	5
	390–233 рр. до н.е.	Шан Ян (390–338 рр. до н.е.); Хань Фей (280–233 рр. до н.е.)	“Книга правителя області Шан” (Шан Ян); “Хань Фей-цзи” (Хань Фей)	Найвідоміші легісти. Вони стверджували, що держава досягає процвітання за допомогою двох засобів: землеробства і війни. Шан Ян виступав проти освіти та культури в будь-якому їх прояві, стверджуючи, що “темним людям легше керувати та змушувати до важкої праці”. Хань Фей був прихильником жорсткої централізованої влади в державі, зміцнення її економічної й військової могутності на основі беззаперечного виконання законів. Він виділяв три інструменти управління – закон, владу та мистецтво управління. В управлінні пропонував користуватися двома важелями – покаранням та винагородою.
	479–381 рр. до н.е.	Мо Ді (Мо-цзи) (479–381 рр. до н.е.) – засновник школи моїзму	“Мо-цзи” (записана його послідовниками в III–II ст. до н.е.)	В основу його вчень покладена ідея природного права, рівності всіх людей від народження. Джерелом багатства моїсти вважали фізичну працю і закликали всіх старанно працювати, аби досягти щастя і добробуту. Державу розглядав як результат домовленості людей, а виникнення майнової нерівності пов’язував із порушенням цієї домовленості.

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	604–517 рр. до н.е.	Лао-цзи (604–517 рр. до н.е.) – основоположник даосизму	Трактат “Дао-де-цзин”	Поняття “дао” (“шлях”) відображає природний хід речей, споглядання життя, бездіяльність, обмеження бажань, забезпечуючи майнову рівність у суспільстві. Воно не допускає будь-якого зовнішнього втручання. Все соціальне зло, на думку Лао-цзи, є результатом порушення цього закону, заміни його “людським дао” внаслідок запровадження правителями несправедливих законів. Багатство Лао-цзи вважав грабунком, а правителя країни – головним злодієм. Даосизм – перша в історії людства соціальна утопія, заповітна мрія про справедливий суспільний устрій.
	IV–III ст. до н.е.	Кілька тисяч учених могутнього царства Ці на початку IV ст. до н.е.	Колективний трактат “Гуань-цзи”	У трактаті пропонуються оригінальні та розумні заходи щодо створення ефективної системи державного регулювання економіки. У ньому стверджується, що управління економікою повинно здійснюватися через державні закони, стабілізація економіки через зміцнення землеробства. Автори трактату ставили перед правителем основне завдання: зробити державу багатогою, а народ щасливим і задоволеним.
<i>Стародавня Індія</i>				
XI ст. до н.е.		Давньоіндійський епос “Рігведа”	Найдавніша пам’ятка індійської старовини засвідчує існування рабовласницьких відносин на початку становлення давньоіндійської цивілізації.	

1	2	3	4	5
	<p>Близько II ст. до н.е. – I ст. н.е.</p>	<p>Припущення, що автор – Ману</p>	<p>“Закони Ману”</p>	<p>Збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, які приписують міфічному родоначальнику усіх людей Ману (староіндійське слово <i>мані</i> означає “людина”; у деяких інших мовах с майже аналогічні поняття: зокрема, англійське чи німецьке <i>ман</i> (<i>mann</i>) також означає “людина”), в яких містяться 2650 двовіршів (шлоків), поділених на 12 розділів. Згідно “Законів Ману” індійське суспільство поділено на чотири касты (<i>варни</i>): брахмани (правителі), кшатрії (воїни), вайшії (господарники) і шудри (недоторкані) – найбезправніші члени суспільства, що виконували найбруднішу роботу та обслуговували три вищі касты. Змішання каст каралося дуже суворо, як і зміна роду занять. Найвищим ідеалом господарювання вважалися самостійність і економічна незалежність. Серед основних об’єктів власності “Закони Ману” називають землю. Розрізняють землі царські, общинні, у приватній власності. Найбільш почесним вважалися такі професії, як землероб, скотар, ремісник і торговець. Осуджували заняття лихварством.</p>

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	IV ст. до н.е.	Каутілій Вішнугупта – радник правителя могутнього царства, царя (магараджі) Чандрагупти І.	“Артхашастра”	Збірка правил, адресованих царям та правителям, якою вони повинні керуватися у своїй державній діяльності. Основна економічна ідея трактату показати величезну роль держави. Каутіля пише, що цар (раджа), який очолює державу як намісник богів, покликаний забезпечити правильний напрям діяльності людей. Щоб виконувати свої функції, він повинен знати як створюється, зберігається, примножується і поділяється багатство. Для цього треба вивчати науки, в першу чергу політику. Від політики, яку обере цар, залежить розквіт чи занепад країни. Каутіля висунув ідею про трудову вартість і механізм утворення ринкової ціни. Він став першим, хто розглядав вплив конкуренції на ціну.
	V ст. до н.е.	Перикл (бл. 490—429 рр. до н.е.)	<i>Антична Греція</i>	Економічна програма Перикла дає уявлення про економічну думку Давньої Греції класичного рабовласницького періоду. Він був першим стратегом і керівником афінської держави в 444–429 до н.е. Перикл практично ліквідував майновий ценз, увів плату за службу, провів громадське будівництво, що дало заробіток бідним, створював військово-землеробські поселення і колонії, заохочував торгівлю та ремесло.

1	2	3	4	5
	470–400 рр. до н.е.	Демокрит (бл. 460 – бл. 370 рр. до н.е.); Сократ (бл. 470 – 399 рр. до н.е.)		Демокрит захищав приватну власність, виправдував рабство, але був прихильником надмірного зростання землеволодіння і не обмеженого нагромадження грошей. Сократ економічну діяльність пов'язував з моральними чеснотами, оскільки для надбання багатства потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для збереження – стриманість.
	430–355 рр. до н.е.	Ксенофонт Афінський (430 – 355 рр. до н.е.)	“Економікос”, “Про доходи”	Ідеалом політичного і економічного устрою Ксенофонт вважав порядки аграрної Спарты за часів Лікурга (VIII ст. до н.е.), який намагався обмежити розвиток товарно-грошових відносин. У своєму творі “Економікос” під господарством він розумів управління майном, а під майном – усе, чим людина може користуватися, задовольняючи свої потреби. Багатство Ксенофонт пов'язував з раціональним веденням господарства. Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, насамперед землеробство, яке називав “матір'ю і годувальницею всіх професій”. Зневажливо ставився до ремесла, торгівлі й лихварства. Рабство було для нього природним станом речей, раби – живим знарядям виробництва. У праці “Про доходи” Ксенофонт проаналізував економічну роль держави. Головна ідея твору – держава повинна збагачуватися для підтримки повноправних громадян поліса.

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	427–347 роки до н.е.	Платон (427 або 426 – 347 роки до н.е.)	“Держава”, “Зақони”	Обрунтував концепцію так званої “ідеальної держави”. Запропонував запровадити державне регулювання цін, встановити такий їх рівень, щоб забезпечити “розумний” прибуток. Найважливішою галуззю і економічною основою держави він вважав землеробство. Платон вважав, що в “ідеальній державі” торгівля не може бути гідною афінського громадянина, а є справою іноземців (варварів). Він стверджував, що порівнюються товари за допомогою грошей. Гроші потрібні для обміну і тому мають виконувати лише функції засобу обігу та міри вартості.
	384–322 рр. до н.е.	Аристотель (384–322 рр. до н.е.)	“Нікомахова Етика”, “Політика”, “Афінська політія”	Створив проєкт “кращої держави”. У його розумінні, держава досягає найвищого розквіту за умов, коли її громадяни не мають надлишку багатства, але й не є бідними, тобто живуть заможним, “середнім” життям. Населенням держави є землероби, скотарі, ремісники, торговці, воїни, наймані працівники та раби. Найбільш привілейованими і шанованими громадянами є політичні діячі, а також філософи. Основою структури держави Аристотель уявляв “середній клас”, спроможний нівелювати майнові суперечності. Вважав, що суспільство розвивається за природними законами, одним з яких є універсальний закон панування і підкорення.

1	2	3	4	5
			<i>Античний Рим</i>	
234–149 рр. до н.е.	Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н.е.)	Трактат “Землеробство”	У трактаті узагальнюються наявний досвід і містяться практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією. Катон розглядає працю в сільському господарстві як найбільш почесне і вигідне заняття для вільного громадянина, хоча й не заперечував корисності інших галузей виробництва. Його господарство – це переважно самодостатнє натуральне господарство, власник якого купує лише те, що не можна виробляти у власному маєтку, а продає тільки надлишки.	
162–121 рр. до н.е.	Брати Гракхи – Семпроній Тиберій (162–133 рр. до н.е.) та Семпроній Гай (153–121 рр. до н.е.)		Брати були ініціаторами аграрних реформ. Реформи зводились до наступного: ✓ відновлення та зміцнення дрібного землеволодіння; ✓ повернення зuboжілих дрібних виробників до господарської діяльності; ✓ обмеження розмірів землі, що знаходиться в руках окремих осіб.	
116–27 рр. до н.е.	Марк Варрон (116–27 рр. до н.е.)	Трактат “Про сільське господарство”	Розкрив напрями раціоналізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, показав розвиток товарного виробництва. Варрон дав таку класифікацію сільськогосподарських знарядь праці: ті, що розмовляють (раби), ті, що мукають (воли), ті, що мовчать (речі).	

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	I ст. н.е.	Луцій Юній Модерат Колумелла	“Трактат про сільське господарство”	<p>Запропонував цілу систему заходів з раціональної організації рабовласницького господарства:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ впровадження у виробництво науки (агронومیї, селекції) і збільшення витрат на неї; ✓ зростання обсягу товарного виробництва (на ринок); ✓ передача землі в оренду колонам та вільним селянам; ✓ добір наглядачів за здібностями і людськими моральними якостями; ✓ звільнення від рабства та відпущення на волю найбільш старанних рабів. <p>Твір Колумелли – свідчення занепаду сільського рабовласницького господарства Стародавнього Риму та початку тривалого переходу до системи феодалних відносин.</p>

1	2	3	4	5
	I–II ст. н.е.		<p>Економічні ідеї раннього християнства</p> <p>Новий Завіт Біблії</p>	<p>В Новому Завіті Біблії викладене віровчення християнства. В ній вперше постають питання про рівність людей перед Богом, яка виступає основним видом рівності. Раннє християнство засуджувало насамперед майнову нерівність, поділ людей на бідних і багатих. Багатство розглядається як “корінь всього лиха”.</p> <p>В Євангелії від Марка стверджується, що “легше верблюду пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до царства Божого”. Щоб відповідати християнському ідеалу, в Євангелії від Матвія радилося або продати все своє майно, або, ще краще, роздати його нужденним.</p> <p>З ідеєю рівності міцно пов’язаний принцип загального обов’язку працювати. Оскільки праця є основою життя людей, розподіл має здійснюватися за працею. Відомі гасла “якщо хтось не хоче працювати, хай і не їсть”, “Кожен отримує винагороду за працею своєю” проголосив апостол Павло – фактичний засновник християнства.</p>

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
354–430 роки	Християнський теолог Августин Блаженний (354–430)			<p>Був єпископом однієї зі східних провінцій Римської імперії. Він розвивав ідею християнської рівності усіх людей, яка заперечувала висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Це був новий погляд на соціально-економічні відносини – відносини рівних перед Богом суб'єктів. Засуджував торгівлю заради наживи та позику під процент. Августин називав землеробство “найчистішим серед усіх мистецтв”. Доводив, що фізична праця не менш почесна, ніж розумова.</p>
IX ст. н.е.	Король франків Карл Великий (742–814)	Економічна думка	феодалної Європи	<p>Цей документ дає уявлення про організацію і управління вотчиною. В ньому уже навіть не згадується обштинне землеволодіння, а визнається монополічне право сеньйорів на земельну власність. Цей закон визнає натуральне господарство ідеальною формою економічних відносин і рекомендує створювати у феодалному маєтку все необхідне, щоб не залежати від ринку, продавати тільки надлишки, а купувати продукти, які не вироблялися у вотчині, стягувати оброки натурою і створювати продуктові запаси.</p> <p>“Капітулярій про вілли” зафіксував перемогу класичних феодалних суспільних відносин у державі франків.</p>

1	2	3	4	5
	ХІІІ ст. н.е.	Тома (Хома) Аквінський (1225–1274)	Трактат “Сума проти поган” і “Сума теології”	<p>Розглядаючи соціально-політичний устрій суспільства, він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки вважав, що поділ на стани “заведений Богом”. В основі соціальної ієрархії знаходився поділ праці. В основі соціальної ієрархії знаходився поділ праці. “Одні повинні обробляти рілля, інші – будувати будинки, а частина людей, що вільна від людських клопотів, мусить присвятити себе духовній праці заради спасіння релігії”, – пояснював Аквінський. Разом з тим, фізичну працю він вважав “рабським заняттям”.</p> <p>Т. Аквінський доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти як частини продукту, створеного природою на їх землях, і як плати землевласнику за управління своїм помістям.</p> <p>Тома Аквінський визнавав необхідність грошей як “міри матеріального життя в торгівлі та обороті”, розрізняв внутрішню і нормальну вартість золотих монет, засуджував практику їх “псування” державою (випуск неповноцінних грошей). Разом з тим він гнівно засуджував нагромадження грошового багатства, вважаючи, що гроші створено лише як засіб обміну товарів.</p>

1	2	3	4	5
	XIV ст. н.е.	Нікола Орем (1323–1382)	“Трактат про походження, природу, юридичну основу і зміст грошей” (1360)	Нікола Орем – один з фундаторів метали стичної теорії грошей. Він стверджував, що у домогетний період золото і срібло оберталися як звичайні товари, але коли виявилось незручність прямого товарообміну, люди домовились використовувати золото і срібло як “штучний інструмент обміну природних благ”.
	XVI ст. н.е.	Мартін Лютер (1483–1546) та Жан Кальвін (1509–1564)		Засновники лютеранської та кальвіністської протестантських християнських церков. Релігійні вчення спрямовувалися проти феодалізму, розкоші церкви і духовенства, вимагали усунення папства від влади та політичної діяльності, повернення до простої ранньохристиянської моралі, рівності всіх членів релігійних общин.
Меркантилізм: багатство – в зовнішній торгівлі	XV–XVI ст. – ранній	Бернардо Даванцатті (1529–1606)	“Читання про монету” (1582)	Виявив себе прихильником біметалізму. Пропонував припинити хаос у грошовому обігу і повернутися до вільного карбування монет та обігу злитків.
		Вільям Стаффорд (1554–1612)	“Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників” (1581)	Стаффорд виявив найбільш вірне розуміння зв'язку між вартістю грошей і вартістю товарів. Причину подорожчання товарів та втечу (відтік) з країни повноцінних монет він вбачав у появі неповноцінних монет (псуванні їх королями).

1	2	3	4	5
	XVII ст. – пізній	Гаспар Скаруффі (1519–1584)	“Роздуми про монету і справжно пропорційність між золотом і сріблом” (1582)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Він звернув увагу на те, що у різних країнах, а іноді й у межах однієї країни, існували різні грошові системи і стверджував, що це ускладнювало розрахунки і перекази грошей з одного місця в інше. ✓ Скаруффі запропонував грандіозний на той час проект скликання загальноєвропейської конференції під керівництвом папи або імператора з метою налагодити грошовий обіг у міжнародному масштабі і встановити єдину загальноєвропейську грошову систему. ✓ Рекомендував визнати золото та срібло валютними металами, привіяти одну вагову частину золота до 12 вагових частин срібла і ліквідувати національні бар’єри, що обмежують обіг.
	XVII ст. – пізній	Томас Мен (1571–1641)	“Багатство Англії в зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства” (1630, видана в 1664)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Постановка проблеми: Що таке багатство? Які його джерела? – Істинне багатство – гроші (золото, срібло); вони стимулюють розвиток торгівлі і виробництва. – Загальний підхід: будь-який експорт дає користь; будь-який імпорт – втрату. ✓ Менше купувати, більше вивозити. Розвивати власне ремісничче і мануфактурне виробництво.

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
		Джеймс Стюарт (1712–1781)	“Дослідження про принципи політичної економії” (1767)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Це одна з перших праць, в якій містилася спроба систематизувати виклад основ політичної економії. Стюарт не тільки виклав принципи меркантилізму, але й вніс серйозні новації в економічну науку. ✓ Він розрізняв “позитивний прибуток”, що залежить від “збільшення праці, старанності і майстерності”, тобто продуктивності праці, і “відносний прибуток”, що є результатом обміну в міжнародній торгівлі вище вартості. За його словами, тільки позитивний прибуток викликає зростання суспільного багатства.
	Ангуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621)	“Трактат політичній економії” (1615)		<ul style="list-style-type: none"> ✓ Саме у цьому творі він дав назву економічній науці – <i>політична економія</i>. ✓ Політичну економію меркантиліст Монкретьєн визначав як науку про багатство, “сукупність правил господарської діяльності” та про “торговий баланс”. ✓ Економічні погляди Монкретьєна знаходились на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному і політичному стану Франції того періоду.

1	2	3	4	5
<p>Фізіократія – теорія чистого продукту. Ця школа існувала 22 роки (1756–1778)</p>	<p>80-ті роки XVIII ст.</p>	<p>Франсуа Кене (1694–1774)</p> <p>Анн Робер Тюрго (1727–1781)</p>	<p>“Економічна таблиця”</p> <p>“Роздуми про створення і розподіл багатства” (1766), “Цінність та гроші” (1789)</p>	<p>✓ Багатство створюється не в сфері торгівлі, а в сільському господарстві.</p> <p>✓ Суспільство ділиться на три класи: фермери; ремісники, промислові робітники, торговці, прислуга; землевласники.</p> <p>✓ Продуктивна праця в сільському господарстві – праця фермерів.</p> <p>✓ Особливе значення відводиться землі: землевласник збирає зерно більше, ніж посієв.</p> <p>✓ Тюрго розглянув проблеми ціноутворення, вартості та грошей, проаналізував капітал і доходи.</p> <p>✓ Вважав, що дія природних законів поширювалася і на суспільство, у тому числі на сферу економіки.</p> <p>✓ А. Тюрго визнавав прибуток особливою формою доходу, хоча й трактував його як частину ренти. Він допустив поряд з промисловим прибутком існування й торговельного прибутку.</p> <p>✓ Сформулював закон спадної родючості землі, згідно якого зростання затрат праці на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною. Це відкриття Тюрго згодом було покладено в основу розробки більш універсального економічного закону – закону спадної віддачі ресурсів.</p>

1	2	3	4	5
<p>Класична школа – фундаментальна основа економічної науки</p>	<p>Друга половина XVIII ст. – перша половина XIX ст.</p>	<p><i>Передник:</i> В. Петті (1623–1687)</p> <p><i>Основоложені ики:</i> А. Сміт (1723–1790), Д. Рікардо (1772–1823)</p>	<p>“Політична арифметика”</p> <p>“Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р., А. Сміт); “Начала політичної економії та оподаткування” (1817 р., Д. Рікардо)</p> <p>“Трактат про політичну економію” (1803 р., Ж.-Б. Сей); “Принципи політичної економії” (1848 р., Дж. Ст. Мілль); “Нариси про закон народонаселення” (1798 р., Т. Мальтус)</p>	<p>✓ Перша наукова школа, яка запропонувала для вивчення економіки систему взаємопов’язаних законів й категорій.</p> <p>✓ Джерело багатства не зовнішня торгівля (меркантилізм), не природа як така (фізіократія), а сфера виробництва, трудова діяльність в її різноманітних формах.</p> <p>✓ Висунута трудова теорія цінності (вартості): в основі цін – витрати живої і матеріалізованої праці.</p> <p>✓ Обґрунтований принцип економічної свободи.</p> <p>✓ <i>Laissez faire</i>: люди, діючи у власних інтересах, сприяють примноженню загального багатства. Держава повинна створювати правові основи економічної діяльності.</p> <p>✓ Показаний зв’язок факторів виробництва – землі, капіталу, праці.</p> <p>✓ Від пошуку зовнішніх сил і звернень до влади А. Сміт й Д. Рікардо направили економістів до аналізу внутрішніх причин функціонування економіки.</p>

1	2	3	4	5
<p>Маржиналізм Три школи маржиналізму (формування неокласичної школи):</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ <i>Австрійська:</i> К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер ✓ <i>Лозанська:</i> Л. Вальрас, В. Парето ✓ <i>Англо-американська (кембриджська):</i> А. Маршалл, У. Джевонс, Дж. Кларк 	<p>Друга половина XIX ст. (завершена промисловою революцією, ріст об'ємів і номенклатури виробництва, ринок продавця змінюється ринком покупця, посилюється конкуренція; криза 70–80 років XIX ст.)</p>	<p><i>Перший етап 70–80-ті роки XIX ст.:</i> К. Менгер (1840–1921), У. Джевонс, Л. Вальрас (1834–1910)</p>	<p>“Заснування вчення про народне господарство” (1871 р., К. Менгер); “Елементи чистої політичної економії, або Теорія суспільного багатства” (1877 р., Л. Вальрас)</p>	<p>В центрі уваги – споживачий вибір.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Чим визначається попит? ✓ Що таке корисність? ✓ Як її виміряти? <p><i>Перший етап</i> Маржиналісти першого етапу зберегли поняття вартості як вихідної категорії, але змінили саму теорію вартості. Тепер вартість визначалась не трудовими витратами (як у класиків), а граничною корисністю товару. Предметом дослідження стало не виробництво (пропозиція), а споживання (попит). <i>Другий етап</i> Відмова від “вартості” як вихідної категорії. Залишилось поняття ціни, яка визначається (в рівній мірі) попитом і пропозицією. Тепер в основі економічної системи не принцип вихідної категорії, а принцип рівноваги – взаємозв'язаності всіх елементів економіки. Відмовившись від поняття “вартості”, неокласики фактично об'єднують дві теорії цінності (вартість зумовлюється корисністю й витратами)</p>

1	2	3	4	5
Марксистська економічна теорія	Перша третина – друга половина XIX ст.	<i>Перші соціалісти:</i> С. Сімонді, Ж. Фур'є, Р. Оуен, А. де Сен-Сімон	“Капітал” (К. Маркс)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Мета – знайти закономірності розвитку товарно-капіталістичного суспільства. ✓ Вихідні положення – трудова теорія вартості; товар як “клітинка” товарно-капіталістичного суспільства. ✓ Аналіз розпочинається з категорії “товар” і його особливостей.
		<i>Марксизм:</i> К. Маркс (1818–1883), Ф. Енгельс		
		<i>Соціал-демократи:</i> Е. Бернштейн, К. Каутський, Р. Гільфердінг		

1	2	3	4	5
Неокласична школа	Кінець XIX – середина XX ст.	А. Маршалл (1842–1924), Дж. Кларк (1847–1939), А. Пігу (1877–1959), Л. Вальрас (1834–1910), В. Парето (1848–1923)	“Принципи політичної економії” (1890 р., А. Маршалл); “Розподіл багатства” (1888 р., Дж. Кларк); “Елементи чистої політичної економії, або Теорія суспільного багатства” (1877 р., Л. Вальрас); “Підручник політичної економії” (1906 р., В. Парето); “Економічна теорія благополуччя” (1920 р., А. Пігу)	<p>✓ Синтез ідей класиків та маржиналістів, вартість зумовлюється корисністю і витратами.</p> <p>✓ Чому важлива теорія цінності? Тому що економічна діяльність базується на поділі праці і обміну. Щоб обмінювати блага, потрібно визначити важливість того, що продається й купується. А. Маршал розробив теорію цінності, в основу якої поклав аналіз факторів, що формують ціну.</p> <p>Ключова ідея – переключення аналізу з вартості на ціну.</p> <p>Понятійний апарат – розширення і систематизація економічних категорій.</p> <p>Предмет теорії – вибір оптимальних рішень в умовах обмежених ресурсів для максимізації прибутку і досягнення суспільного благополуччя.</p> <p>Метод – аналіз функціональних зв'язків, їх формалізація та моделювання; принцип “за інших рівних умов” (всі елементи, крім одного, приймаються незмінними).</p>

1	2	3	4	5
Кейнсіанство	Друга половина 1930-х – початок 1970-х років	Дж. М. Кейнс (1883–1946), Дж. Хикс, Дж. Робінсон, П. Сраффа, Е. Чемберлін	“Загальна теорія зайнятості, процента й грошей” (1936 р., Дж. М. Кейнс);	Економічні та політичні потреби першої третини ХХ ст. наглядно показали, що нерегульований ринок не в змозі забезпечити повну зайнятість. Криза 1929–1932 рр. породила необхідність пошуку нових підходів, перш за все – всевітнього підвищення ролі держави і державного регулювання як важливих передумов ефективного розвитку ринкової економіки, зміцнення капіталістичної системи. Потрібен був пошук засобів, щоб стихія капіталістичного ринку не призводила до війн й гострих соціальних потрясінь, щоб нації забезпечували ефективний попит на свою продукцію, не вдаючись до насильницьких захватів чужих ринків і військових протистоань.
	<i>Неокейнсіанст</i> 60 Р. Харрод (1900–1978), Е. Домар (р. 1914)	“До теорії економічної динаміки” (Р. Харрод)	Розвиток та видозмінення теорії Кейнса. Кейнс запропонував рецепти виходу з кризи. Але в його роботі немає відповіді на два питання: ✓ про умови довгострокового росту; ✓ про механізм циклічних коливань. На ці питання відповіли послідовники Кейнса – Р. Харрод і Е. Домар. Їх роботи – не тільки розвиток цієї теорії, але її видозмінення – неокейнсіанство.	

1	2	3	4	5
		<p><i>Посткейнсіанс тво</i> Дж. Робінсон (1903–1983), П. Сраффа (1898–1983)</p>	<p>“Накопичення капіталу” (1956 р., Дж. Робінсон), “Економічна теорія недосконалої конкуренції” (1933 р., Дж. Робінсон); “Виробництво товарів допомогою товарів” (1960 р., П. Сраффа)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Заперечення неокласики. ✓ Відмова від ортодоксального кейнсіанства. ✓ Розробка теорії економічного росту. ✓ Аналіз передумов і умов процесу накопичення капіталу. ✓ Обґрунтування взаємозв'язку накопичення капіталу й розподілу доходів (прибутку і заробітної плати). ✓ Дослідження тенденцій довгострокового економічного росту. ✓ Концепція складеного товару.

1	2	3	4	5
Неолібералізм	Неолібералізм, як течія неокласичного напрямку, почав своє формування в 30-х роках XX ст.	<i>Фрайбургська школа.</i> <i>Ордолібералізм</i> – <i>теорія економічних порядків.</i> В. Ойкен (1891–1950), Л. Ерхард, <i>Неоавстрійська школа.</i> “Ультралібералізм” Л. Мізес, Ф. Хайек (1899–1992), <i>Чиказька школа</i> (<i>монетаризм</i>) М. Фрідман (1912–2006), Дж. Стіглер, Ф. Найт	“Основи національної економіки”, “Основні принципи економічної політики” (1950 р., В. Ойкен)	В сучасних умовах під назвою “неолібералізм” виступає декілька шкіл. Одні з сучасних лібералів приримуються до правих поглядів (противники втручання держави, проповідники абсолютної волі). Інші прихильники лівих позицій (більш гнучких та тверезих підходів до участі держави в економічній діяльності). І неоліберали, і предетавники “ринкового фундаменталізму” (ультраліберали) виступали з критикою кейнсіанських методів регулювання економіки. Деякі з них відкидають не тільки кейнсіанські, але і монетаристські рецепти. Монетаризм – макроекономічний варіант неокласики. Обрунтування політики, яка виступає проти регулювання ринку. Згідно монетарним поглядам, економіка регулюється лише з допомогою грошово-кредитних інструментів. Головна проблема – забезпечення стабільності.

1	2	3	4	5
Неорדיнарні теорії	30–60-ті роки XX ст.	Й. Шумпетер (1883–1950)	“Теорія економічного розвитку”, “Капіталізм, соціалізм і демократія” (Й. Шумпетер)	Ввів в обіг поняття “інновація”. Джерелом розвитку служить впровадження новизни в область технології і організації виробництва; ефективні комбінації виробничих факторів на основі інновацій. Й. Шумпетер обгрунтував ключову роль підприємця-новатора в процесі економічного росту. Ідеї Й. Шумпетера – початкова точка теорії трансформації капіталізму, постіндустріального суспільства.
		В. Леонтьєв (1906–1999)	“Міжгалузєва економіка”	Особливість робіт – поєднання теоретичного аналізу і фактичних розрахунків й обгрунтувань. Модель – основа побудови багатогалузевої моделі економіки.
		О. Ланге (1904–1965)	“Політична економія”	Використовується для розрахунку наслідків різних варіантів економічної політики, співставлень структури економіки. Множинність моделей соціалізму. Систематизовано виклав теорія планової економіки, яка базується на досягненні світової економічної думки. Обгрунтував тезу про можливість створення і функціонування планово-ринкової економіки.

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	<p>20–30-ті роки XX ст.</p>	<p><i>Шведська школа:</i> Г. Мюрдаль (1898–1987), Б. Олін (Улін), К. Вікселль (1851–1926)</p>	<p>“Азіатська драма: дослідження бідності народів” (Г. Мюрдаль); “Вплив процентної ставки на товарні ціни” (К. Вікселль)</p>	<p>Проблематика: взаємодія фінансів і реального сектора, соціальні питання, теорія міжнародної торгівлі, гроші та кредит, зв'язок статистики й динаміки</p>
	<p>70-ті XX ст.</p>	<p><i>Концепція нульового економічного росту</i> Група економістів і соціологів під керівництвом Деніс і Дончела Медоуз</p>		<p>Посилаючись на виснаження сировинних ресурсів, небезпека порушення економічної рівноваги, автори концепції прийшли до висновку, що економічний ріст підходить до певної межі за рамками якої людству загрожує серйозні катаклізми. Концепція нульового росту відкидає “звичні” уявлення про невичерпність природних надр.</p>

1 Історична школа	2 Виникла на межі XVII–XIX ст.	3 Ф. Ліст (1789–1846)	4 “Національна система політекономії”	5 ✓ Теорія виробничих сил. Ріст суспільного багатства досягається злагодженою діяльністю людей, збереженням і примноженням створеного попередниками. ✓ Концепція прогресу нації у відповідності зі стадіями розвитку. Кожній стадії повинна відповідати своя економічна політика, немає універсальних рецептів для кожної. ✓ Активна економічна роль держави. Держава об’єднує націю, перетворюючи національну економіку в єдине ціле, узгоджує та націлює зусилля окремих складових економіки. Важлива задача держави – економічне виховання нації.
	“Стара” історична школа 40–60-ті роки XIX ст.; “Нова” історична школа 70-ті роки XIX ст.;	Погляди Ф. Ліста отримали свій розвиток в працях “старої” (В. Рошер), “нової” (Г. Шмоллер), “юної” (В. Зомбарт, М. Вебер) історичної школи	“Програма лекцій з історичного методу” (1845 р., В. Рошер); “Основи загального вчення про народне господарство” (1872 р., Г. Шмоллер)	М. Вебер ✓ Аналіз взаємодії економіки і релігії. ✓ Учення про “ідеальний тип” господарства як метод аналізу конкретної дійсності. Відрізняючись від різних форм капіталізму, які відомі історії, “найновіший капіталізм” створив раціональну систему організації та управління. В. Зомбарт ✓ Протестантська етика – лише відображення “духу капіталізму”. ✓ Концепція про “підприємницький дух” капіталізму, який поєднує три начала – завойовника, організатора та торговця.

1	2	3	4	5
Інституціо- налізм	Кінець XIX – початок XX ст.	<i>Класичний інституційна лізм:</i> Т. Веблен (1857–1929)	“Теорія дозвільного класу: економічне дослідження інституцій” (1899)	<p><i>Ідея інституціоналізму:</i> Розгляд сутності інституціональних змін, врахування національних особливостей окремих країн породжують необхідність в уточненні предмету економічного аналізу. Інституційний напрямок відрізняє економічна оцінка “традиційних” підходів, більш повне обґрунтування мотивів та стимулів, що лежать в основі прийняття рішень та дії людей з урахуванням приналежності до тієї чи іншої соціальної групи. Інститути – форми і межі діяльності людей.</p> <p>Т. Веблен:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ поклав початок новому підходу до аналізу економічних процесів; ✓ “повернув” економіку в сторону вивчення соціальних, правових, психологічних проблем. Економічна поведінка змінюється під впливом інститутів (законів, правил, звичаїв, організаційних структур). <p>Провели аналіз змін в характері економічної влади, в системі управління великими корпораціями, в взаємовідносинах учасників економічної діяльності.</p>
		<i>Соціально-інституційний напрямок.</i> Оновлення “вебленовського підходу” Дж. Гелбрейт, Ф. Перу	“Нове індустріальне суспільство” (Дж. Гелбрейт)	

1	2	3	4	5
<p>Неоінституційо-налізм:</p> <ul style="list-style-type: none"> – теорія трансакційних витрат; – теорія суспільно вибору; – економічна теорія організації; – теорія прав власності 	Друга половина XX ст.	<p>Р. Коуз (р. 1910), О. Уільямсон (р. 1932), Дж. Б'юкенен (р. 1919), Д. Норт (р. 1920), Г. Беккер (р. 1930), Р. Фогель (р. 1927)</p>	<p>“Природа фірми” (1937 р., Р. Коуз); “Економічні інститути капіталізму” (О. Уільямсон); “Теорія суспільного вибору” (1972 р., Дж. Б'юкенен)</p>	Проаналізували економічні зв'язки в рамках організаційних структур (фірм) і в сфері обмінних операцій на конкретному ринку. Трансакційні витрати (витрати обміну) як фактор інституціональних трансформацій.

1	Інформаційна економіка	2	Наприкінці 70-х років XX ст.	
3	Теорії постіндустріального суспільства	Д. Белл; концепції	“суперіндустріального суспільства”	Е. Тоффлер
4	“Прийдешнє постіндустріальне суспільство”	Д. Белл; “Третя хвиля”	(1980 р., Е. Тоффлер)	
5	Д. Белл:			постіндустріальне суспільство – це суспільство в якому домінуючо є сфера послуг. Економічна влада переходить від власників до носіїв знань. Виробництво індивідуалізується. Змінюються цілі, інтереси, стимули діяльності. Е. Тоффлер: технологічна революція – “третя хвиля” промислових переворотів. Інформаційне суспільство – подальший розвиток системи машин: двигунів, станків, транспорту, комп’ютерної техніки. Змінюється соціально-економічна структура суспільства, структура споживання, створюються умови для розвитку особистості. Перехід до інформаційного суспільства – не укріплення, а трансформація системи. “Згладжуються” суперечності, капіталізм стає більш гуманним.

1	2	3	4	5
		<p><i>Концепція інформаційної асиметрії:</i> Дж. Акерлоф, М. Спенс, Дж. Стігліц</p>		<p>Різні учасники ринкових операцій володіють різними даними. В реальній економіці рішення приймаються на основі тисяч інформаційних даних, інформації різного виду. Носіями інформації є особливі знакові інформатори – сигнали. В результаті асиметричності інформації виникають інтерналії (внутрішні ефекти), тобто втрати й вигоди, які не були зафіксовані при укладанні угоди на відміну від екстерналії (внутрішній ефект), які досягаються іншими. Опортуністична поведінка пов'язана з інформаційною асиметрією. Опортуністична поведінка – переслідування особистого інтересу з допомогою підступу та обману. Якщо це відповідає інтересам індивідуумів, вони порушують “букву та дух” законів. Мета теорії ігор полягає в розробці для кожного з учасників конфлікту рекомендацій з раціонального образу дій. Точніше сказати, теорія ігор розробляє методи обґрунтування оптимальних рішень в конфліктних ситуаціях, які володіють якими багаторазового повторення. На відміну від реального конфлікту гра в теорії ігор проводиться за визначеними правилами, які чітко визначені як права та обов'язки учасників ігор, так і результат ігри (виграш чи програш кожного учасника).</p>
	<p><i>Моделювання конфліктних ситуацій. Теорія ігор:</i> Дж. Нейман (1903–1957), О. Моргенштерн (1902–1977)</p>			

1	2	3	4	5
Економіка пропозицій	Друга половина XX ст.	А. Лаффер, Р. Ріган, М. Фелдстайн		<p><i>Ідеї:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ задача – боротьба з інфляцією, стимулювання економічного росту; ✓ на протривагу кейнсіанству в якості фактору росту висувається не попит, а пропозиція; ✓ потрібна відмова від стимулювання попиту. <p>Перенесення зусиль на підтримку факторів, що визначають пропозицію.</p> <p><i>Рекомендації:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ зниження податків – і на капітал, і прибуткового – з метою стимулювання інфляції; ✓ приватизація державних підприємств для підвищення їх ефективності та конкурентоздатності, отримання додаткових коштів в бюджет; ✓ оздоровлення бюджету; ✓ замороження соціальних програм для стимулювання трудової активності, протидія утриманству. <p><i>Практична реалізація:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ податкова реформа 1981 р.. Зниження прогресивної податкової шкали; ✓ податок на прибуток від капіталу з 70 % до 50 %. ✓ в 1986 р. замість шестиступеневої – трьохступінчаста шкала прибуткового податку.

1 <i>Теорія обмеженої раціональності</i>	2 Кінець XX ст.	3 В. Сміт (р. 1927)	4	5 Учасники ринку не можуть кожного разу при прийнятті будь-якого рішення розглядати загальну оптимізаційну “картину” з повним набором змінних, що характеризують ринок і за необхідності вдаються до колективних рішень відносно створення інститутів, що сприяють дії ринкового механізму. Два види раціональності та порядків: ✓ суспільне життя проходить в рамках співіснування двох різних порядків, що визначені двома різними видами раціональностей. Одна – невідома, неочікувана; друга – конструктивна; ✓ люди використовують породжені соціумом норми довіри і взаємності (включаючи репутацію та справедливість) для досягнення кооперації як стану, що забезпечує кращі результати, ніж при станові, коли кожний індивідуально діє сам за себе.
---	--------------------	------------------------	---	--

1			4	5	
Теорії міжнародної торгівлі	Друга половина XX ст.	Е. Хекшер (1879–1952), Б. Олін (1899–1979)			<p><i>Факторна теорія конкурентних переваг.</i></p> <p>В зовнішній торгівлі витрати визначаються цінами факторів: праці; капіталу; природних ресурсів; технологій.</p> <p>Учасники торгівлі наділені цими факторами в різній мірі; ціни факторів визначаються їх рідкістю.</p> <p>Країні вигідно торгувати тим ресурсом, якого у нього в надлишку: наприклад, експортувати капіталомістку продукцію (машини, обладнання) при надлишку капіталу.</p> <p>Під впливом прогресу відбувається модифікація факторів, які визначають величину порівняльних витрат.</p> <p>Теорія конкурентних переваг проявляється через взаємодію:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ стратегії фірми: підвищення конкурентоздатності; ✓ умов попиту: розвиток внутрішнього ринку – запорука успішного виходу на зовнішній ринок; ✓ суміжних галузей: підтримка поставщиків галузей-експортерів; ✓ параметрів факторів: впровадження новинок, підвищення кваліфікації, розвиток інфраструктури.
Кінець XX ст.	М. Портер (р. 1947)				

1	2	3	4	5
	Кінець XX ст.	П. Кругман (р. 1953)		<p>Зовнішня торгівля неонов'язково наслідок порівняльних переваг. Має місце не постійна, а зростаюча віддача від масштабу виробництва. По мірі зростання випуску знижуються затрати, ціни можуть бути нижчі. В результаті економія на масштабі здатна стимулювати торговий обмін між країнами і при відсутності розбіжностей в технології та ресурсах.</p> <p>В сучасних умовах цінність споживання зростає не стільки з кількістю товару, скільки з їх різновидністю. Тому фірми нерідко виробляють подібну, але <i>диференційовану</i> продукцію. <i>Ефект масштабу і "схема айсберга"</i>.</p> <p>Прогнозування країн (за Кругманом) пояснюється ефектом масштабу: в довгостроковій перспективі економічно вигідніше виробляти більшу кількість однакових товарів та послуг. Економічна перевага буде в тієї країни, населення якої більше.</p> <p><i>Схема айсберга</i>: транспортні витрати і обсяги перевезень пов'язані (айсберг тане і платить частину самого себе за перевезення).</p>
Радянська економічна думка	Початок XX ст. – кінець 80-х років XX ст.			<p>Економічна думка розвивалася шляхом розробки та вдосконалення національної теорії. Представники тогочасної школи використовували положення, категорії світової економічної науки через пізнання власних соціальних та економічних проблем.</p>

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
		Є.Є. Слуцький (1880–1948)	“До теорії збалансованого бюджету споживача”	<p><i>Методологічною новизною його праць є:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ комплексна характеристика теорії витрат виробництва у поєднанні з концепцією попиту і пропозиції; ✓ дослідження логічної взаємозалежності методів економічної науки і методів психології; ✓ вивчення принципів раціональної діяльності людей, їх використання в економічних дослідженнях; ✓ комплексне обґрунтування взаємозалежності категорій “цінності” та “корисності”; ✓ намагання звільнити теорію цінності з-під залежності від психологічних тлумачень.
		М.Д. Кондратьєв (1892–1938)	“Основні проблеми економічної статистики й динаміки”	<p>Основоположник теорії “великих циклів кон’юнктури”, відомих як “Цикли Кондратьєва”. В історію світової науки він увійшов саме завдяки відкриттю на початку 20-х років ХХ ст. великих циклів кон’юнктури, що затвердилися надалі під назвою кондратьєвських “довгих хвиль” або скорочено К-хвиль.</p>

1	2	3	4	5
		<p>О.В. Чайнов (1888–1937)</p>	<p>“Основні ідеї і форми організації селянської кооперації”</p>	<p>Соціально-економічні відносини в сільському господарстві.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Прогрес і розвиток національної економіки пов'язані з перетвореннями сільських господарств. ✓ Потрібні не перетворення в “великі фабрики”, а “інтегральна” кооперація, поєднання великих сільськогосподарських кооперативів (переробка, транспортування, реалізація продукції, кредитування, наукове обслуговування) і сільських господарств (виращування рослинної продукції та тваринної). ✓ Трудове селянське господарство якісно відрізняється від капіталістичного: <ul style="list-style-type: none"> – відносно стійке, носить замкнутий характер; – мета – споживання сім'ї, збільшення валового доходу; – критерій – зайнятість всіх членів сім'ї; – баланс – поєднання старань і користності. <p>Метод лінійного програмування – математичний метод пошуку оптимального варіанту розподілу ресурсів; базується на знаходженні рішень системи лінійних рівнянь, задовольняючого задану цільовою функцією (критерію оптимальності).</p> <p>Типові задачі: транспортна задача; розробка оптимального раціону.</p>
		<p>Л.В. Канторович (1912–1986)</p>	<p>“Економічний розрахунок найкращого використання ресурсів” (1959)</p>	

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5
	Г.О. Фельдман (1884–1958)	Ю.В. Яременко (1935–1997)	“Теорія і методологія дослідження багаторівневої економіки”	<p>Модель Фельдмана – перша практична значуща модель економічного росту. Модель продемонструвала помилковість недооцінки теоретичних обґрунтувань і розрахунків.</p>
	Л. Абалкін (1930–2011)			<ul style="list-style-type: none"> ✓ Розробка загальної теорії функціонування планової економіки. В центрі аналізу – відмінності галузей та секторів в технології виробництва і продуктивності праці. ✓ Механізм економічного розвитку залежить від норми накопичення. Чим вона вище, тим вище темп. ✓ Норму накопичення можна розширити до певних меж, так як потім відбувається зниження віддачі. <p>Обґрунтував необхідність демократизації та соціалізації економічних процесів, розробки та реалізації стратегії модернізації та розвитку країни, активізації інтеграційних процесів на євразійському просторі, утвердження соціальної відповідальності підприємців.</p>

1	2	3	4	5
<p>Економічна думка незалежної України</p>	<p>Кінець ХХ – початок ХХІ ст.</p>	<p>А. Покритан (1920–2003)</p>	<p>“Економічна структура соціалізму: функціонування і розвиток” (1985)</p>	<p>✓ А. Покритан вважав, що товарно-грошові відносини при соціалізмі обумовлені відносною економічною відособленістю, яка властива господарським ланкам не лише у колгоспно-кооперативній формі власності, але так само і в державному секторі.</p> <p>✓ Він досліджував технічний прогрес, різні способи функціонування засобів і предметів праці в процесі відтворення, фактор часу, як чинники, що впливають на співвідношення двох великих частин економіки – виробництва засобів виробництва та предметів споживання.</p> <p>✓ У своїх дослідженнях Покритан базувався на марксистській методології, відповідно до якої історичний розвиток суспільства пояснюється формальним підходом.</p> <p>Напрямами наукових досліджень були проблеми методології політичної економії; типи і групи економічних законів, що діють у межах однієї та кількох економічних систем; державне регулювання економіки.</p>
		<p>С. Мочерний (1943–2005)</p>	<p>“Світове господарство в умовах глобалізації” (2006); “Економічний суверенітет України та шляхи його досягнення” (1994)</p>	

1	2	3	4	5
		А. Чухно (1926–2012)	“Інформаційна постіндустріальна економіка : теорія і практика” (2006); “Становлення і розвиток ринкової економіки” (2006)	<p>✓ Проблеми становлення й розвитку еволюційної парадигми економічної теорії, на основі марксистського підходу. Вивчав трансформаційні процеси в українській економіці, довів необхідність аналізу виробничих відносин у нерозривному зв'язку з продуктивними силами суспільства.</p> <p>✓ Зосереджував увагу на структурних перетвореннях продуктивних сил, викликаних становленням нового технологічного способу виробництва та розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій.</p>
		О. Нестеренко (1904–1997)	“Нариси історії промисловості і стан пролетаріату України” (1954)	Досліджував проблеми промислового розвитку України, галузевої структури її економіки, підвищення продуктивності праці.
		Ю. Пахомов (р.н. 1928)	“Виробничі відносини соціалізму” (1976); “Цивілізаційні моделі сучасності” (2002)	Досліджує виробничі відносини, теорію власності, суперечності формування національної економіки та цивілізаційну будову світу. Засновник ряду шкіл і напрямів в галузі економіки, соціології, глобалістики, які визнані науковими колами в Україні та за її межами.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Наталія Миколаївна КРАУС

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:
СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНІ СХЕМИ,
ТАБЛИЦІ, МАЛЮНКИ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 19.10.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 27,9. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.